Aleksander Pluskowski

Juodasis kryžius

Kryžiaus žygių istorija Baltijos regione

Rekomenduoja
Swedbank
baltos lankos
27-oji „Swedbank“ kolekcijos knyga

Juodasis kryžius

With my best wishes
and I hope you enjoy the book!

Aleks

Aleksander Pluskowski

Juodasis kryžius

Kryžiaus žygių istorija Baltijos regione

Iš anglų kalbos vertė Gabrielė Gailiūtė-Bernotienė

baltos lankos

Versta iš:
Aleksander Pluskowski, *The Black Cross: A History of the Baltic Crusades*,
New Haven and London: Yale University Press, 2026

Mokslinis konsultantas
Doc. dr. Marius Ščavinskas

Redaktorė
Regina Katkevičienė

Korektorė
Ginta Valančauskienė

Maketuotoja
Eglė Jurkūnaitė

Dizainerė
Agnė Kananaitienė

Knygos leidyba
Eimantė Liubertaitė

Šį leidinį draudžiama atgaminti bet kokia forma ir būdu, įskaitant, išleidžiant ar kopijuojant, viešai skelbti, taip pat padaryti viešai prieinamą kompiuterių tinkluose, įskaitant internete, negavus išankstinio rašytinio UAB „Baltų lankų“ leidyba sutikimo. Šis leidinys nesuteikia jo turėtojui jokių intelektinės nuosavybės teisių į leidinio turinį.

Draudžiama šį leidinį, esantį bibliotekose, mokymo įstaigose, muziejuose arba archyvuose, atgaminti mokslinių tyrimų ar asmeninių studijų tikslais, viešai skelbti ar padaryti viešai prieinamą kompiuterių tinklais tam skirtuose terminaluose tų įstaigų patalpose be išankstinio rašytinio UAB „Baltų lankų“ leidyba sutikimo.

Leidinio bibliografinė informacija pateikiama Lietuvos integralios bibliotekų informacinės sistemos (LIBIS) portale ibiblioteka.lt.

ISBN 978-609-09-0299-8

Copyright © 2025 by Aleksander Pluskowski
Originally published by Yale University Press
© Agnė Kananaitienė, viršelio dizainas, 2026
© Gabrielė Gailiūtė-Bernotienė, vertimas į lietuvių kalbą, 2026
© „Baltų lankų“ leidyba, 2026

Melissai

Turinys

Žemėlapių sąrašas 9
Pastaba apie asmenvardžius ir vietovardžius 11
Padėka 13
Įvadas 23

ŠVENTASIS KARAS ŠIAURĖS EUROPOJE
1. Akistata su pagonybe. Teritorinė krikščionybė Šiaurėje 53
2. Pirmasis kryžiaus žygis Šiaurėje. Vendų užkariavimas 86
3. Trapūs pasieniai. Nuo Oderio iki Vyslos 119
4. Nuo pagonių iki kryžininkų. Skandinavų plėtra Baltijos regione 151

SUKARINTA KRIKŠČIONYBĖ ŠIAURĖJE
5. *Terra Mariana*. Livonijos sukūrimas 185
6. Juodasis kryžius kyla. Prūsijos užkariavimas 217
7. Dangaus tvirtovės. Religinė valdžia Baltijos regione Viduramžiais 248
8. Anų dienų apokalipsė? „Amžinas kryžiaus žygis“ prieš Lietuvą 279

PEREINAMIEJI PASAULIAI

6. Hanzos pasaulis. Migrantai ir čiabuviai Baltijos regione Viduramžiais 315

10. Senieji ir naujieji dievai. Religija ir čiabuvių atsparumas 347

11. Šventojo karo krizė. Maištas ir Reformacija 379

NUO JUODOJO KRYŽIAUS IKI GELEŽINIO KRYŽIAUS

12. Protėvių vargai. Nauja kryžiaus žygių Baltijos regione samprata 413

13. Nuo arijų kryžininkų iki Europos paveldo. Kryžiaus žygių Baltijos regione reabilitacija 447

Pastabos 481

Bibliografija 507

Žemėlapių sąrašas

1. Baltijos jūros regionas šiandien.
2. Frankų teritorijos plėtra į šiaurę.
3. Piastų valstybės plėtra.
4. Baltijos jūros regionas XII a. viduryje.
5. Baltijos regiono kryžiaus žygių maršrutai 1147–1293 m.
6. Viduramžių Prūsija, Livonija ir švedų valdoma Suomija.
7. Baltijos jūros regionas 1910 m.

Pastaba apie asmenvardžius ir vietovardžius

Ši knyga skirta anglakalbiams skaitytojams, tad daugeliu atvejų asmenvardžiai suanglinti. Jeigu vardai geriau žinomi vietine forma – ypač istorinių figūrų (pvz., Jan Matejko, Paweł Włodkowic, Heinrich von Treitschke) – tokia ir paliekama dėl aiškumo ir nuoseklumo. Retsykiais taip pat pavartoju originalių sąvokų, kad skaitytojams geriau perteikčiau istorinio konteksto pojūtį. Vardų variantai, kaip *Perkun*, *Perkuno* ir *Perkūnas*, palikti, atspindint šaltinių, kuriuose yra minimi, kalbines ir kultūrines nuostatas. Gausybei Rytų Baltijos regiono teritorijų taikoma daug vietinių pavadinimų variantų, o aš siekiau nuoseklumo. Daugelyje nacionalinių mokslinių tradicijų vartojami šiuolaikiniai vietovardžiai, net kalbant apie istorinį kontekstą, o tarptautiniame moksle dažniau vartojami istoriniai pavadinimai. Esant reikalui, rinkdavausi vartoti ir istorinius, ir šiuolaikinius vietovardžius. Retsykiais kaitalioju skirtingus pavadinimus, kai kalbu apie konkretų jų kalbinį kontekstą, ir tikiuosi, kad tuo, taip pat ne sykį pavartojęs vietovardžių poras, paskatinsiu jų vartoseną pakaitomis, o ne sukelsiu skaitytojams painiavos.

Padėka

Šios knygos sumanymas užgimė 2016-ųjų žiemą, Stanfordo humanitarinių mokslų centro (*Stanford Humanities Center*, SHC) Tarptautinio svečio stipendijos (*International Visitor Fellowship*) kurso metu. Esu nepaprastai dėkingas Krishui Seetah ir Stanfordo universitetui už šią galimybę ir savo SHC kolegoms už tuometinį padrąsinimą ir atsiliepimus. Dar norėčiau padėkoti visiems kolegoms ir komandos nariams, su kuriais turėjau garbės kartu dirbti pastaruosius dvidešimt metų, nes jie suteikė man neįkainojamų progų susipažinti su šaltiniais, istoriniais paminklais ir kraštovaizdžiais aplink Baltijos jūrą. Daugelis tų žmonių dirbo „Ecology of Crusading" projekte, kuriam vadovavau nuo 2010 iki 2014 m. Jie yra: Lenkijoje – Daniel Makowiecki, Zbigniew Sawicki, Waldek Jaszczyński, Marcin Wiewióra, Adam Chęć, Dariusz Poliński, Maciej Karczewski, Małgorzata Karczewska, Seweryn Szczepański, Maria Kasprzycka, Mirosław Marcinkowski, Joanna Fonferek, Monika Badura, Małgorzata Latałowa, Beata Możejko, Katarzyna Pińska, Mirosława Zabilska-Kunek, Gregory Leighton ir Janusz Trupinda; Estijoje – Heiki Valk, Juhan Kreem, Lembi Lõugas, Eve Rannamäe, Martin Malve, Liivi Varul, Juhan Kari, Ragnar Saage, Anti Selart, Lembi Siim Veski ir Normunds Stivriņš; Latvijoje – Kaspars Kļaviņš, Gundars Kalniņš, Zigrīda Apala, Oskars Uspelis, Anda Dripe,

Eva Eihmane, Laimdota Kalniņa, Māris Zunde, Agris Dzenis, Uldis Kalējs, Arnis Mugurēvičs, Artūrs Tomsons ir Rūta Vecmuktāne; Lietuvoje – Linas Daugnora, Miglė Stančikaitė, Vykintas Vaitkevičius ir Vladas Žulkus; Vokietijoje – Roman Shiroukhov, Marc Jarzebowski, Timo Ibsen, Udo Arnold, Jürgen Sarnowsky ir Jörn Staecker (deja, jau mus palikęs); Danijoje – Janus Møller Jensen, Jette Linaa, Christer Carlsson ir Marianne Hem Eriksen; Švedijoje – Anders Andrén, Magnus Elander, Per Lagerås, Nanouschka Myrberg Burström, Jonas Monié Nordin, Matts Roslund, Neil Price; Vengrijoje – József Laszlovszky, Alice Choyke ir Laszlo Bartosiewicz. Taip pat norėčiau padėkoti Katherine French už tai, kad pastaraisiais metais sugrąžino mane į Baltijos regioną per savo projektą apie žirgus laidojimo apeigose iki kryžiaus žygių.

Dar norėčiau padėkoti savo kolegoms JK, kurie per ilgą laiką įvairiais būdais tiesiogiai ir netiesiogiai prisidėjo prie mano darbo su Baltijos regionu, ypač Redingo universitete: Alexander Brown, Rowena Banerjea, Kevin Hayward, David Thornley, Grenville Astill, Gundula Müldner, Stuart Black, Charlotte Scull, Roberta Gilchrist, Mark Maltby, Gary King, Richard Madgwick, David Orton, Chris Gerrard, Catherine Hills, Martin Carver, Ivy Yeh, Piers Mitchell ir Jonathan Phillips. Norėčiau pareikšti padėką Britų bibliotekos, Londono universiteto kolegijos ir Warburgo instituto Londone, Malborko pilies muziejaus bibliotekos, Varmijos ir Mozūrijos muziejaus Olštyne, Mikalojaus Koperniko universiteto Torunėje darbuotojams, padėjusiems gauti prieigą prie reikiamų šaltinių medžiagos. Norėčiau padėkoti Heather McCallum ir *Yale University Press London* komandai už suteiktą galimybę pagaliau išleisti šią knygą į pasaulį, abiem recenzentams, turėjusiems

neįkainojamų pastabų rankraščiui, ir Robertui Sargantui už jo pavyzdinius redagavimo įgūdžius.

Kaip visada, mane nuostabiai palaiko mano šeima, ir norėčiau ypač padėkoti savo motinai Irenai ir seserims Klarai ir Helenai. Senos diskusijos su Krys Plucinsky taip pat padėjo parengti tekstą platesniam skaitytojų ratui, ir esu dėkingas už jos mintis ir idėjas. Šios knygos tekstas taip pat rašytas dviejų katinų draugijoje – Bruno tragiškai žuvo, prieš pat man užbaigiant pirmąjį juodraštį, o Jackas mūsų gyvenime atsirado, rengiant galutinį rankraštį. Galiausiai, bet svarbiausia, norėčiau padėkoti savo partnerei Melissai už nepaliaujamą paramą per visą knygos rašymo laikotarpį, už paaukotus nesuskaičiuojamus savaitgalių ir vakarų planus, kad galėčiau ją užbaigti, ir už tai, kad vežė mane šimtus kilometrų per Vokietijos šiaurės pūgas, kad galėčiau nufotografuoti archeologinių kasinėjimų vietas! Ši knyga skiriama jai.

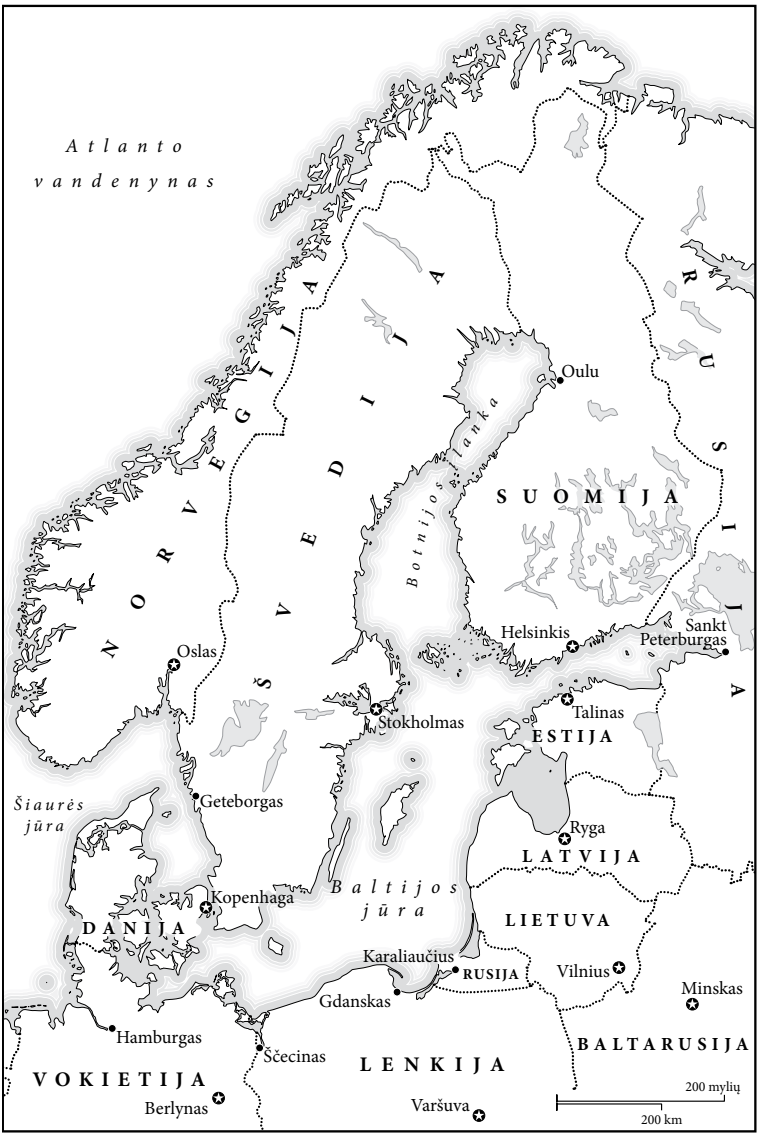

1 žemėlapis. Baltijos jūros regionas šiandien

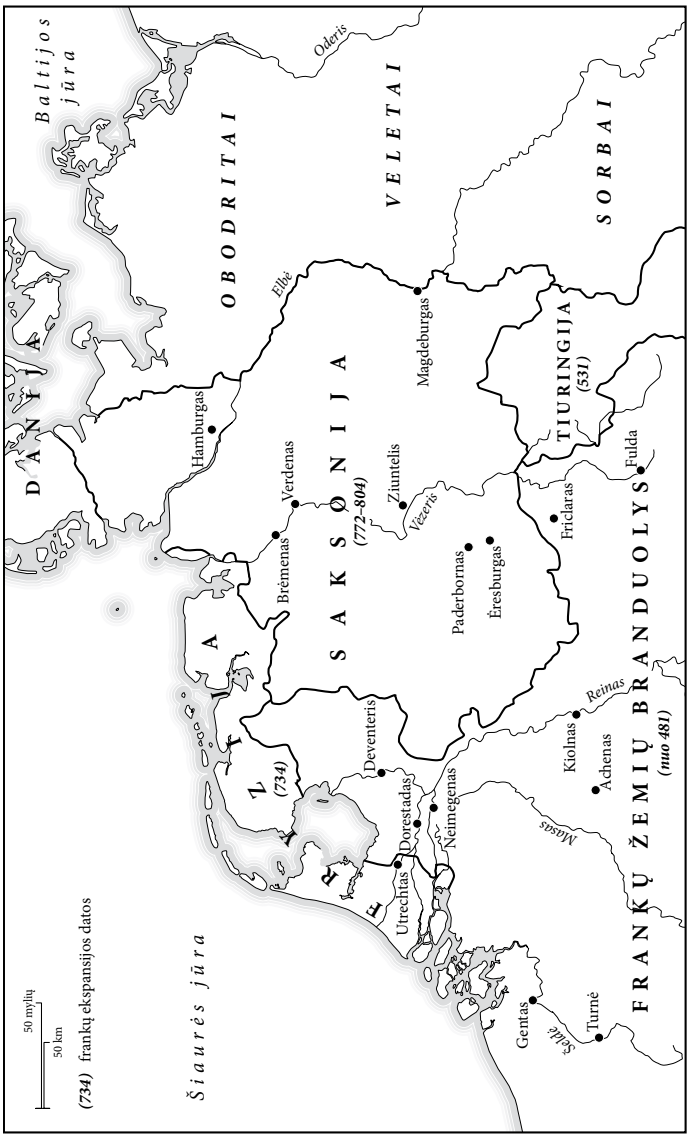

2 žemėlapis. Frankų teritorijos plėtra šiaurėje

3 žemėlapis. Piastų valstybės plėtra

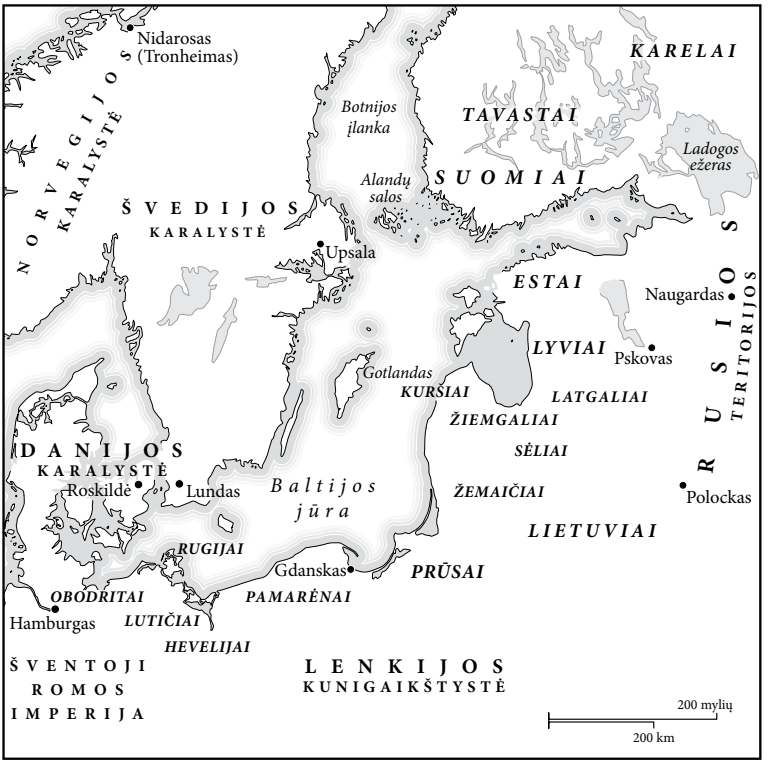

4 žemėlapis. Baltijos jūros regionas XII a. viduryje

5 žemėlapis. Kryžiaus žygių maršrutai Baltijos regione 1147–1293 m.

6 žemėlapis. Viduramžių Prūsija, Livonija ir švedų valdoma Suomija

7 žemėlapis. Baltijos jūros regionas 1910 m.

Įvadas

Baltas sniegas buvo tarsi kraujas, o visas laukas nusidažė raudonai...

Eiliuotoji Livonijos kronika[1]

PILIS LENKIJOS ŠIAURĖJE

2004 m. aplankęs didžiausią pasaulio pilį, buvau visiškai nepasirengęs tam, ką išvydau. Užaugau JK, o mano tėvai buvo pametę galvą dėl istorijos, todėl buvau matęs daug pilių ir žavėjausi Vindzoro, Doverio bei Kernarvono didybe. Mano „vietinis“ Londono Taueris vis dar gniaužia man kvapą. Studijuodamas archeologiją, keliavau po Europą ir regėjau daug kitų citadelių ir įtvirtintų rezidencijų griuvėsių. Trumpą laiką net turėjau garbės ir galimybę darbuotis didingame Prahos pilies komplekse su katedra, koplyčiomis, rūmais ir slaptais skersgatviais. Bet net ir tai neparuošė manęs Malborkui, įsikūrusiam toli Pamario rytuose Lenkijos šiaurėje.

Pilį pasiekti buvo lengva. Iš Gdansko į Malborką atvykau traukiniu, apie 40 km į pietryčius, kitapus plačios Vyslos upės ir jos deltos šakos Nogato užliejamos pievos. Kertant užliejamą pievą, pamažu pasirodė pilis, stovinti dar už daug kilometrų. Pirmiausia – vien taškelis horizonte, iškilęs virš medžių eilių, styrančių žemumų laukuose ir pievose. Tada pamažu ėmė ryškėti jos bruožai. Dangų rėmė aukštas raudonas bokštas, kylantis virš ilgos plytinių pastatų eilės. Mačiau juos tik protarpiais, nes palei geležinkelio bėgius sužėlę

medžių guotai retsykiais užstodavo vaizdą. Tik pasiekus vakarinį Nogato krantą, staiga pasirodė visa tvirtovė. Upėje ryškiai atsispindėjo susigrūdę jos bokštai ir sienos, sumūrytos iš plytų, sudarančių išraiškingą kontrastą su dangaus žydryne. Nuo tada šį vaizdą regėjau daugybę kartų, visais metų laikais, bet žavėti jis nepaliauja.

Traukinys pervažiavo per upę, ir staiga atsidūrėme pilies viduje, nes geležinkelis kirto išorinę sieną. Ar tai tyčia? Atrodė aplaidžiai neapsižiūrėta. Vėliau sužinojau, kad tiltas pastatytas XIX a. viduryje, vienas iš dviejų Nogato tiltų. Tuo metu pilį tik pradėta vertinti kaip istorijos paminklą, o nutiesti bėgius tiesiai per išorinį priešpilį buvo lengviausias būdas sujungti linijos galus. Bet nuostabą netrukus nustelbė pati pilis, užimanti visą regos lauką pietuose, aukštyn tarsi kriokliu kylantys raudoni pastatai, regis, sukrauti vienas ant kito. Pralėkėme pro daugybę sienų eilių, nusagstytų bokštais pramaišiui su giliais grioviais. Pilis pradingo taip pat staiga, kaip buvo pasirodžiusi, ją uždengė šiuolaikinių pastatų gretos – nykūs komunizmo laikų daugiabučiai, kokių pilni visų Lenkijos miestų priemiesčiai. Pagaliau traukinys gergždamas sustojo. Atvykome į Malborką. Net stotis priminė pilaitę, sumūrytą iš raudonų plytų su aukštu šlaitiniu čerpių stogu. Viduje sienos išpuoštos herbais. Šis 1890 m. neogotikinio stiliaus pastatas, vėliau renovuotas, aiškiai įkvėptas pilies. Taip pat čia matomi vėlesnės istorijos pėdsakai – kulkų žymės sienose, likusios po beviltiškų šaudynių paskutiniame Antrojo pasaulinio karo etape. Vėliau sužinojau, kaip tai įpinta į pilies ir miesto biografiją, ryškus skyrius apie etninius neramumus, 1945 m. visiškai perkeitusius visą regioną – Prūsiją, kuri tuomet priklausė Vokietijai. Geležinkelio bėgiai, kertantys pilį, kadaise

jungė Berlyną su Karaliaučiumi; abu skirtingu metu yra buvę Prūsijos sostine.

Perėjęs vėliau statytą priemiestį, pagaliau pėsčiomis prisiartinu prie pilies iš rytų. Viso statinio nebuvo įmanoma aprėpti žvilgsniu. Paviršiaus plotas tarp jos išorinių istorinių sienų sudaro apie 21 hektarą. Jos statyboms ir restauravimui sunaudota milijonai plytų. Šen bei ten pro pakelės medžius buvo matyti siena. Perėjau tiltu per kanalą, kuriuo seniau tekėjo vanduo į vidinius pilies griovius, o paskui liejosi į upę. Praėjęs išorines sienas ir kirtęs išdžiūvusį ir prižėlusį gilų griovį, pasiekiau pirmąją reikšmingą gynybos liniją palei kelią, vedantį į pirmojo pilies priešpilio centrą. Medžiams praretėjus, mane pasitiko aukštasis bokštas, matytas pro traukinio langą, dabar kuo ryškiausias, su smailėje plazdančia Lenkijos vėliava. Po juo – žemesnis bokštas dideliais langais gotikinėmis arkomis, matyt, bažnyčia, išsikišusi iš vidinių įtvirtinimų. Rytiniame jos gale langų nebuvo. Tik didelė tuščia niša, netrukus sužinojau, skirta prieloškiančiai Mergelės Marijos skulptūrai su aukso karūna ir Kūdikėliu Kristumi glėbyje. Daugiau kaip 8 m aukščio figūra kartu su didele dalimi bažnyčios sunaikinta 1945 m. Dešimt metų po pirmosios mano viešnagės ji bus rekonstruota. Iš pirmo žvilgsnio atrodė neįprasta, kad pilies eksterjerą puošia tokia didžiulė religinė skulptūra.

Perėjęs dengtu mediniu tiltu per platų griovį, įėjau pro dar dvejus vartus. Juos saugojo viršuje grėsmingai kabančios nuleidžiamosios grotos. Koridorius susiaurėjo, pamažu pasirodė grįstas plotas ir žalia veja – vidinis priešpilis. Tada erdvė atsivėrė, ir buvo matyti tikroji pilies širdis, iškilusi aukštai virš aplinkinių pastatų. Eidamas palei jos plytų mūrus, pastebėjau, kad sienos nusėtos skylėmis – irgi nuo kulkų. Pro sunkias

medines duris įėjau į didžiulę menę skliautuotomis lubomis ir vitražiniais langais. Pietinė siena išmarginta paveikslais, vaizduojančiais raitus riterius su skydais, kai kuriuos puošia raudoni ereliai, o kitus – juodi kryžiai. Jie buvo nutapyti XX a. pradžioje, pirmosios pilies restauravimo fazės metu, ir tik neseniai atidengti. Palikęs menę, mediniu tiltu vėl perėjau per griovį į seniausią ir svarbiausią komplekso dalį – vadinamąją aukštutinę pilį. Pro plačius vartus su gotikine arka įėjau į keisčiausią vidinį pilies kiemą, kokį tik buvau regėjęs. Apsuptas kelių aukštų arkadų smailiomis arkomis ir gotikiniais langais, staiga pasijutau tarsi vienuolyno klostre.

Pilies šlovės laikais ją tikrai buvo galima palyginti su įtvirtintu vienuolynu. Pirmasis jos pavadinimas lotyniškai užrašytas kaip *Castrum sanctae Mariae* – Marijos pilis. Vokiškai tai išversta kaip *Marienburg*[2]. Lenkiškas pavadinimas *Malbork*, XVI a. germanizmas, galiausiai tapo oficialiu vietovardžiu, kai 1945 m. Lenkijai atiteko miestas, pilis ir jos apylinkės kartu su diduma Prūsijos. Pilis buvo pati didžiausia iš beveik penkiasdešimties panašių statinių, vadintų vienuolynais, pastatytų visame rytiniame Baltijos regione vienos įspūdingiausių Viduramžių religinių organizacijų. Tai buvo *Ordo Teutonicus*, arba Vokiečių ordinas, anglakalbiams skaitytojams geriau žinomas kaip *Teutonic Order* arba *Teutonic Knights*. Lotyniškas žodis *Teutonicus* daugumos Viduramžių rašytojų vartotas kaip vokiečių tautos sinonimas, ir dėl tokio neišdildomo įpročio toks archajiškas darinys tebevartojamas ir šiuolaikinėje anglų kalboje[3]. Iš tikrųjų jų pavadinimas buvo daug ilgesnis – Švč. Mergelės Marijos vokiečių ligoninės ordinas Jeruzalėje. Jis primena kuklias jų užuomazgas Šventojoje Žemėje, kai vokiečių brolija XII a. pabaigoje aptarnavo lauko ligoninę Akro uoste (dabartiniame Izraelyje). Tačiau

per kelis dešimtmečius nuo įkūrimo Vokiečių ordinas tapo dominuojančia jėga, rengiančia karines kampanijas, visiškai performuosiančias Europos šiaurės rytų visuomenes. Vėliau istorikai tai pavadins Šiaurės arba Baltijos regiono kryžiaus žygiais.

KRYŽIAUS ŽYGIAI

Jei pagalvojate apie kryžiaus žygius, tikriausiai įsivaizduojate tuos, kurie buvo rengiami į Levantą. Šiaip ar taip, vėliau Pirmuoju kryžiaus žygiu pavadintas atgailos karas buvo paskelbtas popiežiaus Urbono II 1095 m., siekiant užimti Jeruzalę, tuomet kontroliuojamą musulmonų Fatimidų kalifato. Atsiliepusieji į popiežiaus kvietimą pradėti šventąjį karą, ant drabužių prisisiūdavo kryžius, viešai rodydami, jog davė įžadus kovoti. Todėl jie buvo „pažymėtieji kryžiumi“ – *crucesignatus* – iš to vėliau atsirado pavadinimas „kryžininkai“[4]. Trejus metus alinamai grūmusis su seldžiukų pajėgomis, kryžininkų kariaunos likučiams visiškai netikėtai 1099 m. liepos 15 d. pavyko užimti Jeruzalę. Kai kurie Europos valdovai taip pat atsirėžė sau teritorijų Levante. Šitaip greta „kryžininkų valstybės“, kurios centras buvo Jeruzalėje, sukurtos trys papildomos[5]. Galima įžvelgti panašumų su krikščionių užkariauta musulmoniška Iberija ir Sicilija. Abu užkariavimai prasidėjo anksčiau negu Pirmasis kryžiaus žygis ir sulaukė popiežiaus paramos. Vėliau visa tai imta laikyti platesnės egzistencinės kovos dėl katalikiškos krikščionijos išlikimo dalimi[6].

Karinės Pirmojo kryžiaus žygio pergalės, neregėtas Europos istorijos įvykis, daugiau niekada nebuvo pakartotos, tačiau, Levante įsikūrus katalikiškoms valstybėms, o vėliau ėmus plūsti piligrimams, krikščioniškai Šventosios Žemės idėjai įkvėpta

naujos gyvybės[7]. Galiausiai dėl to krikščionys ims kitaip patirti religinį pamaldumą, ypač piligrimystę. Taip pat dėl to paspartėjo krikščionių šventojo karo institucionalizacija, o tai turės reikšmingų padarinių katalikiškajai Europai ir jos kaimyniniams regionams. Kai kurių istorikų vadinami „bažnytine politine strategija", kryžiaus žygiai vėlesnių popiežių rankose tapo galingu politiniu ginklu: priemone telkti kariaunas, lėšas ir moralinę paramą[8]. Jie suteikė patrauklią paskatą, tinkamą visiems, nepriklausomai nuo socialinės kilmės, profesijos ir pajamų. Tai buvo dvasinis atpildas. Praėjus pusei amžiaus nuo tada, kai kryžininkai užėmė Jeruzalę, ugningasis cistersų oratorius Bernardas Klervietis pamoksluose kvietė į istorikų pavadintą Antrąjį kryžiaus žygį, šią paskatą jis išdėstė aiškiai ir vienareikšmiškai, sustiprindamas pontifiko žinią: „Imkite kryžiaus ženklą, ir jums bus atleistos visos nuodėmės, kurias išpažinsite sugrudusia širdimi. Pats audinys [turimas galvoje audeklo kryžius, prisiuvamas prie kryžininkų drabužių] perkamas vertas mažai; bet jei jis atsidurs ant uolaus peties, neabejotinai taps vertas ne mažiau negu Dievo karalystės."[9]

Toks atpildo suteikimas vadinosi indulgencija. Bažnyčios teikiamų indulgencijų sistema nebuvo iki galo nusistovėjusi iki XIII a., dėl jos žmonės galėdavo būti atleisti nuo laikinosios bausmės už nuodėmes. Viduramžių (tiesą sakant, ir šiuolaikinėje) katalikų teologijoje nuodėmės suskirstytos į dvi kategorijas. Sunkiausios – mirtinos nuodėmės, populiariai vadinamos Septyniomis didžiosiomis nuodėmėmis. Jos gali būti atleistos, sulaukus Dievo atleidimo, tarpininkaujant kunigui išpažinties metu. Tačiau taip neištrinamos visos per gyvenimą susikaupusios nuodėmės. Kad siela būtų visiškai išskaistinta, reikalinga tolesnė atgaila, ir šiame pasaulyje, ir iškart po mirties,

laikiname pragare, vadinamame skaistykla. Krikščioniškuose Vakaruose liaudies tikėjimas skaistykla susiformavo iki XI a. kartu su mintimi, kad geri darbai gyvenime gali sumažinti bausmę po mirties. Indulgencijomis tokie darbai buvo pripažįstami oficialiai, jas teikdavo popiežius ar jo įgaliotas dvasininkas. Dažniausiai indulgencijos būdavo dalinės, jos reikšdavo, kad sutrumpinamas skaistyklos kančiose leidžiamas laikas. Dar buvo pomirtinės indulgencijos, kurios galėdavo būti teikiamos mirusiesiems. Arba buvo visiški atlaidai, ištrinantys viso gyvenimo nuodėmes. Tokie buvo siūlomi kryžininkams.

Šventasis Sostas išrašydavo kvitą – pergamento skiautę su aprašytomis dvasinių atlaidų sąlygomis. Ji būdavo užantspauduota švinine bule su įspaustu popiežiaus, kurio vardu indulgencija teikiama, vardu ir simboliais. Tokie objektai imti laikyti galingais amuletais ir kartais net būdavo laidojami kartu su žmonėmis, galbūt užtikrinant greitesnį kelią į rojų[10]. Tačiau daugumai kryžininkų pakako įžadų dalyvauti šventame popiežiaus laiminamame kare. Žūtis kryžiaus žygyje buvo panašiausias dalykas į šventojo gyvenimą, kokį dauguma galėjo pasiekti. Kankinio mirtis garantavo kelią tiesiai į rojų, o atgailaujant kitokiais pavidalais tai buvo nepaprastai sunku. Pontifikas taip pat suteikė įvairių menkesnių ir lengviau pelnomų indulgencijų, pamažu klodamas tvirtą paramos kryžininkų sąjūdžiui pamatą. Ketvirtajame Laterano susirinkime 1215 m. popiežius Inocentas III paskelbė, kad nepajėgiantieji kovoti gali vietoj kryžininko įžadų įnešti įmoką. Šitaip visi galėjo prisidėti, o tokia perkama indulgencija atliks reikšmingą vaidmenį finansuojant vėlesnius kryžiaus žygius. Vėliau popiežius Grigalius IX prie kryžininkams skirtų privilegijų paketo pridės atleidimą nuo ekskomunikos[11]. Pamoksluose, skirtuose įkvėpti

tikinčiuosius leistis į kryžiaus žygį, buvo ne vien kviečiama į kovą, bet ir pabrėžiami moraliniai įsipareigojimai, nuodėmės prigimtis ir atgailos vaidmuo. Pamokslininkai stengdavosi parodyti ne vien naudą asmeniui, bet ir kryžiaus žygių vertę krikščionių apsaugai ir visų dieviškajam išganymui.

Nors reikšminga paskata asmenims tapti kryžininkais buvo nuodėmių atleidimas, savo vaidmenį, motyvuojant dalyvius, atliko ir politinės sąjungos bei potenciali materialinė nauda, užkariavus teritorijas. Pasaulyje, kuriame religinė tapatybė buvo susipynusi su socialine padėtimi, o Bažnyčia atliko pamatinį visuomeninį ir politinį vaidmenį, tokie motyvai vienas kitam neprieštaravo, kaip patvirtina ankstesni krikščionių užkariavimai Sicilijoje ir Iberijos šiaurėje. Abiem atvejais statytos bažnyčios ir vienuolynai, džiūgauta dėl atkurtos krikščionių bendruomenės, nors užkariautojai gavo materialinės naudos ir įgijo asmeninio prestižo. Tačiau kryžiaus žygiai brangiai kainavo, o kartais galėdavo sužlugdyti finansiškai (ką kalbėti apie žūtį). Todėl turime įdėmiai apsvarstyti jų dalyvių motyvaciją. Kai kurie, o gal daugelis kryžiaus žygių rėmėjų ir jų dalyvių turėjo nuoširdžiai tikėti, kad kuria geresnį pasaulį, gindami krikščioniją nuo priešų – tikrų ar tokiais laikomų. Kryžiaus žygiai išties virto daug didesniu dalyku negu krikščionybės ir islamo kova Levante: jie suteikė priemonių plėsti ir ginti katalikiškąją krikščioniją palei daug ilgesnį pasienį.

PAGONIŲ PASIENIS

Krikščionybei plintant į šiaurę, palei iškylančių ir besiplečiančių katalikų valstybių sienas radosi naujų pasienių. Už jų

plytėjo žemės, apgyventos žmonių, kuriuos krikščionių autoriai vadino pagonimis. Šis terminas, kilęs iš lotyniško žodžio *paganus*, krikščioniškuose Vakaruose išpopuliarėjo IV ir V a. kaip pašaipa iš religinių prašalaičių (žydams daryta išimtis nuo tokios pravardės dėl bendro biblinio paveldo)[12]. Pagonys buvo įsivaizduojami kaip neišmanėliai valstiečiai, kaime gyvenantys priekvaišiai – priešingame civilizacijos spektro gale negu romėnų, o tuo metu jau daugiausia ir krikščionių miestai. Krikščionybei plintant į Šiaurės Europą, terminas imtas taikyti čiabuviams, garbinantiems įvairius dievus ir pripažįstantiems tam tikrų gamtinio pasaulio aspektų dvasinę prasmę ir galią[13]. Žinoma, jokia šitaip praminta tauta savęs nelaikė pagonimis. Tai buvo kolektyvinė ir menkinamoji sąvoka, niekada netaikyta jokiai vienai religijai, o kartais vartota net kalbant apie kitus krikščionis.

Kryžiaus žygių laikais žodis „pagonis“ vartotas kalbant apie *visus* krikščionijos priešus, įskaitant musulmonus. Popiežius Urbonas II Klermonte pasakytoje kalboje, kurioje paragino rengti Pirmąjį kryžiaus žygį, pagonimis vadino tuomet Jeruzalę valdžiusius turkus Seldžiukus – tai užfiksuota visose užrašytose kalbos versijose[14]. Taip pat sakoma, kad jis priminęs šlovę Karolio Didžiojo ir kitų senovės frankų karalių, „sunaikinusių pagonių karalystes ir prijungusių jas prie krikščioniškojo pasaulio“[15]. Karolingų bažnytininkai kampanijas prieš Iberijos musulmonus pateikdavo kaip religinius karus, skirtus krikščionims frankams apginti, taip pat krikščionybei skleisti[16], bet Karolio Didžiojo kariaunos taip pat puolė saksus, išpažinusius politeistinį tikėjimą, gyvenusius ten, kur dabar daugiausia Šiaurės Vakarų Vokietija. Šiuo atžvilgiu karai už Šventąją Žemę ir prieš Iberijos musulmonus buvo susieti su

karais prieš nekrikščioniškas Šiaurės Europos visuomenes. Jie buvo laikomi tos pačios kovos už katalikiškos krikščionijos išlikimą greta priešiško pagonio – „kito“ – dalimi[17].

Krikščionių kronikininkai, daugiausia dvasininkai, sąvoką „pagonis“ vartodavo plačiai. Rašiusieji vokiškai, kurių kalba iki XIII a. pabaigos išplito visame Baltijos jūros regione, vartodavo jo atitikmenį *Heide*. Nors žodžio kilmė menkinamoji, „pagonis“ tebėra naudingas įvardijimas, mėginant paaiškinti Šiaurės krikščionių ir nekrikščionių susidūrimus. Aiškiai juntama, kad tuo metu tarp šių skirtingų religijų buvo tvirta skirtis, nors objektyvesniu žvilgsniu matyti, kad įsitikinimai ir praktika buvo sudėtingesni, takesni ir pritaikomi lanksčiau. Turėdamas galvoje tokią išlygą, nusprendžiau šioje knygoje vartoti šią sąvoką kaip patogų ir gerai žinomą Šiaurės Europos politeistinių visuomenių įvardijimą.

XII a. Baltijos jūros regione gyveno paskutinės Europoje čiabuvių pagonių visuomenės. Šis nedidelis vandens telkinys, vos ketvirčio Vidužemio jūros dydžio, skyrė – ir jungė – tris pasaulius. Pirma, katalikiškąją Europą, kurioje gyveno dauguma tuometinės planetos krikščionių. Nemenka dalis likusių, priklausiusių Rytų Ortodoksų Bažnyčiai, gyveno žemėse tarp Baltijos ir Juodosios jūrų. Jų pasaulį sudarė miestai-valstybės, hibridinės slavų ir skandinavų kultūros, vadinamos Rusia, iš šio žodžio kilo „rusai“. Šimtus metų ten viešpatavo Kyjivas, bet kai ši politinė erdvė suskilo į nepriklausomas kunigaikštystes, šiaurės vakarus ėmė valdyti Polocko, Pskovo ir Naugardo miestai. Tarp šių dviejų pasaulių – šiandieninėje Suomijoje, Estijoje, Latvijoje, Lietuvoje, dalyje Baltarusijos, Rusijos Kaliningrado srityje, Lenkijos šiaurėje ir Vokietijos šiaurės rytuose – įvairios pagonių visuomenės, kalbančios finų, baltų ir slavų kalbomis.

Priešingai negu kaimynai krikščionys, jos buvo susiskirsčiusios į mažesnes politines grupes, valdomas vietos aristokratų dinastijų. Daugelis mokslininkų šias visuomenes vadina gentinėmis, tai problemiška sąvoka su kolonializmo gaidele, bet ji vis tiek pabrėžia, kad tokioje socialinėje santvarkoje reikšmingos buvo giminių grupės. Tarp jų vieninteliai lietuviai sukūrė centralizuotą politinę struktūrą, iki XIII a. vidurio subrendusią į galingą valstybę – didžiąją kunigaikštystę.

Levante įsikūrusios Vakarų europiečių teritorijos buvo nenumatyta Pirmojo kryžiaus žygio pasekmė. Bet Šiaurės Europoje kryžiaus žygiais nuo pat pradžių taikytasi ir užimti žemes. Tam jau buvo istorinis precedentas. Paskutiniais pirmojo tūkstantmečio amžiais iškilusi katalikų politinė bendruomenė teritoriniams nekrikščioniškų regionų užkariavimams pridėjo naują matmenį. Ištikimybė valdantiems krikščionių režimams reikalavo priimti jų valdovų religiją, jei ne praktiškai, tai bent jau iš principo (ir viešai). Tai tapo nauju pasitikėjimo matu. Tokį modelį nustatė simbolinė Romos valdžios Vakaruose įpėdinė – Karolingų imperija ir nuo jos rytuose atskilusi Otonidų teritorija, vėliau iškilsiančios Šventosios Romos imperijos pirmtakė. Šiuo atžvilgiu, kai valdovai plėsdavo savo kontroliuojamas teritorijas, stumteldavo ir krikščioniškojo pasaulio ribas. Įtakingas istorikas Robertas Bartlettas teigė, kad šie užkariavimai paklojo šiandien mums pažįstamos Europos pamatą dėl kultūrinės replikacijos proceso ties plečiamomis jos sienomis, arba „europietizacijos“[18].

Krikščioniškųjų Vakarų valstybių plėtrą skatino Katalikų Bažnyčios ambicijos. Ji darėsi milžiniška transnacionalinė institucija, vadovaujama popiežiaus, dvasinio vadovo ir sykiu galingo valstybininko. Bažnyčia palaikė visų katalikiškos Europos

krikščionių valdovų autoritetą, bet turėjo ir savo darbotvarkę – plėsti krikščioniškąjį pasaulį, ginti krikščionis ir gelbėti sielas tų, kuriuos laikė dvasiniais neišmanėliais ar suklaidintais. Prarastieji tapo šėtono grobiu ir kėlė grėsmę tikriesiems krikščionims ir vienas kitam. Jei nepadėdavo įtikinėjimai, teisėta priemone ginti „Dievo vynuogyną" tapo smurtas – toks biblinis tuo metu populiarus posakis reiškė pasaulinę krikščionių bendruomenę. Buvo tikima, kad krikščionys žemėje nepaliaujamai kovoja dvasinį karą prieš blogį, tai imta kolektyviai vadinti *ecclesia militans* – Kovojančia Bažnyčia. Jos įsipareigojimo kautis su blogiu malda, drausme ir meilės darbais pavyzdžiu tapo vienuolinės institucijos. Atsiradus kryžiaus žygių idėjai, bendruomeninė kova prieš blogį įgijo papildomą matmenį, kuriame susijungė fizinė ir dvasinė karyba. Tai įkūnijo naujos organizacijos, iškilusios Levanto kryžininkų valstybėse, – kariniai ordinai, iš kurių lemiamas vaidmuo Baltijos regiono kryžiaus žygiuose teks Vokiečių ordinui.

KARINIAI ORDINAI

Dauguma kryžininkų, likusių gyvų po Jeruzalės apsiausties 1099 m., grįžo namo, palikę vos saujelę – apie 300 riterių – įtvirtinti įgytų teritorijų. Į Šventąją Žemę ėmė plūsti piligrimai, nekantraujantys aplankyti Šventąjį Kapą ir kitas šventas vietas, dabar jau pasiekiamas, nes kontroliuojamas katalikų. Tačiau kelionė liko pavojinga. Kryžininkų valstybėms kildavo iššūkių palaikant tvarką, keliuose būdavo plėšikaujama, ypač arčiau pasienio sričių. Per 1119 m. Velykas buvo iššudyta šimtai piligrimų, lankiusių menamą Kristaus krikšto vietą prie Jordano

upės. O birželio 28 d. Antiochijos kryžininkų valstybės kariuomenę sunaikino musulmonas Alepo valdovas. Mūšis pagarsėjo kaip „kraujo laukas“, nes krikščionių nuostoliai buvo katastrofiški. Tokie įvykiai išjudino saujelę riterių Jeruzalėje. Vėliau tais metais jie nusprendė dėtis išvien ir ginti piligrimų kelius ir šventoves, imtas kontroliuoti krikščionių. Ši „naujoji riterija“, kaip juos apibūdino Bernardas Klervietis, pasauliečių riterių kryžininkų įžadus pakylėjo į visiškai naują lygį. Perėmę cistersų modelį ir įsipareigoję vienuoliniam asmeninio skurdo, celibato ir klusnumo gyvenimui, tamplieriai nustatė precedentą kitų Šventojoje Žemėje įsikūrusių religinių institucijų sukarinimui. Iki XII a. pabaigos apsiginkluos dar trys hospitaliniai ordinai: Šv. Jono ordinas (hospitaljerai), Šv. Lozoriaus ordinas (vadinamieji raupsuotieji riteriai) ir Vokiečių ordinas[19].

Karinių ordinų sukauptas turtas pranoko daugelį karališkųjų lobynų, tad jie galėjo finansuoti didžiausių krikščioniškojo pasaulio pilių statybą. Jie buvo karinės inžinerijos ir logistikos pirmeiviai, o nuo XII a. vidurio ordinai sutelkė didžiules valdas ir Levante, ir Europoje, dėl to jų pareigūnai taip pat tapo gabiais ir patyrusiais administratoriais, finansininkais ir diplomatais. Jie planavo ir statė miestus, malūnus, cukraus dirbtuves ir stiklo pūtimo dirbtuves, ir gamyba Vidužemio regiono rytuose suintensyvėjo taip, kad smarkiai viršijo ankstesnių laikų lygį[20]. Svarbiausias visų šių investicijų tikslas buvo palaikyti kryžininkų valstybių gynybą ir išsaugoti Šventąją Žemę katalikų rankose. Gyvendami ir kaip vienuoliai, ir kaip kariškiai, jie buvo Kristaus kariai šauniausia šio žodžio prasme, amžinai įsipareigoję kovoti prieš pagonį – „kitą“.

Čia verta trumpai papasakoti Vokiečių ordino istoriją[21]. 1189 m. rugsėjį didelis Brėmeno ir Liubeko kryžininkų

kontingentas pasiekė Akrą, kur prisijungė prie kitų miestą apsiautusių kryžininkų pajėgų. Tuo metu vyko Trečiasis kryžiaus žygis, skirtas atsiimti Jeruzalę iš Saladino. Pradėjus gausėti aukų, pasidarė aišku, kad hospitaljerai, daugiausia atsakingi už ligonių ir sužeistųjų priežiūrą, nesusitvarko. Be to, vokiečių kryžininkai, kurių daugeliui reikėjo priežiūros, bet kurie mokėjo tik savo kalbą, tikriausiai patyrė sunkumų, bendraudami su dažniausiai prancūzakalbiais hospitaljerais. Taisydami tokią padėtį, vokiečiai įrengė laikiną ligoninę už miesto sienų – paprastą palapinę iš laivo burės. Kaip buvo įprasta visoms tokioms įstaigoms, ligoninę aptarnavo religinė brolija. Sužeisti ir negaluojantys vokiečių kryžininkai tikriausiai jautėsi labai dėkingi, kad yra slaugomi saviškių.

Kai vokiečių brolija gavo leidimą teikti ligonių patepimą ir laidoti mirusiuosius, hospitaljerus tai supykdė. Ligi tol laidotuvių monopolis kryžininkų valstybėse priklausė jiems. Tai buvo pelningas verslas, ypač jei imdavaisi rūpintis turtingų kilmingųjų sielomis, mat šie mielai siūlydavo deramą atlygį. Prasidėjo paikos varžybos, bet vokiečių špitolė susirado galingų globėjų. Kryžininkams užėmus Akrą, brolijai suteikti pastatai mieste, kurie išaugo į nemenką kompleksą. Šventosios Romos imperatorius Henrikas VI jiems suteikė nuosavybės ir prekybos privilegijų. Trečiuoju kryžiaus žygiu galiausiai nepavyko atsiimti Jeruzalės, bet apsaugoti kryžininkų valstybių likučiai, kelios pilys ir miestai Levanto pakrantėje. Kai imperatorius vėl ėmė planuoti kampaniją, vokiečių kryžininkai, kurie pasiekė Šventąją Žemę, suprato, kad reikia daugiau karių, ir paragino sukarinti Akro vokiečių špitolę. Vokiečių brolijai duota tamplierių regula karinei organizacijai struktūruoti, o slaugos mokytasi iš hospitaljerų regulos – iš abiejų tai, kas

geriausia. Hospitaljerai dabar net labiau nei bet kada troško įtraukti šį naująjį išsišokėlį karinį ordiną į savo gretas, tad vokiečių brolija paprašė tamplierių apsaugos. Todėl jiems leista dėvėti tamplieriams būdingus baltus apsiaustus ir naudoti savo ženklą – juodą kryžių apskritime. Naujasis Vokiečių ordinas inauguruotas per ceremoniją tamplierių rūmuose Akre, o kitais metais jo statusą patvirtino popiežius. Nors tebedirbo špitolėje, vokiečių brolija dabar taip pat buvo įpareigota kovoti šventąjį karą prieš krikščionijos priešus. Po poros dešimtmečių ordinas nusikratė ir tamplierių, ir hospitaljerų įtakos ir pasirinko gerai žinomą savo emblemą.

Pasaulyje, kuriame socialinė tapatybė buvo reiškiama drabužiais, kariniai ordinai išsiskyrė savo ženklais – raudonu tamplierių kryžiumi, baltu – hospitaljerų, žaliu – lazaritų. Vokiečių ordino ženklu tapo visiškai juodas kryžius. Brolijos reguloje buvo numatyta, kad tvarkant ordino reikalus arba mūšyje juodasis kryžius turi būti visą laiką matomas ant jų drabužių – apsiaustų, ant šarvų vilkimų rūbų ar galvos apdangalų. Priimant į ordiną, naujų narių apsiaustai iškilmingai šlakstyti švęstu vandeniu. Užtat juodasis kryžius buvo ne vien skiriamasis ženklas – jis teikė ir dvasinę apsaugą. Vėliau, nors anuomet niekas negalėjo to numatyti, šis paprastas simbolis ims reikšti vieną galingiausių ir kontroversiškiausių Europos istorijos galybių.

VOKIEČIŲ ORDINAS KELIAUJA PO PASAULĮ

Pirmaisiais XIII a. dešimtmečiais vokiečių brolija staigiai iškilo labiausiai dėka savo ketvirtojo magistro, įkvepiančio talentingo lyderio vardu Hermannas von Salza. Nereikšmingas

Tiuringijos (dabar centrinėje Vokietijoje) kilmingasis Hermannas buvo gabus politikas ir taktiškas diplomatas, užmezgęs glaudžius ryšius ir su imperatoriumi, ir su popiežiumi. Jis vadovavo ordinui Penktajame kryžiaus žygyje (1217–1221), kuriuo siekta atsiimti Jeruzalę, pirma nusitaikius į Egipto Ajubidų sultonatą. Brolija kovojo ir špitolėje slaugė kitus vokiečių kryžininkus, laidojo žuvusiuosius ir meldėsi už jų sielas. Įkvėpti jų pavyzdžio, į ordiną įstojo daug kryžininkų. Jie taip pat apipylė broliją dovanomis, tarp jų – turtu ir žeme Europoje, ypač imperijos viduje. Ordino narių gausėjo, o iš augančių valdų gauta daugiau pajamų. Nors vyrų buvo daugiausia, ligoninėse taip pat darbuodavosi ir moterys, kurios buvo priimamos kaip seserys.

Bet Hermannas suprato, kad jo vokiečių brolijai reikia rasti savo vietą kryžiaus žygių pasaulyje, kuriame dominavo tamplieriai ir hospitaljerai. Pirma proga diversifikuoti ordino veiklą pasitaikė vos metai po to, kai jis buvo paskirtas magistru. 1211 m. jis sutiko ginti rytinį Vengrijos karalystės pasienį mainais už šiek tiek žemės ten. Bet kodėl Šventojoje Žemėje įkurta institucija, pasišventusi kryžiaus žygiams, turėtų ginti kažkokį Rytų Europos užkampį? Tai išaiškėjo ordino regulos prologe, kuriame skelbta, kad „dabar Bažnyčia turės riterių, prisiekusių jėga išguiti Bažnyčios priešus“[22]. Tai buvo platesnė Kovojančios Bažnyčios kova. Sutikdama ginti Vengrijos karalystės rytinį pasienį, brolija atliko savo, kaip krikščionių bendruomenės gynėjų, vaidmenį. Čia grėsmę kėlė pagonių tiurkų klajoklių grupė kumanai. Vengrijos karalius Andrius II suteikė brolijai įvairių privilegijų, kad įkurdintų juos labiausiai kumanų puldinėjamoje teritorijoje, dokumentuose vadinamoje *Terra Bursa* arba *Borsa*. Ji buvo Pietryčių Transilvanijoje,

ribojama Karpatų. Su privilegija suteiktas ir leidimas statyti pilis, tad brolija per vos ilgiau negu dešimtmetį pastatė penkias. Svarbiausia ir tikriausiai jų viešpatystės centras vadinosi Marienburgas. Taip brolija pirmą kartą savo tvirtovę pavadino „Marijos pilimi", Kristaus Motinos ir savo pagrindinės šventosios globėjos garbei. Baigus statybas, Marienburgas tapo stabilizuojančia apylinkių jėga, o ordinas ragino vokiečių naujakurius aplink kurti naujus kaimus. Kai mūšį su kumanais brolija nustūmė anapus Karpatų, pradėjo statyti pilis ne vien karaliaus dovanotose žemėse. Vengrijos karaliui to pasirodė truputį per daug, ir kilmingieji jėga išgrūdo broliją iš Transilvanijos[23].

Nors pajudėjo šiaurėn, ordinas liko įsipareigojęs ginti Šventąją Žemę. Tais pačiais metais, kai kovojo su kumanais, jie dalyvavo ir Penktajame kryžiaus žygyje. 1226 m. pradėjo statyti savo pilį Levante, nuošalioje vietoje Galilėjos kalvose, tolokai nuo Akro ir pakankamai atokiai nuo smalsių tamplierių ir hospitaljerų žvilgsnių. Pilis vadinosi Montfortas, vokiškai *Starkenberg* – Stiprusis kalnas. Tuo metu ordiną ėmė vilioti kitas valdovas. Tai buvo Konradas Mazovietis, vienas ambicingiausių Lenkijos kunigaikščių, nusitaikęs į tuščią Lenkijos sostą Krokuvoje. Tačiau, norėdamas visiškai atsidėti pastangoms užsidėti karūną, Konradas turėjo apsaugoti šiaurinę savo žemių sieną, kuriai kėlė grėsmę pagonys prūsai. Panašiai kaip į Transilvaniją kvietęs Andrius, jis mėgino prisivilioti ordino magistrą, siūlydamas dovanoti nemažai žemės, kurią anksčiau kontroliavo. Po ilgų derybų ordino brolija atvyko į Mazovijos pasienį – po keleto metų jie tapo didžiulių šiaurės rytų Europos plotų smurtinio užkariavimo pagrindiniais veikėjais.

KRAUJO LAUKAI

Nors dešimtmečiais po Jeruzalės užkariavimo rengtos karinės kampanijos su religine gaidele prieš Šiaurės Europos pagonis, čia 1174 m. įvyko pirmasis popiežiaus remiamas kryžiaus žygis[24]. Jis buvo nukreiptas prieš vakarų slavų grupes, gyvenusias tarp Oderio ir Elbės upių (šiandien Vokietijos šiaurėje), vokiečių ir skandinavų kronikininkų bendrai vadinamas vendais. Jie buvo saksų žemių kaimynai, o šie tuomet jau sudarė stambiausią grupę šiauriniame Šventosios Romos imperijos pakraštyje. Siūlomai karinei kampanijai popiežius pritarė, bet ją sumanė saksų kilmingieji, siekiantys iškeisti įžadus leistis į kryžiaus žygius Šventojoje Žemėje į ką nors, kas labiau atitiktų tiesioginius jų interesus. Šio kryžiaus žygio tikslas buvo užimti teritoriją, jis buvo ilgiau trukusių regioninių kovų dėl valdžios ir įtakos tarp katalikų ir pagonių valdovų Pietų Baltijos regione dalis. Bernardas Klervietis, pamokslais kvietęs į kryžiaus žygį, kai jam pritarė popiežius, suprato, kad siūlomo Vendų kryžiaus žygio varomoji jėga yra įgyti teritorijų. Pateikęs žygį kaip karą krikščioniškajam pasauliui apginti, jis mėgino įtikinti jo dalyvius atversti vendus, o ne vien užimti jų žemę[25]. Vis dėlto, vildamiesi išplėsti savo vyskupijų ribas, kampanijoje dalyvavo keli vyskupai.

Vendų kryžiaus žygis tikrovėje nebuvo labai galingas, bet, žvelgiant iš dabarties, jis tapo istoriniu lūžiu. Po kelių dešimtmečių vendų žemes pasidalijo vokiečių, danų ir lenkų valdovai, ir jos buvo visiškai inkorporuotos į katalikiškąjį pasaulį. Bulėmis, paskelbtomis 1171 ir 1172 m., popiežius siūlė indulgenciją visiems Danijoje, Norvegijoje ir Švedijoje, kurie dalyvaus kryžiaus žygyje prieš pagonis estus. Tai vis tiek nebuvo

taip dvasiškai patrauklu kaip privilegijos ir atpildas, siūlomas už kryžiaus žygius Šventojoje Žemėje, ir galiausiai iš kvietimo nieko neišėjo[26].

Įvykis, kuriam buvo lemta ženklinti *nuolatinių* kryžiaus žygių Šiaurėje pradžią, buvo kariaunos iš Saksonijos išsilaipinimas rytiniuose Baltijos krantuose 1198 m. Ten katalikai jau buvo įkėlę koją. Vokiečių augustinų kanauninkas Meinhardas nuplaukė Dauguva (arba *Düna*, kaip ją vadino vokiečiai) paskui pirklius šiek tiek aukščiau Rygos dabartinėje Latvijoje ir įkūrė misiją lyvių kaime, kurį vadino *Üxküll* (latviškai *Ikšķile*). Lyviai buvo finų grupė, gyvenusi ten, kur dabar – šiaurės vakarinė Latvijos dalis. Pirkliai patarė Meinhardui pirma gauti Polocko kunigaikščio Vladimiro, pretendavusio į valdžią regione, sutikimą, jis taip ir padarė. Tada jam pasisekė atversti vietos lyvius, pažadėjus jiems pastatyti akmeninį įtvirtinimą, kad apsaugotų nuo lietuvių įsiveržimų. Tai buvo pirmasis mūro pastatas, kiek tik lyviai buvo regėję, – pasakojama, kad jie liko tokie sužavėti, jog kaimyninė bendruomenė Holmo saloje irgi tokio užsinorėjo. Vėliau archeologai atras įspūdingus šio statinio griuvėsius: keturkampį akmeninių sienų įtvirtinimą su bokštu. Meinhardas sutiko, bet mainais jie turėjo būti pakrikštyti ir priimti vyskupo valdžią. Daugelis taip ir padarė, bet vėliau persigalvojo ir mėgino nusiplauti krikštą upėje. Kiti nuo pat pradžių tokią mintį priėmė atvirai priešiškai.

Misiją rėmė Hamburgo-Brėmeno arkivyskupas Hartwigas II, kuris, nujausdamas progą išplėsti savo įtaką, paskyrė Meinhardą Livonijos vyskupu. Tai buvo įprastas protokolas, inkorporuojant teritoriją į krikščioniškąjį pasaulį, ir, Bažnyčios požiūriu, tai taip pat reiškė, kad dabar ją galima teisėtai

ginti nuo jėgų, kurios kėsinasi sunaikinti katalikiškąjį pasaulį. Kai Meinhardas 1187 m. grįžo į Rytų Baltijos regioną, kartu atsivežė grupę misionierių, tarp kurių buvo cistersų. Vienas iš šių vienuolių, Teoderikas, pradėjo pamokslauti lyviams Treidene (latviškai *Turaida*) prie Gaujos upės ir pakrikštijo jų vadą Kaupo. 1198 m. Meinhardui mirus, misiją perims cistersų vienuolis Bertholdas, kilęs iš Lokumo abatijos Žemutinėje Saksonijoje.

Bertholdas pirmiausia apipylė lyvius dovanomis ir iš pradžių buvo priimtas nenoromis. Netrukus paaiškėjo, kad, priėmus krikštą, keliama visokiausių lūkesčių, grėsmingų lyvių gyvenimo būdui. Daugiausia nepasitenkinimo kėlė reikalavimas mokėti naują religinį mokestį – dešimtinę – misijai išlaikyti, kuris prireikus būdavo renkamas jėga. Netrukus konfliktai paaštrėjo. Kai Bertholdas Holme pašventino naujas krikščionių kapines, lyviai „tarėsi sudeginti vyskupą bažnyčioje, užmušti jį ar paskandinti“[27]. Persigandęs vyskupas spruko laivu ir grįžo į Saksoniją. Gelbėdamas misiją Livonijoje, jis įtikino popiežių suteikti jam kryžiaus žygio bulę kariaunai telkti. Tai buvo pirmasis sėkmingas kryžiaus žygis į Baltijos regiono rytus. Pasiekusios Livoniją, pajėgos susirėmė mūšyje, kuriame Bertholdas žuvo įspūdingai kaip tikras Viduramžių krikščionių kankinys. Nesuvaldęs žirgo, vyskupas atlėkė į patį mūšio sūkurį, kur buvo sučiuptas, pervertas ietimi ir sudraskytas į gabalus. Tai, kas nutiko toliau, aprašo kronikininkas Henrikas, dokumentavęs ankstyvuosius kryžiaus žygius Livonijoje:

> Kariuomenė, žinoma, buvo sukrėsta netekusi vado, bet, išlipusi iš laivų, raita ugnim ir kalaviju tuštino lyvių žemę. Tai pamatę lyviai, kad išvengtų didesnės žalos, atnaujino taiką ir,

> pasišaukę dvasininkus, leido pirmą dieną Holme pakrikštyti apie 50 žmonių, kitą dieną Ykeskoloj pakrikštijo apie šimtą.[28]

Masinis krikštas buvo įprasta visų tokių misijų pasakojimų kulminacija, bet, regis, dažniausiai neveiksmingas. Kunigai, palikti tarnauti naujajai kongregacijai, netrukus išvyti. Lyviai vėl nusiprausė upėje, tikėdami, kad šitaip nusiplaus visus krikšto pėdsakus. 1200 m. su dvidešimt trijų laivų flotile atvykęs kitas vyskupas, Brėmeno vienuolis vardu Albertas, arkivyskupo Hartwigo sūnėnas, vėl atsigabeno kryžininkų kariauną. Nuo tokių kibirkščių įsiplieskė karinės konfrontacijos visame rytiniame Baltijos regione, o netrukus jos virto nukariavimais.

Šiandien pasaulyje kryžiaus žygiai Baltijos regione iš esmės žinomi kaip kelios karinės kampanijos, kurių metu užkariautos pagonių žemės pietiniuose ir rytiniuose Baltijos jūros pakraščiuose. Į regiono istorijos vingrybes neįsigilinusiems skaitytojams atleistina, jei jie mano, kad karas čia nepaliaujamai vyko visą tūkstantmetį. Vendų žemės buvo užkariautos XII a. viduryje. Kai Vokiečių ordinas 1230 m. pradėjo Prūsijos užkariavimą, o po septynerių metų įsivėlė į mūšius Livonijoje, tapo dominuojančia karine galia abiejuose regionuose. Užkariauti Prūsijos žemes (dabartinės Lenkijos šiaurės rytuose, Rusijos Kaliningrado srityje, Lietuvos pietvakariuose ir dalyje vakarinės Baltarusijos) truko ilgiau negu penkiasdešimt metų. Čia ordinas, išguitas iš Levanto, galiausiai nusprendė įkurti būstinę Marienburge. Pilis plėsta visą XIV a., kol tapo didžiausia krikščioniškojo pasaulio tvirtove. Smurtu sukurti katalikišką Livoniją (apėmusią didumą dabartinės Latvijos ir Estijos) pavyko tik 1310 m., nors reikšmingesnis pasipriešinimas buvo pasibaigęs dviem

dešimtmečiais anksčiau. Tuo metu švedų kryžininkai užkariavo pietinę dabartinės Suomijos dalį ir katalikų pasaulio ribą nustūmė iki Karelijos, atsirėmę į Naugardo žemes.

Tuomet Vokiečių ordinas stojo į karą su paskutine pagoniška Europos valstybe, Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste. Tai truko visą XIV a. ir galiausiai virto regionine kova dėl valdžios su katalikiška Lenkijos ir Lietuvos unija, trukusia didumą XV a. Iškilus kitai supergalybei – Maskvai – susiklostė sąlygos eskaluotis regioninei kovai dėl valdžios, kol galiausiai dėl viešpatavimo Baltijos regiono rytuose susigrūmė Švedija, Lenkija-Lietuva ir Rusija. XVII a. ženklino karai, po kurių didelė dalis Lenkijos ir Lietuvos Respublikos buvo okupuota Rusijos kariuomenės rytuose, o švedų pajėgų – vakaruose. Po Didžiojo Šiaurės karo, prasidėjusio 1700 m., didelėje dalyje rytinio Baltijos regiono įsigalėjo Rusija, Švedija išlaikė Suomijos kontrolę, o Respublika nuo 1772 m. pamažu imta dalytis. XX a. Rytų frontas abiejų pasaulinių karų metu driekėsi istorinės Livonijos ir Prūsijos teritorijos laukais, miškais ir ežerais. Marienburgo pilis ir miestas, tuomet priklausę nacių Vokietijai, atsidurs ties fronto linija. Raudonoji armija, stumdamasi Berlyno link, jį pasiekė 1945 m. Miestas sulygintas su žeme; apgriauta pilis, kurioje buvo įsikūrę vokiečių kareiviai. Netrukus po to ji atiteko lenkams, ir oficialus pavadinimas pakeistas į Malborką. Sienose liko kulkų žymės.

Visame rytiniame Baltijos regione archeologai, vos įbedę kastuvą kelis centimetrus į žemę, nuolat randa šratų, šovinių, spygliuotos vielos, karinių uniformų detalių – diržų sagčių, sagų ir skiriamųjų ženklų – ir net žmonių palaikų. Atrodo, šie kraštovaizdžiai, kasmet užklojami sniego ir ledo, šimtus metų mirksta krauju. Spalvingas vaizdinys, pacituotas šio skyriaus

pradžioje, yra iš Eiliuotosios Livonijos kronikos – pasakojimo apie žemių, lotyniškai pervadintų *Livonia*, užkariavimą ir kolonizaciją. Parašyta vidurine vokiečių aukštaičių kalba paskutinį XIII a. dešimtmetį, ji – pirmasis literatūros kūrinys, sukurtas Vokiečių ordino nario, iš dalies pagrįstas paties autoriaus patirtimi. Jos įvaizdis išliko per amžius.

NAUJA ISTORIJA

Todėl netenka stebėtis, kad XIX ir XX a. Baltijos šalių nacionalinė istorija pasakota per kovą tarp užkariautojų ir užkariautųjų. Šie pasakojimai taip pat buvo pasitelkti šių regionų užkariautojų palikuonių reikmėms, visų pirma Prūsijos karalystėje, iš kurios 1871 m. kils Vokietijos imperija. Apie Viduramžių Vokiečių ordiną bus imta pasakoti pagal etnoistorines schemas, kaip apie pagrindinį vokiečių galios atstovą „barbariškuose Rytuose“. Ordino juodasis kryžius platėjančiais galais pirmiausia bus naujai pervaizduotas kaip karinis apdovanojimas – Geležinis kryžius. Tai savo ruožtu bus susieta su naujosios Vokietijos imperijos tapatybe, o per ją – su karingumu ir abiejų pasaulinių karų siaubu.

Nugalėjus nacių Vokietiją, užtruks dar penkis dešimtmečius, kol Vidurio ir Rytų Europoje galės iš naujo prasidėti viešas pokalbis apie praeitį. Sovietų dominuojamame vadinamajame Rytų bloke nacionalistiniai naratyvai ir toliau pabrėžė protėvių kovą prieš vokiečius. Suirus Sovietų Sąjungai, pasidarė įmanoma pamažu atskirti kryžiaus žygių Baltijos regione istoriją ir paveldą nuo tų naratyvų. Šis procesas tebevyksta, nauja istorikų, archeologų, dailės istorikų ir muziejų kuratorių

karta iš naujo tiria senus šaltinius atnaujintomis metodologijomis, atskleidžia naujų duomenų ir abejoja tradicinėmis koncepcijomis. Iki XX a. dešimtojo dešimtmečio mokslas Baltijos jūros regione buvo uždarytas nacionaliniuose garduose, o žinių sklaidą ribojo politiniai ir kalbos barjerai. Šiandien regiono kultūrinis paveldas tyrinėjamas tarptautiškai. Neatsitiktinai į Europos Sąjungą (taip pat ir į NATO) integravusis daugeliui buvusių Rytų bloko šalių Baltijos regiono istorija pripažinta pamatine Europos istorijos dalimi.

Ši knyga nėra sumanyta kaip karinė istorija, nors joje dažnai ir kartais smulkiai pasakojama apie karinius įvykius. Anglakalbiams skaitytojams juos daug išsamiau aprašė kiti[29]. O mano tikslas – pateikti platesnį kryžiaus žygių Baltijos regione kontekstą ir parodyti, kaip kinta mūsų supratimas apie šiuos įvykius. Žinia, istoriją visada rašo nugalėtojai, o rašytinius šaltinius palieka santykinai maža elito grupelė. Baltijos pagonių visuomenės ir migruojantys katalikai valstiečiai nesukūrė jokių tekstų, perteikiančių alternatyvią perspektyvą. Daug svarbių detalių apie juos vis tiek įmanu išpešti iš rašytinių šaltinių, paliktų elito, ypač tokiuose regionuose kaip Prūsija, kur Vokiečių ordinas įvedė neįtikėtinai smulkmenišką biurokratiją. Daugybė dokumentų išliko iki mūsų laikų ir leidžia mums žvilgtelėti į gyvenimą pagal brolijos regulą. Tačiau norint geriau suprasti, ką patyrė platesnis ratas žmonių, dalyvavusių Viduramžių Baltijos pasaulio transformacijoje, turime gręžtis ir į fizinius pėdsakus, jų paliktus ant žemės ir po žeme.

Kadangi esu archeologas, mano žvilgsnis visada labiau krypo į platesnes visuomenės tendencijas, kurios regimos gausybėje materialinių pėdsakų žmonių pastatytose ir apgyventose vietose, taip pat kraštovaizdžio paleoaplinkos duomenys. Tai

nereiškia, kad archeologai netiria individų. Fiziškai išlieka jų griaučiai, o jų veikimą taip pat aiškiai atskleidžia pastatai ir artefaktai. Todėl stengiausi išlaikyti pusiausvyrą tarp įvairių individų, dalyvavusių Baltijos regiono kryžiaus žygiuose ir formavusių jų pasaulį, biografijos detalių, istoriškai dokumentuotų įvykių, nulėmusių užkariautų regionų visuomenės transformacijas ir tūkstančių materialių pėdsakų, kurie visi kartu gali leisti mums skirtingai ryškiai pažvelgti į gyvenimą. Individų gyvenimas gretinamas su visų miestų, kaimų ir pilių istorija. Tai – kitokia prieiga prie kryžiaus žygių Baltijos regione, negu pasitaiko įprastesnėse istorijos knygose. Norėjau, kad ši knyga aprėptų ir kultūros istoriją, ir karinį kryžiaus žygių poveikį. Kiekvienos visuomenės pasakojimams būdingi saviti bruožai, bet jas visas sudarė migrantai, jų palikuonys (kurie paskui laikė save vietiniais) ir čiabuviai, kurių pasaulėžiūra, kalbos ir papročiai skyrėsi. Nors Viduramžių Baltijos regiono karo šešėlis niekada ilgam nepalikdavo, iš tikrųjų pasitaikė taikos, stabilumo ir klestėjimo dešimtmečių, kai augo gyventojų skaičius, prekyba ir skleidėsi naujos, savitos kultūros.

Šie pasakojimai suskirstyti į keturias daugiau ar mažiau chronologiškas knygos dalis. Pirmoje dalyje svarstoma, kaip nutiko, kad krikščionių teritorijų plėtra Šiaurėje buvo paženklinta kryžiaus žygių. Pradedame keli amžiai iki Pirmojo kryžiaus žygio. Tuo metu galingiausia Vakarų Europos valstybė – Karolingų imperija ir rytuose ją perėmusi Otonidų imperija – darė savo kaimynams milžinišką politinę ir kultūrinę įtaką. Teritorijų užkariavimus susiejus su religiniu atsivertimu, abi siūlė įtikinamą valdymo modelį. Taip nusistovėjo religinio karo tradicija, senesnė už popiežiaus kryžiaus karų viziją. Tai buvo pavyzdys naujagimei Lenkijos valstybei, kurios

plėtra pratęs katalikiškosios krikščionybės teritorializaciją, paklodama pamatą vėlesniems kryžiaus žygiams prieš prūsus. Pirmuosiuose skyriuose aptariamas vendų žemių užkariavimas, ten vyko pirmasis oficialus Šiaurės kryžiaus žygis, Lenkijos valstybė perėmė kryžiaus žygių ideologiją ir sukūrė religinį pasienį savo šiaurės rytiniame kampe, o galiausiai Baltijos regione prasidėjo skandinavų ekspansija, kuriai taip pat imta taikyti kryžiaus žygių retorika.

Antroje knygos dalyje dėmesys sutelkiamas į sukarintos krikščionybės įsitvirtinimą Baltijos jūros regione, o konkrečiai – Livonijoje ir Prūsijoje. Misijos virto kryžiaus žygiais, pirma vadovaujamais vyskupų, bet po kelių dešimtmečių vyraujanti regiono jėga pasidarė Vokiečių ordinas. Nuolatinių karinių kampanijų šiaurės rytinis katalikiškojo pasaulio pakraštys pastumtas tiek, kiek buvo įmanoma – iki rytų ortodoksų Rusios žemių, kultūrinės ir politinės ribos, išlikusios iki mūsų laikų. Čiabuvių visuomenės buvo negrįžtamai transformuotos ir susikūrė naujas pasaulis, dažniausiai valdomas sukarintų religinių galybių. Šios galybės veikė viena greta kitos, retsykiais apsistumdydamos dėl valdžios, o Livonijoje tai virto net atviru karu. Jos skelbėsi krikščionijos gynėjomis Šiaurėje, o savo valdžią įtvirtino įspūdingomis pilimis, demonstruojančiomis ir galią, ir tikėjimą. Įdėmiau pažvelgsime į Marienburgą, kuris visą XIV a. augo išvien su naujuoju savo vaidmeniu – ordino būstinės ir svarbiausio jų kryžiaus žygių misijos simboliu. Ordino požiūriu, misija buvo nebaigta. Užsispyrėliai lietuviai ir žemaičiai liko pagonys, ir ordinas ilgiau kaip šimtmetį jėga stengėsi paversti juos katalikais. Dėl to šios kampanijos pasidarė *pagrindinė* vieta, kur Europos kilmingieji galėjo patirti kryžiaus žygius. Visos Europos riteriai leisdavosi

į brangią, o kartais ir pavojingą kelionę pagonių pasienin, į klastingas laukines pelkes, knibždančias vilkų, stumbrų ir taurų, kur galėdavo pasiekti ir dvasinį atpildą, ir šlovę.

Trečioje knygos dalyje aptariamas Baltijos kryžiaus žygių transformuotas pasaulis, kuris keisis ir toliau. Migrantų ir čiabuvių tautų susitikimai lėmė ne vien kultūrų susirėmimus, bet ir sintezę. Pirmieji tautų katilai virė miestuose, įkurtuose kryžiaus žygių metu kaip krikščionių salos pagonių žemėse. Juose apsigyveno pirkliai, kurių veikla prisidėjo kuriant Hanzą – galingą prekybos sąjungą, sujungusią regionus aplink Baltijos jūrą su likusiu krikščioniškuoju pasauliu, nepaisant religinių ir politinių skirtumų. Hanzos tinklais ėmė nepaliaujamai judėti mediena, kailiai, vaškas, grūdai ir prabangos prekės, generuodami neregėtus turtus. Tačiau toks turtas buvo paskirstytas nelygiai, dažniausiai paisant migrantų ir čiabuvių skirties, kuri ne visur išliko vienodai ryški. Naujasis režimas ir miestai buvo priklausomi nuo prieigos prie gamtos išteklių, todėl užmiesčiui eksploatuoti buvo mobilizuotos ir čiabuvių, ir migrantų kaimo bendruomenės. Čia, toli nuo religinės valdžios akių, ilgiausiai išsilaikė čiabuvių tikėjimai, išlaikę šventą kraštovaizdį nepertrauktais papročiais ir sakytinėmis tradicijomis, bet persunkti krikščioniškų elementų. Šį pasaulį darsyk transformuos religinio mąstymo revoliucija, suabejojusi Bažnyčios hegemonija, – Reformacija. XVI a. Vokiečių ordino brolija Prūsijoje ir Livonijoje pagaliau atsisakė įžadų ir kryžininkų skiriamųjų ženklų, rinkdamasi pasauliečių gyvenimą. Buvusiose jų teritorijose paplis liuteronybė, konfrontuojanti su čiabuvių valstiečių mišria religine praktika. Politiniu ir kultūriniu požiūriu Baltijos regiono rytus formuos du šimtmečiai Lenkijos-Lietuvos, Rusijos ir Švedijos konfliktų.

Paskutinėje knygos dalyje apmąstomas kryžiaus žygių Baltijos regione palikimas. Nacionalinių tapatybių susiformavimas, arba „tautiniai atgimimai“, kaip jie vadinami Baltijos regiono rytuose, įkvėpė naujos gyvybės blėstantiems prisiminimams apie kryžiaus žygius. Bet dabar jie nebebuvo saugomi išskirtinai valdančiojo elito, užkariautojų įpėdinių. Pirmą kartą savo istoriją ėmė dokumentuoti čiabuviai rašytojai ir menininkai. Praeitis virto mūšio dėl tapatybės lauku – XIX ir XX a. kultūros karais. Juodąjį Vokiečių ordino kryžių atkūrus kaip Geležinį kryžių, prisiminimai apie kryžiaus žygius Baltijos regione pasitelkti tarnauti dabarčiai. Juodojo kryžiaus imta bijoti labiau negu bet kada anksčiau, nes jis virto nacių režimo agresijos sinonimu. Po Antrojo pasaulinio karo nacionalistiniai naratyvai vėl performuluoti, šįsyk veikiami sovietų. Jie gyvuos net po Sovietų Sąjungos žlugimo, palikę neišdildomą pėdsaką populiarioje istorinėje atmintyje.

Pastaraisiais dešimtmečiais imti narplioti tradiciniai naratyvai. Mat virš rytinio Baltijos regiono šalių pakibus Rusijos imperializmo šmėklai ir priminus istorijos vargus, užgimsta susitaikymo su Viduramžių praeitimi jausmas – ši užkariavimų ir kultūrinių transformacijų era paliko gilų įdagą, suformavusį mums pažįstamą Europą. Ši knyga pavadinta „Juodasis kryžius“, nes šis simbolis susieja žiauriausiai pagarsėjusius kryžiaus žygių Baltijos regione veikėjus su praeities pervaizdavimais modernybėje. Tai simbolis, kuriam jaustas susižavėjimas, baimė, neapykanta, o dabar jis vis labiau reabilituojamas. Kryžiaus karai jau beveik devynis šimtmečius meta ilgą šešėlį Šiaurės Europai. Šiam šešėliui traukiantis, o mums vis geriau suprantant praeitį, kokia ji buvo, verta iš naujo papasakoti jų istoriją.

Šventasis karas Šiaurės Europoje

1 skyrius

Akistata su pagonybe
Teritorinė krikščionybė Šiaurėje

...jis nusprendė pulti klastingą sutartį sulaužiusią saksų gentį ir nesiliauti kovojęs, kol jie bus arba nugalėti ir priversti priimti krikščionių tikėjimą, arba visiškai išnaikinti...

„Karališkieji frankų analai", 775[1]

NAUJOJI KRIKŠČIONIŲ IMPERIJA

800 m. Kalėdų dieną Frankų karalystės valdovas Karolis – geriau žinomas kaip Karolis Didysis – popiežiaus Leono III senojoje Šv. Petro bazilikoje Romoje buvo karūnuotas „Romėnų imperatoriumi". Tą akimirką jo karalystė, jau tapusi pirmąja krikščionių supergalybe Vakaruose, simboliškai virto daug didingesniu dalyku – senovės Romos įpėdine.

Bevardis poetas, sukūręs epą Karolio Didžiojo garbei, šlovinantį krikščionių imperiją, su savo vėliava ir dvasiškai vadovaujamą pontifiko, suvienysiančią tikinčiuosius, valdovą praminė „Europos tėvu"[2]. Naujasis imperatorius ir jo įpėdiniai pretendavo į dievišką teisę valdyti, o tokią poziciją įteisino Bažnyčia, organizuodavusi jų viešą patepimą ir karūnavimą. Karolis Didysis neabejotinai buvo uolus krikščionis, jis ne vien rėmė vienuolynų steigimą ir skleidė religija pagrįstą teisę

bei švietimą, bet ir pirmasis stengėsi dar labiau sukrikščioninti savo valdomas teritorijas. Jo valstybės ideologija, kurioje karališka, o vėliau imperatoriška valdžia derėjo su krikščioniškąja tapatybe, buvo išreikšta didingais architektūros projektais. Garsiausias – Acheno rūmų kompleksas, romėniško, bizantiško ir frankiško dizaino samplaika, kurio koplyčia turėjo simbolizuoti dangiškąją Jeruzalę. Karolio Didžiojo valdymo pabaigoje kaldinamas monetas taip pat puošė įrašas *Christiana religio* – krikščionybė paskelbta valstybės religija, mėgdžiojant ankstesnes Romos imperijos monetas[3].

Per 46 Karolio Didžiojo valdymo metus Karolingų valstybė toliau plėtėsi į rytus nuo Reino, apimdama Bavariją, Alemaniją, Heseną, Tiuringiją ir Longobardų karalystę. Šiuose regionuose jau buvo įsikūrusios įvairios krikščionių bendruomenės, remiamos vyskupijų. Valdant frankams, jos buvo iš dalies pertvarkytos ir sustiprintos. Fryzija šiaurės rytuose buvo užkariauta, prieš Karoliui Didžiajam ateinant į valdžią, o jos vyskupija Utrechte – stiprus misionieriškos veiklos centras, bet kai kur regione išliko šiokių tokių paribių, kuriuose retsykiais kildavo maištas ir nesisekė išgyvendinti pagoniškos praktikos. Fryzai ne sykį ėjo išvien su kaimynais saksais. Karolingų autoriai sąvoką „saksai“ vartojo kelioms skirtingoms grupėms – vestfalams, ostfalams, engrams ir šiaurinei saksų grupei *liudi* – gyvenusioms didžiojoje dalyje dabartinės Šiaurės Vakarų Vokietijos.

Priešingai negu kaimynų Fryzijoje, kurią valdė karalius, saksų visuomenė buvo valdoma oligarchijos – kilmingieji vadovaudavo regioninėms grupėms. Dėl tokios fragmentuotos sistemos juos buvo sunkiau užkariauti, tad kai Karolio Didžiojo pradinė kampanija 772 m. virto teritoriniu karu, jam

užbaigti prireikė trijų dešimtmečių. Amžininkai jį vaizdavo kaip religinio atvertimo karą, dešimtmečių pastangų atnešti tikrąjį tikėjimą į Frankų valstybės pakraščius kulminaciją[4]. Tuo pat metu konflikte atsiskleidė regioninė kova dėl valdžios, įtraukusi daug skirtingų su frankais ir saksais susijusių grupių, tarp jų fryzus, danus ir slavus. Sukrikščionėję saksai savo ruožtu atliko reikšmingą vaidmenį formuojant tai, iš ko išaugs Otonų imperija, kai IX a. pabaigoje – X a. pradžioje Karolingų įtaka Rytų Frankijoje nusilpo.

Karolingų ir Otonų valdų plėtra tapo krikščionybės teritorializacijos Šiaurėje pavyzdžiu, kuriuo seks ir kitos kylančios krikščionių valstybės, svarbiausia – Piastai ten, kur vėliau susikūrė Lenkija. Tai padės pakloti pamatą kryžiaus žygiams Baltijos regione.

SAKSŲ UŽKARIAVIMAS

Frankų ir saksų istorijoje tvyrojo senos įtampos. VII a. viduryje frankai saksų žemių pasienyje naujai įtvirtino kelis priešistorinius kalvų fortus. Jie tapo administraciniais centrais, bet kartu paženklino paribį kaip sukarintą zoną, mat stovėjo priešais saksų tvirtoves toliau rytuose. Frankų majordomas Karolis Martelis ir jo sūnūs Pipinas ir Karlomanas rengė kampanijas prieš saksus, siekdami imti duoklę. Martelis taip pat suteikė apsaugą misionieriui Bonifacui, keliaujančiam į pagonių kraštus, tai galbūt pirmas kartas, kai minima, kad evangelizacijos ekspediciją lydėjo karinės pajėgos[5]. O 744 m. Pipino kampanija prieš saksus neva pasiekta, daugelis buvo pakrikštyti. Tai – pirmasis iš kelių atvejų, kai atsivertimas į krikščionybę

siejamas su ištikimybe Karolingų valstybei. Tokia politinės valdžios ir religijos samplaika tikriausiai ir lėmė, kodėl po keleto metų į frankų teritoriją įsiveržę saksai sugriovė apie trisdešimt bažnyčių. Iš Utrechto rengiamos misijos tęsėsi ir vėlesniais dešimtmečiais, šįsyk vadovaujamos kito anglų vienuolio Lebuino (dar vadinamo Liafwinu arba Lebwinu). IX a. vidurio pasakojime apie jo gyvenimą aprašoma, kaip jis maldavo saksus priimti krikščionybę, kad apsisaugotų nuo svetimšalių valdžios, – nors užrašyta po fakto, tokia būsimo užkariavimo nuojauta grėsminga[6].

Pirmoji Karolio Didžiojo kampanija nesiskyrė nuo ankstesnių Karolingų puldinėjimų kitapus sienos. Ją paskatinti galėjo Deventeryje sugriauta bažnyčia, prieš keletą metų Lebuino pastatyta ant rytinio Eiselio kranto (dabartinėje Nyderlandų karalystėje) kaip misijų bazė. Karolio Didžiojo kariauna užėmė saksų tvirtovę Ėresburgą, o tada atžygiavo į pagonių šventvietę, kurioje buvo saugomas *Irminsul* – šventas medžio kamienas, simbolizuojantis pasaulio ašį. Jie sunaikino kamieną ir išplėšė šventvietę, išsigabeno ten rastas aukso ir sidabro atnašas. Tai buvo greita pergalė, Karoliui Didžiajam atnešusi ir prestižo, ir karo grobio.

Ketinimai iš tikrųjų užkariauti saksus išryškėjo tik po Karolio Didžiojo karinio triumfo prieš langobardus 773 m. Jam išvykus, saksai puolė frankų teritoriją, panašiai kaip anksčiau, kai siekė sugriauti Bonifaco bažnyčią Friclare. Tai užtraukė Karolingų kerštą, bet šįsyk viskas bus kitaip. Galbūt išdrąsėjusio po pergalės Italijoje Karolio Didžiojo kampanija prieš saksus 775 m. ženklins užkariavimo karo pradžią. Tuo metu „Karališkųjų frankų analų“ žodžiai, cituojami šio skyriaus pradžioje, perteikė karaliaus ryžtą atversti arba išnaikinti pagonis

saksus. Vėliau saksų kronikininkai sumenkins pasaulietinius užkariavimo elementus ir sureikšmins krikščionybės triumfą, priskirdami Karoliui Didžiajam apaštalo vaidmenį. Anot pasakojimų, mūšiai buvo aršūs, visos pusės patyrė daug nuostolių. Strateginis dėmesys ir toliau skirtas tokių tvirtovių kaip Ėresburgas – politinių ir religinių centrų – kontrolei, bet dvasinis užkariavimo matmuo pakylėtas į naujas aukštumas.

Karolingų autoriai į karus prieš saksus žvelgė pro religinę prizmę; frankų pergalėms pasakojimuose priskiriama dieviška parama ir minimi stebuklingi įvykiai, varę siaubą saksams. Masinis nugalėtų priešų krikštas 776 ir 777 m. buvo dramatiškas politinio teatro reginys, viešas ištikimybės ir Karolingų valdžiai, ir krikščionių bendruomenei demonstravimas. Anoniminė „Giesmė apie saksų atsivertimą“ („Carmen de conversione saxonum“), parašyta apie 777 m., pasakoja, kaip Karolis Didysis palenkė saksus „spindinčiu kalaviju ir vilkte nuvilko legionus miško garbintojų į dangaus karalystę“[7]. Taip tvirtai susiejus krikščionybę ir frankų valdžią, neklusnumas imtas laikyti krikščionybės atmetimu. Saksų nepasitenkinimo centre atsidūrė Wittekindas (dar vadinamas Widukindu), kurstęs ir saksus, ir fryzus maištauti prieš Karolio Didžiojo valdžią, jis netgi galėjo veikti kaip religinis lyderis, vadovaująs pagonių pasipriešinimui. Wittekindas iš pradžių glaudėsi danų dvare, bet 782 m. grįžo, saksams sukilus, kol Karolis Didysis buvo užimtas kovomis su musulmonais Iberijoje. Kai frankų kariauna prie Ziuntelio (*Süntel*) buvo nugalėta, Karolis Didysis su savo kariais ir sau paklusniais saksais parsiskubino atgal. Anot kelių amžininkų kronikų, tuomet jis įsakė Verdene nukirsti galvas 4500 su maištu susijusių saksų. Tikslus skaičius tikriausiai prasimanytas – Viduramžių kronikininkai tiksliai

neskaičiuodavo. Verdenas taip pat nebuvo išimtis, nes pasakojimuose apie Saksų karus skerdynių nestinga, bet po daugelio šimtmečių jis bus išskirtinai minimas nacių, o to įtaka juntama ir dabar[8].

Wittekindas spruko atgal į Daniją, bet po trejų metų pasidavė ir atsivertė į krikščionybę, tai buvo Karolingų valstybės viešųjų ryšių triumfas[9]. Jis tapo vienu iš saksų kilmingųjų, kurie atsivertė ir papildė Karolio Didžiojo *fideles* (ištikimybę prisiekusių valdinių) gretas – tokia sąvoka sulieja jų politinę ir religinę ištikimybę. Jie būdavo apdovanojami žeme, politiniais postais ir galimybe tuoktis su frankų šeimomis, tad greitai tapdavo integralia naujojo režimo dalimi. Pasikrikštijus Wittekindui, buvo laikoma, kad saksai dabar jau oficialiai masiškai tapo krikščionimis. Toks požiūris, kad visa tauta akimirksniu tampa krikščionimis – pasikartojantis Viduramžių dvasininkų pasakojimų apie religinį atsivertimą bruožas[10]. Kai 792 m. prasidėjo maištas, ženklinęs dar vieno ilgo konflikto pradžią, frankai suskubo pasmerkti tai, kas jiems atrodė *perfidia* – išdavystė – nusikaltimas ir karaliui, ir Dievui, pateisinantis būsimą atpildą.

Šįsyk sukilę saksai stos prieš ištikimuosius saksus ir naujuosius Karolingų sąjungininkus obodritus. 789 m. ši vakarų slavų grupių konfederacija, gyvenanti šiandieninėse Vokietijos Meklenburgo ir iš dalies Šlėzvigo-Holšteino žemėse, prisijungė prie Karolingų karinės kampanijos prieš bendrą priešą Vakarų Pomeranijoje – veletus. Obodritai buvo ir saksų priešai, prisidėję prie Karolio Didžiojo pastangų numalšinti pasipriešinimą. Konfliktas beveik neplito už rytinių Saksonijos dalių[11], o rašytiniai šaltiniai nebepabrėžia atsivertimo svarbos, beveik neabejotinai dėl to, kad saksai tuomet jau

buvo oficialiai laikomi krikščionimis, nepaisant atkryčių[12]. Pačius obodritus puldinėjo saksų sąjungininkai pagonys danai, o jų vadas Witzanas, Karolio Didžiojo vasalas, bus nužudytas 795 m., bet po kelių lemiamų mūšių karas baigėsi saksų pasipriešinimo numalšinimu. Karolio Didžiojo biografijoje frankų dvariškis Einhardas pasakoja, kaip 804 m. imperatorius jėga ištrėmė 10 000 saksų šeimų iš Vigmodijos, regiono tarp Vėzerio ir Elbės upių. Jos buvo perkeltos į kitas Frankų imperijos vietas. Tada žemes į rytus nuo Elbės jis atidavė obodritams[13]. Karolis Didysis jau buvo pradėjęs dideliais kiekiais deportuoti saksus nuo 794 m., įsakęs siųsti įkaitus į vienuolynus visose frankų valdose, kad jie greičiau atsiverstų į krikščionybę. Tie atsivertėliai taps pirmaisiais saksų vienuoliais, gal net patys ims misionieriauti savo tautai. Bet Vigmodijos valymas buvo didžiausio masto perkraustymas. Visos kartu tokios tremtys taip pat suardė saksų visuomenės socialinį audinį ir palengvino įvesti frankų valdžią. Nepraėjus nė dviem dešimtmečiams, šios žemės vėl bus dovanotos lojaliems saksams.

RELIGINĖ TRANSFORMACIJA

Tuo metu buvo visuotinai manoma, kad Karolio Didžiojo užkariavimas leido saksams tapti krikščionimis. Jį lydėjo įvesti įstatymai, kuriais siekta užkariautajai populiacijai primesti krikščionišką elgesį, – Saksų kapituliarijus (*Capitulatio de partibus Saxoniae*). Tikriausiai išleisti kaip atsakas į saksų sukilimą 792 m., jie garsėjo griežtu požiūriu į pagonybę[14]. Pagal juos mirties bausmė skiriama už visą sąrašą prasižengimų, pavyzdžiui, tiems, kurie lieka nepasikrikštiję, laikosi pagoniškų

papročių ar nepaiso gavėnios pasninko. Antrasis kartuliarijus, išleistas po keleto metų, buvo švelnesnis. Tačiau įsivaizduoti, kad krikščionybė užkariavimo metu ir po jo sparčiai primesta iš viršaus, netikslu. Religinė transformacija vyko daug lėčiau. Ji prasidėjo prieš *Irminsul* sunaikinimą ir dar ilgai tęsėsi, pasibaigus Karolio Didžiojo valdymui.

Saksai ir kitos kaimyninės pagonių visuomenės su krikščioniškomis idėjomis pirmiausia susidūrė per prekybą, ankstesnius konfliktus ir net vedybas. Kai kurie galėjo atsiversti arba įtraukti krikščioniškų personažų į savo panteonus, suteikdami naujajai religijai galimybę įleisti šaknis daug anksčiau, negu ji buvo įvesta oficialiai ir smarkiai politiškai. Paprastai oficialius išorinius krikščioniškosios tapatybės požymius perimdavo vietos elitas, nes dažniausiai tai suteikdavo politinio pranašumo. Tai buvo suvaidinta krikščionybė, gelminiai pasaulėžiūros pokyčiai ateis tik vėliau. Religinės permainos vyko skirtingu tempu, priklausomai nuo žmogaus, giminių grupės ir platesnės bendruomenės, o jų poveikis vaikams – būsimiems bet kurios naujos religijos nešėjams – taip pat skyrėsi priklausomai nuo jų ugdymo aplinkos. Jeigu šeima privačiai tebegarbino senuosius dievus, galėjo jaunesnėms kartoms perduoti ankstesnį tikėjimą ir papročius. Tačiau matyti, kad krikščioniškos idėjos taip pat buvo modifikuotos tų, kurie jas perėmė: sulietos su jau esamais įsitikinimais, supaprastintos, iškraipytos ar perdirbtos[15].

Archeologijos požiūriu, ankstyviausi duomenys apie papročius, susijusius su krikščioniška gyvenimo samprata, atskleidžia, kaip saksų bendruomenės palaipsniui perėmė frankiškas laidojimo apeigas. Elgesys su mirusiaisiais, taip pat kapinių vieta gali iliustruoti kultūrinę permainą, nes tai – viešos socialinės tapatybės išraiškos, galios dinamikos, paveldė-

tos atminties ir eschatologinių įsitikinimų, susijusių su mirusiųjų likimu pomirtiniame gyvenime, nulemtų religijos, sankirta[16]. Kremavimas, esminis pagonių laidotuvių paprotys, pagrindinėse saksų žemėse pamirštas daug seniau, negu jas užkariavo Karolis Didysis, – iki VIII a. pradžios[17]. Tas pats galioja ir pilkapiams. Mirusieji imti laidoti aukštielninki eilėmis, kapai sulygiuoti arba pagal šiaurės–pietų arba, laikantis krikščionių kapinėse vyraujančio papročio, pagal rytų–vakarų ašį. IX a. pradžioje saksų žemių laidojimo apeigos beveik nesiskyrė nuo likusių frankų valdų. Kremavimas ir laidojimas pilkapiuose tęsėsi Saksonijos šiaurėje ir rytuose, imperijos kontrolės pakraščiuose.

Vis dėlto Karolingų valdžia, ko gero, rūpinosi, kad saksai deramai elgtųsi su mirusiaisiais. Kapituliarijuose kremavimo praktika išskiriama kaip baustina mirtimi, taip pat laidojimas greta protėvių pilkapių, o ne bažnyčiose ir kapinėse šalia jų. Kadangi archeologinių duomenų iš įvairiausių kapinių labai gausu ir vis dažnėja laidojimas žemėje, kai kas teigia, kad įstatymais nusitaikyta į įsivaizduojamą ir atgyvenusią pagonybę, siekiant pirmą kartą apibrėžti krikščioniui deramą elgesį. Tačiau taip pat galėjo būti taikomasi į tebesitęsiantį protėvių garbinimą, o per juos – į teritorinio ir politinio suverenumo siekį, kartu į tuos, kurie neatsisakė pagoniškos tapatybės arba ją gaivino kaip priemonę nepaklusti Karolingų valdžiai[18]. Laidoti bažnyčių kapinėse tikriausiai pradėjo kilmingos giminės, kurioms bažnyčios ir priklausė. Tik vėliau įprasta vieta laidoti visiems kitiems taps parapijų bažnyčių kapinės.

Išorinė krikščioniškosios tapatybės raiška geriau matoma nuo VIII a. pabaigos, kai Fryzijos ir Saksonijos gyventojai pradėjo segėti kryžiaus formos seges arba puošti jas kryžiais,

šventųjų atvaizdais ir balandžiais. Tokių segių aptikta kasinėjant kapus ir gyvenvietes, dažnai aiškinama, kad jos rodo, jog atvyko misionieriai, kurie tikriausiai skatino jas gaminti ir naudoti kaip viešus krikščioniškosios tapatybės ženklus. Segės buvo įkvėptos papuošalų, pagamintų kaimyninėse frankų srityse – Vidurinio Reino, Mozelio ir Maino regionuose. Galbūt puošniausias, sietinas su krikščioniškąja tapatybe, yra jūrų vėplio kaulo pakabutis, dekoruotas nukryžiavimo scena, atrastas įgilinto pastato sąnašose Balhorner Felde prie Paderborno. Pagamintas VIII a. pradžioje Anglijos šiaurėje, jis leidžia manyti, kad saksų Vestfalijoje pasirodė misionieriai[19].

Naujoji religija įsigyvens tik įvedus bažnytinę administraciją, o su ja – naują mokesčių sistemą: dešimtinę. Per kelerius metus nuo konflikto su saksais pradžios Karolis Didysis neva padalijo jų žemes apygardomis, tapsiančiomis misijų zonomis, būsimų vyskupijų pamatu. Bet, karams užsitęsus, užkariautojams jų ribas vis tekdavo braižyti iš naujo. Paderborne saksai 778 m., praėjus vos metams nuo statybų pabaigos, sugriovė karaliaus rūmus, pastatytus kaip administracinės ir misionieriškos veiklos centras. Tik amžiaus pabaigoje vietovė bus visam laikui grąžinta į užkariautos teritorijos žemėlapį, o naują bažnyčią bus spėta pastatyti iki popiežiaus Leono III vizito 799 m. Leonas ką tik užbaigtai bažnyčiai padovanojo šv. Stepono relikvijų, vildamasis, kad jų dvasinė apsauga gins nuo antpuolių ateityje. Ši bažnyčia buvo didžiulis trijų navų pastatas, o IX a. jos vietoje iškils dar didesnė. Dauguma pirmųjų Paderborno vyskupų, kilusių iš Britų salų, Heseno ar Pareinės, buvo misionieriai ir stengėsi sukrikščioninti vietos gyventojus.

Paderborne paskyrus pirmuosius čiabuvius vyskupus – Hathumarą ir Baduradą – kilo nauja investicijų į bažnyčias,

vienuolynus ir religinį švietimą banga[20]. Vėliau kronikininkai sutirštintai vaizduos, kaip greitai buvo įkurtos naujos vyskupijos, dažnai norėdami pateisinti savo pačių institucijas. Iš tikrųjų Saksų karų laikais bažnyčių pastatyta mažai. Funduoti vienuolynus buvo rizikinga. Ne visus buvo įmanoma išlaikyti, o kai kuriuos teko perkelti, nes jie negalėjo išgyventi iš vietos išteklių. Tačiau iki IX a. pabaigos visoje Saksonijoje pastatyta apie keturiasdešimt religinių pastatų – katedrų, vienuolynų, bažnyčių, o tai rodo, kad misionieriai pasiekė Žemutinę Elbę rytuose ir Holšteiną šiaurėje. Greta vyskupijų augo miestai, stimuliuojami jų turto ir finansinių privilegijų. Įdomu, kad toks religinių pastatų augimas nereiškė didelių Karolingų valstybės investicijų. Daugiausia tai buvo vietinių saksų rėmėjų iniciatyvos. Nuostabu, kad dauguma vienuolynų buvo smulkios fundacijos, įkurtos vietos kilmingųjų savo giminės moterims, nors pradinę Saksų bažnyčios infrastruktūrą daugiausia kūrė vyrai. Steigdamos vienuolynus, moterys taip pat galėjo saugoti savo nuosavybės teises[21].

Net jei Karolingų ir saksų kronikininkai skelbė, kad, užkariauti Karolio Didžiojo, saksai tapo krikščionimis, ką tai iš tikrųjų reiškia? Tikrai nereiškia, kad ankstesnė pasaulėžiūra buvo visai atmesta, gyvavo įsitikinimų ir praktikos spektras – nuo vienareikšmiškai krikščioniško tikėjimo iki to, kas buvo praminta prietarais, atsiduodančiais pagonybės tvaiku. Likęs gyvas po frankų užkariavimo saksų elitas buvo labai suinteresuotas naująja religija, o kai čiabuviai rašytojai pagaliau išdėstė savo mintis apie užkariavimą, į jį žvelgė teigiamai. Tai galbūt nestebina, turint galvoje, kad jie visi priklausė naujajai religinei klasei, turinčiai imperijoje aiškių interesų. Jie menkino užkariavimo smurtą ir pažeminimą, o Karolio Didžiojo triumfą

pateikė kaip dvasinį, išlaisvinusį saksus iš „šėtono tironijos“. Bet jie pabrėžė ir čiabuvių valią atsiverčiant – saksai pasirinko savo teisėtą lemtį. Žinoma, rašytiniuose čiabuvių dokumentuose nepritariančių balsų nėra, nes tie, kurie ryžtingai pasipriešino Karolingų valdžiai, buvo nužudyti arba sutramdyti[22].

Religinė transformacija truko ilgiau ir buvo sudėtingesnė negu rašytiniuose šaltiniuose paišomas paveikslėlis, bet iš tikrųjų raštu apie pagonybę užsimenama retai. Archeologiniai identifikuojamų pagoniškų praktikų pėdsakai irgi nevienareikšmiški. Čia pasidaro sunku atskirti religiją nuo magijos. Jei magija buvo religijos substratas – tokį kontroversišką argumentą kelia kai kurie mokslininkai, – ar tai, kad Fryzijos ir Saksonijos durpynuose, miškuose ir kalvose toliau buvo paliekama daiktų, dabar buvo susieta su naująja tikėjimo sistema, ar rodė, kad šauktasi senesniųjų antgamtinių galybių?[23] Čiabuvių populiacija savaip įsivaizdavo pačią krikščionybę – jai ji savaip buvo ir pateikta. Nesant krikščioniško čiabuvių paveldo, šventaisiais imti laikyti misionieriai, naujoms bažnyčioms pripildyti relikvijos importuotos, o saksų dvasininkai ėmė rašyti (net, sakytumei, štampuoti) naujus vietos religinės istorijos tekstus. Reikšminga tai, kad krikščioniška žinia buvo perleista per čiabuvių kalbą ir sąmonę. Galbūt geriausias to pavyzdys – „Heiliand“, anoniminis epinis Evangelijos perpasakojimas, parašytas senąja saksų kalba kažkada tarp 821 ir 850 m., tikriausiai Fuldos vienuolyne. Tekste minimi vietos papročiai, o Kristus vaizduojamas kaip tvirtovėje gimęs karvedys, jo mokiniai – ginkluoti tarnai. Giesmė skirta atlikti viešai, norint pamokyti ką tik atsivertusį saksų elitą, kaip priimti krikščioniškas vertybes, kad tai atitiktų jų pačių kultūrines tradicijas.

Saksonijos užkariavimas ir pavertimas imperijos provincija lyginami su vėlesniais kolonizavimo procesais: pasaulinė supergalybė, išpažįstanti monoteistinę religiją, susigrumia ir įveikia mažesnę visuomenę, kurios socialinė santvarka decentralizuota, o tikėjimas politeistinis. Šitaip nušviesta, saksų patirtis buvo panaši į vėliau kolonializmo visame pasaulyje paveiktų čiabuvių visuomenių[24]. Kartu iš to, kaip ilguoju laikotarpiu perimti krikščioniški elementai, o galiausiai pasiekta politinė autonomija, aiškiai matyti čiabuvių valia. Saksonija sukūrė ne tik nuosavą vokišką krikščionybę, bet ir savo krikščioniškąjį pasaulį.

Galiausiai pasirodė, kad Frankų imperijos plėtra nesuvaldoma. Po padalijimų IX a. politinis jos toliausiai į rytus nutolusios atplaišos – Rytų Frankijos – centras ėmė suktis aplink Saksoniją. Ironiška, kad naujoji valdovų dinastija Otonidai saksų maištininką Wittekindą iškėlė kaip didvyrį protėvį. Šitaip jie skelbė savo nepriklausomybę ir atsiskyrė nuo Frankų imperijos likučių. Tačiau Karolingų precedentas įkvėpė. Romos imperijos paveldėtojais tapę saksų valdovai dabar atsigręžė į savo senų priešų pagonių žemes, siekdami įgyti dar teritorijų, o kartu skleisti krikščionybę.

OTONIDŲ PASIENIO UŽKARIAVIMAS IR SUKRIKŠČIONINIMAS

Pagrindinėse Otonidų valdose dvasininkai toliau grąžė rankas, kad klaidingai suprantami esminiai krikščionybės teiginiai, o jų tikintieji vis dar laikosi įsikibę senojo tikėjimo, dabar paskelbto prietarais. Nuostabų to vaizdą perteikia Heseno vyskupas vardu Burchardas. Paskirtas į Vormso vyskupiją apie

1000 m., Burchardas parengė dvidešimt kanonų teisės knygų. Jos buvo skirtos vietos kunigams mokyti ir apibrėžė elgesį, kurį Otonidų Bažnyčia siekė skatinti, praėjus beveik keturiems šimtmečiams nuo vyskupijos įkūrimo. Devynioliktoji knyga, vadinama „Corrector“, nustato atgailą už netinkamą elgesį, sietiną su turbūt kadaise turėtais įsitikinimais ir praktika, kylančia iš ikikrikščioniškos pasaulėžiūros. Nors kartais tai atrodo dvasininkų prasimanymai, nusirašyti iš ankstesnių tekstų, nemažai įrašų padaryta paties Burchardo. Jie skamba kaip asmeninės pastabos. „Corrector“ kalbama apie magijos praktiką, kuri kartais būdavo kenksminga, apie vilkolakius, naktimis su demonių palyda skraidančias raganas, ateities spėjimą, dalyvaujant dvasioms, mirusiųjų gydymą ir apsaugą nuo pamėklių. Dėl prietaringo ir pikto linkinčio elgesio ypač smerktos moterys, nors gali būti, kad greta neišvengiamos Burchardo mizoginijos tai rodo lemiamą moterų vaidmenį, saugant protėvių papročius, ypač susijusius su mirusiaisiais[25].

Burchardas rašė apie tai, kas dedasi Reino krašte. Toliau šiaurėje saksų kunigas Helmoldas iš Bozau XII a. antroje pusėje aprašė, kaip Vicelinas (vėliau tapęs Oldenburgo vyskupu) ėmėsi misionieriškos veiklos pas holšteiniečius – saksus, gyvenusius Danijos ir Vokietijos pasienio regione Nordalbingijoje, – ir aptiko, kad krikščionimis jie tik vadinasi[26]. Kol saksai ir jų kaimynai perpras krikščioniškąją žinią taip, kad giliai persikeistų jų tikrovės suvokimas, neabejotinai turės pasikeisti ne viena karta. Suplakdami įsivaizduojamą pagonišką religijos praktiką su vietos papročiais, dvasininkai skundėsi visuotiniu neišmanymu ir nesiliaujančiu „šventvagišku“ elgesiu. Netgi paliovus garbinti pagonių dievybes, pagoniškų ir

krikščioniškų religinių įsitikinimų elementai įtraukti į magijos praktiką, išplitusią po visą imperiją[27].

Imperijos plėtra į šiaurę rimtai prasidėjo nuo X a. vidurio. Valdant Karoliui Didžiajam, kaimynai obodritai buvo jo sąjungininkai prieš saksus ir pirmieji iš kelių vakarų slavų grupių priėmė krikščionybę. Šios grupės gyveno žemėse tarp Elbės ir Žemutinės Vyslos upių: nuo Holšteino ir Pomeranijos šiaurėje iki kalnuotos Karintijos ir Silezijos pietuose. Kai kurių santvarka buvo aiški regioninė federacija: pavyzdžiui, ir lutičiai, ir pamarėnai buvo sudaryti iš keturių pagrindinių grupių, o hevelijai, šprevanai ir rugijai buvo mažesnės pavienės grupės. Pavadinimus joms davė lotyniškai rašę autoriai, juos visus kartu vadinę slavais. Tačiau, skirdami nuo kaimyninių slavų visuomenių, jie vartojo egzonimą *Veneti* arba *Venedi* – vendai[28]. Vendų visuomenės raidą skatino artima Karolinų imperijos kaimynystė, ir nuo IX a. pabaigos joje vyko ryškūs pokyčiai[29]. Pradėtos statyti įspūdingos tvirtovės su joms priklausančiomis gyvenvietėmis, o jų užsakovai buvo vietinės naujos dinastijos, kai kurios iš jų ėmė viešpatauti ir kitoms vendų grupėms, mokančioms joms duoklę. Tuometiniuose lotyniškuose šaltiniuose didžiausi vendų aglomeratai vadinami *civitates*, kaip ir germanų miestai[30]. Tokios gyvenvietės pritraukė amatininkų ir tapo reikšmingais gamybos centrais, o tai matoma iš amatų specializacijos. Įsikūrusios svarbiausiuose komunikacijos tinklų taškuose, upių ir ežerų sankirtose, jos ėmė dalyvauti tolimoje prekyboje ir traukti užsienio pirklius[31]. Palei pakrantę skandinavų įtakoje augo jūrų prekybos centrai. Didėjančiai tokių gyvenviečių populiacijai išmaitinti aplink jas plėtojosi sudėtinga kaimo ekonomija, grūdai ir mėsa gabenti skirtingais atstumais[32]. Kai kuriuose tokiuose *civitates* būdavo įsikūrusios

ir svarbios pagonių šventovės, o jų žyniai turėdavo nemenkos politinės valdžios.

Otonidai vendų žemes laikė strategiškai svarbiomis prekybai, komunikacijai ir savo pačių politinei įtakai. Elbė, žymėjusi rytinę ribą tarp saksų ir vendų žemių, suteikė prieigą prie jūros ir pelningų prekybos kelių bei išteklių dar toliau. Tačiau beveik neįmanoma atnarplioti Otonidų valstybės teritorinių ambicijų nuo jos valdančiosios klasės religinės motyvacijos, ypač turint galvoje artimus santykius su jos Bažnyčia. Teritorinė pagoniškų žemių aneksija taip pat plėtė krikščionių bendruomenę, nes, kaip ir Karolingų atveju, paklusti Otonidų valdžiai reiškė ir priimti krikščioniškąją tapatybę. Imperijos plėtra į vendų žemes prasidėjo pirmaisiais X a. dešimtmečiais, vadovaujant Henrikui I Paukštininkui – Otonidų dinastijos pradininkui. 929 m., po (lutičiams priklausiusių) redarų surengtų skerdynių saksų pasienio tvirtovėje Velslėbene ir obodritų sukilimo, Henrikas nugalėjo vendų sąjungą ir privertė juos mokėti duoklę bei atsiversti į krikščionybę. Tos pačios kampanijos metu jis apiplėšė hevelijų žemes ir užėmė jų tvirtovę Breną (vėliau vadinamą Brandenburgu). Šis svarbus regiono centras nuo Henriko užkariavimo iki XII a. vidurio šeimininkus keis trylika kartų, kol ilgam atiteks vokiečiams ir bus pertvarkytas į du miestus. Tik tada pastatyti ilgamečiai krikščioniški paminklai ir pasidarė įmanoma pradėti nuolatinę religinio švietimo programą, skirtą užkariautųjų hevelijų tikėjimui pakeisti.

Henriko užkariavimai siekė iki pat danų teritorijos aplink Šlėzvigą, o užimtos žemės pertvarkytos į pasienio valdas, čia bendrai vadinamas šiaurės markomis[33]. Jų valdymas perleistas markgrafams, kurie savo ruožtu tapo galingais valdovais.

Jie rinkdavo iš vendų duoklę ir turėjo užtikrinti, kad šie liks klusnūs imperijai. Užkariautos žemės taip pat padalytos į vyskupijas, kurios, kaip ir Karolingų laikais, tapo misijų veiklos centrais. Vyskupai kartais konfliktuodavo su markgrafais ir dažnai šiuos kaltindavo, kad labiau rūpinasi surinkti iš pavergtųjų vendų duoklę, o ne jų dvasine gerove. Kronikininkas Adomas Brėmenietis vėliau netgi kaltins saksų markų valdytojus, kad jų smurtas ir godumas sutrukdė atversti slavus[34]. Tačiau, vendų požiūriu, markgrafai, vyskupai ir įtvirtinti miestai, kuriuose jie gyveno, turėjo vienodai reikšti kolonistų Otonidų valdžią. Tai irgi matyti iš to, kaip krikščionių autoriai, pavyzdžiui, Adomas, vaizduodavo vendus – kaip pavojingus barbarus. Jų parašyti politinės istorijos tekstai įrėminti dichotomijų retorikos, kaip kad saksų akistata su danais ar vendais, krikščionys prieš pagonis.

Žinoma, gyvenimo tikrovė buvo daug sudėtingesnė, bet dvasininkai ir dinastijos istorijos autoriai Otonidų valdovų veiksmus visų pirma vertino pagal tai, kiek jie laimėdavo krikščionybei. Ir nors Henriko sūnaus Otono valdžia siejama su klestinčia meno kultūra, amžininkai jo sėkmę matavo pergalėmis prieš pagonis imperijos pasieniuose. Imperija plėtėsi išvien su religiniais atsivertimais. Tam labai pasitarnavo išaugęs šv. Mauricijaus kultas, veiksmingai simbolizuojamas šventojo ieties relikvijos, kurią Otonas paveldėjo iš tėvo, – tikėta, kad sūnus ietimi kovęsis su tikėjimo priešais. Įsimintinas ieties antgalis, šiandien saugomas Vienos meno istorijos muziejuje, datuojamas paskutiniu VIII a. ketvirčiu. X a. viduryje jis jau buvo virtęs relikvija, jo ašmenų vidurys išskobtas ir ten įleistas smailus geležinis daiktas, laikytas vinimi, kuria Kristus buvo prikaltas prie kryžiaus. Pridėta smulkių žalvario kryželių,

ženklinančių vietas, kur įleistos vinies nuolaužos. Po kelių amžių antgalis bus siejamas nebe su šv. Mauricijumi, o su Lionginu, Biblijos pasakojime apie Kristaus kančią pervėrusiu Nukryžiuotajam šoną[35].

Otonas šlovintas už tai, kad 995 m. sustabdė pagonių madjarų (vengrų) žygį – jų kariauna paskutiniais IX a. metais buvo užplūdusi Karpatų baseiną; jis su savimi į mūšį nešėsi Šventąją Ietį. Ligi tol pirmieji jo valdžios dešimtmečiai buvo paženklinti nesibaigiančių konfliktų su vendais, kurie nuolat tikrindavo šiaurės markgrafų galią. Obodritai kreipėsi pagalbos į senus savo priešus danus, susivienijo su karaliumi Gormu, o vėliau – jo sūnumi Haraldu (nuo maždaug 1140 m. vadinamu Mėlyndančiu). Otonas pasitiko ir atrėmė danų-vendų kariauną, privertė Haraldą tapti savo vasalu ir atnaujino maištingųjų teritorijų kontrolę. Nugalėtieji vendai savo ruožtu turėjo mokėti imperijai duoklę, priimti vėl įvedamą bažnytinę administraciją ir statyti bažnyčias. Danija liks imperijos feodu iki 1182 m., kai karalius Knutas VI atsisakė prisiekti ištikimybę imperatoriui Frydrichui Barbarosai. Tačiau daug dešimtmečių anksčiau sutvirtintas didžiulis gynybinis pylimas, vadinamas *Danevirke*, nusidriekęs nuo Trėnės upės iki Baltijos jūros ir žymėjęs saksų ir danų žemių ribą. Jis buvo supiltas VIII a., o tai rodo, kaip ilgai laikėsi šis pasienis.

Danijoje krikščionybė nebuvo gerai įsišaknijusi, nors beveik šimtmečiu anksčiau apsikrikštijo karalius Haraldas Klakas. Kiek žinoma, Gormas buvo pagonis. Jo sūnus atsivers apie 965 m., reikšdamas klusnumą imperijai, o Otonas savo ruožtu pademonstravo viršenybę, suteikdamas privilegijų vyskupijoms Danijoje. Danijos Bažnyčia liko valdoma saksų vyskupų iš Hamburgo-Brėmeno iki pat 1103 m., kai Lunde įsteigta

nauja arkivyskupija, vienijanti Skandinavijos bažnyčias. Haraldas gyveno pasaulyje, kuriame politizuotą jo veiksmą reikėjo sutvirtinti fiziniais simboliais, tad naująją ištikimybę jis nusprendė išreikšti karališkosiose Jelingės kapinėse, kur buvo palaidoti jo tėvai. Svarbiausi šioje archeologinėje vietovėje yra du didžiuliai pilkapiai, tarp kurių stovi akmeninė bažnyčia, datuojama XII a. pradžia. Kasinėjimų po bažnyčia metu 1947-aisiais ir aštuntojo dešimtmečio pabaigoje aptikti trijų viena po kitos stovėjusių medinių bažnyčių pėdsakai, seniausioji jų priskirta politizuotiems Haraldo veiksmams. Toje bažnyčioje archeologai taip pat atrado palaidotą pusamžį vyrą, laikomą Gormu, jis buvo ekshumuotas iš šiaurinio pilkapio, kur buvo palaidotas vos keletu metų anksčiau[36]. Iš naujo datavus pietinį pilkapį, paaiškėjo, kad jis supiltas X a. aštuntajame dešimtmetyje, po Haraldo atsivertimo. Jo paskirtis nežinoma, bet jis dengė apatinę didžiulio iš akmenų išdėlioto laivo kontūro dalį, galbūt šitaip buvo neutralizuotas paminklas, labai dramatiškai susijęs su pagoniška praeitimi.

Saksų kronikininkai, kaip Vidukindas Korvietis, laikė savaime suprantama, kad danai jau buvo krikščionys, o Haraldo veiksmai vien patvirtino tikėjimą ir politinę ištikimybę. Jo monetas puošė kryžiai, kryžiaus formos ir jo Treleborgo tipo (apskritimo formos) tvirtovės, kai kas teigia, kad jos mėgdžiojo krikščioniškojo pasaulio žemėlapį su Jeruzale centre. Jų statybas galima sieti su Haraldo valdų plėtra, lydima viešų sukrikščioninimo veiksmų. 974 m. Hokonas Sigurdsonas, valdęs pietinę Norvegiją ir anksčiau padėjęs Haraldui kovose prieš Otonidus, mainais už paramą priėmė krikštą. Jelingėje Haraldas pastatė akmenį su runų įrašu savo tėvų atminimui ir paskelbė pergalės triumfą, kuris buvo ir teritorinis, ir dvasinis – jis

laimėjo Daniją ir Norvegiją bei atvertė danus. Priešingai negu kitų akmenų su runomis, Jelingės akmens teksto eilutės išdėstytos horizontaliai, kaip krikščioniško religinio teksto. Akmuo taip pat puoštas gyvatę pastvėrusiu liūtu ir Nukryžiuotuoju, toks sugretinimas primena biblinę nuorodą apie dievišką pritarimą pasaulietinei valdžiai. Tokiu pareiškimu Haraldas įteisino smulkių pagoniškų kaimyninių karalysčių aneksiją, šitaip duodamas toną būsimai karališkajai plėtrai. Perkėlęs karaliaus rezidenciją iš Jelingės į Roskildę, naujajame centre jis finansavo bažnyčios statybas, ten vėliau bus ir palaidotas[37]. Jo sūnus Svenas Šakiabarzdis vadovavo pagonių maištui prieš Haraldą ir Otonidus, nors vėliau kronikininkai jį pasmerks kaip atskalūną, mat, kiek žinoma, jis buvo krikščionis ir vėliau finansuos kelių bažnyčių statybas. Archeologiniai duomenys vėl rodo, kad religinė transformacija Danijoje vyko lėčiau, negu įsivaizdavo kronikininkai.

Otonas vėliau transformuos Magdeburgo prekybinį centrą prie Elbės, kuris buvo misijų centras vendams atversti. Jis vedė anglų princesę Editą, save kildinusią iš šv. Osvaldo, žuvusio mūšyje prieš pagonis mersiečius, ir pora labai domėjosi šv. Mauricijaus kultu. 937 m., šv. Mauricijaus šventės rugsėjo 21-ąją išvakarėse, Otonas ir Edita šventajam ir jo bendražygiams dedikavo ką tik pastatytą benediktinų vienuolyną Magdeburge. Mirusi Edita palaidota vienuolyno bažnyčioje. Po pergalės prieš madjarus Otonas vienuolyną perstatė į katedrą, kurioje Edita perlaidota. Po šešerių metų jis vienuolyno bendruomenei paliks šv. Mauricijaus relikvijas, gautas iš Konrado Burgundiečio. Kai 962 m. vasario 2-ąją popiežius karūnavo Otoną „Romėnų imperatoriumi“, Magdeburgui suteiktas arkivyskupijos statusas popiežiaus bule, kurioje minimos Otono

pergalės prieš pagonis ir parama misijų veiklai. Pirmasis Magdeburgo arkivyskupas Adalbertas anksčiau dalyvavo nepavykusioje misijoje skleisti lotyniškąją krikščionybę Kyjivo Rusios gyventojams. Tapęs arkivyskupu, jis rengs kitus misionierius, įskaitant tokį Vojtěchą (Vaitiekų, lenkiškai Wojciech), kuris pasivadins mokytojo vardu ir galiausiai žus, mėgindamas evangelizuoti pagonis prūsus. Tuo metu Magdeburgas įkūnijo Otonidų kovas prieš pagonis.

Otono sūnui kovose su pagonimis imperijos priešais sekėsi prasčiau. Fatimidų kariauna 983 m. užgrobė jo tėvo įgytas žemes Italijos pietuose, o sukilę vendai įveikė ir nuvertė trapią krikščionių valdžią šiaurės markose. Anot krikščionių kronikininkų, maištui vadovavo liutičiai, bet iš tikrųjų jame dalyvavo daug skirtingų grupių, ir visų nuoskaudos buvo tos pačios. Puldami germanų krikščionybę, jie griovė bažnyčias, žudė kunigus ir niekino krikščioniškus simbolius. Imperijos – ir Otonidų Bažnyčios – valdžia į rytus nuo Elbės buvo prarasta ilgiau negu šimtmečiui. Į tas vyskupijas toliau buvo skiriami vyskupai, bet jų postai buvo vien tituliniai, o jie patys gyvendavo saugiuose krikščionių teritorijos centruose. Pasienis buvo ryškiau paženklintas, ėmus statyti naujus įtvirtinimus nuo vendų grėsmės[38]. Saksų vienuolis Brunonas Kverfurtietis, vėliau nukankintas pagonių prūsų, maištininkus laikė pasibjaurėtinais atsimetėliais – Bažnyčios akimis, tai buvo daug blogiau negu pagonys, nes jie atmetė imperijos valdžią ir šitaip atsiskyrė nuo krikščionių bendruomenės[39]. Brunonas manė, kad smurtas – pateisinama priemonė jiems grąžinti į doros kelią. Tai užtruks, bet ankstyvoji šiaurinių markų istorija – būtinas kontekstas vėliau motyvuojant kryžiaus žygį prieš vendus ir vėlesnį jų žemių užkariavimą. Otonidų valdovų ir bažnytininkų požiūris

mėgdžiojo Karolingus. Tai savo ruožtu turėjo įtakos kitai pagonių dinastijai, įsikūrusiai anapus vendų žemių, į rytus nuo Oderio upės, ateidama į valdžią, ji priėmė krikščionybę. Jų istorija taip pat svarbi, nes paaiškina kontekstą, kaip susiklostė vienas svarbiausių Šiaurės Europos kryžiaus žygių pasienių.

SMURTINIS LENKIJOS IŠKILIMAS

Mešką, šlovingąjį katalikiškos Lenkijos įkūrėją, ir jo giminę Piastus supa turtinga mitologija[40]. Tačiau pastaraisiais metais archeologai ir istorikai leidžia vis subtiliau suvokti, kaip atsirado Lenkija kaip savarankiškas politinis ir kultūrinis darinys ir kaip neatsiejama jos valdovų tapatybės ir jų valdų plėtros dalimi tapo krikščionybė[41]. Pirmaisiais X a. dešimtmečiais dauguma tvirtovių dabartinėje Didžiojoje Lenkijoje buvo sugriautos arba apleistos, nes politinė sistema, kuriai jos priklausė, buvo smurtu suardyta ir pertvarkyta. Jų vietoje pastatyta mažiau įtvirtintų gyvenviečių, priskiriamų slavų grupei, vėlesniuose šaltiniuose vadinamų *Polanie* arba *polanais*, vadovaujamai Piastų. Dešimtmečių kasinėjimai parodė, kad kelios šių naujųjų tvirtovių išsiplėtojo į daugiazonius kompleksus, išplitusius kalvomis ir skardžiais, apsaugotus galingais rąstų ir žemės pylimų įtvirtinimais, grioviais ir gynybinėmis tvoromis. Jos buvo statomos Piastų ir jų sąjungininkų prašymu, kad jų čia būta, rodo aptinkami prabangos artefaktai – aukso papuošalai, madingi aprangos aksesuarai ir puotų indai.

Naujasis režimas sutelkė nemenką karinę galią. Per kasinėjimus vienoje tokioje tvirtovėje Lednicos ežero saloje rastas vienas didžiausių ankstyvųjų Viduramžių ginklų rinkinių

Europoje: daugiau kaip 300 artefaktų, tarp jų 159 kirviai, 60 iečių antgalių, keli kalavijai, grandininių šarvų fragmentai, jodinėjimo įranga ir retai aptinkamas šalmas – dauguma datuojama nuo X a. antros pusės iki XI a. vidurio. Ežere taip pat rasta daug valčių, vienos ilgis siekė daugiau kaip 10 metrų, ji galėjo būti naudojama mūšyje. Jos mediena dendrochronologijos metodu datuota 966 m. Tokie įspūdingi kariniai ištekliai rodo Piastų turtą, o amžininko sefardo žydo keliautojo Ibn Ya'qubo pasakojime rašoma, kad Meška savo palydai – giminėms ir samdiniams – mokėdavęs algas[42]. Tokia palyda buvo kosmopolitiška, kariai būdavo kilę iš kaimyninių regionų ar dar toliau[43].

Pirmoji Piastų būstinė galėjo būti Giečo tvirtovė, suręsta IX a. antroje pusėje[44], bet po kelių dešimtmečių labiau už visus centrus imta puoselėti Gniezno tvirtovę. Anot XIII a. pabaigoje užrašytos ir vėliau išpopuliarėjusios istorijos, vietą parinko Piastų protėvis Lechas – jis klajojęs, ieškojęs naujų žemių ir išvydęs, kaip raudoname saulėlydžio fone į savo lizdą leidžiasi baltas erelis. Palaikęs tai ženklu, jis nusprendė ten įkurti pirmąją gyvenvietę, kurią pavadino pagal erelio lizdą – *gniazdo*. Labiausiai tikėtina, kad toks Lenkijos herbo paaiškinimas apokrifinis, o baltasis erelis tebėra galingas ir jausmingas Lenkijos suverenumo simbolis. Pastaruoju metu teigiama, kad Piastai galėjo atklysti į Lenkijos žemumas per Vakarų Karpatus iš Didžiosios Moravijos, kartu atsinešdami teritorijų tvarkymo, valdymo, tvirtovių statybos patirtį, o galbūt net ir krikščionybės sampratą[45].

Seniausias Lenkijos istorijos pasakojimas parašytas anoniminio dvasininko, XII a. pradžioje lankiusio Boleslovo III dvarą, istorikų praminto Galu. Jis aprašė, kad Gnieznas

Meškos sūnui Boleslovui Narsiajam parūpino daugiausia karių visoje Piastų valstybėje, o kitus svarbiausius centrus išvardijo pagal karinius išteklius. Boleslovo valdymo metai (992–1025), kurių kulminacija – jo karūnavimas lenkų karaliumi, tikrai sutampa su tolesnėmis investicijomis į legendinį dinastijos centrą; Gniezno įtvirtinimai nusidriekė šiaurine kalvos dalimi, o prie jų prisišliejusi gyvenvietė pietuose išaugo. Čia ir panašiose prie Piastų tvirtovių prisišliejusiose gyvenvietėse archeologai identifikavo intensyvios gamybos, tolimos prekybos, organizuotos maisto ruošos ir arklidžių duomenų. Šiems kompleksams statyti ir plėsti reikėjo nemažai rąstų ir žemių, taip pat darbo jėgos, o jų bendruomenėms išlaikyti – didelių kiekių maisto ir kuro. To parūpindavo artimiausių teritorijų kaimai ir ūkiai, matyti, kad ten naujosios valstybės iškilimo dešimtmečiais gyventojų gausėjo. Piastų valstybės ekonominį klestėjimą įgalino užkariavimai, taip pat prekyba ir vėliau mokesčiai, karo žygiai leisdavo parnešti grobio, užsitikrinti duoklę, o kai kuriose srityse, ypač nugalėjus konkuruojančius valdovus, – ir pavergti gyventojus[46].

Ankstyvųjų Piastų prekybinė veikla leido jiems užmegzti ryšius su dviem stambiais krikščionių blokais abipus jų žemių: Otonidų imperija ir jos sąjungininkais Bohemijoje bei Kyjivo Rusia, kuri lygiavosi į Bizantijos imperiją. Piastai turėjo suprasti, kaip naudinga – o galbūt neišvengiama – bus susivienyti su viena ar kita iš šių tarptautinių krikščioniškų konfederacijų. Pasirinkimą galiausiai nulėmė X a. vidurio įvykiai. Bohemijos kunigaikštis Boleslovas I Žiaurusis išplėtė teritoriją per Vakarų Karpatus į Sileziją ir Mažąją Lenkiją. Vargu ar esama duomenų apie kokią nors Bohemijos įtaką šiems regionams, tad, ko gero, užkariauta buvo geriausiu atveju laikinai.

Bet galbūt dėl to Boleslovas 965 m. ištekino savo dukrą Dobravą už pagonio Meškos, o kitais metais šis apsikrikštijęs. Nors minimi tik vėlesniuose šaltiniuose ir ne visada nuosekliai, 966 metai vis dar plačiai laikomi simboline Lenkijos nacionalinės istorijos pradžia. Dėl to Meška lieka daug reikšmingesnė figūra už savo protėvius, kurie iš tikrųjų paklojo ankstyvosios Piastų valstybės pamatą.

Pasakodamas Lenkijos istoriją, Galas aprašė, kad Meška iki septintojo gimtadienio buvęs aklas, o tada Dievas grąžinęs jam regą, šitaip numatant Lenkijos moralinio „aklumo" pabaigą, priėmus krikščionybę[47]. Galas taip pat pabrėžė Dobravos vaidmenį įtikinant Mešką atsisakyti pagonybės, ir nors ji iš pradžių nenorėjusi nutekėti į Piastų giminę, vėliau persigalvojusi ir per kalnus į polanų žemes atkeliavusi su nemenka krikščionių sekėjų palyda. Simbolinis Meškos krikšto veiksmas buvo politiškai apdairus, nes tai reiškė, kad giminė iškart įsitraukė į galingą tarptautinę bendruomenę, vadovaujamą popiežiaus ir Otonidų imperatoriaus. Tai suteikė tam tikro legitimumo jos valdžiai ir paramos tolesnei teritorijų plėtrai, svarbiausia – karinio aljanso su Bohemija pažadą kovose prieš ambicingą Saksonijos rytinės markos markgrafą Gero. Anot Vidukindo Korviečio, anksčiau Meškos teritorinės ambicijos Pomeranijoje, šiaurės vakariniuose Piastų valdų pakraščiuose, kirtosi su Gero giminaičio *Wichman*, susivienijusio su Volino salos pagonimis. Jie stojo į mūšį, kuriame žuvo Meškos brolis. Tačiau 976 m., po Meškos vedybų su Dobrava, jungtinės lenkų ir bohemiečių pajėgos stojo į mūšį prieš Wichmaną, ir ten jis buvo nužudytas[48]. Piastų akimis, priimti krikščionybę aiškiai vertėjo. Meška netrukus suprato, kad krikščioniškųjų Vakarų dvasinis vadovas turi valdžios

Otonidų imperijai, ir politiškai apdairiai pasisiūlė tapti tiesioginiu pontifiko vasalu.

PIRMOSIOS LENKŲ BAŽNYČIOS

Piastų mitologijoje krikščionybė suaugusi su dinastijos atėjimu į valdžią. Bet dešimtmečiais po Meškos atsivertimo bet kokia regima krikščioniškoji tapatybė apsiribojo valdovo artimiausia aplinka[49]. Gerhardas Augsburgietis savo šv. Ulricho Augsburgiečio biografijoje pasakoja, kad mūšyje su vendais Meška buvo sužeistas užnuodyta strėle, po to davė įžadą šventajam, kad jei liks gyvas, paaukos jam iš sidabro nukaltą petį. Nesunku įsivaizduoti, kad antgamtinė parama mūšyje – kaip atrodė, akivaizdžiai galingesnės dievybės – turėjo būti patraukli Piastams pasaulyje, kur karinės pergalės lėmė politinę sėkmę, ir tai tapo jų tapatybės dalimi[50]. Jų giminė investavo į paminklus, reiškiančius ištikimybę naujajai religijai, o architektūriniai projektai sėmėsi įkvėpimo iš Otonidų, kartu atspindėdami vietos statinių formų eksperimentus[51]. Nors seniausios Gniezno bažnyčios pėdsakus galbūt galima datuoti Meškos valdymo laikotarpiu, pirmieji krikščioniški pastatai buvo koplyčios.

Vienas ryškiausių pavyzdžių buvo greta didžiulio rūmų pastato tvirtovėje Poznanės Katedros saloje. Maždaug už 15 kilometrų į vakarus nuo Gniezno, Lednicos ežero saloje stovėjusiuose panašiuose rūmuose su koplyčia greta buvo ir statinys, kai kurių laikomas krikštykla, datuojamas antrąja X a. puse[52]. Monumentalios bažnyčios šiose vietose pastatytos vėliau, valdant Boleslovui. Gieče taip pat rasti vieninteliai du

vienareikšmiškai krikščioniški daiktai, sietini su ankstyvąja Piastų valstybe, – relikvijoriaus dalis ir varpas. Bet bažnyčia nebuvo užbaigta, o visas kompleksas apleistas apytikriai tuo metu, kai 1038–1039 m. kilo didelis maištas prieš Piastų valdžią, aprašomas Galo kronikoje, istorikų vadinamas „pagonių reakcija“ į krikščionių valdžią.

Antroje X a. pusėje Piastai užkariavimais plėtė teritorinę valdžią visomis kryptimis, rangydamiesi palei upių arterijas, sklindančias iš Gniezno regiono. Visų užkariavimų schema buvo panaši. Esami galios centrai būdavo arba nusavinami, ar sugriaunami. Iš tų teritorijų plūstelėjęs sidabras rodė arba staiga suklestėjusią prekybą, arba pavergtų slavų grupių duoklę, o galbūt ir vieną, ir kitą. Nukariautas populiacijas papildydavo migrantai – Piastai, ypač Boleslovas, tyčia skatino tokią kolonizavimo politiką. Kai kuriais atvejais atrodo, kad toks gyventojų kraustymasis buvo priverstinis, pragmatiškas, nors ir atsainus būdas išardyti ankstesnes galios struktūras, lygiai toks pat, kokį taikė frankai[53]. O kaip naujoji religija, kurią Piastai priėmė, kad sustiprintų savo politinę ir karinę padėtį Vidurio Europoje? Duomenys rodo, kad iš tikrųjų procesas vyko daug lėčiau.

Regionas į šiaurės rytus nuo pagrindinių Piastų valdų, vėliau dažniau vadinamas Kulmo žeme (lenkiškai *Ziemia Chełmińska*), nominaliai inkorporuotas į besiplečiančią valstybę X a. viduryje, prieš Meškos atsivertimą. Dėl to ankstyvoji slavų gyvenvietė netoli dabartinio *Kałdus* kaimo virto nauju regioniniu galios centru, tvirtove, tapatinama su vėlesniu Kulmu. Vietovė, kurioje jau daug dešimtmečių vyksta kasinėjimai, garsėja atrastais nemenkos akmeninės bažnyčios pamatais, stiliumi panašiais į ankstyvąsias Gniezno ir Poznanės katedras[54].

Jos statybos datuojamos pirmąja XI a. puse, o altorius pastatytas virš didelio riedulio, laikomo ikikrikščionišku aukuru. Turint galvoje vietą, pasienio su pagonimis prūsais žemes, kai kas spėlioja, kad bažnyčia turėjo tapti misionierių veiklos baze. Tačiau, kaip ir Gieče, statinys nebuvo užbaigtas ir apleistas tikriausiai dėl to paties maišto. Kai Piastai atgavo kontrolę, tvirtovė toliau liko pasienio su kaimyninėmis pagonių prūsų žemėmis postas, o minties investuoti į monumentalų krikščionišką statinį atsisakyta.

Tiesiai į šiaurės vakarus nuo Piastų valdų centro, ribojama Vyslos ir Oderio, plytėjo vendų teritorija, lotyniškuose šaltiniuose vadinama *Pomerania*. Čia nemažai gyvenviečių, turinčių prieigą prie jūros kranto, išaugo į stambius Vikingų laikų prekybos centrus, ypač Volinas, Gdanskas, o Pamario ir Prūsijos pasienyje – Drūsuo. Suklestėję šie centrai patraukė Piastų dėmesį, o jų kampanija X a. septintajame dešimtmetyje buvo nukreipta į Vyslos žemupį ir galiausiai jie užkariavo Gdanską. Tačiau iki XI a. duomenų apie monumentalius krikščioniškus statinius nesama[55]. Greta vyraujančių laidojimo apeigų – kremavimo – atsirado kūnų laidojimas žemėje tose pačiose jau nuo IX a. naudojamose kapinėse, ir abejos apeigos toliau taikytos X a. Dar po šimtmečio kremavimo pagaliau atsisakyta[56]. Tuo metu regione buvo geriau įsitvirtinusi krikščionių administracija, mat Boleslovas užkariavo Vakarų Pomeraniją. Kolobžege (lenkiškai *Kołobrzeg*) įkurta vyskupija, tapusi misionierių baze ne vien pamarėnų, bet ir kitų vendų grupių evangelizacijai.

X a. aštuntajame dešimtmetyje Piastų plėtra į pietvakarius turėjo pasiekti Krokuvą, tuo metu kontroliuojamą Bohemijos Pršemislų. Meška apie 990 m. šį centrą pagaliau užėmė,

archeologai įtvirtintoje Vavelio kalvos gyvenvietėje aptiko daugiau ankstyvųjų Viduramžių monumentalių statinių negu bet kur kitur Lenkijoje. Neseniai imta teigti, kad šie akmeniniai pastatai siekia pirmąjį XI a. ketvirtį, kai 1000 m. Krokuvoje įsteigta vyskupija. Rytiniame Piastų valdų pasienyje greta Kyjivo teritorijos centras įkurtas Pšemyslyje, kur XI a. pradžioje pastatyti akmeniniai rūmai su rotonda irgi panašūs į statinį centriniame Gniezne. Čia bažnyčia galbūt turėjo tarnauti platesnei bendruomenei, o ne vien būti privati vietos elito koplyčia. Kai Piastai X a. devintajame dešimtmetyje užvaldė Sileziją, perėmė esamą sielovadinę infrastruktūrą, įkurtą Bizantijos, o vėliau katalikų misionierių, siejamų su Didžiosios Moravijos plėtra ir atsitraukimu. Tuo metu pastatytos kelios akmeninės bažnyčios. Esama duomenų, kad po pusės šimtmečio Vroclave kilo „pagonių reakcija" į Piastų valdžią, kai ne vien buvo sunaikinti gyvenvietės įtvirtinimai, bet ir suręstas naujas statinys, kurio erdvė viduje padalyta į keturias patalpas. Čia rasta lino, šilko ir aukso audinių skiaučių, identifikuota sakrali sritis, siejama su dievybės statula, panašiai kaip kitose pagoniškose vendų šventovėse. Statant pastatą, po jo pamatais padėta žirgo kaukolė. Katedra, pastatyta mieste valdant Boleslovui, tuo metu sugriauta. Piastams grįžus į valdžią, ji bus atstatyta dar didesnė. Jei trumpalaikis maištas prieš jų valdžią, kurį daugiausia regime iš perdėto Galo pasakojimo, tikrai turėjo religinę plotmę, tai dėl to, kad krikščionybė buvo glaudžiai susijusi su Piastų politine tapatybe ir valdžia.

Į rytus nuo seniausiųjų Piastų žemių driekėsi bekraštė Mazovijos teritorija, kuri šiaurėje ribojosi su prūsų žemėmis, o toliau rytuose – su Kyjivo teritorija. Mazovija nebuvo vienalytė kultūrinė zona, ją sudarė įvairūs regionai, kiekvienas

savitas. Čia sunku aptikti, kad būta ankstyvųjų Piastų. X a. viduryje gaisrų sunaikintos tvirtovės gali reikšti pradinį užkariavimą, bet į regiono centrą iki X a. paskutinio dešimtmečio investuota menkai. Tuo metu pasirinktas Plockas ir vietoje jo pavienių gyvenviečių tankiau sustatyti gyvenamieji namai, o kartu ir nauja tvirtovė ant anksčiau negyvenamos Katedros kalvos, aukščiausio taško su vaizdu į Vyslą. Įtvirtintas kompleksas praplėstas XI a. pabaigoje, 1075 m. ten dokumentuota katedra[57]. Tai įvyko palyginti vėlai, bet Piastams Mazovija buvo pasienis. Įsikūręs tarp pagonių prūsų, Kyjivo ortodoksų ir lotyniškos Lenkijos, XI a. ketvirtajame dešimtmetyje priglaudęs pabėgėlių iš kitų Lenkijos vietų srautą per Bohemijos kunigaikščio Bratislavo invaziją, regionas virto savotišku tautų katilu. Čia krikščionybė irgi tvirtai įsigalės tik pamažu, ypač šiauriniuose pakraščiuose, kur mirusiųjų kremavimas praktikuotas iki XII a. vidurio[58].

Kaip matėme, bažnyčių statyba Boleslovo valdymo laikais užkariautose teritorijose sutampa su Piastų valdžios įtvirtinimu. Dėl to ir Gniezno bažnyčia 1000 m. tapo pirmosios lenkiškos vyskupijos katedra. Gnieznas taps centru, iš kurio sklis Piastų evangelizacijos ideologija, jos centrinė figūra – Adalbertas, nužudytas 997 m., kai mėgino atversti prūsus. Adalbertą kanonizavo popiežius, ir Boleslavas išpirko iš prūsų šventojo kaulus, anot legendos, sumokėjęs tiek aukso, kiek jie svėrė. Jaunas vokiečių imperatorius Otonas III, artimas Adalberto draugas, atkeliavo į Gniezną, basas kaip piligrimas įėjo į bažnyčią ir savo rankomis įdėjo šventojo kaulus į altorių[59]. Po vėlesne gotikine Gniezno katedra kasinėję archeologai atidengė pirmosios bažnyčios liekanas, rotondą su dviem priestatais, vienas iš jų tikriausiai skirtas Adalberto relikvijoms. Suteikus

senajai bažnyčiai naują statusą, ji buvo išplėsta į didesnę baziliką, kuri nuo XI a. vidurio vėl perstatyta. Pirmasis vyskupas buvo vadinamas ne „Gniezno“, o „šv. Adalberto“, pabrėžiant ryšį su šventuoju. Pats Otonas dalyvavo susirinkime, suteikusiame šį statusą ir šitaip iš esmės garantavusiame naujai įkurtos Lenkijos bažnyčios nepriklausomybę. Tai daryti jį skatino įvairios politinės priežastys, tarp jų ir siekis užmegzti sąjungą, pasipriešinsiančią Kyjivui ir Konstantinopoliui, bet Adalberto įtaka buvo nepaneigiama, o Boleslovas galėjo tai suprasti ir būtent dėl to išpirkti iš prūsų relikvijas[60]. Otonas užsakė pirmąjį šventojo *vita* (parašytą anoniminio autoriaus) ir liepė Tibro saloje Romoje pastatyti jam skirtą bažnyčią, kur įkurdino Adalberto rankos relikviją. Vėliau jis įsteigs Achene Adalbertui dedikuotą koleginę bažnyčią, kuri buvo užbaigta po jo mirties, o tenykščiams vienuoliams atiteks šventojo kaukolės relikvija.

Otono dėka Adalberto kultas įsitvirtino svarbiausiuose religiniuose centruose, ne vien Gniezne[61], bet relikvijas išpirkusiam Boleslovui jis padėjo Lenkiją paversti tikra krikščioniška karalyste. Jo monetos, nukaltos po 1003 m., valdinius vadina lenkais (*Polonie*) – tai buvo politinė tapatybė, pamažu susiliejusi su etnine[62]. 1039 m. miestą nusiaubęs Bratislavas pagrobė Adalberto relikvijas ir nugabeno jas į Prahą, kur aplink jas išplito lygiagretus kultas. Tačiau lenkų šaltiniai teigė, kad kunigaikštis pagrobė ne tas relikvijas, o šv. Adalbertas iš tikrųjų liko Gniezne. Nesvarbu, kas iš tikrųjų turėjo tikruosius šventojo kaulelius – o juos turį manė ir Gnieznas, ir Praha, – Adalbertas išliko Piastų valstybės globėjas. Po šimtmečio, po Pirmojo kryžiaus žygio įvykių pagonių atvertimas neatsiejamai susipynė su Lenkijos plėtra į šiaurę. Boleslovas

III Kreivaburnis šaukėsi šv. Adalberto šventajame kare prieš pamarėnus, o jo monetos, kaldintos nuo 1107 m., vaizdavo Lenkijos valdovą, laiminamą šventojo[63]. Po dviejų dešimtmečių stebuklingai atrasta ir į Gniezną atgabenta šventojo galva, o 1147 m. Meška III Senasis užbaigė Adalberto kulto monumentalų įtvirtinimą, užsakęs pagaminti puošnias bronzines duris, vaizduojančias šventojo gyvenimą, kankinystę ir įžengimą į rojų. Galiausiai jos įdėtos perstatytoje Gniezno katedroje, primindamos ir Piastų pretenzijas į šventojo kūną, ir mirtiną pagonių grėsmę lenkų žemių paribiuose.

TERITORIALIZUOTA KRIKŠČIONYBĖ

Karolis Didysis neabejotinai yra viena įtakingiausių Europos istorijos figūrų, jis plačiai garbstomas kaip idealus krikščionis valdovas, karys ir mokslų globėjas[64]. Jo pirmtakai susiejo lojalumą valstybei su krikščioniška tapatybe – tai simbolizavo krikštas. Karolis Didysis tai pakylės į naują lygmenį, kai konkrečiai saksų užkariavimas bus susietas ir su Karolingų imperijos, ir krikščionių bendruomenės plėtra. Po mirties Karolis Didysis netruko virsti legenda. Jo pasiekimai išpūsti, o imperija įsivaizduojamai aprėpusi visą krikščioniškąjį pasaulį – nuo Jeruzalės iki Romos ir Iberijos[65]. Net manyta, kad imperatoriaus kūnas kape miega, laukdamas dienos, kai prisikels kaip mesijinis valdovas ir sutelks visus krikščionis į paskutinę apokaliptinę kovą prieš Dievo priešus. Paskelbęs Pirmąjį kryžiaus žygį, Urbanas II minėjo Karolį Didįjį ir tiesiogiai ragino buvusios Karolingų imperijos gyventojus, įkvėpęs naujos gyvybės idėjai, kad frankai – pavyzdiniai krikščionybės gynėjai.

XII a. viduryje Karolis Didysis buvo plačiai laikomas pavyzdinio kryžininko idealu, o jo kampanijos prieš Al-Andalusijos musulmonus – kuriomis siekta išplėsti ir Karolingų valstybę, ir krikščionių bendruomenę – naujai įsivaizduotos kaip kryžiaus žygiai[66].

Semiantis įkvėpimo iš Karolingų ir Otonidų, svarbiausių Vidurio Europos dinastijų – Pršemislų, Piastų ir Arpadų – karinės pergalės jų rėmėjų pateiktos kaip nulemtos dieviškos pagalbos. Jų požiūriu, teritorinė Vakarų imperijų plėtra aiškiai buvo remiama galingos dievybės. Pragmatiškai žvelgiant, priėmus krikščionybę, atsivėrė politinės ir prekybinės durys pas galingus sąjungininkus. Popiežiaus parama naujai susikūrusioms suverenioms valstybėms pasidarė neįkainojamas, tarptautiniu mastu pripažįstamas teisėtos valdžios ženklas visoje katalikiškoje Europoje. Kai lojalumas naujajam režimui susietas su viešai prisiimta krikščioniškąja tapatybe, šių valstybių plėtra tapo ir politiniu, ir religiniu veiksmu. Vyskupijų steigimas buvo geriausiai matoma teritorializuotos krikščionybės išraiška, o naujųjų valstybių vyskupai ne vien skatino misijų veiklą. Jiems taip pat teko svarbus administratorių vaidmuo, dėl to jie vadovaudavo kariaunoms ir rūpindavosi karine parama[67]. Pamažu katalikiškų valstybių vientisumas imtas apibrėžti per pasipriešinimą kaimynams pagonims. Toks yra esminis kontekstas, padedantis suprasti, kaip ir kodėl kryžiaus žygiai Šiaurės Europoje, XII a. imti palaikyti vietinių, taip suaugo su katalikiškų vokiečių, lenkų ir skandinavų valstybių plėtra.

2 skyrius

Pirmasis kryžiaus žygis šiaurėje
Vendų užkariavimas

...stoti prieš slavus ir kitus šiaurėje gyvenančius pagonis ir, Dievui padedant, juos palenkti į krikščionių tikėjimą...
Eugenijaus III paskelbta kryžiaus žygio bulė, 1147 m. balandis[1]

KRYŽIAUS ŽYGIO PRELIUDIJA

1108 m. laiške, parašytame Magdeburgo arkivyskupo Adelgozo vardu kartu su keliais vyskupais, kunigais ir saksų didikais, raginama skelbti šventąjį karą prieš pagonis, gyvenančius į rytus nuo Elbės[2]. Tai buvo vakarų slavų grupės, bendrai vadinamos vendais. Laiške aprašoma, kad vendai kapoja krikščionims galvas ir pripildo taures jų kraujo, garbindami savo dievą *Pripegala*, o krikščionių valdovai – be kitų, paminėtas Flandrijos grafas Robertas II, vienas iš Pirmojo kryžiaus žygio vadų, – raginami užimti pagonių žemes. Kaip papildoma paskata, laiške minima, kad jose gausu gamtinių išteklių:

> Taigi, šlovingieji saksai, prancūzai, lotaringai ir flamandai, pasaulio užkariautojai, štai proga jums išgelbėti savo sielą, o jei norite, ir įgyti geriausios žemės, kurioje galima gyventi.[3]

Bet atpildas vis tiek būsiąs visų pirma dvasinis, ir laiške pagonių vendų žemės vadinamos „mūsų Jeruzale“[4]. Struktūra ir turiniu siekta pamėgdžioti popiežiaus Urbono trylika metų ankstesnį kvietimą į šventąjį karą. Ketinimas aiškus – prieš katalikų bendruomenės priešus Šiaurėje turės būti pakartota Pirmojo kryžiaus žygio sėkmė. Laiške taip pat pakartotinai minima danų karalių parama šiam teisingam karui, o saksai ir danai siekią pamiršti ankstesnį priešiškumą ir sutriuškinti bendrą priešą. Turint galvoje Otonidų užkariavimus, dėl kurių sukurtos šiaurinės markos, plečiant imperiją ir kartu skleidžiant krikščionybę, tai nebuvo naujiena, ir nors tai iš pirmo žvilgsnio prieštaravo Urbono kvietimo išvaduoti Jeruzalę nuostatoms, Levante susikūrus katalikiškoms valstybėms, kryžiaus žygiai ir teritorijų užgrobimas iš tikrųjų pasidarė ne tokie ir nesuderinami[5].

Jau buvo nusistovėjusi sena tradicija vendus laikyti pagonimis, „kitais“ – grėsme kaimynams krikščionims, ypač po 983-iųjų maišto, kai žlugo Otonidų valdžia į rytus nuo Elbės. Merseburgo vyskupas Titmaras Merseburgietis, aistringas imperijos rėmėjas, po kelių dešimtmečių apie sukilimą parašė pirmasis. Jam vendai atrodė klastingi, barbarai ir linkę smurtauti. Bet labiausiai jis kritikavo jų religijos praktiką. Aprašė, kad jie garbina daug dievų ir stabų, atlieka gamtinius ritualus, kurie jam atrodė tiesiogiai priešingi krikščionybei. Taip pat pateikė pirmąjį smulkų vendų religinio centro aprašymą apie *Riedegost* (Radagostą), kurio žyniams tekdavo svarbus politinis vaidmuo liutičių sąjungoje. Titmaras aprašė įtvirtintą šventovę kaip trikampį pastatą, suręstą bekraštėje šventojoje girioje, kurio viduje stovėjo šarvuoti įspūdingi pagonių dievybių

stabai. Už aukuro buvo šventasis ežeras, prie kurio vedė nedidelės durys rytinėje sienoje. Šventykloje vykdavo karo tarybos susirinkimai, o jos sprendimus lemdavo ateities spėjimas, pasitelkus šventąjį baltą žirgą, kurį vesdavo per dvi ant grindų sukryžiuotas ietis. Priklausomai nuo to, kaip išaiškindavo žirgo veiksmus, žyniai aukodavo žmonių ir gyvulių kraują savo dievams numaldyti. Šventovė taip pat buvo liutičių kariaunos sambūrio vieta, ir karo metu kariai iš jos pasiimdavo vėliavas[6].

Po daugiau kaip penkiasdešimties metų Adomas Brėmenietis pakartojo Titmaro kritiką ir taip pat baisėjosi pagonių praktika aukoti gyvulius, o ypač žmones. Jis taip pat aprašė religinį centrą Radagoste, kurį pats vadino *Rethra* (Rėtra), bet dar griežčiau jį paskelbė demonų šventykla[7]. Nei Titmaras, nei Adomas šventovės nebuvo matę, o jų aprašymai skiriasi tiek, kad kai kurie mokslininkai net svarsto, ar jie kalba apie tą pačią vietą. Vėliau, XII a., saksų kunigas Helmoldas iš Bosau tęs panašia gaida, aprašydamas, kaip pagonys vendai nuolat aukodavo ir kankindavo krikščionis savo dievams numaldyti, net nukryžiuodavo juos, išjuokdami jų tikėjimą[8]. Per archeologinius vendų religinių centrų kasinėjimus rasta duomenų, kad ten rituališkai skersti gyvuliai, tikriausiai po to suvalgyti specialiose puotose. Kai kuriose vietose taip pat aptikta žmonių palaikų, rodančių, kad buvo praktikuojamas *ritualinis užkasimas*, jei ne aukojimas[9].

Otonidų imperijos valdovai ir jų įpėdiniai – Salijai ir Hohenštaufenai – vendų žemes laikė paribiu, ties kuriuo baigiasi katalikų pasaulis. Tokia riba misionierių veiksmais ir valdovų politika stumta į šiaurę, šį procesą ėmėsi prižiūrėti Hamburgo-Brėmeno arkivyskupai, prisiėmę nuopelnus už kelių vendų grupių ir Skandinavijos karalysčių evangelizaciją. Tarp šių

grupių tikra krikščioniška kunigaikštyste tapo obodritai, kuriems nuo X a. pabaigos vadovavo karališkoji dinastija Nakonidai. Pirmoji ir antroji dinastijos karta prisijungė prie sukilimo prieš Otonidų valdžią ir buvo pasmerktos, kad pamiršo krikščionybę. Bet XI a. viduryje obodritų karalius Gotšalkas (Gottschalk) susivienijo su saksų kunigaikščiu Bernardu II ir Hamburgo-Brėmeno arkivyskupu Adalbertu, nusitaikęs plėstis į liutičių žemes. Tam reikėjo kurti naujus įtvirtintus vyskupijų centrus ir siųsti misionierius. Liutičiai krikščionybę laikė politinio užvaldymo forma, kurią lydėjo priverstinė duoklė Otonidų valdovams ir dešimtinė saksų Bažnyčiai. Priešintis svetimšalių valdžiai taip pat reiškė atmesti krikščionybę ar bent jau politinius jos saitus.

1066 m. obodritai, skatinami liutičių, sukilo prieš savo pačių krikščionį valdovą, ir sukilimas sunaikino neseniai įkurtas vyskupijas. Išskersti kunigai ir vienuoliai, Gotšalkas nužudytas, o jo sūnūs pabėgo į tremtį. Suimtas pagyvenęs Meklenburgo vyskupas Jonas ir, anot Adomo Brėmeniečio kronikos, paaukotas Rėtros šventykloje – jo galva atiduota pagonių dievams. Kontrolę perėmė vienas sukilimui vadovavusių obodritų Krutas. Jis pasistatė tvirtovę Baltijos jūros saloje (tikriausiai dabartinėje Grosenbrodėje arba kurioje nors Vismaro įlankos saloje) ir iš ten valdė, atsispirdamas ir saksų, ir krikščionių įtakai. Po dvejų metų Rėtrą puolė saksų kariauna, vedama vyskupo Burchardo II iš Haberštato. Vyskupas neva pagrobęs iš šventyklos šventąjį žirgą ir juo parjojęs į savo sostinę, simboliškai triumfuodamas prieš pagonių žynius anksčiau buvusiame viename svarbiausių vendų religinių centrų[10]. Galutinis Rėtros likimas nežinomas, nes istorijos šaltiniuose ji daugiau neminima. Tačiau jos prisiminimas išsaugotas Meklenburgo

regiono pasakose, kurios dokumentuotos XX a. pradžioje. Jose šventovę puola germanai, o slavai pabėga su savo dievybės stabu, dažniausiai pagamintu iš aukso, paskui jį užkasa arba įmeta į ežerą. Pačios šventyklos vieta niekada nebuvo įtikinamai nustatyta, nors archeologai kelissyk mėgino jos ieškoti[11]. Blėstant politinei liutičių reikšmei šiaurinėse markose, Henrikas, vienas iš Gotšalko sūnų, 1090 m. grįžo iš Danijos, o po keleto metų nužudė Krutą ir nugalėjo pagonių obodritų pajėgas. Atkurta krikščioniška Nakonidų karalystė. Tuomet Henrikas, rinkdamas duoklę, ėmė puldinėti kaimynus vendus ir plėšikauti danų žemėse. Nors buvo krikščionis, neva leido savo valdiniams tęsti ankstesnę religinę praktiką.

XII a. pradžioje vokiečių įtaka Danijoje nusilpo, ir Lunde įkurta nauja arkivyskupija, kurios bažnytinė jurisdikcija apėmė visą Skandinaviją. Dar praradus vendiškųjų vyskupijų kontrolę po ankstesnio sukilimo, Hamburgo-Brėmeno valdžia ir finansai – gaunami iš dešimtinės mokesčio – sumenko. Danų valdovams pradėjus telkti galią, plečiantis į vendų žemes, dabar dvasinę jurisdikciją šiaurės markose ėmė siekti įtvirtinti Magdeburgas, kita vokiečių arkivyskupija, įsikūrusi ties Elbės pasieniu. Toks buvo Adelgozo laiško kontekstas, praėjus vos dešimtmečiui nuo tada, kai kryžininkai užėmė Jeruzalę. Panašiai į vaizdingus popiežiaus Urbono musulmonų (taip pat laikomų pagonimis) aprašymus, kaip jie laisto savo altorius prievarta apipjaustytų krikščionių krauju, aiškiai turėjusius sukelti pasipiktinimą sodriomis detalėmis[12], arkivyskupo laiškas tęsė seną tradiciją tikėjimo priešus vaizduoti kaip barbarus piktžodžiautojus.

Palaiminus pirmuosius kryžiaus žygius Šiaurės Europoje, įvyko vendų žemių užkariavimų bei asimiliacijos į Šventąją

Romos imperiją lūžis ir prasidėjo naujakurių – arba kolonistų, kaip jie nuo seno vadinami istorikų ir archeologų – banga, kuri pasikartos ir kituose regionuose, kur bus surengti kryžiaus žygiai. Dėl to įvyko laipsniška ir nevisiška užkariautos populiacijos etninė transformacija, vadinama germanizacija. Tai atliks lemiamą vaidmenį, formuojant istorinį ir kultūrinį vokiečiakalbio pasaulio kraštovaizdį. Šiuo atžvilgiu vendų istorija taip pat yra neatsiejama Vokietijos istorijos dalis, nors mintis apie vieningą Vokietiją po šių įvykių nekilo dar daug šimtmečių.

VENDŲ KRYŽIAUS ŽYGIS

1108 m. Magdeburgui pakvietus į šventąjį karą, beveik neabejotinai iš to nieko neišėjo. Istoriniuose duomenyse apie tai tylima. Tačiau vėlesniais metais į vendų žemes vyko dokumentuoti kariniai žygiai, kurių metu taip pat naikintos pagonių religinės vietos. 1114 m. nominalus Brandenburgo vyskupas Hartbertas puolė jam priskirtą vyskupijos centrą vendų teritorijoje ir teigė sunaikinęs daug pagonių stabų. Taip pat, regis, jis atvertė kelis vietinius vendų vadus, svarbiausia – Widukindą Hafelberge ir Pšibislavą Brandenburge, kurie tapo politiniais saksų Bažnyčios sąjungininkais. Po dešimtmečio Saksonijos kunigaikštis Lotaris su krikščionių obodritų kariauna tikriausiai puolė ir galutinai sunaikino Rėtros šventovę. Jis turbūt žygiavo toliau iki rugijų religinio centro Arkonos kyšulyje Riugeno saloje, jei jo kariaunai persikelti per jūros sąsiaurį, skiriantį salą nuo žemyno, nesutrukdė tirpstantis ledas.

Popiežiaus Kaliksto II 1123 m. sušauktas Pirmasis Laterano bažnytinis susirinkimas buvo epochinis įvykis, nes buvo

patvirtintas aukščiausias popiežiaus dvasinis autoritetas. Tuo baigėsi ilgai trukęs ginčas, vadinamas „kovomis dėl investitūros“, ir imperija buvo atskirta nuo Romos, o tikrąja Vakarų krikščionių galva imtas laikyti popiežius, o ne imperatorius. Susirinkimas taip pat tiesiogiai susiejo karą prieš musulmonus Iberijoje su kryžiaus žygiais Šventojoje Žemėje. Tai paklojo pagrindą laiminti vėlesnius kryžiaus žygius kituose regionuose, kuriuose būdavo įžvelgiama grėsmė katalikų bendruomenei. Šiaurėje maždaug tuo metu dokumentuoti skandinavų ir lenkų valdovų antpuoliai ir žygiai, turintys ir religinį motyvą[13]. Jais buvo nusitaikyta ir į vendų regionus. 1123 m. lenkų kunigaikštis Boleslovas III Kreivaburnis buvo užkariavęs Vakarų Pomeraniją ir vylėsi įveikti Riugeną, bet jam tai nepavyko. Karalius Erikas II Emunė vėliau puls salą 1136 m. ir grąžins danų valdžią. Nugalėtųjų rugijų ištikimybės priesaikos buvo sustiprintos privalomu krikštu, nors, anot kronikininko Sakso Gramatiko, vos pasitraukus danų kariaunai, jie tuojau vėl grįžo prie ankstesnių papročių. Krikščionių rašytojai nuolat vartojo tokį klastingų atsimetėlių vendų tropą, primenantį, kaip ankstesniais amžiais buvo aprašomi saksai ir kaip taip pat bus vaizduojami rytiniai jų kaimynai prūsai. Kai užkariautosios grupės prisiekdavo ištikimybę, bet koks pasipriešinimas krikščionių valdžiai buvo laikomas vertu didžiausios paniekos.

Po obodritų kunigaikščio Henriko mirties vokiečių imperatorius vakarinių vendų valdovu paskyrė savo vasalą daną Knutą Lavardą. Neilgai trukus, Knutą nužudė varžovas, ir dabar obodritų žemės padalintos dviem pagonių valdovams – Pšibislavui ir Niklotui. Tuo metu vokiečių valdovai grūmėsi dėl Saksonijos kunigaikštystės kontrolės, ji trumpam atiteko Lužicos markgrafui Albertui Lokiui, o vėliau perėjo Henrikui Liū-

tui. Tais metais prieš vendus šiaurės markose rengti kariniai žygiai ir kampanijos. Bet, užuot ėmus duoklę ir palikus neliestas vietos valdžios struktūras, kaip darydavo ankstesni Karolingų ir Otonidų valdovai, dabar tai virto teritorijų plėtros karais. Vendų vadai liko be savo žemių, o vokiečių valdovai savo poziciją stiprino, statydami naujus įtvirtinimus ir kviesdami naujakurius apgyventi užkariautas teritorijas. Įkandin atvykdavo vyskupai, kunigai ir vienuoliai, atgaivinę misijų veiklą tarp vendų grupių, laikomų arba vis dar pagonimis, arba atsimetėliais, kuriuos, jų supratimu, reikėjo grąžinti Bažnyčiai.

Toks buvo teritorinės plėtros, kraustymosi ir atsivertimo kontekstas, paskelbus kvietimą į tai, kas vėliau pavadinta Antruoju kryžiaus žygiu, kai popiežiaus laiminamo šventojo karo ideologija imta oficialiai taikyti Šiaurės Europai. Bernardas Klervietis, 1147 m. keliaudamas ir skleisdamas popiežiaus kvietimą į kryžiaus žygį prieš turkus Seldžiukus, Frankfurte susitiko su grupe kilmingų saksų. Jie atsisakė jungtis į kryžiaus žygį Šventojoje Žemėje ir vietoje to pasiūlė kitą taikinį, daug arčiau jų – tuos maištinguosius „stabmeldžius pagonis“, vendus. Taigi, saksų didikų prašymas buvo ne spontaniška reakcija į Bernardo viešnagę, o jau vykstanti karinė ir religinė kova dėl šiaurės markų kontrolės. Nors nuo Otonidų laikų imperatoriaus įtaka buvo sumenkusi, kovos prieš vendus ėmėsi markgrafai, palaikomi svarbiausių prelatų, trokštančių išplėsti savo vyskupijų įtaką. Abi grupės vaizdavosi, kad savo veiksmais plečia krikščioniškojo pasaulio ribas. Bernardo teiginiai apie vendus leidžia manyti, kad juos atversti iš tikrųjų nebuvo itin reikšminga, labiau rūpėjo ginti krikščionių teritoriją ir saugoti taiką, bet jo viešnagė suteikė naują progą iš naujo įvesti kontrolę markose.

Bernardas nelaukė popiežiaus pritarimo ir žodžiu tenkino kilmingųjų saksų prašymą, o Eugenijų III – buvusį savo novicijų Klervo – vėliau įtikino palaiminti pirmąjį oficialų kryžiaus žygį į Baltijos regioną[14]. 1147 m. balandį paskelbta kryžiaus žygio bulė, bet su papildoma išlyga, cituojama šio skyriaus pradžioje. Priešingai negu kariaunoms, traukiančioms į Šventąją Žemę atkariauti krikščionių teritorijų, popiežius paskelbė, kad tai, kas vėliau bus pavadinta Vendų kryžiaus žygiu, vyks su sąlyga, kad pagonys bus atversti į krikščionybę. Tai prieštaravo kanonų teisei, kuri draudė atversti jėga, bet ginkluotų misijų idėja Šiaurėje buvo ne šiaip sau pažįstama: atvertimas buvo suvokiamas kaip priemonė pasiekti ilgalaikę taiką – užbaigiant karų su vendais ciklą[15]. Bernardas tai ir pakartojo saksų didžiūnams. Kryžiaus žygis pirmą kartą susietas su misijų veikla, bet kampaniją lydėjo abejonės dėl jos tikslo, prieštaringi užmojai, konkuruojančios teritorinės pretenzijos ir karinės nesėkmės. Galimas daiktas, kad popiežius netgi nepasitikėjo saksų valdovų motyvacija, todėl oficialiu legatu kryžiaus žygiui prižiūrėti paskyrė vyskupą Anzelmą Hafelbergietį.

Kampaniją galima nupasakoti labai glaustai. Liepą saksų kariauna, vedama Henriko Liūto ir Brėmeno arkivyskupo Adalbero, kartu su tarpusavyje konkuruojančių danų karalių Knuto V ir Sveno II pajėgomis apsupo obodritų tvirtovę Dobiną Šverino ežere, bet nepajėgė jos užimti. Kai danų flotilę užpuolė rugijai, karaliai varžovai pasitraukė tęsti savo tarpusavio konflikto. Obodritų vadas Niklotas nenuoširdžiai pažadėjo Henrikui ir Adalberui atsiversti, ir saksų kariauna pasitraukė. Vėliau tą mėnesį saksų kariauna, vadovaujama popiežiaus legato vyskupo Anzelmo, kurią sudarė dar šeši vyskupai, du markgrafai – Konradas ir Albertas Lokys, – o tikriausiai ir len-

kų kontingentas, vadovaujamas Meškos III, iššygiavo iš Magdeburgo, sugriovė pagonių religinį centrą Malchovą ir apsupo liutičių tvirtovę Deminą. Markgrafams sukursčius, kariauna tuomet puolė Štetiną (lenkiškai Ščeciną), bet paaiškėjo, kad miestas jau krikščioniškas – gyventojai ant sienų iškabino kryžius. Kryžininkai nenoromis atsitraukė[16].

Vendų kryžiaus žygį istorikai tradiciškai laiko cinišku religijos panaudojimu įvairių saksų, danų ir lenkų valdovų politiniams ir ekonominiams ketinimams pateisinti. Fone siautė užsitęsęs mūšis dėl vyskupijų į rytus nuo Elbės kontrolės[17]. Tačiau amžininkai nekritikavo paties kryžiaus žygio tikslo, tik apgailestavo, kad nepavykę veiksmingai atversti vendų, o kryžiaus žygių sąjūdžio kontekste (kaip netrukus paaiškės) sunku religiją atsieti nuo kitų motyvų[18]. Kryžiaus žygio bule jo dalyviams oficialiai suteiktas dvasinis atlygis – nuodėmių atleidimas. Tai buvo veiksmingas būdas sutelkti nemenką kariauną karui, kurį kitu atveju būtų sunku pateisinti, juolab finansuoti. Ja taip pat leistas smurtas kaip priemonė apsaugoti krikščionių bendruomenę, karą pateikiant kaip gynybinį. Nors prieš vendus kryžiaus žygio bulių paskelbta daugiau nebuvo, popiežius Eugenijus III netyčia sudarė naują religinio atvertimo jėga precedentą.

Po Vendų kryžiaus žygio kunigas vardu Konradas parašė vokišką garsios frankų sakmės apie Rolandą versiją „Rolando giesmę“ („Rolandslied“). Joje naujai vaizduojamas Karolio Didžiojo konfliktas su Al-Andalusijos musulmonais (mažumėlę nutolęs nuo tikrųjų įvykių), kur legendinis valdovas pateikiamas kaip idealizuotas kryžininkas. Konrado kūrybą tikriausiai rėmė Henrikas Liūtas bei anglė jo žmona Matilda, veikiausiai saksų kunigaikštis sėmėsi iš jos įkvėpimo. Henrikas pabrėžė

savo asmeninį ryšį su Karoliu Didžiuoju per senelį Lotarą II, vokiečių imperatorių, ir siekė pats vesti kryžiaus žygį prieš Šiaurės pagonis. Bet tokių sentimentų turėjo daug kas, ir „Rolando giesmė“ suteikė naują poetinį balsą paplitusiai vokiečių nuostatai imperinį šventąjį karą sieti su kryžiaus žygiais. Vendų kryžiaus žygio užmojis gal ir nepavyko, bet jis paklojo pagrindą įsivaizduoti vėlesnius vendų teritorijų užkariavimus kaip neoficialius kryžiaus žygius[19].

PIRMIEJI ŽINGSNIAI Į ŠIAURĖS MARKAS

Kitais metais po Vendų kryžiaus žygio vyskupas Anzelmas perkėlė savo katedrą į Hafelbergą ir kartu su savo kanauninkais ėmė gyventi taip, kaip įsivaizdavo gyvenus Kristų ir jo apaštalus. Laiške Korvio abatui jis aprašė pavojingas savo gyvenimo sąlygas; kai kurie jo broliai net ėmė tikėtis kankinystės nuo pagonių rankos. Toks atsidavimas misijai pasidarė būdingas Šiaurės Saksonijos premonstrantų vienuolynams. Anzelmas buvo vienas iš ordino įkūrėjo Norberto Ksanteniečio globotinių, o šis 1126 m. paskirtas Magdeburgo arkivyskupu. Norbertas buvo kontroversiška figūra, pamokslaujantis atsiskyrėlis, atsisakęs privilegijų ir turto bei pasirinkęs griežtai asketišką apaštalo gyvenimą. Atgavęs teisę pamokslauti, Norbertas patikėtas budriai stebėti vyskupui Baltramiejui iš Laono, o šis jį paskatino įkurti religinę bendruomenę Premontrė. Popiežius tais pačiais metais palaimino premonstrantus ir paskyrė Norbertą į Magdeburgo arkivyskupo postą, tai buvo priemonė sutramdyti tai, kas buvo laikoma radikaliu ir galbūt pavojingu sąjūdžiu. Norbertui nenoromis priėmus paskyrimą ir netrukus

susidūrus su priešiškumu ir net pasikėsinimais į jo gyvybę, vos pamėgino tvarkytis su korupcija Magdeburge, naujagimis ordinas turėjo pamažu imtis sielovadinio vaidmens, įskaitant sakramentų teikimą ir šeimininkavimą parapijose.

Norbertas paskyrė Anzelmą į Hafelbergo katedrą ir supažindino jį su imperatoriaus ir popiežiaus dvarais, kuriuose abu tapo svarbiomis figūromis. Ordino institucionalizavimas ir jo pagrindinės kapitulos primestas lyčių atskyrimas smarkiai supriešino Norberto sekėjus, kai kurie jų ordiną atmetė, o vėliau bus dramatiškai kaltinami erezijomis. Tačiau premonstrantų cirkarija (arba provincija) Saksonijoje ėmėsi misijų veiklos kaip apaštališko gyvenimo bruožo, o tai neišvengiamai reiškė kančias dėl tikėjimo. Tai buvo svarbus veiksnys, Anzelmui apsisprendus persikelti į Hafelbergą, kur buvo įsteigta premonstrantų bendruomenė, o jos bažnyčia – katedra, pagal Norberto nustatytą pavyzdį Magdeburge. Pats katedros pastatas, iš pradžių sumūrytas iš akmenų, randamų Magdeburgo regione, bus konsekruotas tik užbaigtas dar po dviejų dešimtmečių, 1170-aisiais[20]. Anzelmas ten ilgai neužsibuvo: po dvejų metų savo bendruomenę perkėlė į karaliaus Konrado III (taip ir nekarūnuoto imperatoriumi) dovanotas valdas ir ėmėsi veiksmingiausios regiono sukrikščioninimo strategijos – skatino krikščionis migrantus jį apgyventi.

Kai kurie vendai vis dėlto atsivertė. Dažniausiai tai būdavo elito atstovai, kurie, susivieniję su galingais kaimynais krikščionimis, sustiprindavo savo padėtį. Pavyzdžiui, hevelijų valdovas Pšibislavas paprašė būti pakrikštytas ir pasivadino krikščionišku Henriko (*Heinrich*) vardu, sutikęs statyti bažnyčias ir mokėti dešimtinę. 1156 m. jis dalyvavo Oldenburgo vyskupo misijoje Holšteino rytuose, pakviestas kito vendų

valdovo Thessemaro. Kartu vyko Helmoldas, pavadinęs jų pakeliui užtiktą pagonių šventvietę – šventą giraitę su ąžuolais ir stabais, skirtais dievui *Prove*, – bedievystės prieglobsčiu[21]. Giraitė buvo paženklinta ir apsaugota tvora su dvejais vartais, ir bet kam, išskyrus žynius ir norinčiuosius viduje prisiglausti, buvo draudžiama ten įžengti. Misionieriai, manydami, kad jų pareiga – išvaikyti iš tokių vietų demonus (tokiais jie laikė pagonių dievybes), žinoma, tokių draudimų nepaisė, ir, anot biografų, Adalbertas buvo nukirsdintas pagonių prūsų už tai, kad įėjo į tokią šventvietę ir taip ją išniekino. Vyskupas įsakė savo vyrams giraitę iškirsti, o pats pirmasis trenkė savo lazda į įmantriai išpuoštus vartus. Šventieji medžiai nukirsti ir sudeginti. Tačiau tokia simboliška pergalė nebuvo vien saldi. Atvykę pas Thessemarą, misionieriams surengusį prabangią puotą, jie aptiko pavergtus danų krikščionis, kurie buvo kankinami, o kunigai net perkarę iš bado. Misionieriai niekuo negalėjo jiems padėti ir verčiau ėmė pamokslauti slavams Liubeke.

Krikščionis valdovas Pšibislavas stengėsi mėgdžioti savo krikščionių kaimynų valdžios požymius. Jis buvo pirmasis vendų valdovas, išleidęs monetų. Jos atrodė kaip dvipusiai pinigėliai, puošti raitu kariu ir kryžiumi vienoje pusėje ir Brandenburgo atvaizdu reverse, kartu su lotyniškais įrašais. Antrajame variante vaizduojamas šarvuotas Pšibislavas, laikąs kalaviją ir vėliavą, o reverse – jo žmonos Petrissos atvaizdas ilgais vešliais plaukais, su suknia ir aštuonkampe žvaigžde bei kryžiumi iš šonų. Šitaip vaizduoti savo porą Viduramžių krikščionių valdovams nebuvo įprasta, tai tegali rodyti, kokia gerbiama buvo Petrissa, mažų mažiausiai kaip politinės valdžios figūra. Paties Pšibislavo atvaizdas mėgdžioja vokiečių markgrafus ir simbolizuoja jų gebėjimą sutelkti kariauną ir jai vadovauti[22].

1150 m. Pšibislavas mirė, nepalikęs įpėdinio, ir kilo maištas prieš vokietį pretendentą į jo tvirtovę Brandenburge – Albertą Lokį, vieną iš Vendų kryžiaus žygio vadų. Albertas laikomas vienu didžiausių savo laikų vokiečių politikų, iš dalies dėl diplomatijos, kurią pasitelkęs suvienijo konfliktuojančius saksų ir vendų pasaulius. Albertas ir Petrissa tariamai slapta susitarę dėl paveldėjimo, tačiau bet kuriuo atveju tam sutrukdė slavas Jaxa iš Kiopeniko, kurio religinė tapatybė – ar buvęs pagonis, ar krikščionis – amžininkų pasakojimuose ginčijama[23]. Jaxos maištą rėmė ir krikščionys, ir pagonys vendai, taip pat ir vokiečiai. Dar jis sulaukė karinės paramos iš lenkų, kuriems šis regionas atrodė būtinas buferis nuo imperatoriaus Frydricho Barbarosos ekspansionistinės ambicijos. Gavęs imperijos karinės paramos, dėl kurios pasitraukė lenkiškoji Jaxos kariaunos dalis, Albertas užėmė Brandenburgą ir ten įkūrė savo rezidenciją kaip naujosios markgrafystės centrą. Slavų gyvenvietės Brandenburge buvo pertvarkytos į du nepriklausomus miestus – senasis įsikūrė anksčiau buvusiame svetimšalių pirklių rajone, o antrasis įkurtas greta ligi tol negyvenamoje vietoje. Kaip ir Hafelberge, buvusios tvirtovės teritorijoje pastatyta katedra, užbaigta 1165 m. Slavų šventykla, pašvęsta trigalvei dievybei Triglavui, paversta bažnyčia ir perdedikuota Švenčiausiajai Mergelei.

Kaip anksčiau Jaxa ir Pšibislavas, Albertas išleido monetų, vaizduojančių šarvuotą karį: taip pabrėžiama karinė valdžia, remiantis bendru Magdeburgo monetų dizainu, vaizduojančiu šv. Mauricijų, miesto gynėją ir imperijos šventąjį globėją. Jaxa ant vieno iš brakteatų, kur jis pavaizduotas su visais šarvais, ietimi ir skydu greta palmės šakelės, kurią galima laikyti krikščionišku amžinojo gyvenimo simboliu, pridėjo

slavišką žodį, reiškiantį „kunigaikštis“ (*kniaz*). Priešingai negu senesnės monetos, taip pat ir Pšibislavo, Jaxos ir Alberto kaldinamosios buvo brakteatai, tai yra iš plonesnių ir minkštesnių sidabro plokštelių, į kurias geležiniu štampu įspaudžiamas vienas atvaizdas, o reverse lieka išvirkščias jo įspaudas. Tokios monetos XII ir XIII a. išpopuliarėjo tarp savo teritorijas saugančių vokiečių valdovų, jos tikrai buvo savo laikmečio ženklas[24]. Kadangi vis labiau stigo sidabro, o tokios monetos buvo kaldinamos ne tarptautinei, o vietinei rinkai, jų gausa taip pat rodė menkstančią imperatoriaus valdžią ir stiprėjančias markgrafų galias. Tai buvo XII a. paribių esminiai bruožai, ir panašios monetų kalybos imsis kryžininkų institucijos užkariaudamos Baltijos regiono rytus. Monetų įvedimas buvo pirmasis žingsnis, kuriant pinigų sistemą, lydinčią vendų žemių integraciją į imperiją. Tačiau atvykus svetimšaliams naujakuriams vendų visuomenė ims smarkiai keistis.

APGYVENDINIMO MECHANIZMAI

Užgrobus teritorijas Šventosios Romos imperijos pakraščiuose, čia suplūsdavo naujakuriai, atvykę ir iš kaimyninių žemių, ir iš daug toliau. Savaime migracija nebuvo naujiena, pats Pirmasis kryžiaus žygis buvo masinis Vakarų Europos žmonių kraustymasis į Levantą. XII a. augo gyventojų skaičius, brango dirbama žemė ir derlius, reikėjo iš naujo apgyventi karo nuniokotas teritorijas, tad migrantų konvojai pasidarė kasdienybė. Patrauklios kryptys migrantams iš Vakarų pasidarė katalikų žemės Levante, Iberijoje ir Baltijos regiono pietuose. Tai buvo organizuota migracija, dalis sėkmingos strategijos

valdyti naujai įgytas teritorijas, įskaitant ir užkariautąsias per kryžininkų kampanijas. Šiuo atžvilgiu, jei kryžininkas ir naujakurys nebuvo tas pats žmogus, jie bent jau tapo glaudžiais bendrininkais.

Svarbiausias migracijos veiksnys buvo imperijos didikai, siekiantys išsaugoti savo galią, o tam esminė priemonė buvo naujų žemių įgijimas per santuoką, paveldėjimą, perkant arba užkariaujant. Tokie didikai būdavo ir pasauliečiai, ir Bažnyčios kunigaikščiai, bet taip pat – vienuolių ordinai, ypač cistersai ir premonstrantai, kuriems nuolat būdavo dovanojamos valdos naujai įgytose ar aneksuotose teritorijose, kad jose tvarkytųsi ir jas kultivuotų. Savo ruožtu jie kviesdavosi migrantus dirbti žemės. Procesas nebuvo vienkryptis: migrantai būdavo ne verčiami, bet skatinami, ir dažniausiai persikeldavo todėl, kad patys taip nuspręsdavo. Toks ekonomiškas žemėtvarkos metodas taikytas ne vien vokiečių didikų, bet ir plačiai perimtas kaimyninių valdovų Lenkijoje, Bohemijoje ir Vengrijoje[25]. Dokumentuose tokie migrantai dažnai vadinti *hospites*, arba „svečiais“, tokia sąvoka taikyta pakviestiesiems ir į miestus, ir į kaimus; pirmuosiuose apsigyveno pirkliai ir amatininkai, o kaime kūrėsi valstiečiai ir riterių šeimos.

Užkariautų žemių Baltijos jūros regione Viduramžiais apgyvendinimas imigrantais vis dar dažnai vadinamas „kolonizacija“, o imigrantai laikomi „kolonistais“ – tai nacionalistinės, o paskui ir vėlesnės istoriografijos palikimas, kai toks procesas gretintas su kolonijų kūrimu vėlesniais laikais. Tokia sąvoka reiškia politinę subordinaciją „motininei šaliai“, nors kai kas teigia, kad tai nebuvo būdinga nei Viduramžių valstybių plėtrai, nei naujų kūrimui[26]. Tačiau taip vadinant atkreipiamas dėmesys į santykį tarp migrantų ir čiabuvių, kuris

buvo nelygiavertis, nes beveik visa galia ir privilegijos atiteko pirmajai grupei. Taip tikrai nutiko XII a. vendams. Toks modelis nusistovėjo šimtmečiu anksčiau, nusausinus Flandrijos pakrantės zoną, kai vietos grafai atsigabeno migrantų žemei apgyventi, kanalams kasti ir pylimams statyti. Dėl to prireikė atvykstančių valstiečių gyvenvietėms suformuluoti įstatymus, kurie apimtų ir pačių migrantų teisinius papročius, ir jiems suteiktas privilegijas. XII a. pradžioje Hamburgo-Brėmeno arkivyskupas kvies olandų naujakurius sausinti žemutinio Vesterio šlapynių, o vėliau olandų ir flamandų migrantus vokiečių valdovai kvies sausinti pelkių užkariautose vendų teritorijose. Jiems suteiktos privilegijos, kodifikuotos kaip flamandų ir olandų perkraustymo įstatymai, turėjo įtakos formuluojant vėlesnes kaimų apgyvendinimo teisines struktūras, ypač Magdeburgo teisei, tapusiai kaimų Vidurio ir Rytų Europoje anapus kertinių imperijos žemių savivaldos aukso standartu[27]. Šios privilegijos apėmė asmens laisvę (teisę bet kada išvykti), paveldimą suteiktos žemės nuosavybę ir fiksuotą nuomą žemės ūkio produkcija arba pinigais, dažnai atleidžiant nuo įmokų pradiniu laikotarpiu, teisę į savivaldą ir savą teismą, tai yra imunitetą nuo vietos jurisdikcijos. Kaip visada, buvo mokamos dešimtinės Bažnyčiai. Nors tokios bendruomenės galiausiai turėdavo paklusti savo teritoriniams valdovams, dvasia jos buvo kooperatyvai. Nuo XII a. markų valdytojai, plėsdami teritorijas į vendų žemes, taip pat skatindavo ten persikelti daug saksų migrantų, siūlydami tokias pat privilegijas ir palankias sąlygas. Kai kurie tikriausiai buvo kilę iš esamų savo valdovų žemių, bet vis dažniau tekdavo pasitelkti agentų, kurie jų prikviestų iš kitų imperijos vietų[28].

Tokie tarpininkai, veikę valdovo vardu – vėliau vadinami lokatoriais, o gyvenvietės – lokacijomis, lotyniškose chartijose rašant *locatio*, o į vokiečių žemaičių kalbą verčiant kaip *settinge* arba *besettinge*, – buvo būtini, kad kolonizacija pavyktų. Paprastai papildoma jų paskata būdavo didelis žemės sklypas, dvigubai didesnis už kitų valstiečių, ir paveldima kaimo seniūno, arba *Schultheiss*, pareigybė. Lokatoriai nemenkai rizikuodavo, kurdami ir apgyvendindami vietoves nepažįstamose, galbūt pavojingose žemėse, bet jeigu jiems pavykdavo, atlygis būdavo gausus ir galėdavo būti perduodamas vėlesnėms kartoms. Kadangi dideliems žemės plotams naujakurių privilioti reikėjo daug, lokatoriai kartais susivienydavo ir sudarydavo konsorciumus. Kai kurie tai netgi paversdavo giminės verslu. Keliaudavo į kaimus ir miestus kviesti naujakurių, žadėdami naujas galimybes gyvenime. Kai kurie mokslininkai garsią pasaką apie Hamelno Žiurkininką interpretuoja kaip istoriją apie tokio lokatoriaus veiklą, pabrėžiant kenksmingą tokios migracijos poveikį. Kaip žinia, nedorėlis Žiurkininkas, išvedęs Hamelno vaikus 1284 m., primena tai, kad lokatorių aplankytos bendruomenės galėdavo netekti jaunosios kartos – tų, kuriems pakakdavo jėgų ir narsos pakilti ir kraustytis toli nuo namų[29]. Bet kartais žmonės persikraustydavo be jokių tarpininkų. Įrengti naują kaimą užtrukdavo nuo pusmečio iki metų, galiausiai jam priklausantys laukai būdavo stropiai išdalijami į lokacijos privilegijose numatytus vienetus. Jose buvo nustatyta, kiek žemės galės būti dirbama, tad lokacijų gyvenvietės kaime tapo pertvarkytų markų ekonomikos varikliais[30].

Ko gero, tai pastebėjo kronikininkas Helmoldas, aprašydamas Alberto Lokio politiką skatinti migrantus, tarp jų olandų ir flamandų naujakurius, kraustytis į Brandenburgą. Tai

paveikė ne vien miestų, kaimų augimą bei pelkių sausinimą, bet ir stiprėjančią krikščionybę:

> Brandenburgo vyskupija, taip pat ir Hafelbergo, labai sustiprėjo, atvykus svetimšaliams, nes bažnyčių padaugėjo, o dešimtinės pajamos nepaprastai išaugo.[31]

Toliau vakaruose, tarp šiaurinės Elbės atkarpos ir Danevirkės, žemėse, užimtose Saksonijos kunigaikščių, Holšteino grafų ir Danijos karalių, matyti toks pat procesas. 1139 m. Holšteino šiaurės rytuose grafo Adolfo kariauna sunaikino slavų tvirtovę Plėno ežero Olsborgo saloje, o po poros dešimtmečių kartu su vyskupu Geroldu pasistengė perkelti prekybos centrą į žemyną, kur įkurtas Plėno miestelis. Tokį sprendimą galėjo paskatinti kylantis šlapynių vanduo, nes klimatas darėsi vis drėgnesnis, dėl to ežerų salos regione susitraukė. Anot Helmoldo, aplinkinio krašto vendų populiacija, augusi nuo X a., kai įkurtas centras Olsborge, susitraukė ir pamažu išnyko, o jų vietoje įsikūrė atvykę saksų migrantai. Tačiau jų poveikis nebus reikšmingas iki XIII a. vidurio – regiono žiedadulkių sanklodos rodo tuomet prasidėjusius didelio masto miškų kirtimus ir plintančią žemdirbystę[32].

Henrikas Liūtas vėliau šį procesą tęsė, 1154 m. iš naujo įkūręs vyskupo rezidenciją Raceburge, o Oldenburgo vyskupijos centrą 1160 m. perkėlęs į Liubeką bei skatinęs regione kurtis saksų migrantus. Todėl religinis kraštovaizdis dramatiškai pakito. Iki XII a. Holšteine stovėjo vos keturios bažnyčios ir du vienuolynai, nors jų tankis kaimyniniuose danų ir saksų regionuose buvo daug didesnis. XII a. aštuntajame dešimtmetyje čia pristatyta daugybė parapinių bažnyčių, ir tokia bendra

tendencija matyti visose šiaurės markose[33]. Su jomis susijusios ir gyvenviečių centre atsirandančios kapinės, kurių kapuose beveik nėra artefaktų[34].

Religinių vendų žemių elementų transformacija neatpinama nuo ekonomikos; iš tikrųjų ir vieną, ir kitą galima laikyti vieną ant kito užklotais naujo kultūrinio kraštovaizdžio sluoksniais. Aprašydamas anksčiau cituotą Brandenburgo ir Hafelbergo suklestėjimą, Helmoldas labai reikšmingai pamini dešimtinės pajamas, nes jos atspindi ekonominę paskatą kraustytis, patrauklią ir vokiečių, ir vendų didikams. Žemdirbystė ir skirtingos vendų ir saksų, danų ir olandų valstiečių ūkininkavimo praktikos čia buvo labai svarbios. Vendai ardavo arklais – jie buvo lengvi, noragai išpurendavo tik dirvos paviršių, ir to pakakdavo santykinai ne itin tankiai gyvenančios populiacijos poreikiams. Iš kaimyninių vakarinių regionų atvykstantys valstiečiai, priešingai, naudodavo sunkesnį plūgą su verstuvu ir noragu. Šie vertikalūs priekyje įtaisyti ašmenys išpurendavo verstuvo pakeltą dirvą ir ją apversdavo, tad vaga būdavo gilesnė. Tai reiškia, kad buvo galima suarti sunkesnę, derlingesnę dirvą, darbuojantis greičiau. Todėl laukai pasidarė didesni ir gerokai pagausėjo žemės ūkio produkcijos. Kadaise manyta, kad, Europos šiaurės vakaruose ėmus naudoti verstuvus, kilo II tūkstantmečio pradžios žemės ūkio revoliucija. Iš tikrųjų archeologai atskleidė, kad šis procesas buvo daug lėtesnis ir netolygesnis. Pavyzdžiui, kai kur Danijoje žagrės su verstuvais naudotos jau III a. Anglijoje tik nuo VII a. pastebimas jų naudojimas kaip reto, prabangaus įnagio. Naujausi tyrimai taip pat rodo, kad Karolingų valdomoje Prancūzijos šiaurėje žemės ūkio praktika buvo daug įvairesnė tarp skirtingų regionų, nors anksčiau manyta, kad jai būdinga intensyvi sėjomaina[35].

Greta archeologinių noragų radinių sunkius plūgus iškalbingiausiai rodo gilios laukų vagos, gyvenviečių kasinėjimuose aptinkamas mažesnis javų rūšių skaičius ir sėjomainos duomenys. O regiono žiedadulkių sanklodose matomas ryškus kultivuojamų rūšių pagausėjimas ir miškų nykimas. Tarp Oderio ir Vyslos tokių duomenų imama aptikti vėliau negu kaimyniniuose vokiečių ir danų regionuose. Tai sutampa su dokumentuotu vokiečių naujakurių atvykimu, jie ne tik išpopuliarino sunkiojo plūgo naudojimą, bet ir naują ekonominį žemės ūkio produkcijos maksimalizavimo modelį. Tai buvo nauji žemės vienetai, priskirti kaimams, kurie būdavo daug stambesni negu atiduotieji vendams. Dėl to, o dar ir naudojant žagrę, didesnę grūdų grąžą gaudavo žemės savininkas, o svarbiausia, ir Bažnyčia per dešimtinę – dešimtadalį visos produkcijos.

Taigi, pagal vokiečių teisę tvarkomos gyvenvietės buvo daug pelningesnės ir patrauklesnės elito institucijoms, ar jos būtų vokiškos, ar vendiškos. Šis motyvas labiau negu bet kuris kitas skatino jų gausėjimą. Mokesčiai ir dešimtinės sudarydavo perteklių, jis buvo panaudojamas statyti malūnams. Jų statybos brangiai kainavo, ir jie tapo svarbiomis ir griežtai reguliuojamomis ekonominėmis struktūromis. Valdų nuosavybės ir dirbamos žemės pertvarka lėmė didžiules vendų socialinių struktūrų permainas. Kai kurie istorikai tai vadina „feodaline revoliucija“, kurios metu kaimo visuomenė, sudaryta iš laisvųjų valstiečių, pasidarė dominuojama aristokratų žemvaldžių. Ir migrantų, ir čiabuvių populiacijos tikriausiai viena kitą laikė skirtingomis kultūros ir net religijos atžvilgiu, ir, priešingai negu atvykėliai, naujosios valdžios laikomi apgyvendinimo partneriais, vendų valstiečiai panašių privilegijų

dažniausiai negaudavo, o neretai buvo laikomi ir nerimstančia valdinių populiacija, kurią reikia kontroliuoti. Tai *tikrai* buvo kolonizacija.

MARKŲ URBANIZACIJA

Pamažu beveik visos vendų teritorijos tarp Oderio ir Elbės bus inkorporuotos į Šventąją Romos imperiją, bet Danijos politiniai interesai regione nesumenko. XII a. devintojo dešimtmečio pabaigoje karalius Knutas VI pasiskelbė Slavų karaliumi, reikšdamas tiesioginę pretenziją į vendų žemes iki Elbės ir mesdamas iššūkį vokiečių markų valdytojams. Jo teritorinės plėtros politiką tęsė įpėdiniai, ir XIII a. viduryje Valdemaras II laikinai užims Holšteiną, mūšyje nugalėjęs jo grafą Adolfą III. 1216 m. danai užims Hamburgą, o vokiečių imperatorius net pripažino danų valdžią vendų teritorijose. Tai truko neilgai, ir po dešimtmečio Holšteinas vėl inkorporuotas į imperiją. Danijos vasalai liko tik vendų valdovai Riugeno saloje.

Kai užkariautos arba įgytos žemės būdavo pertvarkomos, permainas ir kaime, ir mieste įgyvendindavo naujakuriai[36]. Įkūrus suplanuotus miestus, buvo apleisti keli vendų centrai, pamažu virtę apžėlusiais griuvėsiais. Kartais nauji miestai radosi tiesiai vietoje senųjų, kaip rodo archeologiniai tyrimai, atskleidžiantys jų vietos tęstinumą. Nauji arba pertvarkyti miestai steigti laikantis panašių principų, kaip ir apgyvendinant kaimus. Jų privilegijos viliojo svetimšalius pirklius ir amatininkus, taip pat čiabuvius vendus, kurie greitai perėmė miestietišką gyvenimo būdą, nors ekonominė nelygybė dažnai sutapdavo su etnine atskirtimi. Kai kurie miestuose apsigyvenę

migrantai buvo ir pasiturintys valstiečiai, aplinkinių kaimų žemės bendrasavininkiai[37]. Su naujakuriais atkeliavo naujos administracinės kalbos – lotynų ir vokiečių žemaičių – ir kitokia architektūra, tašų karkasiniai namai akmeniniais pamatais, vėliau vokiškai imti vadinti *Ständerhäuser*[38]. Importinė architektūrinė mada įsitvirtino, pamažu ją perėmė ir čiabuviai. Nustota statyti būstus iš suleistų rąstų, vadinamuoju rentinio būdu, vyravusiu ankstesnėse slavų gyvenvietėse. Naujakuriai taip pat atsigabeno naujų technologijų, papročių ir, žinoma, religiją.

Galbūt geriausiai žinomas pertvarkyto slavų centro pavyzdys yra Liubekas, tapsiantis plačiai mėgdžiojamu urbanizacijos modeliu ir atliksiantis lemiamą vaidmenį Europos kryžininkų sąjūdyje[39]. Liubekas – neabejotinai vienas geriausiai archeologiškai ištirtų Vokietijos miestų[40]. Seniausių miesto etapų rąstiniai statiniai puikiai išsaugoti ir atnešė jam šlovę tarp miesto archeologų; seniausi mediniai rūsiai dendrochronologijos metodu datuojami apie 116 m. Jo istorinis centras 1987 m. pripažintas UNESCO Pasaulio paveldo vietove dėl išskirtinai išsilaikiusių pirklių namų, sandėlių, bažnyčių ir visuomeninių pastatų, daugiausia siekiančių XV ir XVI a. Antrojo pasaulinio karo metais Liubekas buvo bombarduojamas britų, ypač 1942 m., per vieną pirmųjų didelių antskrydžių virš civilinio Vokietijos centro. Daug istorinių statinių smarkiai apgadinti arba sugriauti, bet liko sveikos arba pataisomos stambios Viduramžių miesto plano dalys, o vėliau jos labai kruopščiai rekonstruotos. Išsaugotas gatvių planas net senesnis už garsiuosius plytų pastatus ir atspindi naująją miesto planavimo paradigmą, įvestą XII a. viduryje, dar kelis šimtus metų turėsiančią įtakos Vidurio ir Rytų Europos miestų dizainui.

Liubekas kartu su dar keliais suplanuotais miestais, pastatytais vendų žemėse XII a., buvo įkurtas tikslingais didikų veiksmais. Pirmasis jų buvo Adolfas II, Šauenburgo ir Holšteino grafas, įkūręs gyvenvietę 1143 m., už kelių mylių į pietus nuo buvusio slavų miesto *Liubice* (vadinamo Senuoju Liubeku), apleisto prieš penkerius metus. Archeologai vėlesniojo miesto pusiasalyje aptiko sporadiškų slavų apgyvendinimo pėdsakų dar iki įsteigiant naująją miesto gyvenvietę. Daugiausia jie telkėsi vietoje, kur įkurta pilis, pirmą kartą paminėta kronikininko Helmoldo 1147 m. Ji buvo strategiškai įkurdinta sąsmaukoje, jungiančioje pusiasalį su žemynu, ankstesni jos įtvirtinimai atstatyti beveik neabejotinai Adolfo įsakymu, statyti nauji rąstiniai pastatai. Čia matyti ankstesnių architektūrinių formų tęstinumas, konkrečiai drėbtinių trobų ir rentinių, taip pat – rąstiniai statiniai su pamatais ir įleistais rūsiais, architektūrinių tradicijų samplaika. Tuo metu mažiausiai trečdalis pusiasalio buvo užliejami durpynai, todėl netinkamas gyventi. Bet visa tai pasikeis.

1158 m. Adolfui teko perleisti tvirtovę Henrikui Liūtui. Henriko neįmanoma per daug sureikšminti: karinėmis kampanijomis ir diplomatija jis sutelkė didžiulius žemių plotus ir buvo svarbus imperijos politikos veikėjas, pirma rėmęs imperatorių Frydrichą Barbarosą, vėliau su juo nesutaręs. 1147 m. jis buvo vienas kryžiaus žygio prieš vendus vadų. Perėmęs Liubeką, Henrikas po poros metų ten įsteigė vyskupiją, perkėlęs ją iš Oldenburgo. Jis ragino kraustytis saksų naujakurius, kad papildytų senosios religijos dar įsikibusių vendų populiaciją. Helmoldas rašo, kad vyskupas kalbėdavo vietos slavams turguje, įtikinėdamas atsižadėti savo stabų, liautis žudžius krikščionis ir priimti tikrąjį Dievą[41]. Henriko autoritetą regione

sustiprino tvirtovės, kurių apžėlusiais žemių pylimais kraštovaizdis nusėtas iki šiol. XII a., kai buvo naudojami, ant tų pylimų viršaus turėjo stovėti rąstiniai įtvirtinimai – ten gyvendavo vokiečių riteriai ir slavų vasalai, vykdantys kunigaikščio valdžią paskirtose teritorijose. Vendų populiacija liko, bet netruko perimti užkariautojų papročius, įskaitant naujuosius virtuvės rakandus, kurie užplūdo vietos turgus, atsikrausčius puodžiams ir įsirengus daug aukštesnės temperatūros žiedimo krosnis.

Kaip XI ir XII a. vendų puodžiai darė įtaką pietų skandinavų keramikos technologijai, taip XIII a. visuose Baltijos regiono pietuose įsivyraus vokiečių amatininkai – jie gamins paprastus indus valgiui ruošti[42]. Vyraujanti plačiai pasklidusi forma pavadinta pilkąja keramika dėl spalvos, ir nors dėl to galima įsivaizduoti nykius masiškai gaminamus puodus, jų paplitimas yra vienas aiškiausių požymių, rodančių kultūrines permainas, nusiritusias pasieniu. Vienas geriausių tokios krosnies pavyzdžių Brandenburgo markgrafystėje aptiktas Getinas (*Göttin*), už 5 km į pietus nuo naujojo Brandenburgo miesto. Tenykštė gyvenvietė siekė X a., bet naujoji keramika imta gaminti nuo XII a. pabaigos. Tikriausiai kaimas keraminiais indais aprūpindavo Brandenburgą, nes ten taip pat randama panašių šukių iš tokios pat sudėties medžiagos. Nacionalistas archeologas Gustafas Kossina liūdnai pagarsėjo skleidžiama idėja, kad vokiečių naujakuriai slavus supažindino su pranašesne technologija ir estetika, ir archeologai vis dar teikia etninę reikšmę skirtingiems keramikos stiliams Baltijos regiono pietuose, bet pripažįsta, kad technologijas galima perimti, neišstumiant populiacijos, kad jos nėra sietinos išskirtinai su vienintele grupe, ir minčių apie kultūrinį pranašumą atsisakė[43].

Pilkosios keramikos indų randama viso regiono vendų gyvenvietėse, siekiančiose XII a., įskaitant ir Henriko iš naujo įsteigtą miestą.

Archeologai nustatė, kad Henriko miestas kaip suplanuota gyvenvietė įkurtas sklype tarp istorinio turgaus ir uosto – tiesiog gatvės, vedančios prie vandens, sukalkėjo vėlesniame miesto kraštovaizdyje. Naujasis miestas tikrai buvo kuriamas galvojant apie prekybą, nes Henrikas naujakuriams siūlė privilegijų, leido laisvai prekiauti skandinavų ir Rusios pirkliams, o ypač patrauklias reguliavimo sąlygas suteikė chartija Gotlando prekeiviams. Uostas pritaikytas priimti kogus, naujo tipo laivus, kurie revoliucionavo žmonių ir krovinių judėjimą jūra. Dėl stačių bušpritų kogams švartuotis reikėjo iki metro grimzlės (gylis nuo vaterlinijos iki kylio). Padidėjus prekybos apimtims ir ėmus statyti didesnius laivus, galinčius gabenti daugiau krovinių, Liubeko inžinieriai priėmė iššūkį ir pratęsė krantinę į upę, kad galėtų priimti laivus su grimzle iki 2 metrų.

Tai visiškai transformavo miesto kraštovaizdį. Paskutinį XII a. ketvirtį dramatiškai pagerėjo būstų kokybė ir padidėjo tankis – senuosius rąstinius namus su pamatu iš esmės išstūmė didžiuliai, daugiaaukščiai rąstų karkasų pastatai su erdviais rūsiais atsargoms. Kartu su kintančia keramikos technologija tokios architektūrinės tendencijos siejamos su migrantų amatininkų ir pirklių antplūdžiu[44]. Kai kurie tvirti ąžuoliniai rąstai buvo atgabenti iš rytinio Baltijos kranto. Jie – seniausi žinomi Europos šiaurės rąstų prekybos pėdsakai, vėlesniais amžiais ji suintensyvės, iš dalies dėl klestinčios laivų statybos pramonės, kuri ėmė statyti vis didesnius kogus. Archeologiniai duomenys rodo, kad greta pirklių atsirado ir amatininkų, gaminusių įrankius, indus maistui ruošti ir valgyti, drabužius ir žaidimus,

mėsininkų, žuvų prekeivių, malūninininkų ir krautuvininkų, aprūpinančių augančią populiaciją, ir žinoma, stiprėjančioje statybų pramonėje buvo apstu darbo dailidėms, staliams ir mūrininkams.

Henrikas Liūtas kryžeiviškų tikslų neatsižadėjo. Jis kaip piligrimas 1172 m. nukeliavo į Šventąją Žemę, kur susitiko su tamplieriais ir hospitaljerais. Tačiau, neparėmęs imperatoriaus Barbarosos teritorinių ambicijų Lombardijoje, Henrikas neteko valdų, titulo ir buvo ištremtas. Vėlesniais metais jis sieks savo žemes atsiimti jėga, bet jo vaidmuo Liubeke baigėsi. Valdant imperatoriui, miestui suteikta teisė skirti tarybą. Ją sudarė keli kilmingieji, bet daugiausia pirkliai, dar labiau sutelkę dėmesį į prekybą. Praktiškai jie buvo naujos rūšies kilmingieji ir net perėmė daugelį atpažįstamų valdžios simbolių: jų susirinkimams buvo pastatyta didinga halė su koplyčia greta. Tai buvo ir praktiškai naudojama erdvė, ir pilietinės valdžios simbolis. Pirmaisiais XIII a. dešimtmečiais pastatyti pirmieji plytų pastatai skliautuotais rūsiais, tuo metu plytos pasidarė mėgstamiausia statybų medžiaga. Jos buvo daug patvaresnės, ypač turint galvoje nuolat kylančius gaisrus, kurie galėdavo sunaikinti daugiausia iš medžio surėstus miestus. Žinoma, atsinaujinti išgalėjo ne visi, ir medinių pastatų mieste liko pakankamai. Tačiau, išaugus prekybos apimtims ir klestint miesto pirkliams, plytinių pastatų tankumas didėjo. XII a. devintajame dešimtmetyje miestas apjuostas plytų mūrais, bet, jam augant, juos teko nugriauti, ir 1217 m. sumūryta nauja siena. Tuo metu pusiasalį supantys durpynai nusausinti, įgyta žemės, ir gyventi tinkamas miesto plotas išaugo apie 50 proc., todėl šimtmečio pabaigoje sienas teko dar kartą perkelti. Tam vadovavo kokia nors centrinė valdžia, galbūt

miesto taryba ar net Danijos karalius. Kaip ir kitur šiaurės markose, miestas buvo pasienyje su besiplečiančiomis danų valdomis ir 1216 m. atiteko karaliaus Valdemaro kontrolei, nors regioną jis išlaikė vos dešimtmetį.

Markose augantys nauji miestai veikė ir kaimus. Jų ekonomika darėsi vis labiau priklausoma nuo užauginamų grūdų ar gyvulių, skirtų miesto rinkai[45]. Auganti grūdų paklausa tenkinta intensyviau eksploatuojant stambesnius laukus, o tam padėjo naujos sunkesnės žagrės. Nuo XIII a. vidurio Brandenburge buvo užauginamas toks grūdų perteklius, kad jie imti gabenti į Flandriją ir Angliją. Bet taip nutiko ne visur, kai kurios vendų bendruomenės toliau taikė tradicinius ūkininkavimo metodus. Pačių vendų atsikraustę imigrantai dažniausiai neišstumdavo fiziškai, mat jų skaičius buvo palyginti ribotas, ir jie išlaikė atskirą tapatybę[46]. Aiškiai išliko kai kurios čiabuvių galios struktūros, nes vendų kilmingieji minimi rašytiniuose šaltiniuose net XIV a., tikriausiai išlaikyta ir kaimo bendruomenių socialinė dinamika. Vokiečiai ir vendai turėjo atskiras teisės sistemas, o kai ginče dalyvaudavo ir vieni, ir kiti, naujai įvesti vokiečių įstatymai tiksliai numatydavo, kaip tokius atvejus spręsti ir net kurią kalbą vartoti. Tam tikros bendruomenės iš pradžių net atleistos nuo dešimtinės. Dėl to vendų bendruomenių valymas ar smukimas atrodo nejaukiai, nes buvo aiškių finansinių paskatų jų vietoje įkurdinti migrantus, nuo kurių žemių būtų mokama dešimtinė. Kai kuriuose regionuose iš vendų bendruomenių vis tiek rinkti papildomi mokesčiai, kaip matyti iš Henriko Liūto ediktų, kuriuose nurodomos konkrečios sumos parapijų kunigams išlaikyti[47].

XIII a. vendams imtos taikyti tokios pat teisminės procedūros kaip vokiečiams, tai atspindi augančią kultūrinę

asimiliaciją – germanizaciją. Šį terminą mokslininkai plačiai vartoja, apibūdindami tai, kaip vendų populiacija perėmė vokiečių kultūros bruožus, įskaitant kalbą, papročius, asmenvardžius ir materialiąją kultūrą. Bet ką reiškė būti vokiečiu? Visų pirma tai politinė tapatybė. Rytinė Karolingų imperijos dalis Rytų Frankija virto Vokietijos karalyste (*Regnum Teutonicum*, pritaikius klasikos autorių terminą), o vėliau, 962 m., sugrąžintas Romos imperatoriaus titulas, suteiktas Karoliui Didžiajam, atiteko vokiečių karaliui Otonui, po to iki pat XVIII a. abu titulai dažniausiai turėti kartu. Ne visi Vokietijos karaliai vadinosi imperatoriaus titulu: kai kurie mirė, nespėti išrinkti, kiti taip ir nebuvo pasirinkti dalyvauti rinkimuose. Kartais atsirasdavo daugiau negu vienas pretendentas į imperatoriaus titulą, dėl to rasdavosi konkuruojančių imperatorių ar antikaralių. Tai, kas vėliau imta vadinti Šventąja Romos imperija, buvo ne viena tauta bendros lemties prasme, bet ir atspindėjo valdovo santykį su žmonėmis, laikomais jo valdiniais, svyruojančiose teritorinėse ribose. Pati imperija buvo dinamiška mozaika, sudaryta iš įsismelkusių politinių darinių, apgyventų skirtingų populiacijų, išorinės jos sienos ilgainiui plėtėsi, o aukščiausia imperatoriaus valdžia pamažu menko. Tokia plėtra šiaurėje aprėpė ne tik vendus, bet ir kitas slavų grupes, pavyzdžiui, Bohemijos čekus ir Karintijos karantanus dabartinės Austrijos pietuose ir Slovėnijos šiaurėje.

Dėl politinės imperijos decentralizacijos iškilo keturi ar penki šnekamosios vokiečių kalbos variantai, o rašytiniu pavidalu jie standartizuoti konkrečiuose regionuose. Baltijos regione vyraujanti atmaina buvo vokiečių žemaičių kalba (kilusi iš senosios saksų), ji jungė migrantų bendruomenes abipus jūros. Tad Viduramžiais regioninė tapatybė buvo ryškesnė

už bet kokius bendrus tautinius jausmus. Nors XVI a. paplitus knygų spaudai sustiprėjo kalbinė standartizacija, vokiečių kalbos atmaina, vartojama išsilavinusių klasių, nebus šlovinama kaip „nacionalinė kalba“ iki XVII ir XVIII a., o vokiečių „tautinė savimonė“ nebuvo skatinama iki Napoleono karų[48]. Kryžiaus žygių Baltijos regione laikais kalba tikrai darosi vis aktualesnis tapatybės požymis, bet nesama duomenų apie Viduramžiais koordinuotą rytų kolonizavimo „vokiečių darbotvarkę“, juolab tokią, kuri būtų nukreipta prieš tam tikras etnines grupes kultūrinio pranašumo ar ekonominės agresijos kare. Vokiečių migrantų judėjimą į rytus geriau suprasti kaip skatinamą galingo pasaulietinio ir religinio elito skirtingų darbotvarkių. Tokios darbotvarkės apėmė teritorijų užkariavimą, suaugusį su krikščionybės plėtra. Per šį procesą vokiečių kultūriniai bruožai galėjo būti skleidžiami, perimami, transformuojami, ignoruojami arba jiems priešinamasi. Savo ruožtu migrantų bendruomenės išsiugdė savą, atskirą, regioninę tapatybę.

XV a. slavų kaimai šiaurės markgrafystėse minimi rečiau, bet vendų bendruomenės vis dar buvo pastebimos. Pavyzdžiui, Žemutinėje Lužicoje vendai XV a. viduryje sudarė šiek tiek daugiau negu 50 proc. gyventojų. Po šimto metų jų liko vos daugiau negu trečdalis, tai sutapo su vokiškų tekstų gausa ir augančiu raštingumu[49]. Bet net tuomet duomenys apie vendų vertėjus miestuose rodo, kad čiabuvių kalba klestėjo toliau. Jos pėdsakai išliko vietovardžiuose ir asmenvardžiuose su slaviškais elementais, taip pat ir dalyje populiacijos. Šiandien Vokietijos rytuose, ypač istorinės Lužicos regionuose (tam tikrose Saksonijos ir Brandenburgo dalyse), gyvenanti vakarų slavų etninė grupė kildinama iš vendų. Prie jų istorijos dar grįšime.

TERITORINIS AR DVASINIS UŽKARIAVIMAS?

Dešimtmečiais po Antrojo pasaulinio karo pabaigos naratyvas apie germanizaciją ir pavergtus vendus pakito, ypač Vokietijos Demokratinėje Respublikoje. Nacių režimo žiaurumas paskatino jautresnį požiūrį imperializmo, rasizmo ir mažumų priespaudos klausimais. Kartu istorijos įvykių interpretaciją paveikė Sovietų Rusijos skleidžiama panslaviška darbotvarkė. Tokioje šviesoje Viduramžių vokiečių plėtra į vendų žemes pavaizduota kaip feodalinės priespaudos procesas, dėl kurio buvo sunaikinta tauta ir kultūra. Šiandien dauguma priima ne tokią brutalią vendų žemių inkorporacijos į lotynišką krikščionių pasaulį interpretaciją. Bet, kaip matėme, esama pagrįstų argumentų tokių teritorijų apgyvendinimą laikyti kolonizacijos forma, atnešusia kultūrinį ir ekonominį dominavimą. Tokioje šviesoje krikščionybė, įaugusi į užkariautojų režimo tapatybę, gali savo ruožtu būti laikoma kolonijine religija. Kryžiaus žygiai, siekiant jėga atversti pagonis, kadaise oficialiai palaiminti pontifiko, paskui lengvai sugretinti su sparčia ekspansija į vendų žemes antroje XII a. pusėje. Tačiau tokios Bažnyčios ir valstybės sąjungos, plečiant krikščionių *imperium*, kilmė atsektina iki Otonidų ir Karolingų.

Vokiečių, lenkų ir danų teritoriniai užkariavimai (ir konfliktai tarp vendų valdovų) tuo metu nulėmė laipsnišką kultūrinio kraštovaizdžio transformaciją, buvo naikinamos vendų tvirtovės, o jų vietoje statoma mažiau įtvirtintų rezidencijų, siejamų su naująja valdžia. Greta to buvo steigiami suplanuoti arba pertvarkyti miestai ir daugybė kaimų su naujomis laukų sistemomis[50]. Kai kur vendų populiacija išstumta, bet kitur ji liko nemenka ir pastebima. Ne visko pasiekta karinėmis

pergalėmis: vendų kunigaikščiai taip pat rinkdavosi priimti vokiečių valdžią kartu su krikščionybe iš politinių išskaičiavimų. Ir vokiečių, ir vendų valdovams svarbiausi buvo dinastijų interesai. Režimų kaita pertvarkė regiono politinę tapatybę. XIV a. pradžioje vakarinės buvusios *Nordmark* (Šiaurės markos) dalys imtos vadinti *Altmark* (Senąja marka), naujasis pasienis į rytus nuo Oderio pramintas *Neumark*, o žemės tarp jų – *Mittelmark* (Vidurinė marka). Toms žemėms seniai nustojus būti pasieniu, tokią atmintį vis dar saugojo jų pavadinimai.

Net jei sutiksime, kad lemiami šių užkariavimų ar paties Vendų kryžiaus žygio veiksniai buvo politiniai motyvai, tokia teritorinė plėtra pasidarė neatsiejama nuo misijų veiklos, kurios šalininkai teigė, jog ji būtina kolonizuotųjų sieloms išgelbėti, ir kuri buvo pasitinkama ir entuziastingai priimant naująjį tikėjimą, ir su atkakliu pasipriešinimu, įveiktu tik palengva. Negana to, nuo Otonidų užkariavimų iki paskutinių markgrafų pergalių prieš vendus visada pastebimas skleidžiamas šv. Mauricijaus kultas, sklindantis iš misionierių centro Magdeburgo. Pagonių šventvietės buvo naikinamos, o kartais jų vietoje statomos bažnyčios. Aprašant tokius įvykius, girdima krikščionių triumfo gaidelė, kartais tai pastebima ir materialiuose dvasinio užkariavimo pėdsakuose. Lėnino (*Lehnin*) abatijos Brandenburge, įkurtos cistersų XII a. pabaigoje, chore į plytinius laiptus, vedančius prie altoriaus, įmūrytas senovinis ąžuolo kelmas. Kelmas – tikriausiai nukirsto šventojo medžio liekana, strategiškai įkurdinta taip, kad būtų nuolat mindoma, – išsaugotas ir demonstruojamas taip, kad atrodo kaip labai ryškus pergalės prieš vendų pagonybę liudijimas. Abatijos paskirtis nustatyta jos steigimo nurodymuose, tarp kurių buvo „slavų, pagonių ir visų Kristaus kryžiaus priešų“ naikinimas[51].

Kartais šventieji medžiai ne kirsti, bet paženklinti kryžiais, kraštovaizdyje pažymint atkeliavusią naują religiją[52].

Vyskupijos, kurių pirmosios užuomazgos radosi ankstesniais amžiais, pamažu sutvirtėjo, ir performuoto šventojo kraštovaizdžio mazgais tapo naujai pastatytos arba praplėstos katedros. Bet religinė transformacija buvo lėta, netolygi ir nesibaigė kokiu nors tyrutėliu katalikybės modeliu, kurio laikytųsi visi. XIII a. pabaigoje Holšteino kunigas užrašė regėjimus, jam papasakotus vietos valstiečio Godskalko. Jie atskleidžia susiliejusį religinį pasienio pasaulį, gyvai vaizduoja anapusybę, nederančią su Bažnyčios mokymais apie pomirtinį gyvenimą. Tuo metu dar ne visos vendų žemės buvo inkorporuotos į krikščionių pasaulį. Besiplečiančiose krikščionių lenkų ir skandinavų valdose prisiimta kryžiaus žygių ideologija atgaivins ambiciją užimti ne tik likusias pagonių vendų žemes, bet ir grupių, gyvenančių rytiniame Baltijos jūros krante.

3 skyrius

Trapūs pasieniai
Nuo Oderio iki Vyslos

...jos [Lenkijos] kaimynės – trys labiausiai laukinės pagonių barbarų tautos, Selencija, Pomeranija ir Prūsija, ir lenkų kunigaikštis nuolat su šiomis šalimis kariauja, stengdamasis jas atversti į tikėjimą. Bet nei pamokslų kalavijas nepatraukia jų širdies nuo bedievystės, nei kalavijas prie gerklės visiškai neišnaikina tų angių padermės.

Galas Anonimas, „Lenkų kunigaikščių bei valdovų kronikos ir poelgiai“[1]

KRIKŠČIONYBĖS POMERANIJOJE ATGAIVINIMAS

Lenkijos Ščecino miestas Vakarų Pamario vaivadijoje – vienas didžiausių šalyje. Atstatytas po Antrojo pasaulinio karo jis tapo svarbiu kultūros centru, vis mieliau lankomu turistų. Ir miesto, ir regiono herbuose dominuoja raudonas grifas, heraldinis simbolis istorinės Ščeciną valdžiusios dinastijos, nuo XII a. ir pasivadinusios jo vardu. Viduramžiais Gryfai (lenkiškai *Gryfyci*) faktiškai valdė pasienio regioną, kuriame pamarėnai, toliausiai į rytus gyvenusi slavų vendų grupė, įkliuvo tarp Lenkijos, Danijos ir Šventosios Romos imperijos politinių sferų, o dėl pirmenybės varžėsi lenkų ir vokiečių bažnyčios, sykiu siekdamos kovoti su čiabuvių pagonybe. Visos šios įtakos

susietos su sporadiškai Pomeranijoje jau IX a. pasirodžiusiais krikščionimis[2]. Paskutinius kelis X a. dešimtmečius regioną užplūdo Meškos kariauna ir nominaliai įtvirtino kylančios Piastų valstybės valdžią. Pomeranijos centrai vėliau sukilo prieš lenkų valdžią, ir tik vadovaujant Boleslovui III Kreivaburniui (kontroliavusiam aukščiausią visos Lenkijos valdžią nuo 1107 iki 1138 m.) pastebimiau sustiprinta Piastų kontrolė. Vokiečių markų valdovams užkariavus vendų žemes ir pertvarkius teritoriją, pagaliau suiro liutičių federacija, vienijusi Vakarų Pomeranijos tautas prieš krikščionių valdovus.

Karinės Boleslovo kampanijos, pradėtos 1109 m., bus traktuojamos kaip užsitęsęs šventasis karas, susiejant Piastus su kryžiaus karų sąjūdžiu vos dešimtmetis po Jeruzalės šturmo. Lenkijos valdovų istorijoje, parašytoje keleri metai po Boleslovo invazijos, kronikininkas Galas kampaniją pateikė kaip teisingą karą su dieviška parama, išreikšta šventųjų įsikišimo. Pagirtinais pasiekimais laikytas ir Pomeranijos pagonių atsivertimas, ir sunaikinimas, analogiškai kryžininkų veiksmams Pirmojo kryžiaus žygio metu[3]. Boleslovas palaikė glaudžius ryšius su danų karaliumi Nilsu, kuriam labai magėjo rengti kryžiaus žygius prieš vendus, ir galbūt danų bei lenkų išpuoliai prieš Pomeraniją netgi buvo koordinuoti. Laikydamasis gerai žinomo precedento, Boleslovas religinį atvertimą naudos kaip priemonę įtvirtinti politinį klusnumą ir parems Bambergo vyskupo Otono misiją, kad užtikrintų viešą Pomeranijos elito evangelizaciją – ir lojalumą. Tai teko daryti šiek tiek skubotai, nes jis ketino pareikšti dvasines pretenzijas į šį regioną pirmiau, negu suspės Magdeburgo arkivyskupas. Seniausi pasakojimai apie Otono gyvenimą, parašyti keli dešimtmečiai po jo mirties 1139 m., išraiškingai vaizduoja kampanijas ir

aprašo, kaip buvo paklotas pamatas vėlesnėms misijoms. Lenkų pajėgos naikino miestus ir masiškai žudė civilius, iš esmės siekdamos teroru priversti pamarėnus paklusti, bet taip pat, ne mažiau svarbu, užtikrinti jų vadų ištikimybę, mat tuomet šie galės priimti ir ginti misionierius[4]. Nors rašytiniuose šaltiniuose, šlovinančiuose šventuosius Boleslovo karus, esama nepaprastai vertingų detalių apie tai, kaip religinės ir politinės kovos atrodė dvasininkų akimis, archeologai irgi reikšmingai nušviečia su lakia šio pasienio politika susijusių kultūrinių permainų pobūdį ir tempą[5].

Archeologiniai kasinėjimai regione jau vykdyti XIX ir XX a. pradžioje, bet 1945 m. anksčiau Vokietijai priklausiusias Vakarų Pamario dalis perdavus Lenkijai, prasidėjo nauja tyrimų era. Juos skatino vyriausybės remiama Lenkijos valstybės ištakų programa, skirta ideologiškai pokario nacionalinei pertvarkai, kuria, be kitų dalykų, siekta įtvirtinti šalies istorines sąsajas su vadinamosiomis Atgautomis teritorijomis. Programos kulminacija bus 1966 m., švenčiant Lenkijos valstybės tūkstantmetį, taip pat lenkų tautos atsparumą išorės agresoriams. Atkuriant karo nuniokotų teritorijų paveldosaugą, archeologas Tadeuszas Wieczorowskis 1946 m. atvyko į Ščeciną kaip valstybinio muziejaus Varšuvoje atstovas ir ėmė vadovauti buvusiam miesto muziejui, dabar pervadintam Vakarų Pamario muziejumi. Jis labai rūpinosi aptikti slaviškosios regiono istorijos pėdsakų, todėl, be Ščecino, pradėti kasinėti kiti ankstyvųjų Viduramžių regiono centrai, istoriškai turintys ryšių su Piastų valstybe – Volinas, Kolobžegas ir Pamario Kamenis[6]. Lenkijos valstybės tūkstantmečio programos, turinčios aiškią politinę darbotvarkę, finansuojamiems kasinėjimams svarbiausios buvo tų miestų ir su jomis susijusių gyvenviečių tvirtovės. Šitaip

atrasta naujų duomenų apie jų kilmę ir raidą. Taip paklotas pagrindas kritiškesniems tyrimams, nors ir buvo duota peno pokario Lenkijos valstybės skleidžiamiems mitams, Atgautąsias teritorijas siejusiems su Piastų užkariavimais[7].

Naujesni tyrimai ir kritiškas rašytinių šaltinių vertinimas atskleidė labiau niuansuotą vaizdą, kaip per visą XII a. Pomeranija buvo palaipsniui inkorporuota į lotyniškąjį krikščioniškąjį pasaulį. Regionas buvo padalytas į dvi kunigaikštystes, kiekvieną valdė galingos vietos dinastijos, įsikūrusios didžiausiuose miestuose. Vakarų Pomeranijos istorija paskui virto pasakojimu apie sudėtingą pasienį tarp nesutariančių katalikų valstybių, o Rytų Pomeranija, dar vadinama Pomerelija, atsidūrė visai kitokiame paribyje. Į rytus nuo Vyslos plytėjo pagonių prūsų žemės, kuriose buvo nukankintas Piastų numylėtasis šventasis Adalbertas. Nuo X a. pamarėnų naujakuriai kirsdavo Vyslos užliejamas pievas ir kurdavo gyvenvietes regione, vadinamame Pomezanija (Pamedė), apsigyvenę greta prūsų bendruomenių. Dėl to regionas lotyniškai pramintas *Terra Pacifica*, arba Taikos šalis, kur klestinčios prekybos centru tapo Drūsens emporijus. Arčiau Vyslos aukštupio Mazovijos kunigaikščių teritorines ambicijas taip pat lydėjo kuriamos naujos gyvenvietės arčiau prūsų žemių. Bet Piastai pagonių nepamiršo ir jiems neatleido. Prūsija buvo *terram satis barbaram*, barbarų kraštas, kur lenkų kariaunos stengėsi pakartoti ankstesnes pergales Pomeranijoje – sutramdyti pagonis kalaviju, o paskui jiems paskelbti Dievo žodį[8]. Tai jiems nepavyko. Prūsų kariaunos savo ruožtu ir dėl kitokių priežasčių įžengdavo į Mazoviją ir Pomereliją, žudydavo, plėšikaudavo ir varydavo žmones į vergiją. XIII a. pradžioje tokie Vyslos paribiai

pasidarė pažeidžiamas katalikiškojo krikščionių pasaulio pakraštys, ir susiklostė sąlygos būsimoms skerdynėms.

Tad šių dviejų šiaurinių Piastų Lenkijos pasienių istorija susieta su pamažu Baltijos regione pritapusia kryžiaus žygių kultūra, XII ir XIII a. jie tapo svarbia platesnės katalikų kovos su pagonybe vieta.

VAKARŲ POMERANIJOS UŽKARIAVIMAS IR KULTŪRINĖS PERMAINOS: MIESTO ISTORIJA

Vakarų Pomeranijoje stambiausios gyvenvietės, kurias galima vadinti ankstyvaisiais miestais, susikūrė ir suklestėjo vėlyvaisiais Vikingų laikais. Joms buvo palankūs gamtiniai jų vietovės pranašumai – tiesioginė prieiga prie prekybos kelių, jungiančių uostus palei Baltijos litoralę. Ščecinas, lotyniškuose šaltiniuose pirmiausia vadinamas *Sedinum* arba *Stetinum*, o vokiškai – *Stettin*, buvo įsikūręs vakariniame Oderio upės krante, o ši tekėjo į ežerą netoliese ir didžiulę jūros įlanką[9]. Šiauriniame įlankos krante buvo Volinas, pastatytas Dzivnos upės saloje, o toliau palei krantą – kitas vendų centras prie Parsentos upės, kurio sulotynintas pavadinimas *Colobrega* pamažu virs vokišku *Kolberg* ir lenkišku *Kołobrzeg*. XII a. tai buvo įspūdingi miestai, kuriuose gyveno veiklios amatininkų ir pirklių bendruomenės, o šie sudarydavo galingas oligarchijas, kurių prekybinė įtaka suteikdavo politinės galios. Labai panašiai kaip vakariniuose vendų regionuose, pagonių žynių grupės, aptarnaujančios regiono šventyklas, tuose centruose taip pat turėjo nemenkos įtakos.

XII a. Vakarų Pomeraniją transformavo užkariavimas, lydimas režimo pasikeitimo ir misijų veiklos. Kaip ir pamažu inkorporuojant į imperiją šiaurės markas, mokslininkai tai apibūdina kaip pamarėnų visuomenės pertvarkymą į feodalinę struktūrą, valdant Piastams. Vietoje miesto oligarchijų iškilo nauja čiabuvių valdovų dinastija – Gryfai. Jiems priėmus naująją politinę tvarką ir su ja atėjusią religiją, galiausiai transformavosi čiabuvių pamarėnų gyvenimas. Jie ne šiaip sau pakeitė vieną religiją kita, vietoje populiaraus trigalvio slavų dievo Triglavo ėmę garbinti Kristų. Pagoniška pamarėnų religija buvo glaudžiai susijusi su socialine tapatybe, protėvių teise, gyvenimo būdu, taip pat – stipriu santykiu su žeme, ir jos atsižadėjimas buvo tikra kultūrinė revoliucija[10].

Vakarų Pomeranijos transformacijos istoriją galima papasakoti per regiono kunigaikščių sostinės Ščecino istoriją. Dešimtmečiais kasinėjus miestą, atidengti sluoksnių sluoksniai ne sykį statytų, griautų ir perstatytų medinių pastatų ir kelių. Jie pasakoja apie atkaklią ištvermę neatlyžtančių katastrofų akivaizdoje. Ankstyviausia gyvenvietė, įkurta VIII a. antroje pusėje, buvo pastatyta ant kalvos prie Oderio. Ant aukščiausios kalvos vietos, negiliu grioviu nuo aplink pasklidusių drėbtinių trobų įleistomis grindimis atskirtame sklype, identifikuota pirmoji Triglavo šventykla, didžiausia ir prabangiausiai išpuošta iš keturių pagoniškų miesto šventyklų, minimų Otono biografų XII a. Gyvenvietė įkurta ir kalvos papėdėje prie upės, o daugelis jos gyventojų užsiėmė žemės ūkiu ir žvejyba[11]. Po šimto metų tai išaugo į tankiai apstatytą miesto centrą rąstais grįstomis gatvėmis, aptvertą įtvirtinimais iš sausumos pusės. Jame apsigyveno amatininkai, ypač kalviai ir stikliai, taip pat pirkliai. Pirmoje X a. pusėje tarp kalvos ir

upės įsikūrus naujai gyvenvietei, greta atsirado uostas ir suklestėjo prekyba. Sprendžiant iš kai kurių prekybos artefaktų kilmės, augantis miesto turtas rodė ryšius su pietuose stiprėjančia Piastų valstybe. Prekybos generuojamo turto dalis atsidurdavo Triglavo žynių rankose, nors dalis jo gauta ir iš karo grobio, kurio dalis pagal paprotį atiduodama šventyklai. Po kelių dešimtmečių kalva įtvirtinta, tai aiškiai rodo, kad su Triglavo šventykla sietina labiau įtvirtinta valdžia, mat ši liko atskirta nuo gyvenvietės kalvos šlaite. Kai Piastų grėsmė pasidarė akivaizdi, aplink gyvenvietę kalvos papėdėje pastatyta papildomų įtvirtinimų.

Investicijos į miesto gynybą nesutrukdė Žemutinio Oderio regionui X a. septintojo dešimtmečio pabaigoje atsidurti Piastų valdžioje. Ščecino tvirtovė sugriauta, paskui atstatyta naujojo režimo. Aiškiai suvokta strateginė miesto padėtis, nes po užkariavimo suklestėjo ekonomika: gyvenvietė prie upės buvo pertvarkyta, suintensyvėjo prekyba, ypač su Skandinavijos regionais, o miesto archeologiniai radiniai rodo, kad pagausėjo lenkiškų monetų. O krikščionybė? Tik po kelių dešimtmečių, 1000 m., Kolberge bus pastatyti vyskupo rūmai, kurių jurisdikcijon pateks naujai suformuota Pomeranijos vyskupija, tai įvyks tame pačiame susirinkime, kuriame vokiečių imperatorius perlaidojo Adalberto kaulus Gniezne. Vyskupu paskirtas saksas *Reinbern*, jis simboliškai nuliejo į jūrą švęsto aliejaus ir vandens, ženklindamas Pomeranijos krikštą. Tuomet jis ėmėsi naikinti pagonių šventoves ir galiausiai išprovokavo sukilimą, išvijusį krikščionių valdžią. Reinbernas daugiau negrįš, o konfliktas tarp Lenkijos ir imperijos, užsitęsęs iki 1018 m., sumenkins Piastų įtaką Vakarų Pomeranijoje. Ščecine, kaip ir kituose regiono centruose, miesto valdžia atiteks

miesto oligarchijai. Esama duomenų apie nemenkas investicijas į infrastruktūrą nuo XI a. vidurio, o gyvenvietei išsiplėtus į Oderio užliejamą lygumą, supiltas pylimas, saugantis miestą nuo potvynių. XI a. devintojo dešimtmečio pabaigoje šiaurinė miesto dalis apjuosta gynybiniais įtvirtinimais ir iš esmės tapo atskiru įtvirtintu rajonu. Tuo metu tvirtovės sklype imti statyti milžiniški horizontalių rąstų pastatai, visiškai kitokie negu mažesnės drėbtinės trobos likusiame mieste, rodantys naujojo elito galią. Taip pat greta tvirtovės vėl ėmė veikti šventykla, Ščecino valdovams, regis, atmetus krikščionybę.

Antrajame XII a. ketvirtyje tvirtovės įtvirtinimus, daugelį pastatų ant kalvos ir šventyklą sunaikino gaisras. Tokius archeologinius Ščecino elito gyvenvietės sunaikinimo pėdsakus galima sieti su tuo, kad į regioną įsiveržė ir jį okupavo Boleslovo kariauna. Atrodo, kad miestas kurį laiką liko negyvenamas, bet netrukus vėl suklestėjo kaip prekybinis centras, tai rodo didelis importinių prekių kiekis ir svarelių bei svarstyklių gausa – ryškiausias pirklių ženklas ir prekybos intensyvumo požymis. Nors Triglavo šventykla sugriauta, regis, gyventojai tvirtai laikėsi pagonybės, o kartu galbūt ir ne itin troško priimti lenkų valdžią. 1124–1125 ir 1128 m. Otonas Bambergietis su dvasininkų palyda leidosi į misijas keliuose Vakarų Pomeranijos miestuose, tarp jų ir Ščecine. Su jais visiškai bendradarbiavo galingiausias regiono čiabuvių vadas Vartislavas, valdovų Gryfų giminės pirmtakas, o kurį laiką praleidęs saksų nelaisvėje, tariamai atsivertęs ir į krikščionybę. Vartislavas priešinosi lenkų valdžiai, bet jo pajėgos nugalėtos lemiamame Naklo mūšyje 1109 m. Prisiekęs ištikimybę Boleslovui, jis sutiko padėti sukrikščioninti regioną, tad pagaliau atvykę misionieriai priimti ir aprūpinti ginkluota palyda. Neseniai *Klotzow*

kaime, Ščecino įlankos pakraštyje Vokietijos šiaurės rytuose, atrastas raižytas akmuo, siejamas su Otono misija. Regis, raižinyje vaizduojamas krikščionių vyskupas – galbūt pats Otonas, – o akmuo datuojamas XII a.

Nors Otono biografai būdingai aprašo, kaip jis pakrikštijęs tūkstančius dramatiškai akimirksniu atsivertusiųjų, taip pat vertęs stabus ir griovęs pagonių šventvietes, atrodo, kad pradinės jo pastangos atversti populiaciją nebuvo labai sėkmingos. Tai, kad kunigais neruošti vietiniai pamarėnai, reiškia, kad naujųjų atsivertėlių sielovada buvo ribota, o nesibaigiančios Magdeburgo ir Gniezno arkivyskupų kovos dėl dvasinės hegemonijos Pomeranijoje trukdė bet kokioms nuoseklioms investicijoms į čiabuvių bendruomenių evangelizaciją, ypač tolėliau nuo keleto regiono miestų. Vis dėlto Ščecino gyventojai, priblokšti kruvino lenkų puolimo ir baimindamiesi tolesnių karo veiksmų, buvo priversti pamiršti pagonių stabus ir statyti bažnyčias – bent jau iš politinio pragmatizmo. Taigi, bažnyčia pastatyta ant Triglavo kalvos ir skirta šv. Adalbertui, Piastų globėjui ir aiškiam naujojo režimo simboliui[12]. Galiausiai Otonui pavyko sumenkinti, o paskui ir visai pakirsti pagonių žynių galią Vakarų Pomeranijoje, atveriant kelią juos pakeisti krikščionybei. Šiuo atžvilgiu XII a. trečiasis dešimtmetis buvo Pomeranijos istorijos lūžis. Tuo metu, remiantis viso regiono archeologiniais duomenimis, mažėja viešos pagoniškos religinės veiklos požymių. Gyvulių liekanos ir antropomorfiškos figūros, randamos ežeruose – laikomos apeiginiais veiksmais, – datuojamos ne vėliau negu XII a., tuo pat metu nustota pamarėnų kapinėse užkasti žirgus, viešo gyvulių aukojimo atsisakymas ženklina dideles kultūrines permainas[13].

Laidojimo žemėje apeigos regione įsivyravo jau IX a., tai sutampa su skandinavų įsikūrimo Pomeranijoje pradžia, nors kremavimas tęsėsi ir XI a., o dažnai abejos apeigos praktikuotos tose pačiose kapinėse. Dauguma archeologų aptinkamų gyvulių kaulų siejama su laidotuvėmis kremuojant, ir dažnai tai – puotų ar aukojimo prie kapo likučiai. Su tuo siejamos keramikos šukės, aptinkamos kasinėjant kapines, nors jos taip pat galėjo atlikti vaidmenį apotropinėse su mirusiaisiais susijusiose apeigose[14]. Pagoniškos mirties praktikos misionierių akivaizdžiai persekiotos. Otono biografijoje, XII a. viduryje parašytoje vienuolio Ebo, vyskupas uždraudžia atsivertusiems pamarėnams laidoti savo mirusiuosius kartu su pagonimis miškuose ar laukuose ir dėti ant jų kapų pagalius, tai galėjo būti susiję su tikėjimu apie vėles. XII a. kremavimo iš tikrųjų atsisakyta, ir laidotuvių pobūdis bei vieta suvienodėjo, nes tradicines laidojimo vietas pakeitė kapinės prie bažnyčių. Tačiau Pomeranijoje išliko paprotys valgyti kapinėse, jis buvo smulkiai dokumentuotas XVI a. Amžininkų pasakojimuose rašoma, kad buvo tikima, jog velioniai suvalgo bet kokius į kapą įdedamus likučius. Tokios praktikos laikytasi net tada, kai atmintyje išblėso tikroji jos paskirtis, ir pietinėje regiono dalyje valdžia stengėsi ją išgyvendinti net XX a. pradžioje.

Nuosekliau įtvirtinti krikščionybę pradėta stengtis, kai Vartislavo brolis Ratiboras Ščeciną iš miesto-respublikos pertvarkė į Vakarų Pomeranijos kunigaikštystės centrą. Dėl savo vietos regionas liko ginčijamas konkuruojančių krikščionių galybių visą XII a. Boleslovas mokėjo duoklę vokiečių imperatoriui, kuris nominaliai kontroliavo Vakarų Pomeraniją, dėl to Gryfai iš esmės tapo autonomiški valdovai. Kaip ir užkariavus vendų žemes toliau į vakarus, markų valdytojams buvo gana

įprasta tvarkytis centrinės politinės kontrolės pakraščiuose. Vartislavas perėmė lenkų teisinius, karinius ir teisminius papročius, bet jo palikuonys taip pat kvies vokiečių naujakurius ir įves imperijos praktikų. Dar viena kliūtis, trukdžiusi išorinei regiono kontrolei, atsirado 1140 m. atkūrus Pomeranijos vyskupiją, kuriai po kelių dešimtmečių popiežius formaliai suteikė nepriklausomybę ir nuo Magdeburgo, ir nuo Gniezno. Dėl to jos vyskupai galiausiai pasidarė stiprūs savarankiški valdovai, nuo XIII a. jie įgis pasaulietinės valdžios keliems miestams. Politinė kova buvo aiškiai regima Vendų kryžiaus žygio 1147 m. metu, kai miestiečiai neatidavė Ščecino į saksų kryžininkų rankas. Po kelerių metų Ratiboras su žmona iš Rusios Pribislava toliau skatino misijų veiklą, įkūrę Štolpėje pirmąjį Pomeranijos vienuolyną, kuriame apsigyveno saksų vienuoliai iš Šv. Jono Krikštytojo ant Kalno. Pasirinkta vieta, kurioje Vartislavas nužudytas pagonio. Jo kankinystę įamžino paminklas su iškaltu kryžiumi, daug vėliau imtas vadinti Vartislavo akmeniu. Prieš pat mirtį Ratiboras ir Pribislava įkūrė premonstrantų vienuolyną Uzedomo saloje šiauriniame įlankos pakraštyje.

Vakarų Pomeranija pamažu politiškai susisaistė su imperija; tačiau ji buvo laikoma pasieniu ir vadinta *Neumark* (Naująja Marka), kur pirmaisiais XIII a. dešimtmečiais dėl kontrolės grūmėsi pamarėnų, lenkų, vokiečių bei danų didikai ir dažnai pasitaikydavo karinių antpuolių ir vietinio smurto[15]. 1164 m. Ščecino kunigaikštis Bogislavas kartu su broliu atėjo į pagalbą vendams obodritams, sukilusiems prieš Henriką Liūtą. Henriką rėmė danų karalius Valdemaras, ir slavų koaliciją jis nugalėjo, tad Pomeranijos kunigaikštystė tapo Saksonijos vasaline valstybe. Vėliau Henrikas pakels nugalėtąjį obodritų

vadą Pšibislavą į Meklenburgo valdovus, jo broliui įvykdęs mirties bausmę už maištą. Naujoji slavų valdovų karta pasiryžo jėga išnaikinti pagonybę. Pšibislavas kartu su Bogislavu vėliau padės Valdemarui pulti Riugeną ir sugriauti pagonių religinį centrą Arkonoje[16]. Pšibislavo sūnus Henrikas Borwinas, vedęs Henriko Liūto dukterį Matildą ir pratęsęs tėvo pradėtą Meklenburgo dinastiją, vėliau prisijungs prie danų kryžiaus žygių į Estiją. Tačiau Bogislavas atsigręžė prieš danus dar dešimtmetį užsitęsusiame konflikte. Dėl to Ščeciną 1173 m. apsupo danų kariauna, o 1189 m. sunaikino gaisras. Tvirtovė ir miestas greitai atstatyti, o archeologiniai radiniai liudija, kad valdant danams jis vis labiau klestėjo. Tai nutiko dėl komercijos bumo, įnirtingos prekybos sidabru, gintaru ir importiniais stiklo gaminiais. Priešingai, Volinas kitapus įlankos grūmėsi su jį semiančiu Baltijos jūros vandeniu. Ekonominis nuosmukis, danų antpuoliai ir 1150 m. iš ten perkelta Vakarų Pomeranijos vyskupo rezidencija paskatino senąją gyvenvietę apleisti ir naujai įkurti kaip suplanuotą miestą, nors tuo metu jis jau buvo visiškai nustelbtas kitų regiono centrų.

1227 m. imperatorius Frydrichas II pagaliau išplėšė iš danų Vakarų Pomeranijos kontrolę ir ją valdyti paskyrė Brandenburgo markgrafus Askanus. Dėl to atsinaujino Askanų ir Gryfų giminių konfliktas, ir iki amžiaus pabaigos regiono politinę istoriją lėmė jų įgyjamų ir prarandamų teritorijų svyravimai. Galiausiai visišką kontrolę atgavo Gryfai, bet per tuos dešimtmečius pradėjo kisti demografinė miesto ir aplinkinio regiono sandara. Paskutinis lenkas Vakarų Pomeranijos vyskupas, kaip tyčia vardu Adalbertas, mirė 1160 m., o po jo sekė keli vokiečiai vyskupai, lydimi vokiečių dvasininkų antplūdžio, kuris paveikė Vakarų Pomeranijos bažnyčios pobūdį. Kai

kas teigia, kad dėl to kilo čiabuvių slavų populiacijos nepasitenkinimas, o lenkų pretenzijos į regioną vėl bus pareikštos vėlesniais amžiais. Gryfai, anot lenkų kronikininko Jano Długoszo, giminiavosi su Piastais, toks ryšys atgimė Lenkijos kultūrinėje atmintyje po Antrojo pasaulinio karo. Viduramžiais vokiška tapatybė Vakarų Pomeranijoje tikrai buvo pripažįstama kaip atskira nuo slavų, bet tuo metu ji nebuvo siejama su kokia nors etniškai apibrėžiamos „Vokietijos" idėja.

1237 m. vokiečių pirkliai jau buvo įsikūrę Ščecine, tada kunigaikščio jiems suteiktos privilegijos imtos taikyti ir visam miestui, o po keleto metų buvo formaliai kodifikuotos kaip Magdeburgo teisė[17]. Dėl to pamažu imta perplanuoti miesto kraštovaizdį ir statyti pirmuosius fachverko namus vietoje anksčiau mėgtų horizontalių rentinių ir drėbtinių statinių. Taip vyko germanizacija, su ja į pamarėnų gyvenimą įvesti nauji papročiai, architektūros stiliai, o svarbiausia – kalba. Bet visa tai perimta todėl, kad tai teikė pranašumo ir buvo madinga, o ne primesta jėga. Kaip ir saksų markgrafams užkariavus teritorijas vakaruose, XIII a. demografinė Pomeranijos miestų ir kaimų sudėtis, taip pat dirbamos žemės santvarka ims kisti, pagausėjus vokiečių migrantų, kurie plūstelėjo iš išsiplėtusios Brandenburgo markgrafystės.

Įsikūrę jie kraštovaizdžiui davė vokiškus vietovardžius; Ščecino pavadinimas kilęs iš slaviško žodžio, reiškiančio arba pelkes, arba kalvą, ant kurios gyvenvietė įkurta. Pamažu Vakarų Pomeranijoje vokiški vietovardžiai pakeitė ir nustelbė slaviškus, o viskas visiškai sugrąžinta po 1945 m., perbraižius nacionalines Lenkijos ir Vokietijos sienas. XIV a., kaip ir kitur vendų regione, buvo skirtumas tarp germanizuotų pamarėnų ir tų, kurie išlaikė slavišką tapatybę, visų pirma nulemtas

kalbos. Pastarajai atstovavo kašubai, po truputį nykstanti populiacija, o ypač po Pomeranijos Reformacijos 1534 m. vis labiau marginalizuojama. Kai kas teigia, kad kašubai ir slavai pamarėnai buvo ta pati vendų grupė, bet pirmoji XIII a. pasidarė pakankamai atskira, kad Pomeranijos kunigaikščiai vadintųsi *dux Slavorum et Cassubie* – pretenduodami į valdžią ir slavams, ir kašubams. XIX a. viduryje, kai kašubus taip pat aplankė tautinis atgimimas, jie gyveno beveik vien Prūsijos karalystės Vakarų Prūsijos provincijoje. 2005 m. kašubų kalba Lenkijoje oficialiai pripažinta regionine[18].

POMERELIJA IR GDANSKAS / DANCIGAS

Rytų Pomeranijos, arba Pomerelijos, istorija taip pat prasideda nuo miesto – Gdansko, lotyniškuose šaltiniuose išvesto iš slaviško vietos upės Gdanios pavadinimo. Kadangi vokiškai labai sunku ištarti priebalsius „gd“, XIII a. plūstelėjus vokiečių pirkliams, pavadinimas 1263 m. supaprastintas kaip *Danzk*, o po kelių šimtmečių virto Dancigu (*Danzig*)[19]. Šis miestas ne tik įsivyraus regione politikos, religijos ir socialinės santvarkos atžvilgiu, bet ir taps vienu svarbiausių Šiaurės Europos centrų. Šiek tiek ginčijamasi dėl tikslios jo kilmės, bet seniausia žinoma gyvenvietė, įsikūrusi netoli Motlavos ir Vyslos santakos, atiteko Meškai X a. septintajame dešimtmetyje. Ant kalvos virš žiočių pastatyta tvirtovė. Čia atkasta arabiškų dirhemų, datuojamų IX ir X a., taip pat ikikrikščioniškų kapų. Į šią šiaip jau nereikšmingą gyvenvietę investuota strategiškai: Piastai pamažu užvaldė visą Žemutinę Vyslą, sujungusią pagrindines jų žemes su Baltijos jūra, ir įsiliejo

į prekybos tinklus su skandinavų regionais. Priešingoje negu Gdanskas Vyslos deltos pusėje stovėjo Drūsens prekybos emporijus, tapatinamas su *Janów Pomorski* archeologine vietove[20], tikriausiai įkurtas skandinavų išeivių bendruomenės iniciatyva, bendradarbiaujant su vietiniais prūsų pirkliais, aprūpinamas aplinkinių gyvenviečių ir lankomas slavų pirklių. Nors Piastų politinė įtaka prūsų žemių nesiekė, dėl jų investicijų į Gdanską tikriausiai kilo konkurencija tarp dviejų prekybos centrų. Gdanskas turtės, o Drūsuo smuks ir XI a. bus apleistas.

Gdanskas sukrikščionėjo panašiai, kaip naujajai religijai plintant Vakarų Pomeranijoje – palaipsniui, ambicingų valdovų ir dvasininkų iniciatyva. Po pirmojo Piastų užkariavimo prasidėjo misijų veikla, ir net pati gyvenvietė pirmą kartą paminėta šv. Adalberto gyvenime, aprašytame X a. pabaigoje. Jis čia tariamai apsilankęs 996 m. balandį, bet neatrodo, kad tuometiniame šiaurės rytiniame Piastų valstybės pasienyje krikščionybė būtų prigijusi, o auganti miesto populiacija atkakliai maištavo, dokumentuoti net keli sukilimai prieš lenkų valdžią. Kazimieras I Atnaujintojas įstengė atgauti Pomeranijos žemių kontrolę, tikriausiai jo įsakymu Motlavos žiotyse pastatyta nauja tvirtovė. Archeologai identifikavo rąstų ir žemių statinį, surėstą XI a. antroje pusėje, o jo įtvirtinimų pamatuose užkastas žirgas. Sprendžiant iš griaučių patologijos, žirgą kamavo alinanti liga, tikriausiai tuberkuliozė. Žirgų kaukolių aptikta palaidotų ir kitų vakarų slavų tvirtovių pamatuose. Čia pavienis gyvulys galėjo būti nužudytas ir užkastas dėl akivaizdaus raišumo; atrodo, kad ligoti gyvuliai buvo laikomi ypač tinkamais atropinėms aukoms[21]. Tuo metu šios maginės apeigos galėjo būti pagrįstos ikikrikščionišku pasaulėvaizdžiu, bet

tokia praktika tęsis ir ėmus plačiai išpažinti katalikybę. Tvirtovė buvo lenkų pareigūno rezidencija, ir netrukus aplink išaugo amatininkų, pirklių ir žvejų gyvenvietė – XI a. ten galėjo gyventi 1500 žmonių. Pamarėnai vėl sukilo prieš lenkų valdžią 1069 m., kai ji priklausė Boleslovui II Drąsiajam. Jo jaunesnysis brolis kunigaikštis Vladislovas Hermanas nepajėgė išlaikyti Pomerelijos kontrolės, todėl įsakė sugriauti visas jos tvirtoves, bet jo sūnus Boleslovas 1119 m. vėl užkariaus Gdanską ir įsitvirtins visame regione[22].

Po užkariavimo Boleslovas pavedė regiono centrus valdyti svarbių lenkų kilmingųjų giminių pareigūnams kaip vietininkams. Gdanske šis postas tapo paveldimas ir priklausė Samboridams, tėvo perduodamas sūnui. Kalbėdamas apie pirmojo jų, Vincento, paskyrimą, Krokuvos vyskupas teritoriją apibūdino kaip *Gdanensi marchia* – pelkė, pasienis. Samboridai netrukus įgijo politinio ryžto, siekė nepriklausomybės nuo lenkų ir danų valdovų, kurie ginčijosi tarpusavyje dėl Pomeranijos kontrolės. Mažai žinoma apie pirmąjį dokumentuotą giminės atstovą XII a. pabaigoje Sobieslavą, nors jo sūnus Samboras – ankstyviausias įvardytas Gdansko valdovas – laikomas 1186 m. įsteigęs cistersų vienuolyną Olyvoje (*Oliwa*), pastatytą maždaug už 10 km į šiaurės vakarus. Jo pirmasis abatas Dithardas ir tuzinas vienuolių, iš pradžių sudariusių bendruomenę, buvo danai, atsigabenti iš Kolbačo (lenkiškai *Kołbacz*), esančio į pietryčius nuo Ščecino, tarp bekraštės girios pakraščio ir ežero. Kolbačas buvo susijęs su šv. Otono Bambergiečio kultu, šį popiežius kanonizavo 1189 m. Samboras galėjo pasinaudoti Otono paskelbimu šventuoju, siekdamas autonomijos, o tai įkūnijo kilnojamoji materiali politinės ir ekonominės galios kultūra – monetos.

Neseniai kasinėjant Gdansko XII a. miesto gyvenvietės vietą, aptikta apie 500 monetų ir žetonų, tarp jų – išskirtinis dvidešimt penkių brakteatų rinkinys. Jie rasti sudėti vienas greta kito taip, tarsi būtų buvę susukti į seniai suirusį audinį, ir atrodo nukalti tuo pačiu štampu. Juos puošė kryžiaus pavidalo monograma, tikriausiai vaizduojanti šv. Otoną, o pakraščiuose įrašytas Samboro vardas. Tai leidžia manyti, kad pirmasis įvardytas Gdansko valdovas įtvirtino savo valdžią, užrašęs savo vardą ant seniausių žinomų (nors tikriausiai ne pirmų nukaltų) miesto monetų, greta neseniai kanonizuoto su Pomeranija susijusio šventojo, o ne Piastų globėjo šv. Adalberto[23]. Samboras pasirinko tinkamą laiką – lenkų kunigaikščiai tarpusavyje kovėsi dėl sosto Krokuvoje ir su Danijos karaliumi – dėl Pomeranijos. Pomerelijos kunigaikštystė 1210 m. trumpam atiteko Danijai, o kitais metais grįžo lenkų kontrolei. 1227 m. nužudžius lenkų didįjį kunigaikštį Lešeką Baltąjį, Sventopelkas II Pomereliją padalijo į dvi dalis, vieną atidavė broliui, o sau pasiliko Gdansko teritoriją, kur įvedė autonominę valdžią. Dėl įtampos tarp Pomerelijos ir Brandenburgo Gdanską 1272 m. trumpam okupavo markgrafo pajėgos, sugriovusios dalį tvirtovės. Lenkų valdžia vėl trumpam grįš, mirus paskutiniam Samboridų kunigaikščiui Mestvinui II 1294 m.

Valdant Samboridams, Gdanskas išaugo į reikšmingą miesto centrą, išryškėjus keturioms atskiroms gyvenvietėms. Pirmoji buvo kunigaikščių tvirtovė su savo bažnyčia, skirta Švč. Mergelei Marijai, šio ankstyvo romaninio stiliaus statinio žinomi tik keli kolonų pamatai. Netoliese buvo žvejų ir gintaro rinkėjų gyvenvietė. Įkurtas ir naujas miesto rajonas, atskirai apjuostas sienomis, su rąstais grįstomis gatvėmis. Vėliau jis bus vadinamas Pagrindiniu miestu, o per dešimtmečius prisipildys

daugiaaukščių pastatų, kuriuos užims amatininkai, nes namudinius amatus išstūmė masinė gamyba. Jį aptarnavo parapijos bažnyčia, dedikuota Švč. Mergelei Marijai. Į vakarus nuo tvirtovės XII a. pabaigoje įsikūrė Liubeko pirkliai, sudarę pasiturinčią bendruomenę aplink Šv. Kotrynos bažnyčią miesto dalyje, vėliau imtoje vadinti Senamiesčiu[24]. Turtingiausieji investavo į nemenkus pastatus, atspindinčius architektūros madas, populiarias tokiuose miestuose kaip Liubekas, ypač didžiulius ąžuolo karkaso namus su mūro židiniais. Jie importavo akmens masės keramiką, rankomis tapytus stiklo indus ir net populiarino Vakarų avalynės madas. Kartu jie atsivežė naujų idėjų apie savivaldą, nes kunigaikštis jų gyvenvietei palengva suteiks autonomiją ir privilegijas pagal Liubeko teisę[25]. Į miestą iš visų pusių plūdo pirkliai, tai ryškiai matoma iš archeologinių radinių – daniškų, bohemiškų, angliškų, vengriškų, vokiškų ir lenkiškų monetų ir net nuolaužų laivų, gabenusių vyną iš Rusios žemių. Aplinkiniame kraštovaizdyje vis mažėjo miškų, nes reikėjo žemės augančiai populiacijai išmaitinti, o medienos – laivų statybai, nors miškų plotai liko didžiuliai[26].

XII a. pabaigoje centriniame turguje vietiniams ir pirkliams pastatyta parapijos bažnyčia, skirta šv. Mikalojui. Jo kultas plito ir katalikų, ir ortodoksų bendruomenėse aplink Baltiją kartu su jūrų laivybos proveržiu. Vokiečių bendruomenė visuomet gausino katalikų gretas mieste, ir galbūt dokumentuoti ten gyvenę pamarėnai ir prūsai taip pat perėmė paplitusią krikščionišką praktiką. Vis dėlto kai kas teigia, kad krikščionybė čia iki galo neįsitvirtins, kol iš Krokuvos 1227 m. neatvyks dominikonai. Sventopelkas II atidavė Šv. Mikalojaus bažnyčią jiems, ir prie jos įkurtas naujas vienuolynas. Vos po keleto metų Vysla į prūsų žemes atplauks kryžininkų kariaunos[27].

KELIAS Į PRŪSŲ PASIENIO ŽEMES

Šio skyriaus pradžios citatoje iš Galo kronikos turimos galvoje trys pagonių tautos, kurias Boleslovas siekė užkariauti ir sukrikščioninti. Neaišku, kur buvo Selencija, nes jos kiti amžininkai nemini, bet tai galėjo būti vendų grupės teritorija į vakarus nuo Pomeranijos. Trečioji grupė, prūsai, buvo ne slavai, o vakarų baltai. Piastų užkariavimai palei Vyslą į šiaurę ir rytus, kuriais Pomeranija ir Mazovija inkorporuotos į ankstyvąją Piastų valstybę, jų žemių nepasiekė. Bet pati upė, jungusi Karpatus su Baltijos jūra, politinei plėtrai kelio nepastojo. Į rytus ir šiaurę nuo Vyslos susiklostė platus pasienis, kur Pomerelijos ir Mazovijos valdovų statomos tvirtovės – ir aplink jas augančios gyvenvietės – rodė jų ketinimus plėsti teritorijas į pagonišką Prūsiją.

Į rytus nuo Vyslos archeologiniai duomenys leidžia manyti, kad pirmosios Pomerelijos tvirtovės suręstos tarp VIII–IX ir X a. pradžios ir kad jos susijusios su populiacijos augimu aplinkiniame kraštovaizdyje. Tai buvo vietos valdžios centrai, vadovavę kaimams ir ūkiams, statomiems migrantų šeimų, saugoję juos, o kaip ir kitur, su tuo siejamas miškų kirtimas ir dirbamos žemės plėtra. Tačiau, iškilus Piastų valstybei, apgyvendinimas suintensyvėjo, o tai rodo sąmoningą politiką kolonizuoti deltos regioną[28]. XII a. didžiausios tvirtovės buvo kaštelionų rezidencijos, šie pareigūnai Gdansko kunigaikščių pavedimu valdė rajonus, vadinamus kaštelionijomis, mėgdžiojant Piastų teritorinio pasiskirstymo sistemą. Pasieniai buvo ne pastovios kraštovaizdyje įrėžtos linijos, o lėtai plintančios teritorijos, ženklinamos naujai statomų gyvenviečių ir jų laukų. Kitaip sakant, buvo daugybė migrantų, nuolat naujai

apibrėžiančių, kas laikoma lenkų teritorija – arba tiksliau, pusiau autonominėmis Pomerelijos teritorijomis ir, kur Vysla rangėsi į pietryčius, Kujavijos kampas ir šiaurinė Mazovijos atraiža, kurią sudarė mažesnės pasienio provincijos, pavyzdžiui, Kulmo žemė.

XII a. rašytiniai šaltiniai aiškiai skiria krikščionišką Lenkiją ir pagonišką Prūsiją, o skirtumai turėjo būti lengvai pastebimi iš kalbos, papročių, religinės praktikos, santvarkos ir, žinoma, politinio lojalumo. Negana to, lenkų kunigaikščiai vesdavo kariaunas per tuos pasienius, o puldinėjimai turėjo misionierišką tikslą. Jų žemės turėjo būti apibrėžiamos pagal tai, ar jose gyvena krikščionių valdinių, ir jie tikėjosi prie jų priskaičiuoti ir atsivertusius prūsus. Viskas, kas parašyta apie prūsų čiabuvius, kyla iš išorinių šaltinių – čiabuvių rašto kultūros nebuvo. Tokie pasakojimai persmelkti moralizavimo, painiavos, nesusipratimų ir stereotipų, bet retsykiais pasitaiko detalių, papildančių gerokai gausesnę archeologinę informaciją, sukauptą iš prūsiškų vietovių, taip pat įvairius aplinkosaugos duomenis, suteikiančius neįkainojamų žinių apie žmonių veiklą prūsų žemėse[29].

X a. prūsų tautos – mokslinėje literatūroje tradiciškai vadinamos „gentimis“ (kaip ir vendai), apibrėžiamos kaip tolimų giminių grupės, pripažįstančios ir tėvo, ir motinos liniją, – buvo valdomos decentralizuotos sukarintos aristokratijos. Galia priklausė vietos aristokratų giminėms, kurias krikščionių kronikininkai laikė panašiomis į savo kilminguosius. Kaip ir vakarų slavai, jie gyvendavo rąstų ir žemių tvirtovėse, kurias lotyniškai rašę kronikininkai paprastai vadindavo *castra*, o archeologai yra identifikavę mažesnių elito rezidencijų, tikriausiai gyventų ant žemesnio aristokratijos socialinio laiptelio

stovėjusių giminių grupių. Kaip ir šalia vendų bei lenkų tvirtovių, greta jų kurdavosi įvairaus dydžio gyvenvietės, kurių stambiausiose, regis, gyveno klestinčios pirklių ir amatininkų bendruomenės[30]. Likusi populiacija buvo įsikūrusi kaimuose, kuriuos sudarydavo sodybų santalkos, apgyventos giminių, sprendžiant iš rašytinių šaltinių, gana plačių, taip pat ten turėjo gyventi vergų bendruomenės.

Nors Drūsens ir Viskiautų prekybos centrai XI a. apleisti, regioninė komercija susitelkė stambiausiose tvirtovėse ir gyvenvietėse prie jų. Šie centrai toliau prekiavo gintaru, kailiais ir vergais, o importuodavo žaliavas, pavyzdžiui, bronzą, taip pat papuošalus, ginklus ir šarvus iš kaimyninių regionų – Skandinavijos, Lenkijos, Lietuvos ir Rusios žemių. Prūsai savo monetų nekalė, bet lengvai įtraukdavo kaimynų pinigus į savo mainų sistemą, daugiausia sidabro luitus. Sembos pusiasalyje dažniau negu bet kur Prūsijoje aptinkama kapų su svareliais ir svarstyklėmis, jie liudija, kad pirkliai čia buvo reikšminga atskira socialinė grupė[31]. Bet vokiečių ir skandinavų kronikose sembiečiai dažniau aprašomi kaip vakarinėse Baltijos pakrantėse plėšikavę piratai.

Prūsų religijos aprašymų reta, jie parašyti dvasininkų, tad neišvengiamai pilni problemų ir priešiškų nuostatų. Vokiečių ordino kunigas Petras Dusburgietis, aprašęs vėlesnių kryžiaus žygių prieš prūsus įvykius, apibendrino ją taip:

> Kadangi jie nepažino Dievo, tai, suprantama, klaidingai dievino visokiausius tvarinius, būtent: saulę, mėnulį ir žvaigždes, griaustinį, sparnuočius ir keturkojus, netgi rupūžes. Jie turėjo šventųjų giraičių, laukų ir vandenų, kur niekas nedrįso nei medžio kirsti, nei žemės dirbti, nei žuvauti.[32]

Prūsus laikydamas neišmanėliais, kaimiečiais ir dvasiškai neišprususiais, Petras griebėsi gerai žinomo krikščioniško konstrukto, ką reiškia būti pagonimi. Vis dėlto tam tikri čiabuvių prūsų religijos aspektai nuosekliai minimi skirtinguose šaltiniuose, įskaitant krikščioniško režimo chartijas, išleistas po kryžiaus žygių, jose užfiksuoti vietovardžiai ir riboženkliai.

Todėl žinome, kad prūsai, kaip ir viso Baltijos jūros regiono pagonių tautos, religinę reikšmę priskirdavo tam tikriems medžiams, giraitėms, kalvoms, laukams, upėms, ežerams ir pelkėms. Kai kurios šių gamtinių šventviečių būdavo gyvenviečių pakraštyje, ties teritorijų ribomis ar prie jų, ir tai galėjo būti kraštovaizdžio organizavimo priemonė laikotarpiu iki kryžiaus žygių[33]. Kaip mini Petras, tokios vietos turėjo būti neliečiamos, o Vokiečių ordinas irgi pastebėjo, kad prūsai nenorėdavo iškasti kelmų, net jei jie trukdydavo arti[34]. Kai kurių milžiniškų ledynmečio laikų riedulių, kuriais nusėti istorinės Prūsijos kraštovaizdžiai, archeologiniai tyrimai patvirtina, kad jie taip pat būdavo naudojami kažkokiai religinei veiklai. Kelių viršutinis paviršius paženklintas ertmėmis, kurios galėjo būti naudojamos aukoms ar nuliejimui. Aplink kitus užkasta artefaktų, įskaitant ginklus. Geriau žinoma nemažai granito riedulių, išraižytų žmonių pavidalais, kurie galėjo būti dievybių atvaizdai. Tie, kurie išliko, aptinkami dabartinėje Lenkijoje, vadinami *Baby* („prūsų bobomis“)[35]. Nors daugelis galėjo būti pajudinti iš savo vietos, jie turėjo gulėti gyvenviečių pakraščiuose, miškuose ar šlapynėse, mat buvo teritorijų riboženkliai, susieti su natūraliomis šventvietėmis[36]. Kaip dešimtmečiais po kryžiaus žygių į juos žiūrėjo krikščionių migrantai, matyti iš to, kad tokia skulptūra įmūryta į bažnyčios sieną Prontnicoje (*Prątnica*).

Nesama įtikinamų duomenų apie tai, ką Petras aprašė kaip stambų religinį centrą *Romow* su „pagonių popiežiumi“, kurio valdžią pripažino visos prūsų grupės. Bet buvo apeigų specialistų – žynių, – kurie atliko svarbų vaidmenį laidotuvėse, taip pat tokių, kurie, buvo tikima, gebėjo bendrauti su dievais[37]. Dievų vardai daugiausia žinomi iš daug vėlesnių šaltinių ir gali būti skoliniai iš kaimyninių kultūrų arba prasimanymai. Vieninteli, įvardytas kryžiaus žygių laikotarpiu, minimas Kristburgo sutartyje, kurią 1249 m. sudarė prūsų kilmingieji ir Vokiečių ordinas. Tai dievybė Kurka, sulotynintai užrašyta *Curche*. Kai kurie mokslininkai šią dievybę sieja su liepomis, o vardas aptinkamas įvairiuose vietovardžiuose, ypač Galindoje[38]. Dominikonas Simonas Grunau, rašęs XVI a. pradžioje, pirmasis smulkiau apibūdino šią figūrą, papasakojęs, kad prūsai degindavo grūdų, kviečių, miltų, medaus ir pieno aukas priešais dievybės atvaizdą, stovintį prie ąžuolo, kurį vėliau nukirs Varmijos vyskupu tapęs Anzelmas. Prūsijos vakarų regiono Pagudės žvejai taip pat degindavo Kurkai pirmąjį laimikį ant švento akmens[39]. Simonas, ankstyvąja naująja vokiečių aukštaičių kalba vardą perteikęs kaip *Curcho*, šią dievybę įtraukė į sąrašą su dar penkiomis – *Patollo*, baisus nakties ir mirusiųjų dievas, kuriam aukotas žmogaus kraujas; *Potrimppo* (pirmą kartą įvardytas 1418 m. dokumente), derliaus ir sėkmės ginčuose dievas, kuriam buvo aukojami vaikai; *Perkuno*, audros dievas; ir du broliai, tapę dievybėmis po to, kai pasiaukodami susidegino: Wurschayto, buvęs pagonių žynys, ir Szwaybrotto, buvęs prūsų valdovas[40]. Ginčijama, kiek čia prasimanymų ar sutirštinimų, ypač turint galvoje, kad krikščionių kronikininkai atkakliai demonizavo pagonių religijas, bet šių vardų variantų aptinkama vietovardžiuose ir kituose šaltiniuose.

Čiabuvių kapinės mokslininkų irgi paprastai laikomos šventvietėmis. Protėvių atminimas tikrai buvo svarbus, ir esama archeologinių duomenų, kad kai kur Prūsijoje kapai būdavo atveriami ir užsandarinami, taip pat kad kapinės nepaliaujamai naudotos daug šimtmečių. Laidojimo apeigų būta gana įvairių, ir XII a. tarp jų būdavo ir kremavimo, ir laidojimo žemėje. Kaip Piastams krikščionybė, prūsų religija, regis, ideologiškai sustiprindavo elito dinastijas. Kapuose aptinkami ginklai ir žirgai – ypač prabloškiantis ankstyvųjų Viduramžių prūsų laidojimo kultūros bruožas. Semboje, kur atkasta daugiausia tokių kapinių, ginklų rasta vidutiniškai 40–50 proc. kapų, datuojamų nuo X a. pabaigos iki XIII a. pradžios. Nedidelė dalis, kuriuose rasta kalavijų, kuokų, importinių ginklų ir ginklų, inkrustuotų bronza ir sidabru, taip pat žirgų vadelių, gali būti priskiriama karių elitui. Naujesnė kruopšti tų šimtmečių radinių analizė atskleidė, kad dažniausiai pasitaikantis prūsų kapų bruožas – žirgai.

Rituališkai užkastų žirgų buvo aptikta jau nuo I a. po Kr. Mozūrijos regione, o šimtmečiu vėliau – ir Semboje[41], bet nuo V a. pabaigos žirgai guldyti į duobes – ar tiksliau, įvilioti į jas ir kartais surišti, turint galvoje, kad daug jų, regis, buvo užkasti gyvi, – o tada ant jų dedami kremuoti žmogaus palaikai kartu su ginklais, šarvais, raitelio reikmenimis ir įvairiais papuošalais bei kitokiais daiktais. Žinoma apie šešiasdešimt Sembos kapinių, kuriose su žmonių palaidojimu siejama apie 750 žirgų, jos datuojamos nuo VIII iki XIII a. Apie pusėje tokių kapų būta ginklų, bet jie ne vien vyrų – taip laidota ir nemažai moterų. Naujausia izotopinė ir genetinė analizė atskleidė, kad kapinėse rituališkai skerstos ir kumelės, ir eržilai, o kai kurie atgabenti iš gana toli – net iš Skandinavijos, galbūt tapę plėšikų grobiu ar diplomatinėmis dovanomis karo vadams[42].

XII a. jie kapinėse sutelkti, didelis skaičius kremuotų asmenų laidojami virš ginklų ir daug užkastų arklių. Vėlesniuose rašytiniuose šaltiniuose, įskaitant Kristburgo sutartį, nuolat minimas eschatologinis ir daiktų, ir žirgų užkasimų vaidmuo – jie lydėsią mirusįjį į pomirtinį gyvenimą. Tie patys komentatoriai taip pat mini (ir išjuokia) prūsų tikėjimą reinkarnacija, įskaitant sielų perėjimą gyvūnams[43]. Bet kartu tokios laidojimo apeigos suprantamos ir kaip profesionalesnės karių klasės iškilimo atspindys, jiems tapus vis galingesne sukarinta aristokratija. Petras Dusburgietis vėliau rašys, kad sembai galėdavo surinkti kelis tūkstančius raitelių[44]. Tuo metu, kai laidotuvių kultūroje vis ryškiau matyti karingumas, įvairios prūsų grupės – ne vien sembai – plėšdavo kaimynus, ypač paskutiniais XII a. dešimtmečiais.

Tokie žygiai pasiekdavo ir Pomerelijos kunigaikščių pasienių žemes. *Węgry* tvirtovė, strategiškai įkurdinta su vaizdu į Nogatą, kad kontroliuotų upės eismą viename svarbiausių vandens kelių, kertančių lenkų kunigaikštystes, pastatyta XI a. pradžioje. Tačiau XII a. septintajame dešimtmetyje ji sugriauta, ir beveik visos gyvenvietės jos apylinkėse apleistos. Labiausiai tikėtinas paaiškinimas – prūsų žygiai, kurie galiausiai pasiekdavo net patį Gdanską[45]. Tai buvo augančio priešiškumo pasieniuose, ypač Mazovijos, pradžia, iš dalies dėl to Piastai iš naujo nutarė imtis misionieriškų karų.

MAZOVIJOS PASIENIS

Į pietus nuo prūsų žemių driekėsi Mazovijos teritorija. Kai Pomeraniją užkariavęs Boleslovas III 1128 m. mirė, Lenkijos

valstybė padalyta jo sūnums, ir Mazovijos pasienio kunigaikštystė atiteko Boleslovui Garbanotajam (taip vadinamam dėl plaukų garbanų). Kaip ir reikėjo tikėtis, tarp brolių prasidėjo karai, kišosi ir Kyjivo didysis kunigaikštis, kurio dukra buvo ištekinta už Boleslovo Aukštojo, Vroclavo kunigaikščio. Tai, kad į derybas, kuriomis 1146 m. baigėsi Piastų pilietinis karas, įsitraukė saksai, beveik neabejotinai lėmė lenkų dalyvavimą Vendų kryžiaus žygyje. Tačiau Piastų laimėjimai buvo efemeriški: geriausiu atveju trumputė kampanija priminė Pomeranijos kilmingiesiems, kas viskam vadovauja. Tų pačių metų žiemą Boleslovas, jau tapęs Lenkijos didžiuoju kunigaikščiu, vedė kariauną į Prūsiją, pasinaudojęs balandį popiežiaus bulėje kryžininkams siūlomomis indulgencijomis. Tai galėjo motyvuoti poreikis ginti Mazovijos sieną nuo prūsų antpuolių, bet amžininkų šaltiniai rodo, kad karas buvo ir misionieriškas, prūsams siūloma rinktis tarp krikšto ir mirties.

Taigi, karas buvo skirtas ir lenkų krikščionims pasienyje apginti, ir prūsams išganyti. Šiaip ar taip, popiežius palaimino pagonių priešų atvertimą jėga arba naikinimą. Tai ir kampaniją prieš vendus galima laikyti dalimi išsklaidytų kryžiaus žygių pastangų, kurias istorikai vadina Antruoju kryžiaus žygiu. Amžininkams tai atrodė visuotinis užmojis prieš tamsos galybes, keliančias grėsmę lotyniškajam krikščioniškajam pasauliui iš visų pusių[46]. Vėliau tais metais kunigaikštis Meška Senasis užsakė Gnieznui didžiules bronzos duris, primenančias apie Piastų įsipareigojimą evangelizuoti prūsus. Atrodytų, XII a. viduryje kryžiaus žygių sąjūdis tarp Piastų kunigaikščių buvo plačiai remiamas. Tai ne itin stebina, turint galvoje, kad lotyniškosios krikščionybės kultūrą Piastų dvaro ratuose

padėjo skleisti popiežiaus legatai ir vokiečių dvasininkai Lenkijoje, o tai apėmė ir kryžiaus žygių ideologiją[47].

Šiaurinis Mazovijos kunigaikštystės pakraštys buvo sudėtingesnis pasienis negu vėjų gairinamos Vyslos deltos šlapynės. Vakarinėje dalyje, kuriai priklausė Kujavija, ji ribojosi su Pomerelija, o rytiniu kraštu rėmėsi į Rytų Ortodoksų Kyjivo Rusios žemes. Tarp jų plytėjo pagonių prūsų grupių teritorijos. Mazovijos pagrindinės žemės su centru Plocke buvo apgyventos tankiausiai. Plockas tapo kunigaikščių sostine valdant Vladislovui Hermanui, o kai Piastų kompleksą 1126 ar 1127 m. sunaikino gaisras per pamarėnų antpuolį, miestas buvo visiškai perplanuotas. Vadovaujant vyskupams, ypač Aleksandrui Maloniečiui, jis tapo stambiu klestinčiu meno ir architektūros centru Piastų valstybėje. Aleksandras elgėsi kaip savarankiškas valdovas, įgaliotas Mazovijos kunigaikščių, turėjo nemažai pasaulietinės valdžios. Jo dėka Plocke įdiegtos Lotyniškosios Bažnyčios religinės normos, įkurta kolegijinė bažnyčia ir pastatytas vyskupo priemiestis aplink naują katedrą, pagaliau konsekruotą 1144 m. Vyskupas užsakė Magdeburgo amatininkams pagaminti įspūdingas bronzines katedros duris, panašias kaip Hildesheime ir Maince, vaizduojančias Bažnyčios misionierišką veiklą greta Senojo ir Naujojo Testamento scenų[48]. Aleksandras buvo vienas iš XII a. Europos šiaurės „karių dvasininkų“ – religinis politikas, tikėjęs jėgos naudojimu, plečiant ir ginant krikščioniškąjį pasaulį, – jis rėmė kryžiaus žygius prieš pagonis[49].

Tais dešimtmečiais prūsų pasienis nuolat traukė Mazovijos riterių ir valstiečių šeimas. Teritorija buvo tvarkoma kaip kelios mažesnės provincijos, tarp jų ir Kulmo žemė, pietiniu ir

vakariniu kraštu atsirėmusi į Vyslą, apsupta galingomis tvirtovėmis, amžininkų šaltiniuose vadinamomis *castra*. Tos tvirtovės ir jų garnizonai teikė saugumo, bet taip pat atliko administracinę funkciją ir buvo palaikomos kaimų tinklo, kaip ir kitur Piastų valstybėje. Kaštelionijos centre buvo Kulmas, identifikuojamas su gyvenviečių kompleksu, archeologų atrastu *Kałdus*. Į rytus nuo šio regiono buvo mažos teritorijos, vadinamos Dobryne ir Liubava, o už jų didžiulės miško juostos skyrė milžinišką Prūsijos teritoriją Galindą nuo Mazovijos šiaurės, abipus pasienio gyvenvietės buvo įsikūrusios maždaug 40 kilometrų atstumu. Dalis šio pasienio net buvo apjuosta rąstiniais įtvirtinimais, Piastų teritorinių pretenzijų pareiškimais, dar ir šiandien regimais kraštovaizdyje kaip nemenki linijiniai žemių pylimai[50]. Toliau į rytus, buvusioje laukinėje pasienio dalyje, Viznos kaštelionai saugojo Narevo ir Biebžos santaką. Tai buvo paskutinis Mazovijos regioninis centras prieš pagonišką Sūduvą, plytinčią į šiaurę palei Biebžą.

Mazovai ir prūsai galindai ne visada buvo priešai. Po kelerių metų nuo lenkų karaliaus Meškos II mirties Mazovijos valdovas Meclavas vadovavo sukilimui prieš velionio karaliaus sūnų Kazimierą, įtraukusį ir galindus, atėjusius mazovams į pagalbą. 1047 m. Lenkijos ir Rusios koalicija sutriuškino Meclavą mūšyje, dėl to galindai nusilpo ir – anot daug vėlesnio Petro Dusburgiečio pasakojimo – kitos prūsų grupės ėmė plėšti jų teritoriją. Dėl to smuko kai kurie Galindos galios centrai, ir nors archeologai atskleidė, kad regionas neliko visai negyvenamas, atrodo, kad XII a. mazovams tai nerūpėjo. Per pilietinį karą su Piastais XII a. penktajame dešimtmetyje didysis kunigaikštis Vladislovas II net pasikvietė prūsus sąjungininkais prieš savo brolį Mazovijos kunigaikštį, o tokį

veiksmą pasmerkė Gniezno arkivyskupas. Ir nors tolimiausiose nuo vyskupų valdžios Mazovijos vietose pagoniška praktika išliko, politinė siena su prūsų žemėmis dešimtmečiais po Boleslovo misionieriško karo akivaizdžiai sutvirtėjo[51].

Boleslovo mėginimas atversti prūsus ir juos užvaldyti baigėsi gėda. Prūsai atmetė krikščionybę, vos išvyko lenkų kariauna, bet abejotina, ar jie apskritai buvo ją priėmę. Atrodo, Boleslovas į tai nekreipė dėmesio ir vis tiek priimdavo jų mokamą duoklę. Po užkariavimo dažniausiai tekdavo priimti siuzereną Lenkiją ir krikščionybę, bet performuoti religiniams įsitikinimams ir praktikai reikėjo ilgalaikių investicijų. Galiausiai sukilimas 1166 m. spalį paskatino Boleslovą sugrįžti su kariauna ir jaunesniuoju broliu Henriku iš Sandomiežo, garsiuoju Piastų kryžininku, kovojusiu Šventojoje Žemėje. Lenkų kariauna per pasalą sutriuškinta, o Henrikas žuvo – tautiečių akimis, kankinio mirtimi[52].

Tuo metu grėsmė Mazovijos pasieniui tikrai buvo tikėtina, ir tai, kad prūsai buvo pagonys ar, dar baisiau, atsimetėliai, turėjo sustiprinti jų puldinėjamų krikščionių bendruomenių pavojaus jausmą. Anot lenkiškų šaltinių, XII a. pabaigoje ir XIII a. pradžioje puldinėjantys prūsai siekė grobti, plėšti ir išsivaryti vergus. Tikrąjį tokių antpuolių poveikį išmatuoti sunku. Archeologiniu požiūriu žala aiškiai matoma – apleista Grudusko tvirtovė, nors liko naudojama bažnyčia netoliese, Serockas tarp IX ir XIII a. triskart sudegintas ir dusyk atstatytas, o įtvirtintas Ciechanuvo centras XII a. sunaikintas ir bus iš naujo apgyventas tik po 200 metų[53]. Augančio lenkų ir prūsų priešiškumo akivaizdoje kunigaikštis Boleslovas Kulmo žemės kaštelionu paskyrė Hugoną Butyrą. Hugonas buvo iš kryžininkų šeimos – jo tėvas dalyvavo Pirmajame kryžiaus žygyje

ir 1112 m. žuvo Šventojoje Žemėje. Hugonas taip pat vadovavo Mazovijos pajėgoms, gindamas pasienį ir vadovaudamas puolimams prieš prūsus, ir jo reputacija išliko net XIV a., kai Petras Dusburgietis paminėjo jo vaidmenį, ginant Lenkijos pasienį. Kulmo žemė tapo pagrindine fronto linija prieš prūsus ir būsimų kryžiaus žygių išeities tašku.

ARTĖJANT NAUJAM ŠVENTAJAM KARUI

Daugiau lenkų įsiveržimų per Mazovijos pasienį nebedokumentuota beveik tris dešimtmečius, iki 1192 m., kai Kazimieras II Teisingasis vedė kariauną prieš „palekius“, prūsų grupę, gyvenusią kažkur tarp Galindos ir Sūduvos. Tokį užmojį galėjo įkvėpti Trečiąjį kryžiaus žygį skelbiantys pamokslai Piastų dvaro ir giminės aplinkoje. Aprašydamas šį epizodą Krokuvos vyskupas Vincentas išvedė tiesioginę paralelę tarp palekių ir Levanto musulmonų. Jo akimis, prūsai buvo gyvuliška nepataisomų nusidėjėlių padermė, o atsivertę į krikščionybę jie tuojau atsimeta. Priimti lenkų valdžią ir priimti krikščionybę buvo tas pats, tad lenkų kunigaikščių prieš prūsus rengiamus karus XII a. jis laikė teisingais. Jis ketino karus prieš prūsus išaukštinti taip, kad jie prilygtų kryžiaus žygiams, ginant Šventąją Žemę, nors tokioms kampanijoms popiežiaus pritarimo nebuvo[54]. 1192 m. žygiui tariamai pavyko sutramdyti kai kurias prūsų grupes, bet po Kazimiero mirties 1194 m. kilę konfliktai tarp Piastų lėmė, kad tolesnių kunigaikščio evangelizacijos kampanijų atsisakyta.

Nestebina, kad augant šventojo karo entuziazmui, kunigaikščiai investavo į tarptautinius kryžininkų sąjūdžio atsto-

vus – karinius ordinus. Gdansko kunigaikštystėje iki XII a. pabaigos įsteigti treji hospitaljerų namai – Starogarde, Liubiševe ir Skarševose, o iberiškasis Kalatravos ordinas turėjo nuosavybės ties Vyslos perkėla *Tymawa*. Šio atsiradimas įdomus – Kalatravos ordiną įkūrė cistersai (taip pat palaikę ir formavę pirmąjį sukarintą ordiną tamplierius), o 1164 m., popiežiui pritarus, jis buvo oficialiai sukarintas. Pomeranijos pasienis taip pat buvo cistersų plėtros regionas, jie statė abatijas ir dalyvavo misijose pas kaimynus prūsus. Taigi, sukarintų ordinų siuntimas į šį regioną buvo tikėtas, bet tai, kaip jų steigimas pasiskirstė Lenkijos kunigaikštystėse, rodo, kad jie atsirado ne vien rūpinantis krikščioniškojo pasaulio pasienio saugumu.

Šventojoje Romos imperijoje parama kariniams ordinams nuo paskutinių XII a. dešimtmečių augo, nes daugiau vokiečių dalyvaudavo kryžiaus žygiuose Levante. Ankstyvas tamplierių rėmėjas buvo ne bet kas, o Henrikas Liūtas, 1172 m. aplankęs Levantą, bet vėlesni slavai Meklenburgo valdovai taip pat rėmė ir hospitaljerus. Jų varžovai Brandenburgo markgrafai donacijas skirdavo tamplieriams, išskyrus 1160 m. Alberto Lokio hospitaljerams dovanotą žemę Verbene (*Werben*). Tokios fundacijos taip pat nebuvo sietinos su šiaurinių markų saugumu, jos atitiko bendrą schemą, kai valdovų šeimos skirdavo lėšų religinėms institucijoms, ypač turinčioms kryžiaus žygių ir piligrimysčių Šventojoje Žemėje istorijos[55]. Net Pomerelijos pasienyje su Prūsija neaišku, ar sukarintų ordinų bendruomenės dalyvaudavo mūšiuose, ar tik tvarkydavo nuosavybę[56]. Bet sukarinti ordinai nebuvo paprastos vienuolių bendruomenės, ir tai, kad jų radosi, rodo visuotinę Šiaurės Europos valdančiojo krikščioniško elito paramą kryžininkų ideologijai. Per trumpą

laikotarpį jie ims lemti kryžininkų kultūrą Viduramžių Baltijos regiono pasaulyje.

1198 m. sausį karūnavus popiežiumi Inocentą III, prasidėjo nauja kryžiaus žygių era Šiaurės Europoje. Naujasis popiežius sutelkė dėmesį į kovas su eretikais Prancūzijos pietuose ir į kryžiaus žygius Vidužemio jūros regiono rytuose, bet taip pat laimino kryžiaus žygius į lyvių teritorijas ir rėmė vyskupo Alberto kalavijuočių fundaciją bei pirmąsias jų kampanijas. Skelbiamas jų tikslas buvo ginti atsivertusius krikščionis, 1215 m. tokį kryžiaus žygių vaidmenį formalizavo Ketvirtasis Laterano susirinkimas. Lenkijoje tai įkvėps kryžininkų sąjūdį, kuris suaugo su Piastų kunigaikščių teritorinėmis ambicijomis. Gniezno arkivyskupija, mitinė Piastų dinastijos tėviškė, tapo svarbiausiu dvasiniu centru, kviečiančiu į kryžiaus žygį prieš prūsus, – didžiulių bronzinių jo katedros durų reljefai nepaliaujamai priminė šv. Adalberto misiją ir kankinystę nuo pagonių rankos. Įsismarkavus kryžiaus žygiams Livonijoje, bus tik laiko klausimas, kada Prūsijoje prasidės šventasis karas – krikščionių gynimo vardu.

4 skyrius

Nuo pagonių iki kryžininkų
Skandinavų plėtra Baltijos regione

Paskui mūsų kariai ėmėsi dvigubos užduoties – sudeginti šventyklą ir iš savo apgulties įrenginių pastatyti bažnyčią, šitaip savo karo įnagius paversdami taikos buveine. Tad įrenginiai, jų sukurti priešų kūnams traiškyti, dabar buvo skirti jų sieloms gelbėti.

Saksas Gramatikas, „Danų darbai“[1]

BALTIJOS REGIONO VIKINGAI

Nuo VIII iki XI a., laikotarpiu, šiandien vadinamu Vikingų laikais, skandinavų grupės – iš dabartinės Norvegijos, Švedijos ir Danijos – kūrėsi įvairiuose regionuose, nuo Britų salų ir žemyninės Europos sričių iki Islandijos, Grenlandijos, pasiekė net Šiaurės Ameriką. Baltijos regiono rytuose jų pėdsakų matyti prekybos centruose, iš kurių ankstyviausias identifikuotas Gruobinioje, įsikūrusioje Alandės (*Ālande*) upės žiotyse dabartinės Latvijos pietvakariuose. Jis buvo apgyventas nuo VII a. vidurio iki IX a., o jo ir apylinkių materialioji kultūra rodo, kad migrantai iš Švedijos ir Gotlando su vietiniais kuršiais bendravo menkai. Tai labai skiriasi nuo prekybos centrų, VIII a. iškilusių palei pietinį Baltijos krantą, kur skandinavų pirkliai, amatininkai ir kariai kūrėsi dideliais būriais ir gyveno greta kitų migrantų ir čiabuvių grupių. Tarp jų – urbanizuota

gyvenvietė *Janów Pomirski* Pomerelijos ir Prūsijos pasienyje, identifikuota kaip Drūsens uostas, aprašytas keliautojo Wulfstano, *Bardy-Świelubie* netoli Kolobžego Pomeranijos pakrantėje ir Volinas, kuris XI a. prieš perkeliant galėjo būti didžiausias Baltijos jūros regiono miestas. Kai Gruobinia buvo apleista, išryškėja Kaupo gyvenvietė Viskiautuose, šiauriniame Sembos pusiasalio krante. Ji gyvuos ilgiau negu bet kuris Baltijos prekybos centras, siejamas su skandinavais. Remiantis kapuose rasta materialiąja kultūra, gyvenvietė siejama su migrantais iš Gotlando, o vėliau su danais, gyvenusiais greta vietinių prūsų. Ji laikėsi galbūt iki XI a. vidurio ir tuo buvo išskirtinė[2]. Kitos prekybinės gyvenvietės tuomet jau buvo išnykusios, taip pat pastebimai sumažėjo skandinaviškų artefaktų rytinėje Baltijos jūros regiono pusėje.

Tokiose gyvenvietėse aptinkami skandinavai kartais apibūdinami kolonializmo sąvokomis, bet tokios prekybinės gyvenvietės nebuvo skandinavų „kolonijos“, nes nepriklausė danų ar švedų suverenių teritorijų plėtrai. Tiksliau jas laikyti išeivių bendruomenėmis. Vis dėlto, kai Baltijos regiono pietuose ir vakaruose politinė valdžia pasidarė labiau sutelkta, regioninei valdžiai virtus karalystėmis, radosi ir užsienio pretenzijų į tokias žemes[3]. Šiam procesui esminis dalykas buvo krikščionybės priėmimas, kai valdovai pirmieji viešai pareikšdavo ištikimybę naujajai religijai – Danijoje Haroldas Klakas, o vėliau Haroldas Gormsonas (Mėlyndantis), Norvegijoje Olafas Triugvasonas, Švedijoje Olafas Šiotkonungas ir jų įpėdiniai. Bažnytininkai, pavyzdžiui, Adomas Brėmenietis, dažnai svarstydavo, ar tokie valdovai tikrai geri krikščionys, ar kaip kitur jų religingumas turėjo suvaidintą, politinį dėmenį. Bet naująją religiją priėmė ir liaudis. Greičiausiai atsiversdavo skandinavų migrantų

bendruomenės, įsikūrusios krikščionių žemėse – Britanijoje, Airijoje, Normandijoje ir Bretanėje, taip pat Kyjivo ir Naugardo teritorijose. Islandijos ir Grenlandijos išeiviai krikščionybę priėmė XI a. Pačios Skandinavijos gyventojai ilgiau neatsisakė ankstesnio tikėjimo ir su juo susijusių papročių, įskaitant gyvulių aukojimą, bet, nepaisant dramatiškų pasakojimų apie priverstinį krikštą, iš esmės krikščionybė priimta pamažu, o ne vienašališkai primesta iš viršaus prievarta[4].

Pirmieji plėsti danų valdas šiauriniuose Otonidų imperijos pakraščiuose mėgino pagonių valdovai, bet, nugalėjus Haroldą Gormsoną ir jam viešai paskelbus ištikimybę krikščionybei, teritorinė plėtra įgijo religinę plotmę. Vėlesni valdovai puldinėjo pagonių grupes – vėliau istorikai tai praminė misionieriškais karais, kai užkariavus būdavo atsiverčiama ir statomos bažnyčios. Religinės tapatybės aštrėjimas ypač juntamas pasakojimuose apie konfliktus su pagonimis vendais, kurie buvo vaizduojami kaip jūrinės Danijos karalystės neganda. Svarbiausia, Danijoje ir Norvegijoje perimta kankinystės, žūties už tikėjimą idėja, kuri lengvai rado vietą kare prieš kaimynus pagonis. Ankstesnes pomirtinio gyvenimo idėjas mūšyje kritusiems kariams – Valhalą ir *Sessrúmnir* – pakeitė viltis pakliūti į rojų. Tai pasidarė aišku XI a. viduryje, kai Hamburgo-Brėmeno arkivyskupas paragino Danijos karalių Sveną II ir krikščionį obodritų valdovą Gotšalką atversti pagonis vendus, žadėdamas kankinių vainikus ir atlygį danguje. Panašiai popiežius žadės kovotojams su musulmonais Iberijoje.

Švedijoje, paskutinėje iš skandinavų karalysčių, kurioje viešai veikė pagonių religiniai centrai, krikščioniškų institucijų atsirado jau X a., po trumpos nenusisekusios Ansgaro misijos 829 m. į Birkos prekybos centrą ir Melareno slėnį. Kadangi

naujosios religijos dalia priklausė nuo valdančiųjų dinastijų ir jų artimiausios aplinkos iniciatyvų, svarbiausioje Švedijos provincijoje Uplande, kur buvo įsikūręs didysis pagonių centras Upsala, ji nebus plačiai priimta iki XI a. Net tada kaimo bendruomenės ilgiau neapleido ankstesnės praktikos: kai kurios senosios dievybės tvėrė liaudies burtuose, o toliau šiaurėje, bekraščiame retai apgyventame Norlando regione, krikščionybė neįsitvirtino tarp samių. XII a. pabaigoje vakarinis krikščionybės pakraštys buvo Grenlandija, kur ledo laukai skyrė katalikų gyvenvietes nuo inuitų, taip pat laikomų pagonimis. Tai netrukdė prekiauti tarp skirtingų religijų, ir skandinavų pirkliai liko tokie pat pragmatiški ir lankstūs, kokie buvo ankstesniais amžiais. Tačiau skandinavų valdovams ir kilmingiesiems, įkvėptiems Pirmojo kryžiaus žygio įvykių, šventojo karo ideologija darėsi vis patrauklesnė. Savo ruožtu, Skandinavijai persiėmus kryžiaus žygiais, tai suaugs su teritorijų plėtra.

SKANDINAVAI KRYŽININKAI

Vikingų laikais skandinavai – daugiausia švedai – kūrėsi žemėse tarp Baltijos jūros regiono rytų ir Juodosios jūros, kuriose gyveno rytų slavų grupės, šiandieniniuose Rusijos vakaruose, Baltarusijoje ir Ukrainoje. Vietinėmis slavų kalbomis vadinami *Rusia*, jie palengva sudarė valstybių santalkos valdančiąją klasę, iš kurios galiausiai kilo galinga dinastija Kyjive. Nors išlaikė tvirtus ryšius su tėvynėmis Skandinavijoje, ypač sudarydami sąjungas, jie pamažu asimiliavosi į čiabuvių slavų kultūrą. Kyjivas iškilo dėl prekybos vertinga miškų produkcija, kailiais, vašku ir medumi, kurių jo teritorijose buvo gausu,

o Volgos ir Dniepro upėmis ją buvo galima plukdyti į Europos šiaurės, Artimųjų Rytų ir Vidužemio jūros rinkas. Kelias į Vidužemio jūrą per Juodąją ėjo pro Konstantinopolį, vienos didžiųjų ankstyvųjų Viduramžių supergalybių sostinę – Rytų Romos imperiją, geriau žinomą kaip Bizantijos imperija. Imperatoriaus Bazilijaus II sesuo Ona (Anna Porphyrogenita) 989 m. ištekėjo už pagonio Kyjivo didžiojo kunigaikščio Vladimiro Didžiojo. Vedybų sąlyga – kad Vladimiras priims Rytų ortodoksinę krikščionybę, nes jis apie tai svarstęs jau anksčiau. Kaip ir visi politiškai motyvuoti atsivertimai, tai buvo viešas reginys – masinis krikštas Dniepro upėje, pagonių stabų nuvertimas ir bažnyčių statymas. Tokie 988–989 m. įvykiai tvirtai sujungė Kyjivą su Bizantijos imperija, suteikusia religinės architektūros pavyzdį ir krikščioniškų pamaldų bei vienuolinio gyvenimo organizavimo formą.

Skandinavų pirkliai prisijungė prie kai kurių imperijos karinių dalinių, o po santuokos sąjungos su Kyjivu tapo imperatoriaus asmens sargybiniais, vadinamais variagais. Senovės norvegų kalbos žodžiu *Væringjar* iš pradžių vadinti vyrai, prisijungę prie prekybos bendrovės, o jiems išplitus Rytuose, vietos slavai perėmė šią sąvoką visiems skandinavų migrantams įvardyti. Konstantinopolyje variagų gretas iš pradžių daugiausia sudarė švedai, bet tarp jų buvo ir danų bei norvegų[5]. Čia jie susidūrė su ilgamete konfrontacija tarp krikščionybės ir islamo, įaugusia į teritorines kovas tarp konkuruojančių imperijų. Skandinavai, plėšikavę Iberijos pusiasalyje – plėšę ir krikščionis, ir musulmonus, – taip pat susidūrė su panašia religine įtampa[6].

Paskelbus Pirmąjį kryžiaus žygį, karinės pagalbos prašymai ginti Bizantijos imperiją ir kelią į Konstantinopolį

skandinavams buvo jau pažįstami, taip pat ir popiežiaus raginimai ginti Bažnyčią. 1073 m. Grigalius VII parašė danų karaliui Svenui II, prašydamas karinės pagalbos prieš eretikus (Bažnyčios narius, kurie priešinosi jo reformoms) ir Dievo priešus (musulmonus)[7]. Svenas buvo vienas iš kelių valdovų, tapusių Šventojo sosto vasalais, pontifikas sukūrė tokį tinklą, kad atsvertų vokiečių imperatoriaus galią. Dėl to nestebina, kad danai 1095 m. mielai dalyvavo žygyje į Levantą. Po penkerių metų norvegų flotilė leidosi į pagalbą naujagimei Jeruzalės karalystei, bet jos nepasiekė, o dar po trejų – danų karalius Erikas I Gerasis mirė pakeliui į Šventąją Žemę. 1107 m. daug didesnė flotilė, sutelkta norvegų karaliaus Sigurdo, leidosi į Akrą padėti Jeruzalės karaliui Balduinui I atimti iš Fatimidų Sidoną. Pakeliui karališkoji flotilė apiplėšė musulmonų užimtą Portugalijos pakrantę ir Balearų salas[8]. Grįžęs Sigurdas pelnė pravardę *Jórsalafari* („keliautojas į Jeruzalę“), o kartu parsigabeno Tikrojo Kryžiaus relikviją, kurią padovanojo *Konghelle* miesto (netoli dabartinio Geteborgo) bažnyčiai kartu su Konstantinopolyje pagamintu puošniu tabernakuliu ir jo patriarcho dovanotu mišiolu. 1135 m. *Konghelle* užpuolę pamarėnai sugriovė bažnyčią ir sunaikino tabernakulį, bet relikvija ir mišiolas stebuklingai išgelbėti[9].

Neskaitant Sigurdo ekspedicijos į Šventąją Žemę, apskritai kryžininkų sąjūdyje norvegai dalyvavo priešokiais, XII a. dokumentuoti dar du žygiai, taip pat dalyvauta Penktajame kryžiaus žygyje[10]. Bet jie padėjo išpopuliarinti šv. Olafo kultą. 1015 m. tapęs Norvegijos karaliumi Olafas Haraldsonas išvytas į tremtį, o 1030 m. žuvo nuo savo valdinių rankos. Vėliau, neformaliai kanonizuotas Nidaroso (dabartinio Trondheimo) vyskupo, Olafas bus vaizduojamas kaip kankinys, narsiai

kritęs mūšyje. Popiežius 1164 m. jį oficialiai pripažins šventuoju, kai Nidarosą – jo kulto centrą – pakylės į arkivyskupijas. Olafas greitai tapo pavyzdžiu Norvegijos karaliams ir apskritai skandinavų kryžininkams. Jie skleidė jo kultą aplink Baltiją, o variagai jį laikė savo šventuoju Anatolijoje. XII a. septintajame dešimtmetyje atstačius Kristaus Gimimo bažnyčią Betliejuje, joje nutapytos naujos freskos, tarp jų – šv. Olafas ir Danijos karalius Knutas Šventasis, išreiškiant, o gal net įvertinant, kokį vaidmenį abiejų skandinavų karalysčių kryžininkai ir piligrimai atliko Šventojoje Žemėje. O švedų kryžininkai tiesiogiai su Levantu reikalų beveik neturėjo, kaip vėliau matysime, jie sutelkė dėmesį į Baltijos regiono rytus[11].

Skandinavų karalystės kartais laikomos Viduramžių Europos istorijos periferija, bet aišku, kad jų bažnyčios buvo svarbios Europos bažnytinės politikos veikėjos, iš dalies dėl jų vadovaujančių dvasininkų santykių su popiežiaus kurija, ypač Lundo arkivyskupų Eskilio (1137–1177) ir Andriejaus Suneseno (1201–1228), kurie labai prisidėjo populiarinant kryžiaus žygių sąjūdį Danijoje[12]. Tradiciškai istorikai tokius vietinius kryžiaus žygius laikydavo vien agresyvios teritorinės plėtros užsienio politikos dingstimi. Pastaraisiais metais švytuoklė atskriejo į priešingą pusę, kai kas net apibūdina Viduramžių Daniją kaip „kryžininkų valstybę“, apskritai peržiūrint religinę kryžiaus žygių motyvaciją. Viduramžiais sunku atnarplioti religiją, politiką ir prekybą, o Baltijos regiono kryžiaus žygiams būdingos visos trys. Sugretinti su ilgesne skandinavų susidūrimų su visuomenėmis aplink Baltijos jūrą istorija, kryžiaus žygiai rodo pakitusį požiūrį, remiantis religiniais skirtumais. Skandinavų valdovai ir dvasininkai saviems krikščioniškojo pasaulio kampeliams ims įžvelgti

grėsmę, keliamą tų pačių galybių, kaip ir likusiam katalikų pasauliui[13].

UŽGNIAUŽTA VENDŲ PAGONYBĖ

Danai atliko esminį vaidmenį įvykiuose, XII a. performavusiuose Baltijos regiono pietvakarių geopolitiką, pakaitomis kovodami su pagonimis vendais ir krikščionimis saksais. Danijos karalius Nilsas 1108 m. įvardytas Magdeburgo arkivyskupo plane rengti kryžiaus žygį prieš vendus dėl „Šiaurės Jeruzalės". Tai buvo miglotas užsitęsusio konflikto epizodas, jo metu kitą dešimtmetį Nilso sūnėnas Šlėzvigo kunigaikštis Knutas Levardas vadovavo antpuoliams prieš obodritus. Nilsas 1123 ar 1124 m. pakvietė Sigurdą *Jórsalafari* kartu rengti kampaniją prieš pagonis pietinėje Švedijos provincijoje Smolande, galbūt tikėdamasis galimybės kontroliuoti prekybos kelią, einantį Kalmaro sąsiauriu, nors galiausiai į žygį leidosi tik norvegų kariauna. Trumpuose pasakojimuose apie kampaniją teigiama, kad švedai atsivertė, o Sigurdas grįžo su grobiu ir 1500 galvijų. Pulti Smolandą skatino Lundo arkivyskupas, regis, tai siūlyta kaip ginkluota misija, bet detalės miglotos, o išsiplėsta, kaip dažnai minint šiuos įvykius, vėlesniuose šaltiniuose[14]. Šiaip ar taip, Norvegijos karaliaus nusiteikimas stoti prieš pagonis pastebėtas. Įtakingas Kliuni abatas Petras Garbingasis gyrė Sigurdą už kovas su Bažnyčios priešais viduje ir pasieniuose.

Tuo metu kryžiaus žygiai oficialiai išplėsti į Iberiją, šitaip grindžiant kelią jų taikymui ir kituose laidžiuose krikščioniškojo pasaulio pakraščiuose. Po neįspūdingų Vendų kryžiaus žygio 1147 m. rezultatų, kovojant ir vokiečių, danų bei lenkų

sąjungai, karinės kampanijos prieš vendus suintensyvėjo vadovaujant karaliui Valdemarui. Jis sustiprino Danijos karūnos valdžią ir daug veiksmingiau už pirmtakus sugebėjo telkti karinius išteklius. Ruošiantis pulti vendus, kiekvienas karalystės rajonas turėjo parūpinti laivų ir vyrų. Dėl kankinystės traukos ir dvasinio išganymo pažado mobilizacija buvo įspūdinga, ir danai galėjo grumtis su daug pagonių priešų.

Valdemaro karai buvo daug ilgesnės danų ir vendų konfliktų bei sugyvenimo istorijos lūžis[15]. Nuo X a. pabaigos Danijos valdovai buvo obodritų sąjungininkai prieš šių kaimynus slavus. Vendų belaisviai, paimti tų konfliktų metu, regis, būdavo gabenami į danų Skaniją (dabartinės Švedijos pietus) dirbti dvaruose. Tarp jų būdavo puodžių, kurių pėdsakas siejamas su keramikos radiniais, panašiais į randamus Riugeno saloje ir jos apylinkėse. Vendų puodžių parodyta žiedimo technika ir indų raštai akivaizdžiai įkvėpė vietos amatininkus, ir nė kartai nepasikeitus skandinavų puodžiai pradės mėgdžioti slavų formas ir plačiai jas skleisti kaimo bendruomenėse visoje Danijoje ir kai kur Švedijoje. Vendų vergai iki XII a. liko pastebima Danijos ūkininkų šeimynų dalis, o galiausiai turėjo susilieti su pagrindine populiacija. Bet taip pat buvo toleruojama, gal net skatinama migracija iš vendų regionų. Obodritai laisvai kūrėsi danų žemėse, kai kurie net galėjo ten turėti feodų[16]. Kad nuolatinės vendų bendruomenės gyveno kartu su danais ar greta jų, atskleidžia Pietų Danijos vietovardžiams būdingi slaviški elementai[17].

Vendų piratai taip pat sudarydavo sąjungas ir susidraugaudavo su įvairiomis Danijos salų bendruomenėmis, kai kurias palikdami neliestas, nors kitas išplėšdavo. Įdėmiai ištyrus laivų dalis, atkastas Falsterio salos *Fribrødre* upės krantuose

ir datuojamas XI a. viduriu, paaiškėjo, kad tai – skandinaviško stiliaus laivai, remontuoti meistrų, išmanančių vendų laivų statybos technologiją. Amžininkų pasakojimuose tikrai minima, kad gausybė slavų piratų bendradarbiaudavo su danų saliečiais[18], bet tokių kronikininkų kaip Saksas piešiamas paveikslas, pakurstomas ugningų bažnytininkų kaip Absalonas – Roskildės vyskupas, vėliau Lundo arkivyskupas, – tarp danų ir vendų buvo ideologinė atskirtis[19]. Čia irgi regime pakitusį požiūrį, transformavusį tai, kaip skandinavai suvokia Baltijos regiono rytų tautas. Negana to, danų valdovų akimis, tokios salų bendruomenės su įvairiomis sugyvenimo kultūromis, įsikūrusios pakraščiuose valdų, kurioms jau ir taip kėlė grėsmę ir germanai, ir slavai, metė iššūkį jų valdžiai ir esencialistinei krikščioniškų karalysčių vizijai.

Vienas atsakas į tokį iššūkį buvo salas apsaugoti pilimis, ir XII a. aptinkamas įtvirtinimų statybos bumas. Nemažai jų tarnavo karūnos interesams, bet kitus statėsi vietos bendruomenės, kurios nuoširdžiai baiminosi plėšikų. Tarp didžiausių – *Gammelborg* Bornholmo saloje ir *Virket* Falsteryje, abi minimos Sakso kaip vendų antpuolių 1158 m. taikiniai. Langelando saloje archeologai atrado detalesnių šių antpuolių įžvalgų. Pietinėje salos pusėje, prie pat Maglebiu kaimo kasinėjant apžėlusią pusapskritimio formos krantinę *Borrebjerg*, aptikta per sąnarius sukapotų žmonių palaikų ir kitų artefaktų. Kūnai, tarp kurių identifikuotas vaikas, trys moterys ir trys vyrai, buvo suversti į XII a. pradžioje atstatomų įtvirtinimų sąnašas. Netrukus gynybiniai įtvirtinimai buvo vėl pralaužti, o tuomet vieta palikta, šįsyk nė nepalaidojus žuvusiųjų. Iškalbingas paskutinio etapo radinys buvo kaldinto sidabro pakabutis, naujai įsigytas, nes be jokių dėvėjimo požymių, ir pasirašytas

gamintojo Alfwine, kuris darbavosi Lunde XII a. ketvirtajame dešimtmetyje. *Borrebjerg* statytojai pasinaudojo visomis kraštovaizdžio teikiamomis galimybėmis gintis. Krantinė suręsta natūralioje užutekio saloje, nors dabar užutekis išdžiūvęs ir išnykęs. Kadangi aptvertoje vietoje nieko nestatyta, vieta nebuvo skirta gyventi nuolat. Kaip ir kitos, pasistatytos vietos ūkininkų, tai turėjo būti laikinas prieglobstis antpuolio metu. Sulaukus puolimo, prieglobsčio gamtiniai ir dirbtiniai įtvirtinimai nepajėgė paslėpti salos gyventojų – net dusyk[20].

Toliau Langelando šiaurėje archeologai padarė šiurpų atradimą apžėlusiuose kito mažo įtvirtinto prieglobsčio Guldborge griuvėsiuose. Tarp sugriautų tvirtovės žemės pylimų jie atrado išbarstytų strėlių ir iečių smaigalių, paliktų paskutinio antpuolio, XII a. viduryje pražudžiusio gynėjus. Susispietę prie įėjimo, už sudegusios nusmailintų rąstų tvoros, rasta daugybės moterų, vyrų ir vaikų palaikų kartu su daiktais, kuriuos jie tikriausiai turėjo su savimi. Priešais vartus kruopščiai palaidoti vyro ir dvylikamečio vaiko kūnai, o tarp jų pakabinta nudirta žirgo galva. Nors sunku nuspręsti, ar tie du asmenys tyčia nužudyti tokiu tikslu, ar jie žuvo per apsiaustį, palaidojimą neabejotinai galima vadinti ritualiniu.

Sugriauti prieglobsčiai ir masiniai kapai atitinka pasakojimus apie vendų antpuolius danų sąsiauriuose XII a. Galime įsivaizduoti, kad kai kurias šių bendruomenių persmelkė visokiausių agresorių antpuolių baimė su savaip suvokiama pagonių religine praktika – kad ir kaip išpūsta. Bet tokie antpuoliai buvo ir nepastovios regiono politinės padėties bruožas: kelios vendų grupės susivienijo su vokiečių didikais prieš danų interesus, kitos taip pat siekė keršto už danų puldinėjimus, o rugijai nuolat demonstravo galią kovoje dėl įtakos regione.

O vendų pirkliai, jei ne vergai, kaip rodo randami vendų darbo antsmilkiniai (moteriški galvos papuošalai), verpstukų smagračiai ir peilių makščių apkaustai, toliau prekiavo ir judėjo.

Lūžis regiono dinamikoje įvyko danams užkariavus Riugeno salą. Jos gyventojai rugijai danų valdžioje atsidūrė karaliaujant Erikui I (1095–1103), o jų dvasinė gerovė patikėta ką tik įsteigtai Lundo arkivyskupijai. Bet pamažu jie atsikratė danų kontrolės, ir 1136 m. salą vėl mėginta užimti. Valdemaras puolė Riugeną kelis kartus, net remiamas saksų kunigaikščio Henriko Liūto, sutaręs su juo dalytis salos mokesčius. Kaskart nieko nepavykdavo. O 1168 m. kampanija, kurioje dalyvavo ir vyskupas Absalonas, baigėsi Arkonos pagonių religinio centro sunaikinimu[21]. Karaliaus įsakymu nuverstas daugiagalvio slavų dievo Sventovito stabas. Saksas labai smulkiai aprašo šią akimirką – su trenksmu virtęs milžiniškas stabas, apsiaustas vis dar blizgančia pūvančia purpuro skraiste, o iš šventovės gilumos pastebėtas išlekiąs velnias juodo gyvūno pavidalu[22]. Danams rūpėjo ne vien ištaisyti tikrojo tikėjimo neišmanymą: tai buvo ir egzorcizmas. Stabas sukapotas ir panaudotas kurui, verdant kryžininkams sriubą. Šio skyriaus pradžioje cituotoje ištraukoje Saksas toliau rašo, kad šventykla padegta, o jos vietoje iš išardytų apsiausties įrenginių rąstų pastatyta bažnyčia. Taip buvo teisinamas Arkonos sunaikinimas – danai gelbėjo rugijų sielas. Paskui Absalonas pajudėjo į Karencą (*Karenz*), kurio religinė reikšmė buvo tokia pat kaip Arkonos saloje, ten jo vyrai taip pat nuvertė ir sudegino pagonių dievybių stabus.

Vėliau virstantį grėsmingą Sventovito stabą 1894 m. įamžins Danijos rūmų tapytojas Lauritsas Tuxenas, minėdamas lemiamą nacionalinės Danijos istorijos įvykį. Tuxeno paveiksle dėmesys krypsta į juodai vilkinčią Absalono figūrą, iškėlusią

ganytojo lazdą ir žvelgiančią su griežtu pritarimu, o Valdemaras ramiai stovi už jų – Bažnyčios ir valstybės sąjunga triumfuoja prieš slavų pagonybę, ir kyla Danijos karalystė. Istorijoje pasakojama, kad baugi Absalono reputacija kėlusi vendams siaubą. Jei tikėsime Sakso pasakojimu, kartą vyskupas įsakęs iššžudyti visus vendų vyrus, o vienos kampanijos metu tariamai pertraukęs mišias, kad tęstų kovą, skelbdamas, kad „Visagaliui nėra malonesnės aukos už nedorėlių žudymą“[23]. Užkariaujant salą, dalyvavo ir neseniai iš tremties grįžęs Lundo arkivyskupas Eskilis. Priešingai negu salos užkariavimu didžiavęsis danų nacionalistas, čekų dailininkas Alphonsas Mucha 1912 m. nutapė „Sventovito garbinimą Riugene“, iš ciklo „Slavų epai“. Jame vaizduojama išgalvota šventė Arkonoje, pilnoje baltai apsirengusių piligrimų, o danguje virš jų pagonių dievai susigrumia su vilkų gauja, nujaučiant šventvietės sunaikinimą, įvykį, laikomą lemtingu slavų istorijoje.

XX a. pradžioje archeologai, įkvėpti Sakso smulkaus pasakojimo apie šventovę ir jos religinę praktiką bei apie danų apsiaustį, nekantriai ieškojo sugriautosios šventyklos[24]. Komplekso griuvėsiai – ant kalkakmenio uolos skardžio, pamažu gurančio į jūrą: manoma, kad per pastarąjį tūkstantį metų pradingo maždaug 100–200 metrų. Pirmieji rimti kasinėjimai vyko 1921 m., vadovaujant Carlui Schuchardtui, tuometiniam Berlyno etnologijos muziejaus Priešistorės skyriaus direktoriui. Riugeno sala nuo danų užkariavimo daug sykių keitė šeimininkus, nugalėjus Napoleoną, priskirta Prūsijai ir tapo Vokietijos dalimi. Schuchardtas manėsi radęs šventvietės griuvėsius ir net akmeninį pamatą, ant kurio stovėjęs Sventovito stabas, bet vėlesni 1969 m. tyrimai privertė tuo suabejoti, mat atkastas daug didesnis plotas aplink žemių pylimą ir tvirtovės

viduje. Per šiuos ir vėlesnius kasinėjimus dešimtajame dešimtmetyje atidengtos duobės, regis, naudotos ritualiniam užkasimui, jose – strėlių antgaliai, peiliai, stiklo karoliukai ir monetos, o kai kurios visiškai užverstos akmenimis. Archeologai rado ir žmonių palaikų iš IX a., kai vieta pirmiausia imta naudoti, bet dar daugiau – iš XI ir XII a. Kai kurie palaikai su pjovimo žymėmis laikyti paaukotais žmonėmis, jie paguldyti į duobę kartu su strėlių antgaliais, karoliukais, keramika ir gyvulių kaulais. Šių analizė parodė, kad tarp jų daugiausia jaunų galvijų, kiaulių, avių ir ožkų, taip pat suaugusių žirgų, tai reikštų, kad daugelis buvo paskersti vasaros pabaigoje, tikriausiai apeiginei puotai. Saksas taip pat aprašo, kad kasmet vasaros pabaigoje visos salos gyventojai dalyvaudavo šventėse, kurių metu puotauta ir aukota Sventovitui. Jis taip pat mini aukojamas monetas, maistą ir karo grobį. Tačiau aiškių šventyklos pastato pėdsakų rasti nepavyko.

Nors tai nebuvo popiežiaus palaimintas kryžiaus žygis, Riugeno užkariavimas pratęsė ankstesnių kampanijų tendenciją, kai ištikimybė Danijos karūnai ėjo išvien su formaliai priimama krikščionybe[25]. 1169 m. Valdemaro prašymu popiežius pripažino, kad užkariautoji sala priklauso Roskildės vyskupijai, ir Danijos Bažnyčia ėmėsi kurti savo infrastruktūrą, įskaitant tuzino bažnyčių ir kelių vienuolynų fundaciją. Sugriovus Arkoną ir pasidavus Karencui, baigėsi salos pagonių žynių valdžia. Du Riugeną valdę broliai Teslavas ir Jaromaras prisiekė ištikimybę naujajam valdovui ir klusniai atsivertė į katalikybę. Kaip ir visi pakrikštyti vasalai, jie pirmieji parėmė bažnyčių ir vienuolynų statybas. Pirmasis buvo Dargūnas, įkurtas vienuolių iš daniškų namų prie Esrumo ir neva pastatytas ant sugriautos pagonių šventyklos 1172 m., nors seniausias vienuolynas

čia buvo sugriautas konflikto tarp Danijos ir Brandenburgo metu 1198 m. Jaromaras, tuomet vienintelis danų Riugeno valdovas, vienuolius iš Dargūno perkėlė į Eldeną. Jis taip pat rėmė Švč. Mergelei Marijai skirtos bažnyčios statybas savo tvirtovėje Rugarde, netrukus po konsekracijos bažnyčia tapo dar vieno cistersų vienuolyno dalimi.

Saloje buvo aktyviai skatinami apsigyventi naujakuriai vokiečiai ir danai, ypač įkūrus suplanuotų miestų, bet, regis, ryški rugijų tapatybė laikėsi dar kelis šimtmečius. Tai matyti ne tik iš toliau vartojamų slaviškų asmenvardžių, bet ir iš materialiosios kultūros. Vendų stiliaus keramika gaminta iki XIV a. ir galbūt tai buvo sąmoninga vietos tapatybės išraiška, nors užkariautose žemyno vietose matomi keramikos gamybos pokyčiai. Šiaip ar taip, salos populiacija pasidarė sudėtinė visuomenė, ir panašiai kaip vokiečių markose, krikščionybė sklido su naujakuriais, kuriuos ypač drąsino salos vienuolynai[26]. Viena seniausių išlikusių Riugeno bažnyčių yra Bergene, įkurta Jaromaro apie 1180 m., o kitą dešimtmetį atiduota vienuolėms benediktinėms. Vis dar matoma seniausia statinio dalis sumūryta iš plytų ant lauko akmenų sluoksnio. Ši ir Altenkircheno bažnyčia netoli Arkonos, datuojama apie 1200 m., tikriausiai pakeitusi buvusį pagonių centrą, pastatytos tuometinę danų architektūrą primenančiu stiliumi, o tai reiškia, kad darbavosi danų mūrininkai. Antrojoje bažnyčioje yra granito luitas, ant kurio iškaltas ūsuotas vyras, laikąs geriamąjį ragą. Liaudiškai vadinamas Sventovito akmeniu, jis identifikuotas kaip Teslavo antkapis, o galbūt pagonių slavų žynio atvaizdas. Jei pastarasis, turint galvoje, kad figūra horizontaliai įmūryta į bažnyčios sieną, tai gali būti panašu į elgesį su akivaizdžiais pagonių paminklais po danų užkariavimo[27].

DANIJA KAIP KRYŽININKŲ VALSTYBĖ

Užsitęsus konfliktui su pagonimis, danų valdovams ir bažnytininkams teko karalystę paversti, kaip kai kurie istorikai vadina, kryžininkų valstybe[28]. Net jei taip vadinti perdėta, XII a. antroje pusėje Danijos politinė kultūra prisiderino prie naujojo riterių etoso, kuriam visų svarbiausia buvo piligrimystė ir kryžiaus žygiai. Kaip ir kitur, tai ypač rodė sukarinti ordinai. XII a. septintajame dešimtmetyje Valdemaras, pritariant svarbiausiems šalies kilmingiesiems, dovanojo hospitaljerams nemenkai valdų Danijoje, taip pat skyrė jiems kiekvieno namų ūkio mokesčių, tai galbūt pirmas atvejis, kai iš nacionalinio mokesčio buvo išlaikomas sukarintas ordinas. Hospitaljerai įkūrė pagrindinius namus Antvorskove Zelandijos saloje, ten iki pat Reformacijos liks jų Skandinavijos provincijos būstinė. Tamplieriai Danijos teritorijoje ar kitose Skandinavijos šalyse neįsitvirtino. Nėra visai aišku kodėl, nors atrodo, kad Šventojoje Romos imperijoje hospitaljerai irgi buvo visuotinai mėgstami. Nors jie įgijo žemių pasienio kunigaikštystėje Šlėzvige, įkurtame ir plėstame konfliktų su saksais ir vendais metu, kunigaikštystės sostinėje neįsikūrė. Galbūt pats Šlėzvigas jau buvo per daug sukarintas arba miesto valdovai, norėdami išsaugoti nepriklausomybę, visai netroško priimti taip glaudžiai su karūna susijusios organizacijos. Hospitaljerų namai Riugene bus įsteigti Mašenholte (*Maschenholt*), nors tiksli jų įkūrimo data neaiški, tai galėjo įvykti daug vėliau, negu salą užkariavo danai. Svarstant, kodėl jų vaidmuo Šiaurės karinėse kampanijose buvo ribotas, atrodo, kad investicijos į ordiną buvo labiau ideologinės, o ne kylančios iš ketinimų apsaugoti pasienius nuo priešiškų pagonių. Hospitaljerai prisidėjo,

pamokslaudami apie kryžiaus žygius danų valdose, taip pat kvietė prisijungti karius nepaliaujamai ginti krikščionių teritorijų Levante. Bet jie buvo ir dalis stambesnės Valdemaro ir jo įpėdinių investicijos, pabrėžiančios Danijos karūnos ryšius su Šventąja Žeme.

Piligrimystė į Jeruzalę po Pirmojo kryžiaus žygio paskatino visoje Europoje statyti bažnyčias, mėgdžiojančias Kristaus Kapą, švenčiausią vietą krikščioniškame pasaulyje. Kai kurios garsiausios iš tų apskritų bažnyčių pastatytos tamplierių ir hospitaljerų, bet jas statė ir kitos religinės grupės bei didikai. Danijos karalystėje pirmoji apskritų bažnyčių banga nuo XII a. trečiojo dešimtmečio galėjo būti įkvėpta Lenkijos ir Bohemijos rotondų, pastatytų XI ir XII a. Naujas apskritų bažnyčių statybos bumas Danijoje 1171–1174 m., atrodo, susijęs su arkivyskupo Eskilio piligrimine kelione į Jeruzalę, nes dauguma jų iškilo Zelandijoje. Tikriausiai jas finansavo turtinga Hvidų (Hvide) giminė, priklausiusi artimiausiai Valdemaro aplinkai ir užpildžiusi pirmaujančias Danijos Bažnyčios gretas, taip pat vadovavusi karinėms kampanijoms prieš vendus. Pats Valdemaras nukaldino monetų, kuriose vaizduojamas laikąs vėliavą su kryžiumi ir palmės šaką – piligrimystės į Jeruzalę simbolius[29]. Tačiau Eskilis beveik neabejotinai pasirūpino atstatyti Kristaus Kapą mėgdžiojančias bažnyčias dviejuose svarbiausiuose danų valdų miestuose – Šlėzvige ir Ribėje.

Apskrita bažnyčia Šlėzvige, tapusi nuolatine karaliaus rezidencija, kur jis skatino savo nužudytojo tėvo Knuto kultą, buvo pastatyta mėgdžiojant Kristaus Kapo elementus. Po keleto metų, 1175 m., rytinė Ribės katedros dalis taip pat perstatyta su užuomina į Kapo architektūrą. Laikais, kai buvo paūmėjusi įtampa tarp Bažnyčios ir visos Europos valdovų

pasauliečių – 1170 m. gruodį Kenterberio katedroje nužudytas Thomas Becketas, – vizuali nuoroda į Jeruzalę dviejuose svarbiausiuose danų valdų miestuose pabrėžė ilgamečius ryšius su popiežiumi. Taip pat tai galėjo būti triumfo paminklai, švenčiant vendų užkariavimą, išvedant paralelę su kryžiaus žygiais Šventojoje Žemėje; atstatymai sutapo ne vien su Eskilio piligrimine kelione, bet ir su popiežiaus Aleksandro III suteiktomis indulgencijomis už kryžiaus žygius prieš estus. Eskilis susitaikė su Valdemaru, bet tik trumpam, jis savo noru 1174 m. išvyko tremtin, o po trejų metų savo postą perdavė Absalonui. Jo laikais poreikis rengti kryžiaus žygį į Baltijos regiono rytus bent kuriam laikui išblėso. Skanijos ir Zelandijos gyventojai po dešimtmečio surengė karinę kampaniją prieš estus, bet juos Absalonas mobilizavo, kad atremtų vokiečių imperatoriaus kurstomų pamarėnų salos puolimo grėsmę.

Kryžiaus žygių įkarštis vėl įsiplieks, kai 1187 m. spalio 2 d. Saladinas atims iš frankų Jeruzalę, sutriuškinęs kryžininkų kariauną Chatino mūšyje. Šie įvykiai sukrėtė krikščioniškąjį pasaulį. Danijoje taip pat sielvartauta dėl šventojo miesto žlugimo, ir į kelią leidosi danų ir fryzų kilmingųjų flotilė, 1189 m. pasiekusi Akrą. Anot kelių amžininkų šaltinių, ji buvusi didelė, sudaryta iš maždaug penkiasdešimties kogų ir 12 000–14 000 vyrų[30]. Gali būti, kad jie įkvėpė kai kurias kitais dešimtmečiais danų bažnyčiose nutapytas freskas, vaizduojančias riterius ir šventųjų kankinystę[31]. Tikrai galime įsivaizduoti, kad jos padėjo gyvai iliustruoti pamokslus ir įkvėpti jungtis į tebevykstantį šventąjį karą, kurį nuo 1198 m. skelbė popiežius Inocentas III. Tačiau dalis mokesčių, surinktų kryžiaus žygiams Šventojoje Žemėje, atsidūrė karališkajame Danijos

iždė ir padėjo finansuoti karalystės plėtrą, kariaujant su Baltijos pagonimis. Panašiu metu danai rengė kampanijas prieš suomius, o pirmaisiais XIII a. dešimtmečiais danų kryžiaus žygiai, suaugę su karalystės plėtra užjūryje, visų daugiausia dėmesio sutelkė į estus.

Mada statyti apskritas bažnyčias Danijoje grįžo, nors, atrodo, dabar jos buvo statomos kaip iš anksto sumanyto tinklo dalys, galbūt regioniniai taškai kryžininkams telktis, kai atsinaujinęs šventojo karo įkarštis, valdant Valdemarui II, sėdusiam į sostą 1202 m., susietas su Danijos karalystės plėtra[32]. Kai užkariavo daugiau žemių Holšteine ir danų valdžia pasiekė Liubeką, Valdemaras vietoje ankstesnio statinio pastatė apskritą bažnyčią Šlamersdorfe (*Schlamersdorf*), regimai įtvirtindamas danų valdžią pietiniame pasienyje. Kalundborge, Absalono broliui Esbernui Snare laiminant, pastatyta apskrita bažnyčia įspūdingais bokštais panėšėjo į tvirtovę. Tokios bažnyčios aiškiai priminė Jeruzalę, nors didžiausia jų Skandinavijoje pastatyta ne Danijoje, o vakariniame Oslo fjordo krante Norvegijoje, Tionsberge. Ji buvo skirta kryžininkų šventajam Olafui, o pradinis jos investuotojas nežinomas, bet netrukus ji atiteks premonstrantų ordinui, siejamam su Šiaurės sukrikščioninimo užmojais[33]. Cistersai, Eskilio raginami, įsitvirtinę Danijoje, taip pat paveikė ideologinės kryžininkų programos sklaidą per krikštyklas, gaminamas danų ir Gotlando dirbtuvėse. XII a. pabaigoje ir XIII a. pradžioje jų pagaminta apie 150, išpuoštų kankinystės scenomis, šventaisiais kariais, sukarintų ordinų simboliais ir fizinio bei dvasinio karo vaizdiniais. Neseniai pasiūlyta interpretacija, kad jos skatina išnaikinti pagonybę Baltijos regione, ir tai – sąmoninga strategija reklamuoti „Šiaurės Jeruzalę“. Ginkluoti piligrimai per krikštą

gaudavo „pirmąjį kryžių“, o dabar, kai bus viešai pašvęsti kaip kryžininkai, gaus antrą[34].

Ir nors danų užkariavimai aiškiai turėjo religinę plotmę, siejamą su krikščionių karaliavimo samprata, jie buvo svarbūs ir finansiškai. Prisijungę vendų žemes, danai ėmė duoklę, varėsi galvijus ir vergus; dėl to Danijos provincijų įstatymuose reikėjo įvesti naujų taisyklių dėl vergų, ir ši praktika karalystėje tęsėsi iki XIII a. vidurio[35]. Laikais, kai danų karūnai priklausė vos 5 proc. karalystės žemės, mokesčiai, pakeitę ankstesnį paprotį imti duoklę, pasidarė svarbus pajamų šaltinis. Anot Sakso, iki danų užkariavimo kiekvienas Riugeno vyras kasmet mokėjo Arkonos šventyklai po vieną monetą. Po užkariavimo jiems teko mokėti po keturiasdešimt sidabro monetų už kiekvieną žagrę, nors kai sala ir jos nešamos pajamos perduota kaip feodas vietiniams vasalams, Danijos karalius iš esmės galėjo vien kviesti karinę pagalbą[36]. 1170 m. Teslavo pajėgos dalyvavo Danijai puolant Štetiną, o Jaromaro ir Hildegardos sūnus, vėliau Riugeno valdovas Vislavas savo ruožtu padės valdovui Valdemarui II kryžiaus žygyje prieš estus 1219 m. Riugenas buvo lūžis ilgame kare su vendais, nors visa užkariautų (ir atverstų) pagonių valdžia Danijos karaliams atiteks tik po Knuto IV jūrų pergalės prieš Bogislavą iš Pomeranijos 1184 m., pasiektos ilgesniame konflikte su imperatoriumi Frydrichu Barbarosa, pareikalavusiu, kad Danijos karalius pripažintų jo viršenybę. Danijos valdovai ne vieninteliai ilgametes teritorines ambicijas sujungė su kryžiaus žygiais. Į žemes Baltijos regiono rytuose buvo nusitaikę ir Švedijos karaliai, mat jų protėviams jos buvo pažįstamos šimtmečiais, ir ten laukė pelningos galimybės plėsti savo valdas.

KRYŽIAUS ŽYGIAI PRIEŠ SUOMIUS

1157 m. Švedijos karalius Erikas Šventasis tariamai išsilaipino su kariauna pietvakariniuose Suomijos pusiasalio krantuose, vidury to, kas šiais laikais Suomijoje laikoma „kryžiaus žygių laikotarpiu“, apėmusiu apie 150–200 metų ir šalies istorijos periodizacijoje jungiančiu Vikingų laikus su Viduramžiais[37]. Ar bent taip teigiama pirmame žinomame pasakojime apie tuos įvykius, išlikusiame po beveik 200 metų parašytame rankraštyje, nors dabar mokslininkai mano, kad jis buvo parašytas XIII a. aštuntajame dešimtmetyje (ankstyviausias žinomas rankraštis datuojamas 1344 m.). Tai, kas vėliau praminta Pirmuoju švedų kryžiaus žygiu, tarp visų XII a. šventųjų karų šiaurėje beveik neapčiuopiama. Dauguma istorikų tai laiko pramanytu pasakojimu, siekiant pateisinti vėlesnę švedų valdžią, nes apie tokį „kryžiaus žygį“ amžininkų duomenų praktiškai nesama, o kryžiaus žygių prieš suomius tuo metu nerėmė jokia popiežiaus bulė[38]. Neatsiejama tokio pramano dalis buvo tariamas Upsalos vyskupo, anglų dvasininko vardu Henrikas, indėlis. Jo vaidmuo turėjo būti organizuoti naujai įkurtą Bažnyčią Suomijoje, toks sustiprinimas būtinas karaliaus valdžiai ir gyvybiškai svarbus tolesnėms misijų pastangoms. Tačiau joks amžininkas nemini Henriko, kurio tariama kankinystė, mėginant atversti suomius, tikriausiai buvo išsigalvota Abo (suomiškai Turku) kanauninkų – ten buvo vėlesnės Viduramžių Suomijos Bažnyčios centras – siekiant patvirtinti jų pretenzijas į jo, kaip šventojo, kultą. Henrikas tapo Švedijos Adalbertu, miręs daug naudingesnis negu gyvas. Suomijos Bažnyčios valdžia buvo susaistyta su švedų užkariavimo

paveldu, Erikas Šventasis vėliau bus gerbiamas kaip Švedijos šventasis globėjas, o Henrikas taps suomiškuoju atitikmeniu[39].

Miglota švedų kryžiaus žygių pradžia vis tiek užgimsta karalystės kultūrinių permainų fone, kai iš žemyno vis labiau perimamos riterių gyvenimo, teisės ir religijos normos. Dalyvavimas kryžiaus žygyje pasidarė pageidautina valdovo savybė, regima karingumo ir pamaldumo demonstracija. Kaip ir Danijoje, kartu pasikeitė ir kaimyninių grupių suvokimas, remiantis religiniais skirtumais. Galimas daiktas, kad vėlyvaisiais Vikingų laikais švedai rengė žygius į Suomijos pakrantę, bet didesnis laimikis turėjo būti Estijos šiaurė ir jos salos[40]. Vis dėlto pietvakarių Suomijoje randami dideli kiekiai Vikingų laikų ginklų, puoštų skandinaviškais stiliais, rodo artimus ryšius su Rytų Švedija, o transportuojama keramika reiškia prekybines sutartis su Birkos prekybos centru. Paklausiausia prekė turėjo būti laukiniame Suomijos pusiasalyje sumedžiotų žvėrių kailiai. Auganti jų paklausa Europos rinkose labai smarkiai paveikė tenykštį gyvenimą, kai nuo natūrinio ūkio pereita prie komercinės medžioklės ir žvėrių gaudymo spąstais. Pakrantės bendruomenės tapo tarpininkėmis tarp medžiotojų ir užsienio pirklių. Kai XI ir XII a. pagrindiniu Baltijos prekybos mazgu tapo Gotlandas, tai palengvino prekių judėjimą tarp Vidurio Europos ir Suomijos pakrantės. Nors švedų valdovai toliau rūpinosi prekybos keliu, jungiančiu Baltiją su Rusios rinkomis, regis (kaip ir kitur Rytų Baltijos regione), pakito tai, kad įsitvirtino pasienio mentalitetas. Dabar įvairios dabartinės Suomijos regione (švedai jį vadino *Österland*, Rytų kraštu) gyvenančios grupės – suomiai, tavastai, samiai ir karelai – imti laikyti pagonimis, keliančiais grėsmę krikščionių pasauliui. Valdant popiežiui Inocentui III, prie tokių pat grėsmingų bus

priskirti ir „blogi krikščionys“, šiuo atveju – kaimyninė ortodoksiška Naugardo Rusia[41].

Švedų žygius Baltijos regiono rytuose porą kartų XII a. dokumentavo Rusios kronikininkai, mat jie pasiekė net Ladogos ežerą. XII a. aštuntojo dešimtmečio pradžioje popiežius Aleksandras III rašė skandinavų valdovams ir prelatams, prašydamas rengti kryžiaus žygį prieš Estijos pagonis ir kitus, keliančius grėsmę krikščionims, ir siūlė indulgencijų. Laiške Upsalos arkivyskupui ir jarlui *Guttorm* popiežius reikalavo, kad švedai užimtų Suomijos tvirtoves ir paimtų įkaitų, kad atsivertę suomiai neatsimestų, vos krikščionių kariaunai išvykus. Jis skundėsi, kad suomiai krikščionių tikėjimo griebiasi tik tada, kai jiems reikia apsaugos nuo priešų, ir šitaip tyčiojasi iš Dievo ir krikščionių religijos[42]. Atrodo, kad vėliau į prašymą atsiliepė švedų karalius Knutas, nes 1193 m. popiežius nusiuntė jam laišką, dėkodamas už nepaliaujamas pastangas plėsti krikščionių pasaulį ir kariauti su pagonimis. O danai 1191 ir 1202 m. rengė kryžiaus žygius prieš suomius. Taigi pirmaisiais XIII a. dešimtmečiais galėjo vykti kelios švedų karinės kampanijos, sujungtos į vieną Antrąjį švedų kryžiaus žygį, nes XIII a. viduryje pietvidurio Suomijai jau tikrai buvo primesta Švedijos karaliaus valdžia – pritariant popiežiui[43]. 1220 m. net buvo mėginta įtvirtinti nuolatinius karinius dalinius Estijoje, Lihuloje, bet švedai buvo atmušti.

Kai Suomijos pusiasalio pietvakarinės dalies gyventojai buvo užkariauti – tai yra mokėjo švedams mokesčius ir dešimtinę, – menama šio naujojo katalikiško krikščioniškojo kampo grėsmė persikėlė į Kareliją, pasienio su Naugardu regioną. Dėl skundų Karelijos piratais popiežius 1274 m. pareikalavo, kad Upsalos arkivyskupas pamoksluose ragintų rengti prieš juos

kryžiaus žygį, siūlydamas tokias pat indulgencijas kaip kovotojams Šventojoje Žemėje. Iš tikrųjų kampanijos surengtos daug vėliau, po Naugardo žygio į Hemę 1292 m. Po metų duotas atsakas į šį antpuolį pavadintas Trečiuoju švedų kryžiaus žygiu. Tuomet Viborge (rusiškai *Vyborg*) pastatyta tvirtovė, ir regionas toliau traukė Švedijos valdovų dėmesį. Karalius Birgeris Magnusonas paskelbė, kad karelai atversti, o Viborgas pastatytas Dievo ir Mergelės Marijos šlovei, bet daug mokslininkų abejoja tikraisiais jo ketinimais, slypinčiais po šia švedų valdžios plėtra į rytus[44].

Stokojant čiabuvių rašytinių pasakojimų ir turint ribotai švediškų (dėl vėliau kilusių įvairių gaisrų, sunaikinusių archyvus), alternatyvų požiūrį į XII ir XIII a. įvykių poveikį pateikia archeologija. Turint galvoje materialius duomenis apie dramatiškas kultūrines permainas, siejamas su užkariavimais ir režimų pasikeitimais Baltijos regiono pietuose, ar Suomijoje esama ko nors panašaus? Iš tikrųjų aiškių archeologinių duomenų apie švedų karinę veiklą labai mažai. Karališkosios pilys imtos statyti tik nuo XIII a. pabaigos, nors priešistoriniame kalvos forte *Vanhalinna* netoli Lieto ir giliau pusiasalyje, *Hakoinen*, galėjo būti įkurti du ankstyvi kariniai garnizonai. Tačiau kryžiaus žygių laikotarpis nesutampa su metu, kai buvo apleisti čiabuvių piliakalniai, jie buvo naudojami ir toliau. Ar tuomet užkariavimas tikrai vyko taip aršiai, kaip atrodo iš vėlesnių rašytinių šaltinių? Turint galvoje decentralizuotą įvairių Suomijos pusiasalyje gyvenusių grupių socialinę santvarką bei pasklidusią populiaciją, įvesti naujas valdžios struktūras turėjo šiek tiek užtrukti. Bet santykinai sklandžiai įvesti švedų valdžią galėjo būti lengviau dėl to, kad regionas anksti susidūrė su krikščionybe. Užuominų apie tai taip pat regime archeologijoje.

Per visą geležies amžių, daugybę šimtmečių, suomių laidotuvių kultūrai buvo būdingos sudėtingos, surežisuotos ir choreografiškos kremavimo apeigos, kai daugumos mirusiųjų kaulai buvo maišomi su palaidotais anksčiau – protėviais – ir prarasdavo individualumą kolektyviniame kape. Kai kurie žmonės būdavo kremuojami, o tada laidojami individualiai, tarp jų buvo vyrų, moterų ir vaikų. Nuo XI a. pradžios kremavimų kapinėse Suomijos pietvakariuose ima rastis palaidojimo žemėje, pirmasis tokias laidotuvių apeigas perėmė vietos elitas. Jie plinta vis labiau, kol XII a. viduryje tampa norma, ir tai sutampa su kartu su mirusiaisiais laidojamų daiktų kiekio mažėjimu, ypač ginklų. Tokiuose žemės kapuose vis dažniau randama pakabučių su kartu su kryžiumi, daugiausia kilusių iš Skandinavijos (o ypač iš Gotlando). Keleriose kapinėse rasti statiniai taip pat aiškinami kaip varpinės, o galbūt koplytėlės. Kai kur mirusieji toliau laidojami su gausiomis įkapėmis, tarp jų ir ginklais, ir tiksliausia permainų procesą suvokti regiono ir vietos lygiu, skirtumų pasitaiko net tarp gretimų kaimų. Daug suomių archeologų tokią įvairovę aiškina kaip laipsniško krikščioniškų papročių ir priimamų naujų įsitikinimų apie mirtį bei prisikėlimą poveikio atspindį[45].

Prieš atvykstant švedų kryžininkams ir naujakuriams, su krikščionybe suomiai tikriausiai susidūrė, XI ir XII a. labiau įsitraukę į prekybą jūromis. Taip susidarė nauja socialinė klasė, kurios turtą ir statusą nulėmė dalyvavimas prekyboje, o ji savo ruožtu išstūmė konkurentus, regis, tai taip pat pasireiškė mirusiųjų įamžinimo būdais. *Rikalanmäki* kapinėse, pietvakarių Suomijos Haliko savivaldybės Salo mieste, archeologai atrado daug kryžiaus žygių laikotarpiu kapuose paguldytų kalavijų. Jie aiškinami kaip turto ir prestižo ženklai. *Rikalanmäki*

bendruomenė siejama su netoliese buvusiu piliakalniu, ji praturtėjo, XI a. atsivėrus prekybos keliams. Naujai įgyta šio regiono centro svarbiausių šeimų perkamoji galia turėjo paskatinti dramatiškus socialinės hierarchijos pokyčius, tai gali paaiškinti, kodėl atsisakyta kolektyvinio palaidojimo ir pereita prie individualesnių. Čia į kapą dedami ginklai taip pat atspindėjo su prekyba susijusio elito turtą, nors tikėtina, kad su tokiomis įkapėmis suaugę ir tam tikri įsitikinimai apie pomirtinį gyvenimą bei protėvių savybes[46]. Taip galėjo prasidėti laidojimo žemėje mada, kitiems siekiant pamėgdžioti tuos, kurie prasigyveno iš prekybos. Bet net jei tokiose laidotuvėse atsirado naujų eschatologinių elementų, niekas nerodo, kad šie asmenys švedų dvasininkų akimis atrodė tinkami krikščionys ar kad jie apskritai tokiais save laikė. Labai tikėtina, kad krikščionių dievas buvo pridėtas greta suomių pagonių dievybių ir tik pamažu tapo vyraujančia antgamtine galybe čiabuvių įsitikinimų sistemoje.

Darosi aiškiau, kai imamos statyti bažnyčios ir prie jų steigiamos kapinės, dėl kurių Suomijos pietvakariuose galiausiai apleistos tradiciškesnės laidojimo vietos. Kai kurios šių pirmųjų bažnyčių pastatytos čiabuvių elito iniciatyva, šiam jau susipažinus su krikščionybe, tai ryškiausia ten, kur bažnyčios statomos protėvių laidojimo vietose. Kitas pastatė švedų migrantai, kurie būriais atvyko ir kūrėsi kryžiaus žygių laikotarpiu. Seniausia archeologiškai patvirtinta bažnyčia 2013 m. atrasta ant mišku apaugusios kalvos pavadinimu *Ristimäki* („Kryžiaus kalva“) *Ravattula* kaime Karinoje, netoli Auros upės ir vėliau įsteigto bažnytinio centro *Koroinen*. Auros slėnio bendruomenės nuo seno buvo susijusios su prekybos jūra

tinklais, o per juos susidūrė su krikščioniškomis idėjomis, tad tai buvo akivaizdi vieta darbą pradėti misionieriams.

Rąstų statinys ant šiurkštaus akmenų pamato, beveik 10 metrų ilgio, turėjo navą su durimis pietų pusėje ir siaurą presbiteriją. Grindys tikriausiai buvo medinės, paklotos ant akmenų grindinio. Pastate taip pat rasta apie dvidešimt monetų, daugiausia Gotlando kilmės, ir, remiantis jų datomis, jos tikriausiai subyrėjo po bažnyčios grindimis per trumpą laiką. Daug jų datuojama paskutiniu XII a. ketvirčiu. Kalva aplink bažnyčią naudota laidotuvėms, kur mirusieji būdavo guldomi su tradicine apranga ir smulkiomis brangenybėmis, o kapų orientacija – pietvakariai–šiaurės rytai. Atrodo, kapinės naudotos nuo XII a. vidurio iki pirmųjų dviejų XIII a. dešimtmečių, o apleistos tuo pat metu, kai steigtos parapijos. Turėjo būti paskirta nauja bažnyčia, aptarnaujanti didesnį rajoną, vis tankiau apstatytą ūkiais ir kaimais.

Toks naujas krikščioniškas kraštovaizdis imtas kurti, Auros upės kyšulyje įsteigus vyskupijos centrą *Koroinen*[47]. Archeologai čia aptiko seniausią vyskupo rezidenciją, kuri iš pradžių buvo rąstinis pastatas, bet netrukus jo vietoje iškilo akmeninis bokštas plytų grindimis, didelis rąstinis namas su hipokaustu ir bažnyčia, atstojusi katedrą, o visą kompleksą supo įtvirtinimas ir sausas griovys. Vėliau prie vyskupo rezidencijos bus pastatytas nedidelis plytų namas. Archeologijos požiūriu, vietos istorija sudėtinga, todėl sunku tiksliai datuoti jos statinius, bet gali būti, kad plytos čia panaudotos bene seniausiai Suomijoje. Dideli kiekiai monetų, ypač iš Gotlando, ir importinė keramika taip pat leidžia svarstyti, kad čia galėjo būti ir turgus. Kai XIV a. pradžioje vyskupijos centras perkeltas žemyn Aura

į naujai įkurtą Abą, vyskupas pasiliko rezidenciją *Koroinen*, o bažnyčia toliau aptarnavo vietos parapiją[48].

Pirmojo Suomijos miesto Abo įkūrimas buvo istorinė akimirka. Archeologai pademonstravo, kad čia tikrai jau būta gyvenvietės, įkurtos maždaug penkiasdešimčia metų anksčiau. Ji galėjo veikti kaip *Koroinen* aprūpinantis turgus, mat ana vietovė netinkama švartuotis dideliems laivams. Dabar pagrindiniai prekių gabentojai Baltijos jūra buvo vokiečių pirkliai, tikriausiai jie čia įsikūrė ir sudarė vientisą bendruomenę. Siekiant neprarasti jūrų prekybos kontrolės, nuspręsta formaliai pertvarkyti ankstesnę Abo gyvenvietę į miestą. Pastatyta pilis karaliaus valdžiai ir prekybos apsaugai reprezentuoti bei būti administraciniu karūnos centru. Taip pat įtikinta persikraustyti vyskupą. Tuomet Abas tapo svarbiausiu Suomijos pusiasalio uostu, o miesto tarybą užpildė nemenka vokiečių pirklių bendruomenė[49].

Kai įkurtas Abas, pakrantėse aplink jau gyveno daug švedų migrantų. Anksčiau manyta, kad tie migrantai Suomijos pakrantes supažindino su kaimais ir intensyvaus ūkininkavimo technikomis, bet iš tikrųjų esama duomenų, kad čia iš pavienių ūkių kaimai išaugdavo jau vėlyvajame geležies amžiuje[50]. Vietos žiedadulkių duomenys atskleidžia tuometę kultivacijos plėtrą. XII a. tankiausiai apgyventos sritys buvo Suomijos pietvakariuose, palei upių slėnius, kaip prie Auros, ir regionas aplink Tamperę, sutampąs su tuo, ką švedai vadino *Tavastia*. Ūsimoje (švediškai *Nyland*), pietiniame Suomijos pusiasalio gale, priešais Estijos krantus, švedų naujakuriai ėmė keltis į retai suomių apgyventas sritis nuo XII a. pabaigos ar XIII a., o migracijos bangos ritosi viena po kitos iki XIV a. vidurio. Tai lėmė karaliaus paskatos, ypač naujai užkariautose ar

negyvenamose srityse, tarp jų – žemės nuosavybės teisė mainais į mokesčius ir karinę tarnybą. Bet imigracija galėjo būti ir spontaniškesnė, skatinama naujų galimybių troškimo. Be to, švedų kilmingųjų statomų dvarų ir su jais susijusių valdų liko nedaug, tad susidarė stambi laisvųjų valstiečių klasė, nepririšta prie žemės. Tai buvo būdinga ir pačiai Švedijai, kur tuo pat metu ėmė intensyviau dirbti drąsios naujakurių šeimos.

Suomijos etninio kraštovaizdžio persitvarkymas tradiciškai fiksuojamas per vietovardžius, remiantis prielaida, kad naujų gyvenviečių pavadinimas nusistovėdavo jų įkūrėjų kalba. Tai sunkiai datuojama, ir tenka nemažai mąstyti regresyviai, pasitelkus vėlesnius šaltinius ir žemėlapius. Pavieniai ūkiai ar kaimai, sudaryti iš kelių ūkių, kartais daugiau, buvo kuriami ir švedų, ir suomių, o šie apsigyveno netoli vieni kitų. Galima įsivaizduoti, kad pasiekti susitarimai dėl pasidalijimo vietos ištekliais, kurių aidai aptinkami vėlesniuose, geriau dokumentuotuose ginčuose dėl žemės. Tai, kad nuolat apgyventa žemė, kurią anksčiau čiabuvių šeimos naudodavo sezoniškai, pavyzdžiui, žvejybai, net leidžia manyti, kad dabar jos įsikūrė sėsliai, kad užsitikrintų teises į žemę. Taip pat palikta teritorijų karaliaus valdoms (*demesne*) strategiškai svarbiose vietose, ypač prie upių, ežerų ir prekybos kelių arba negyvenamų ar retai apgyventų laukinių sričių paribiuose. Čia švedų ir suomių naujakuriai skatinti valyti žemę, kad ją būtų galima dirbti, o karaliaus valdininkai prižiūrėdavo žemės ūkio produkciją ir rinkdavo mokesčius. Po poros šimtmečių Ūsimos pakrančių srityse gyveno daugiausia švediškai kalbantys žmonės, kuriems atvykus krikščionybė pasidarė daug labiau matoma[51]. Krašto viduje, kur gyveno daugiau suomių, tavastų ir samių, naujoji religija įsitvirtino lėčiau.

Toliau rytuose miglotas pasienis tarp Švedijos karūnos įsavintų žemių ir Naugardo liko Karelija, lengvai nepasiekiama nei vienam, nei kitam. XIX a. regionas trauks etnografus ir tautosakininkus, trokštančius įamžinti tai, kas jiems atrodė amžina suomių tautos dvasia, nesuteršta švedų krikščionybės. Nors Karelijos visuomenė iš tikrųjų neliko sustingusi laike, kryžiaus žygių laikotarpiu šis regionas buvo toli ir nuo Švedijos, ir nuo Rusios galios epicentrų, ir katalikų bei ortodoksų bažnyčių poveikis papročiams, taip pat ir laidotuvėms, daug šimtmečių liko geografiškai ribotas. Čia kapinių naudojimas nesikeis ilgiausiai iš visų Suomijos regionų, kartais ankstesnės apeigos tebebus taikomos net XV a.

LIVONIJOS LINK

Skandinavų ekspansija Baltijos jūros regione buvo nuolatinis reiškinys nuo Vikingų laikų iki kryžiaus žygių eros. Pasikeitė ne tiek krikščionybės priėmimas Skandinavijos regionuose, kiek kryžiaus žygių patrauklumas, kuris ir skatino, ir pateisino augančių krikščioniškų karalysčių teritorines ambicijas. XII a. nepriklausomos bažnyčios Skandinavijoje jau atliko kertinį vaidmenį, ženklinamą Lundo, o vėliau Nidaroso ir Upsalos arkivyskupijų įkūrimo. Popiežiui ir vietos prelatams pasisakant už kryžiaus žygius kaip platesnės krikščioniškos misijos dalį, skandinavų valdovai pamažu priėmė kovos už krikščionių pasaulį idėją kaip politinį ir religinį siekį. Kryžiaus žygių kultūrą Skandinavijoje formavo ne tik kovos už Šventąją Žemę idėja, bet ir vietinės kampanijos prieš pagonis. Nors tradiciškai motyvu laikoma teritorijų plėtra ir troškimas kontroliuoti

prekybą, matyti, kad svarbų vaidmenį atliko ir religiniai elementai, nuo kasdienės misionieriškos veiklos iki sielovadinės infrastruktūros, tarnaujančios ir atsivertusių čiabuvių, ir migrantų krikščionių bendruomenėms.

Tarp Skandinavijos karalysčių išsiskiria Danija, kurios valdantysis elitas labiausiai įsijautė į kryžiaus žygius. Jų interesai siekė ne vien Šventąją Žemę ir giliai įsišaknijo vietos politikoje, regioninėje plėtroje ir likusių pagonių Šiaurės tautų sukrikščioninime. Nors užkariauti Riugeną buvo platesnės Danijos įtakos plėtros pietinėje Baltijos pakrantėje strategijos dalis, labiausiai konkuruojant su kaimynais krikščionimis, laikotarpiu po karinių kampanijų religinė plotmė neišvengiama. Sunaikinti salos religinius centrus buvo ir dvasinio apsivalymo aktas, ir priemonė suardyti vietos populiacijos politinį ir kultūrinį vientisumą. Tai susilpnino pasipriešinimą danų valdžiai ir padarė žmones priklausomus nuo Bažnyčios, valstybės ramsčio. Kartu saloje po užkariavimo įsikūrę misionieriai tikriausiai tikėjo, kad gelbsti rugijų sielas. Tokia motyvų sampyna taip pat įžiūrėtina, statant paminklus su nuorodomis į kryžiaus karų sąjūdžio siekius, o kartu demonstruojant Danijos karūnos ir Bažnyčios galią.

Permąstytas ir švedų dalyvavimas kryžiaus žygiuose. Tradiciškai suomių istoriografijoje, įsišaknijusioje nacionalinėje tradicijoje, pabrėžiama Švedijos karalystės plėtra pusiasalyje kaip religinis ir kultūrinis karas. Pastaruoju metu atsivertimas į krikščionybę imtas laikyti ilgesniu, taikesniu procesu, kuris plėtojosi išvien su prekybiniais ryšiais abipus Baltijos jūros. Šitaip nušviesti, smurtiniai susirėmimai menkinami kaip pasipriešinimas mokesčiams ir dešimtinei[52]. Nežiūrint griežtos retorikos, skirtos Suomijos pagonims, ir jų sukarikatūrinimo

kaip agresyvių laukinių vėlesniuose šv. Eriko ir šv. Henriko kultuose, su suomiais buvo elgiamasi taip pat kaip ir su švedais. Jie galėjo bažnyčioje, teismuose ir vietos administracijoje vartoti savo kalbą, galėjo nevaržomai tuoktis. Tiesą sakant, jų tautybė dažniausiai neminima, jie vadinami tiesiog „švedais“[53]. Negana to, visose istorinėse Švedijos veiksmų Suomijoje analizėse išnyra konkurencija su Naugardu dėl mokesčių ir prekybos. Turint tai galvoje, kryžiaus žygiai gali pasirodyti efemeriški, net paviršutiniški, bet esama įtikimų duomenų, kad jie tapo tikra pamaldumo praktika, įaugusia į švedų religinį, politinį ir socialinį gyvenimą. Popiežiaus parama tokioms kampanijoms rodo, kad kryžiaus žygiai Švedijoje pripažinti bendru krikščionių reikalu. Bažnyčios vaidmuo tokiose kampanijose, įskaitant pamokslus ir indulgencijas, taip pat šiokią tokią karalių paramą sukarintiems ordinams, patvirtina mintį, kad Švedijoje puoselėta tikra kryžininkų kultūra.

Paskutiniais XII a. dešimtmečiais pontifiką vis labiau domino Baltijos regiono rytų pagonių sukrikščioninimas, ir kryžiaus žygiai regione laiminti vis noriau. Danams ir švedams labiausiai rūpėjo šiaurės rytų jūros kelias per Suomijos įlanką į Rusios žemes, o vokiečių pirkliai tyrinėjo pietinį kelią Daugavos upe per lyvių žemes. Netrukus jiems įkandin atkeliavo misionieriai, kurių dėka prasidėjo naujas, viską perkeitęs Baltijos regiono kryžiaus žygių istorijos skyrius.

Sukarinta krikščionybė Šiaurėje

5 skyrius

Terra Mariana
Livonijos sukūrimas

Šeštąją dieną teutonai sakė: „Ar ir toliau priešinsitės ir nepripažinsite mūsų sutvėrėjo?“ Tada estai atsakė: „Pripažįstam, jūsų Dievas stipresnis už mūsų dievus; jis mus nugalėjo ir tuo palenkė mūsų sielas jį garbinti. Todėl prašome: pasigailėkite mūsų ir tiek lyviams ir lettams, tiek ir mums uždėkite malonų krikščionybės jungą.“

Henriko Latvio Livonijos kronika[1]

ĮTVIRTINTI MISIJŲ POSTAI

Kai pirmieji vokiečių misionieriai pasiekė rytinius Baltijos krantus, tikriausiai nė nenutuokė, su kokiomis įvairiomis grupėmis netrukus susidurs. Pirmiausia jie užmezgė ryšį su lyviais, gyvenusiais ant Dauguvos upės krantų dabartinės Latvijos vakaruose, todėl šias žemes lotyniškai vadino *Livonia*, o vokiškai – *Livland*. Vėliau šis pavadinimas bus taikomas didumai dabartinės Latvijos ir Estijos[2]. Dauguvos lyviai priklausė stambesnei finų grupei, įsikūrusiai vakariniame dabartinės Latvijos provincijos Vidžemės pakraštyje ir palei rytinį Kuršo krantą – lotyniškai *Curonia*, vokiškai *Kurland*. Rytuose plytėjo bekraštė Latgalos teritorija, gyvenama kitos kalbinės grupės – baltų. Latgalių gyvenvietės siekė Rusios kunigaikštysčių

Polocko (dabartinėje Baltarusijoje), Pskovo ir Naugardo (dabartinės Rusijos vakaruose) sienas. Likusiame Kurše gyveno kuršiai, jų gyvenviečių taip pat rasta dabartinės Lietuvos šiaurės vakaruose. Į rytus nuo jų – Žiemgala ir Sėla, įsiterpusios tarp Dauguvos ir šiaurinių Žemaitijos bei Lietuvos sienų. Estiją šiaurėje taip pat sudarė įvairios regioninės Baltijos finų grupės, jos reikšmingai skyrėsi kultūra regiono šiaurės vakaruose, kur vyrauja salos ir pakrantė, ir pietryčiuose, kur plyti miškai ir aukštumos. Nė viena iš tų grupių nesukūrė savo literatūros, tad pavadinimai kilę iš krikščionių kronikų, kuriose jos atskiriamos, bet kartais žiemgaliai, sėliai ir latgaliai – visi priklausę tai pačiai kalbinei grupei – vadinami letais, o estai taip pat suplakami į krūvą, išskyrus saremiečius, kurie gyveno salose ir kronikose vadinami pagal didžiausią iš jų, lotyniškai *Osilia*, o vokiškai *Ösel* (estiškai *Saaremaa*). Šias grupes valdė aristokratų giminės, gyvenusios tvirtovėse, kurios išsamiai archeologų tyrinėtos ir Estijoje, ir Latvijoje[3]. Jų chronologijos skirtumai atskleidžia sudėtingą ir netolygų politinį kraštovaizdį, kai kurioms grupėms pajungus kitas savo teritorinei ir ekonominei įtakai, užvaldžius visą provinciją ar net kelias[4].

Trečiasis krikščionių misionierių Livonijoje įkurtas postas buvo Ryga, po pirmosios regiono vyskupijos *Üxküll* (latviškai *Ikšķile*) ir Holmo (latviškai *Mārtiņsala*). Miestas įkurtas trečiojo Livonijos vyskupo Alberto iniciatyva, jis su kryžininkų kariauna atplaukė į Dauguvos žiotis 1200 m. Albertas tęsė pirmtakų misijas tarp lyvių, bet vokiečių pirkliams upė buvo seniai žinoma, nes jungė Baltijos jūrą su prekybos centrais Lietuvoje ir Rusios žemėse. Kai atvyko kryžininkai, upę valdžiusių galybių dinamika buvo sudėtinga. Nuo X iki XII a. datuojami kapai aplink Daugmalės tvirtovę, stovėjusią pieti-

niame upės krante, siejami su įvairiomis grupėmis, įskaitant lyvius, žiemgalius, kuršius ir saremiečius. Pastarosios dvi turėjo daug laivų ir beveik neabejotinai prisidėjo kontroliuojant prekybą Dauguva[5]. Tačiau iki XII a. pabaigos upė perėjo galingos Rusios kunigaikštystės Polocko ir jo valdovo Vladimiro įtakon. Po rusėnų antpuolių Daugmalė bus apleista, tai atspindi augantį Vladimiro pasitikėjimą savimi, konkuruojant su Lietuvos didžiaisiais kunigaikščiais dėl kelio kontrolės. Vokiečių misionieriai įklimpo į tas regionines grumtynes dėl vadžios, ir strategiškai palankioje vietoje, kur jau vyko prekyba, įsikūrusi Ryga tapo nauja varžove dėl Dauguvos kontrolės[6].

Misijos pas lyvius pasirodė pavojingos. Bertholdas atsivedė kryžininkų kariauną, bet krito mūšyje. Albertas taip pat prašė popiežių skelbti kryžiaus žygį, ir Inocentas III paragino Saksonijos, Vestfalijos, Meklenburgo tikinčiuosius ir gyvenančiuosius į rytus nuo Elbės jame dalyvauti, net įsipareigojusiems leistis į kryžiaus žygį Levante leido įžadą tesėti prie Baltijos. Pontifikas aiškiai buvo suinteresuotas plėsti įtaką į rytus, bet pačius kryžiaus žygius rengė asmenys ir grupės, turintys savų tikslų, tad netrukus jie ėmė gyventi savo gyvenimą. Tų įvykių detalės vėliau aprašytos žmogaus, tuo metu buvusio arti jų. Apie jį žinome labai mažai, tik jo vardą Henrikas, tai, kad jis priklausė Alberto aplinkai ir gerai mokėjo lotyniškai bei vokiškai. Tikriausiai buvo kunigas, bet dėl jo gimimo vietos nuomonės išsiskiria. Jo rašyta ir 1227 m. baigta kronika – čia ją vadinsime tiesiog Henriko kronika – yra seniausias ir svarbiausias dabar turimas pasakojimas apie tai, kaip rytiniame Baltijos jūros krante šventojo karo žaizdre nukalta nauja krikščioniška valstybė[7]. Henrikas daug remiasi savo pastebėjimais, bet taip pat yra linkęs pūstis ir sutirštinti, o jo

dramatiškas pasakojimas nulėmė tai, kaip suprantame kataklizminius įvykius, amžiams perkeisiančius Europos šiaurės rytus. Vis dėlto pasakojimas šališkas, jame Livonijos įkūrimas pateikiamas kaip kova tarp šviesos ir tamsos, krikščionybės ir pagonybės, civilizacijos ir barbarybės. Tai galbūt nestebina, turint galvoje ne vien autorių, bet ir pasakojimo paskirtį – paaiškinti smurtinį Livonijos sukūrimą popiežiaus teismui.

Henrikas aprašė, kad Ryga buvo kertinė naujosios katalikų žemės istorijos dalis. Miesto pavadinimas „reiškia drėkinimą (*rigata*) naujuoju tikėjimu ir tarnaujančiu kaimynystėje gyvenančių pagonių krikštui“[8]. Ryga buvo prekybinis užmojis, įkurtas padedant pirkliams ir vietos lyviams, bet ji aiškiai turėjo būti ir tvirtas krikščionybės inkaras Livonijoje, suteikiantis atsivertusiems čiabuviams ir misionieriams daug saugesnį prieglobstį negu Ikškilė arba Holmas. Kai Albertas atvyko su didele kryžininkų flotile ir nuplaukė Dauguva aukštyn aplankyti anų dviejų postų, jį lyviai ir užpuolė. Po dvejų metų žiemgaliai sudegins bažnyčią Holme, o 1203 m. Ikškilę užpuls Polocko pajėgos. Bendradarbiaujant sukrikščionintiems lyviams su žeme sulyginta vietos pagonių religinė šventvietė (kaip atrado archeologai) ir paruoštas sklypas pirmajai plytinei bažnyčiai regione – Rygos katedrai, skirtai Švč. Mergelei Marijai. Pats miestas nuo pat pradžių statytas tinklelio plano, aptvertas rąstų ir žemių gynybine siena, kurią vėliau pakeis mūrinė. Pamažu miestas plėsis ir sienomis aprėps dvi kaimynines lyvių gyvenvietes.

Vos prieš dešimtmetį kasinėjimai pietrytiniame istorinio Rygos centro kampe, ties *Audēju* ir *Kalēju* gatvių sankryža atidengė pietinės čiabuvių gyvenvietės pėdsakus. Šiame plote rasta septyniolika rąstinių pastatų, pilnų šiukšlių ir nuosėdų, susikaupusių per kelis tankaus apgyvendinimo šim-

tmečius. Seniausias dendrochronologijos metodu yra datuotas apie 1209 m., tai tebėra seniausias medinis pastatas mieste, datuotas tokiu metodu[9]. Kaip ir kiti atkasti pastatai, jis surėstas daugiausia iš pušinių rąstų, sukrautų taip, kad kryžiuotųsi pastato kampuose – tai buvo su niekuo nesupainiojamas išradingas statybų stilius, šimtus metų taikytas šiame regione. Anksčiau kasinėjant Rygą rasta beveik šimtas panašių pastatų. *Audēju* / *Kalēju* kasinėjimuose rasti papuošalai buvo vietos gamybos, importinių daiktų praktiškai nepasitaikė, nors jie būdingi kitoms miesto vietoms, kur iš storesnių rąstų pastatyti karkasiniai namai, naudojant statybų techniką, atvežtą vokiečių migrantų[10]. Archeologai Rygoje aptiko tik dvidešimt keturis tokius pastatus, nors vėliau daugumą miesto statinių pakeis akmenys ir plytos. Kai kuriuose tų rąstų karkasų namų aptikta molinių krosnių – vietinė šildymo technologija. Migrantams kuriantis tarp jau esamų čiabuvių kaimų, miesto kraštovaizdis pasidarė segreguotas, bet Rygos gyventojai vis dėlto maišėsi ir bendravo, ypač religiniuose pastatuose, iškilusiuose jos horizonte. Čiabuviai darbininkai taip pat neišvengiamai prisidėjo prie Rygos pastatų ir sienų statybų. Henriko kronikoje tikrai piešiamas vieningos miesto populiacijos paveikslas, bet, kuriantis miestui, greitai radosi socialinės nelygybės, susikertančios su etnine kilme. Privilegijuočiausia grupė mieste buvo vokiečių pirkliai, jų gausėjant, suklestėjo prekybinis Rygos vaidmuo. Gyventojų Rygoje sparčiai daugėjo. Manoma, kad XIII a. pradžioje ten gyveno apie 1000 žmonių, o per kelis dešimtmečius šis skaičius padvigubės. Netrukus ji taps vienu svarbiausių Baltijos regiono miestų.

1205 m. Dauguvos atšakos, tekančios į šiaurės rytus, salelėje pradėtas statyti pirmasis Livonijos vienuolynas. Netoliese

buvo uostas ir prekybos vieta, nuo seno naudojama čiabuvių grupių, ypač saremiečių. Vienuolynas pavadintas *Dünamünde* (lietuviškai Daugavgryva, latviškai *Daugavgrīva*), o jo abatu Albertas paskyrė misionierių Teoderiką, po trejų metų iš cistersų namų Marienfelde atvyko vienuoliai. *Dünamünde* buvo įtvirtintas, jis leido ir kontroliuoti prieigą prie Dauguvos, ir tapo evangelizacijos centru, bet vietos lyvių – ir kitų kryžininkų pusėn stojusių grupių – tikėjimo transformacija eisis lėtai[11].

Tai, kas prasidėjo nuo kelių įtvirtintų misionierių postų, per tris dešimtmečius nuosekliai virto teritorijų užkariavimu, o galiausiai – beveik šimtmetį trukusiu regioniniu konfliktu. Ryga, vadovaujama karingų vyskupų, tapo pagrindiniu tiltu ir telkimosi tašku kampanijoms, kurios sudarė Livonijos kryžiaus žygius. Įkūrus Livoniją, šie pastūmė šiaurės rytinę krikščioniškojo pasaulio ribą, formuotą skirtingų migrantų ir čiabuvių tautų susidūrimų.

TERITORINĖ KRIKŠČIONYBĖ

Albertas nuolat keliaudavo į Vokietijos šiaurės provincijas šaukti kovotojų. Nuo 1200 iki 1227 m. jis ten vyko mažiausiai trylika kartų, kaip ir kai kurie jo bendradarbiai. Anot Henriko kronikos, vyskupas pirmiausia kvietė kryžininkus iš Gotlando ir Magdeburgo, o vėliau dauguma buvo kilę iš Saksonijos ir Vestfalijos[12]. Turint galvoje Šventosios Žemės konkurenciją, būsimiems kryžininkams Baltijos regione reikėjo papildomo įkvėpimo. Baltijos pagonių žemės niekada nebuvo krikščioniška teritorija, bet kryžininkai su popiežiaus Inocento III įgaliojimu teisinosi giną ten gyvenančius krikščionis, ypač

atsivertusius čiabuvius. Kai popiežius minėjo *plantatione novella fidei christiane* Livonijoje, pažodžiui – krikščionių tikybos plantaciją, jam tai konkrečiai atrodė Kristaus karalijos plėtra[13]. Plantacija augo vis sparčiau. Atsiverčiant vis naujoms čiabuvių grupėms – arba imtoms laikyti atsivertusiomis po viešo masinio krikšto, – joms ginti nuo kaimynų atgabentos kryžininkų kariaunos, tad netrukus į konfliktą įsitraukė pagonys lietuviai bei žemaičiai ir ortodoksiška Rusia. Buvo ir vidaus priešų, keliančių grėsmę plantacijai: tokių, kurie buvo pakrikštyti, bet atsigręždavo prieš sąjungininkus katalikus ir būdavo pasmerkti kaip atsimetėliai. Pontifikui atrodė pagrįsta naudoti jėgą, siekiant tokius sugrąžinti į tikrąjį tikėjimą. Tai atsispindi ir Henriko pasakojime, kur atsivertusių čiabuvių atsimetimas – jo žodžiais, semiantis įkvėpimo iš Biblijos, jie „kaip šuo vėl grįžta prie savo vėmalo“ – pateisina smurtinius kryžininkų veiksmus[14].

Taigi, pašaliečių katalikų akimis, Livonija buvo nauja krikščionių žemė, kurią reikėjo ginti. Ji bus praminta *Terra Mariana* – Marijos žeme. Toks precedentas nustatytas, pirmąją Livonijos vyskupiją paskyrus Švenčiausiajai Mergelei, bet Henriko kronikoje pagrindiniu jos kulto skleidėju vaizduojamas Albertas, o jo centras Rygoje. Naująjį žemės šventumą sustiprino kankinių – misionierių, kryžininkų, atsivertėlių – kraujas ir naujai statomose bažnyčiose įkurdinamos relikvijos, tapusios nuolatiniais šventumo švyturiais. Pasakojimai apie gausius Livonijoje vykstančius stebuklus taip pat sustiprino dieviškos paramos ilgamečiam šventajam karui nuojautą[15]. Bet dvasinis atlygis buvo tik viena paskata leistis į kryžiaus žygį Livonijoje, ir tik popiežius Honorijus III pažadėjo visiškus visuotinius atlaidus, panašius kaip kryžininkams Šventojoje

Žemėje. Pelnyti buvo galima ir materialaus atlygio. Pirma dokumentuota Alberto dovanota žemė 1201 m. teko vokiečių riteriui Conradui von Meiendorfui. Tuo pat metu jis dovanojo žemės čiabuvių kilmingajam, pakrikštytam Danielio vardu. Šie sklypai buvo prie *Lennewarden* (latviškai *Lielvārde*) ir Ikškilės tvirtovių. Jie turėjo tapti feodais, mainais už neatlygintiną darbą, kuris paprastai apimdavo ir karo tarnybą, ir dalį visų iš žemės gaunamų pajamų.

Vakarų didikų lūkestis atlygiui gauti žemės tikrai nebuvo naujiena. Regis, privati nuosavybė buvo pažįstama ir lyviams, esama duomenų, kad prieš kryžiaus žygius šeimoms priklausydavo žemės sklypai[16]. Tačiau su kryžininkų pajėgų parama naujuoju Livonijos valdovu apsiskelbęs vyskupas galėjo atimti teritorijas iš čiabuvių žemės savininkų ir jiems jas grąžinti naujomis sąlygomis, paversdamas juos vasalais. Šitaip kūrėsi visai nauji galios santykiai, sutvirtinti lojalumo ryšiais tarp atvykėlių ir čiabuvių. Kai Albertas iš vokiečių imperatoriaus gavo Livoniją kaip feodą, taip buvo formalizuota jo išskirtinė teisė į pasaulietinę valdžią savo vasalų žemėse. Jis netgi skirs tokius asmenis valdyti savo vardu ir palaikyti tvarką naujojoje krikščionių plantacijoje[17]. Kad užtikrintų krikščioniškų įstatymų vykdymą, svarbiausiems vasalams skirtas teisėjų vaidmuo, nors Henrikas skundėsi, kad pasauliečiai, paskirti į „advokato" pareigas, labiau rūpindavosi prisikimšti pinigines, o ne vykdyti teisingumą[18]. Nesunku įsivaizduoti, kad vešėjo korupcija, o valdžia, paremta smurto grėsme, buvo lengva piktnaudžiauti. Iki 1206 m. lyviai vokiečių valdžią priėmė, o 1209 m. jų pavyzdžiu pasekė kaimynai latgaliai, užėmus jų politinį centrą Jersiką. Rimčiausios kampanijos prieš estus prasidėjo 1208 m. ir baigėsi 1277 m., užkariavus salas, nors vėliau pasitaikys viso

regiono sukilimų. Kuršiai liko neužkariauti iki 1267 m., žiemgaliai priešinsis iki 1272 m., o tada po sukilimo dar atsilaikys iki 1290 m.

Greta naujo žemės perdalijimo, pirmaisiais Livonijos gyvavimo dešimtmečiais kelissyk pertvarkyto, įkurtos vyskupijos ir parapijos. Nuo pat pradžių iš užkariautos populiacijos rinkta dešimtinė išlaikyti kunigams, dalyvaujantiems misionieriškoje veikloje, ir augančiai Livonijos Bažnyčiai, tokia naujai užkrauta našta kėlė vietos gyventojų priešiškumą[19]. Po Rygos planai kurti naujas vokiškas vyskupijas pagaliau materializuosis Estijoje, 1224 m. įkūrus pietrytinę Dorpato (estiškai Tartu) vyskupiją, 1228 m. – *Ösel-Wiek* (Saremos-Lenemos, estiškai Saaremaa-Läänemaa) ir galiausiai 1234 m. – Kuršo vyskupiją. Kaip ir Rygos prelatui, kurio statusas vėliau bus pakylėtas į Livonijos ir Prūsijos arkivyskupo, kitiems vokiečių vyskupams imperatorius suteiks kunigaikščio titulą, ir savo žemėse jie turės ir pasaulietinės valdžios. Estijos šiaurėje savo vyskupiją įkurs Danijos Bažnyčia. Albertas sėkmingai įsteigė kryžiaus žygių kultūrą Baltijos regiono rytuose, tad galėjo sezoniškai vesti kariauną į Livoniją, ir jam buvo labai paranki karinė parama, teikiama čiabuvių sąjungininkų ir vasalų. Tačiau užkariavimą nulėmė patikimesnė karinė jėga.

KALAVIJUOČIAI

Krikščionių misionierių forpostams Livonijoje kilo ta pati problema, kaip ir lotynų valdovams Levante po Pirmojo kryžiaus žygio. Kryžininkų kariaunos atėjo ir išėjo, tesėjusios priesaiką, o naujosios katalikų plantacijos saugumui užtikrinti reikėjo

nuolatinių karinių pajėgų. 1202 m. Teoderikas, veikdamas Alberto vardu, iš Rygos aristokratų ir pirklių šeimų surinko naują sukarintą ordiną, pavadintą *Fratres Militiae Christi* – Kristaus kovotojų broliai. Jų santvarka sekė tamplierių pavyzdžiu, vadovavo magistras, o nariai atsiduodavo vienuoliniam klusnumo, neturto ir celibato gyvenimui[20]. Iš tamplierių jie perėmė ir ženklus – raudoną kryžių baltame fone, prie kurio pridėjo kalavijo atvaizdą. Taip pelnė kalavijuočių pravardę. Kaip vyskupo vasalai, jie gavo lėšų, žemių ir rezidenciją į rytus nuo Rygos. Bet kaip kryžiaus žygių ideologija pagrįsta institucija, jie taip pat buvo skatinami stoti į gynybinį šventąjį karą prieš tuos kaimynus pagonis, kurie buvo laikomi grėsme.

Sulieję religinį įkarštį, politines ambicijas ir ekonominius interesus, kalavijuočiai transformavo Alberto kryžiaus žygių tempą ir intensyvumą. Augant organizacijos dydžiui ir galiai, ji įsitvirtins ir Liubeke bei Visbyje, svarbiausiuose šaukimo į Livonijos kryžiaus žygius centruose. Pirmasis dokumentuotas kalavijuočių susirėmimas nutiko 1205 m., kai jie atsiliepė į Tėrvetės žiemgalių pagalbos prašymą, mat juos kamavo lietuvių antpuoliai. Kiti vietos valdovai sudarė sąjungas su vyskupu Albertu ir kalavijuočiais mainais už apsaugą nuo lietuvių. Bet, pasitaikius progai, sąjungos galėjo keistis. Tais pačiais metais čiabuvis Kuoknesės (vokiškai užrašyta kaip *Kokenhusen*) valdovas Vetsekas pasiūlė Albertui pusę savo žemių, kad aprūpintų jį ginklais ir kariais lietuvių antpuoliams atremti. Tačiau Vetsekas buvo Vladimiro iš Polocko vasalas, ir kai Albertas su savo kryžininkų kariauna išsiruošė į Vokietijos šiaurės žemes, Vetsekas sukurstė Rusios kunigaikštį sutelkti pajėgas Kuoknesėje ir pulti Rygą. Alberto flotilė užsilaikė *Dünamünde* ir galėjo apsigręžti bei apginti miestą, tad Rusios kariauna padegė

Kuoknesę ir atsitraukė į Polocką kartu su Vetseku. Įtūžę kryžininkai puolė vietos gyventojus ir iššudė daug sprukusiųjų į aplinkinius miškus.

Kalavijuočiai pasirodė veiksmingi kovoje, bet įgijo ir teritorinių ambicijų. Kai Livonija atiteko Albertui kaip feodas, brolija pareikalavo trečdalio visų užkariautų teritorijų – ir gavo. Toks žemės padalijimas, po trejų metų patvirtintas popiežiaus, ženklino naujos politinės tikrovės Baltijos regiono rytuose pradžią. Brolija turėjo pagrindinę įtvirtintą rezidenciją Rygoje, bet dabar ėmė statyti akmenines pilis, įtvirtindama naujojo režimo valdžią žemėje ir gindama savo interesus nuo kitų teritorinių valdovų, įskaitant savo suvereną. Pirmoji jų pilis pastatyta Siguldoje (vokiškai *Segewold*) tarp maždaug 1207 ir 1209 m., strateginėje vietoje prie Gaujos upės. Tiesiai priešais ją, kitapus Turaidos (vokiškai *Treiden*) slėnio, stovėjo vietos lyvių vado Kaupo tvirtovė. Jis buvo vienas pirmųjų atsivertusiųjų ir kryžininkų sąjungininkas, net lydėjo Teoderiką į Romą susitikti su popiežiumi. 1211 m. Turaidą užpuolus estams, kalavijuočiai su sąjungininkais juos atrėmė ir įgijo daug grobio, net laivų ir žirgų. Netrukus ėmė kilti ginčai dėl žemės ir išteklių.

Susikivirčijus dėl laukų ir prieigos prie bitynų (iš kurių buvo gaunamas vaškas, labai pelninga prekė), kalavijuočiai sužeidė kelis *Autine* latgalius, vėliau dėl to kilo latgalių ir lyvių sukilimas. Vyskupo vasalas Danielius von Lennewardenas suėmė ir įkalino sąmokslo vadus ir sugriovė jų tvirtoves. Taip pat padegta Turaida. Bet kaltinimai dėl neteisingo kalavijuočių elgesio tęsėsi, ir vėl prasidėjo karas su lyviais. Šįsyk pasipriešinimo centras buvo lyvių vado Dabrelio tvirtovė, kurią krikščionių kariauna beveik sugriovė, ir lyviai ėmė prašyti taikos.

Vadovaujant Raceburgo (vokiškai *Ratzeburg*) vyskupui Pilypui (Alberto vardu), 1214 m. senosios lyvių tvirtovės vietoje Turaidoje imta statyti pilis. Ji pavadinta *Vredeland* („Taikos šalis“), viliantis, kad atneš regionui taiką, nors ir toliau dažniau vartotas germanizuotas lyviškas pavadinimas. Šis raudonų plytų statinys smarkiai perstatytas antroje XX a. pusėje, kai buvo atlikti išsamūs archeologiniai tyrimai, bet identifikuoti keli jo ankstyvojo etapo arba čiabuvių tvirtovės pėdsakai.

Toliau Gaujos slėnyje, ženklinančiame lyvių ir latgalių teritorijų ribą, gyveno nedidelė grupė, vadinama vendais (negiminga šiaurinių markų vendams)[21]. Archeologiškai apie juos žinoma mažai, išskyrus jų tvirtovę Cėsyse. Greta vėlesnės pilies, turbūt garsiausio Latvijos istorijos paminklo, neskaitant Rygos, yra į akis nekrintantis žole apžėlęs piliakalnis, vadinamas *Riekstukalns*. Čia kasinėjant rasti didelės mūro sienos pamatai, ji supo kalvos viršūnę, o jos mūro technika siejama su vokiečių migrantais[22]. Anot Henriko, vendai 1206 m. atsivertė į krikščionybę, o po poros metų su jais apsigyveno kalavijuočiai. Tvirtovėje vietoje rąstinių įtvirtinimų jie pastatė mūrines sienas. 1214 m. brolija pradėjo statyti pilį greta kalvos forto, perėmę čiabuvių grupės pavadinimą ir praminę ją Vendenu (*Wenden*) – vėliau bus vartojamas latviškas pavadinimas *Cēsis*. 1209 m. kalavijuočiai taip pat sumūrijo akmenų pilį vietoje esamos Kuoknesės tvirtovės, įsikūrusios Dauguvos ir Persės (*Pērse*) santakoje. Šios teritorijos nuosavybe dalytasi su vyskupu Albertu, bet po trejų metų viskas perduota jam mainais į *Autine* tvirtovę.

Įsitvirtinęs Dauguvos žemupyje, Albertas nukreipė kalavijuočius rengti kampanijas šiauriau, estų žemėse. Jos prasidėjo 1208 m. ir virto beveik du dešimtmečius truksiančiu karu.

Konkrečios kampanijų detalės aprašomos Henriko kronikoje, ir kryžininkų, ir estų gretose kartu kovėsi lyvių, latgalių ir Rusios daliniai. Skirtingas estų grupes sutelkė Sakalos seniūnas Lembitu, kurio pajėgos įveikė kalavijuočius tais pačiais metais, kai krito Turaida. Po penkerių metų Lembitu žuvo Šv. Mato dienos mūšyje, kovodamas prieš broliją ir lyvių vadą Kaupą, šis taip pat žuvo tame mūšyje. Kalavijuočiams iš pradžių sekėsi užimti svarbias tvirtoves, o priėmusiems krikštą vietiniams jie leisdavo sudaryti jų įgulą kartu su vokiečiais.

Kalavijuočių kampanijų poveikį rodo archeologija. Kasinėjant daugybę Estijos ir Latvijos tvirtovių, aptikta daugiau kaip 200 arbaletų strėlių, kokios buvo naudojamos XIII a. pirmoje pusėje[23]. Tai buvo tuo metu mėgstamiausias Baltijos krikščioniškojo pasaulio ginklas, perimtas ir čiabuvių šių tvirtovių gynėjų. Netoli Viljandžio Estijos pietų provincijoje Sakaloje, pilies apylinkėse rasta puikiai išlikusių apsiausties pėdsakų. Pilis pastatyta ant čiabuvių rąstų ir žemių įtvirtinimų liekanų, tai buvo regioninis valdžios centras. Henrikas kronikoje kelissyk mini „Viliende“, ir kalavijuočiai iš pradžių užėmė ją 1211 m. Šeštąją apgulties dieną estų gynėjai pasidavė, pripažinę krikščionių Dievo pranašumą. Šio skyriaus pradžioje cituojamas jų pokalbis su vokiečiais, kartu su sąjungininkais lyviais ir latgaliais apgulusiais tvirtovę, turbūt neišvengiamai buvo Henriko svajonė. Sutarus dėl sąlygų ir estams leidus paimti įkaitų, vokiečių kunigai įleisti į tvirtovę ir jos pastatus bei žmones viduje apšlakstė švęstu vandeniu. Tačiau jų nekrikštijo, nes apsiausties metu pralieta daug kraujo. Taika Sakaloje ilgai netruko. Estams pavyko atsiimti tvirtovę, o kalavijuočiai vėl ją apsiautė ir pagaliau 1223 m. užėmė[24]. Kasinėjimai rodo, kad gyvenvietę ant aplinkinių kalvų sunaikino gaisras,

o būstų degėsiai sulyginti su žeme ir paversti stabiliais trebušetų pagrindais. Henrikas aprašo, kad vokiečių trebušetų įgulas gerokai pristabdė į jas arbaletais šaudantys estų gynėjai, o ant vienos kalvos archeologai rado keturiasdešimt vieną arbaleto strėlę ir geležinį kastuvą[25]. Kalavijuočiams pavyko užimti ir sugriauti tvirtovę, o netrukus jie vėl ėmė ją tvirtinti ir pastatė akmeninę pilį, pavadintą Felinu.

Šios pilys buvo naujai įgytų žemių administraciniai centrai, taip pat vieta laikyti ginklams, šarvams ir mokesčiams, imtiems rinkti iš naujųjų valdinių. Apie šių ankstyvųjų įtvirtinimų dizainą žinoma mažai, nes vėlesniais šimtmečiais jie išplėsti ir perstatyti, bet, kaip ir Vokiečių ordino pilys, stambesnieji kalavijuočių statiniai turėjo būti įtvirtinti vienuolynai, nes brolija juose gyveno bendruomenėse, kurių dienotvarkė buvo padalyta maldos ciklams, administracinėms užduotims ir kariniam pasirengimui. Su jų žemėmis siejami rašytiniai šaltiniai tikrai rodo, kad nuolat buvo pabrėžiama prieiga prie gamtinių išteklių, prisidėjusių prie jų apsirūpinimo ir pajamų. Tais metais brolija savo kovos taktiką pritaikė vietos landšaftui. Jie nustatė, kad pranašiausias metas pulti su gausia kavalerija yra žiema, kai užšąla plačios Baltijos regiono rytų pelkės, ežerai ir upės, todėl lengviau per juos persikelti. Toks metų laikas pasidarys įprastas, rengiant kryžininkų kampanijas ir Livonijoje, ir Prūsijoje.

Daug tuo metu statomų pilių turėjo būti palyginti paprasti statiniai, sekant Ikškilės pavyzdžiu. Viena žinomiausių – *Alt-Dahlen* (latviškai *Vecdole*), pastatyta Dolės saloje Dauguvoje ir pirmą kartą paminėta 1227 m. Ruošiantis statyti Dauguvos užtvanką, aptarnaujančią Rygos hidroelektrinę Salaspilyje, pilis kasinėta 1966–1968 m. Archeologai rado kampuoto statinio

liekanas, jis statytas dviem etapais, atitinkančiais palyginti trumpą didumą XIII a. trukusios okupacijos laikotarpio dalį[26]. Skersai pagrindinių pilies vartų slenksčio duobėje aukštielninkas paguldytas veršiuko kūnas, sulygiuotas su pilies sienomis. Pilį pastatė Rygos vyskupo vasalai, tad ar tai – čiabuvių praktikos pėdsakas? Panašių ritualinių užkasimų – gyvulių kaukolių – rasta po šiaurinės Rygos sienos Ramerio bokštu, jos siejamos su jo atstatymu. Tačiau tokių ritualinių užkasimų žinoma ir krikščioniškoje Europoje: Vokietijoje jie vadinami *Bauopfer* ir tie, kas paliko tokius pamatuose – matyt, norėdami magišku veiksmu sustiprinti pastatą, – galėjo būti čiabuviai arba migrantai statybininkai. Pilių statybas lydėjo kuriamas naujas religinis kraštovaizdis ne tik naujuose Livonijos miestuose, bet ir kaime. Pietinės Estijos Šv. Mikalojaus kalvoje pakeliui iš Vendeno į Dorpatą aptiktos monetų sankaupos leidžia manyti XIII a. antrame ketvirtyje čia buvus koplyčią[27]. Ji stovėjo netoli kryžininkų stovyklavietės, minimos Henriko kronikoje, ir tikriausiai buvo pastatyta vietoje, kur prieš žygį į estų Ugandį krikščionių kariaunai sakyti pamokslai.

DANŲ KRYŽIAUS ŽYGIS

Numatydamas, kad kalavijuočiai su sąjungininkais užkariaus estų žemes, Albertas 1211 m. paskyrė Teoderiką Estijos vyskupu. Tačiau čiabuvių pasipriešinimas buvo per stiprus, ir šiaurinės regiono dalies užkariauti brolijai nepavyko. Konfliktas su įvairiomis estų grupėmis ir jų sąjungininke Rusia tęsėsi keletą metų, ir 1218 m. Albertas su Teoderiku nuvyko į Danijos dvarą prašyti karaliaus Valdemaro paramos kryžiaus žygyje prieš

estus. Pajutęs galimybę praplėsti valdas, Valdemaras sutiko ir kitais metais paprašė popiežių Honorijų III suteikti įsiveržimui į Estiją kryžiaus žygio statusą. Albertas taip pat pasikvietė į pagalbą Saksonijos kunigaikštį (kitą Albertą), kai kurie istorikai tai aiškina kaip mėginimą atsverti danų teritorines ambicijas. Žinoma, vyskupui Albertui rūpėjo užtikrinti, kad rytinio Baltijos regiono evangelizacija liktų jo ir kitų vokiečių bažnytininkų rankose. Kunigaikščio akimis, pasiūlymas turėjo atrodyti patrauklus, nes su Danijos karaliumi varžėsi dėl šiaurinių Šventosios Romos imperijos žemių, o ir pats galėjo iškilti aukščiau. Bet kunigaikštis atvyko per vėlai, kad ką nors pakeistų, ir Livonijoje neįsibėgėjusios jo pajėgos įsitraukė į kovas aplink Dauguvą.

Karalius Valdemaras su kariauna nuplaukė į Estiją, lydimas Lundo arkivyskupo Anderso Suneseno, jo kanclerio Šlėzvigo vyskupo Mikalojaus ir vasalo Vaclovo, Riugeno kunigaikščio vendo. Tačiau Teoderikas buvo nužudytas, ir Alberto pastangos užsitikrinti Livonijos Bažnyčiai Estijos šiaurės vyskupiją žlugo. Danams pavyko įkelti koją į pakrantę ir atstatyti seną čiabuvių tvirtovę ant Tompėjos kalvos *Lyndanisse*, vietovėje, kuri netrukus imta vadinti Revaliu (estiškai *Tallinn*). Pamažu ant kalvos pastatyta vyskupo rezidencija, katedra, mokykla ir dominikonų vienuolynas. Ketinta sukurti naują galios centrą, kontroliuojantį jūros kelią į Naugardą per Suomijos įlanką, ir atsvarą Rygai. Kaip visada, susipynė religija, politika ir prekyba[28].

Toliau prasidėjo Danijos ir vokiškos Livonijos Bažnyčių kovos dėl estų sielų. Vokiečių ir danų kunigai lenktyniavo, krikštydami kuo daugiau čiabuvių ir tikėdamiesi išplėsti kiekvienas savo Bažnyčios įtaką. Danai netgi dalydavo švęstą

vandenį Estijos šiaurės valstiečiams, prašydami pakrikštyti savo šeimą, kol nepasirodė vokiečių kunigai. Tokius skuboto krikšto atvejus galbūt atspindi gausiai Estijos šiaurėje randami bronziniai vadinamieji Hanzos dubenys, kurie kartais aptinkami rinkiniais. Tikriausiai jie buvo atgabenti kaip dovanos vietos kilmingiesiems, o galbūt netgi atstojo krikšto indus[29]. Tokių krikšto varžybų laikais Henrikas aprašo, kaip vokiečių kunigai sunaikino estų dievų atvaizdus, laikomus šventoje *Wierlando* (estiškai Virumaa) giraitėje (vienoje iš ginčijamų šiaurės rytų provincijų). Tai vienintelis tiesiogiai aprašytas atvejis, kai Livonijos kryžiaus žygių metu užpulta pagonių religinė šventvietė, bet akivaizdu, kad sunaikintų buvo ir daugiau – kaip lyvių šventovė Rygoje.

1223 m. Danijos dvare kilo krizė. Valdemaras su sūnumi, medžioję Liujė (*Lyø*) saloje, buvo pagrobti. Tai padarė vokietis Valdemaro vasalas Henrikas, Švėrino grafas. Kol jis buvo išvykęs į Penktąjį kryžiaus žygį, Danijos karalius iš esmės nusavino nemažą dalį grafo teritorijų. Prasidėjo danų ir vokiečių pajėgų konfliktas, o jo atgarsiai buvo ilgai juntami net po Melno mūšio 1225 m. sausį, kai danai buvo nugalėti. Henrikui pavyko išreikalauti iš Valdemaro nuolaidų, iš esmės – atsisakyti danų pretenzijų į visas vokiečių teritorijas. Valdemaras nesilaikys žodžio ir mėgins žemes vėl atsikariauti, bet 1227 m. jį nugalėjo Holšteino grafas. Tai buvo istorinis įvykis – pasienis perkeltas iki Eiderio, pietinio daniškos Šlėzvigo kunigaikštystės pakraščio. Iš ten jis nepajudės iki XIX a.

Net anksčiau, negu Danija staiga neteko vadovų, Osilijoje 1222 m. prasidėjo sukilimas, paskatintas danų tvirtovės statybų saloje. Maištas išplito į kitas Estijos provincijas. Estams buvo leista prisijungti prie kai kurių kalavijuočių pilių įgulos,

ir Feline jie puolė vokiečius, susirinkusius į bažnyčią mišių. Jervoje (vokiškai *Jerwen*) jie suėmė seniūną ir, anot Henriko, jį nukankino, išplėšė širdį, iškepė ir suvalgė. Į svarbiausių iš danų ir vokiečių atimtų tvirtovių įgulas jie pasikvietė Rusios samdinių iš Naugardo ir Pskovo ir pasidalijo su jais grobį. Sukilimas taip pat turėjo ryškiai antikrikščionišką elementą. Buvo žudomi kunigai, o palaidotieji kapinėse tariamai iškasti ir kremuoti pagal pagoniškus papročius. Henrikas taip pat aprašo, kaip estai plovė vandeniu tvirtoves, namus ir prausėsi patys, vildamiesi nuskalauti tai, kas jiems atrodė krikščioniškojo krikšto dėmė. Žiniose Rygai jie aiškiai skelbė, kad jų žemėse krikščionybė nepageidaujama. Vokiečių su sąjungininkais lyviais ir latgaliais karas prieš estus tęsėsi ir kitais metais, galiausiai tvirtovės atsiimtos.

Paskutinis čiabuvių pasipriešinimo centras Estijos pietuose buvo Dorpatas, kuriame slėpėsi buvęs Kuoknesės valdovas Vetsekas su Naugardo kareiviais ir kovotojais iš įvairių Estijos provincijų. Rusios kunigaikščiai jam buvo pažadėję žemių, jei jis įstengs jas apginti. Kalavijuočiai kartu su sąjungininkais lyviais ir latgaliais apsiautė tvirtovę. Vetsekas atsisakė amnestijos ir jam bei jo kariaunai pasiūlyto leidimo saugiai pasitraukti, vildamasis, kad atvyks pastiprinimas iš Naugardo. Kai Dorpatą pagaliau užėmė kryžininkų kariauna, beveik visi viduje buvo iššudyti. Henrikas aprašo, kad buvo pasigailėta vieno Rusios kareivio, jam duotas žirgas ir jis pasiųstas į Naugardą nunešti žinios apie Vetseko pralaimėjimą. Tuomet kalavijuočiai pasinaudojo proga užimti danų žemes Estijos šiaurėje, bet popiežiaus legatas juos sudraudė ir privertė jas grąžinti. O 1227 m. brolijai pavyko užimti danų tvirtovę Revalyje. Jie išlaikė ją beveik dešimtmetį, per tą laikai pietvakariniame

Tompėjos kalvos kampe pastatė naują akmeninę pilį. Dabar dėmesys sutelktas saremiečiams sutramdyti.

ESTŲ SALOS: UŽKARIAVIMO IR KULTŪRINIŲ PERMAINŲ ATVEJO STUDIJA

1227 m. žiemą Rygos vyskupas pradėjo žygį prieš saremiečius. Meistriški jūrininkai salos gyventojai, pagarsėję plėšikavimu visoje Baltijos jūroje, seniai kontroliavo kelią per Suomijos įlanką. Saremiečių visuomenė buvo paremta klanais arba stambiomis giminėmis, kai kurios jų tam tikru metu iškildavo į politinės valdžios viršūnę ir valdydavo iš tvirtovių. Salos gyventojų ryšiai su skandinavais truko kelis šimtmečius, bet reikšmingai sutankėjo X a. Iš to kylančius smurto protrūkius ir kintančią galios dinamiką žymi tai, kad vienos tvirtovės sugriautos, o kitos statomos arba naujai sutvirtinamos. Kai pirma Rygoje, o paskui Estijos pakrantėje pradėjo kurtis krikščionių prekybos ir misionierių forpostai, kilo grėsmė tvirtai saremiečių rankose laikomai prekybai. Tai paskatino kerštо puldinėjimus, o galiausiai kryžininkai puolė salas.

Vyskupo kariauna pasiekė vakarinį Estijos krantą sausio pabaigoje. Henriko kronikoje ryškiai vaizduojama aplinka ir įvykiai. Žemę storai dengė sniegas, o jūra buvo užšalusi. Naktį buvo paliję, o ryto šaltyje aptirpęs ledas vėl sušalo. Jo paviršius buvo lygus it stiklas. Kariauna turėjo atrodyti įspūdingai, pakrantėje susirinko tūkstančiai, vėjyje plevėsavo kiekvieno dalinio vėliavos. Žengdama ledu, kariauna ėmė keltis per užšalusį sąsiaurį. Daugelis slydo ir griuvo, į šarvus ir ginklus žvangėjo skydai, skėtriojosi žirgai, vos išlaikydami pusiausvyrą ant

ledo. Visi kartu triukšmavo it griaustinis, ledas „giedojo“, skeldėjo ir linko nuo bendro visų svorio. Kariauna lėtai grumėjo per stiklinę jūrą ir pasiekė Muhu krantą, vokiečiai šią salą vadino *Mone* arba *Moon*.

Muhu maža ir plokščia, nuo vieno kranto iki kito įmanoma per kelias valandas nueiti pėsčiomis. Prieš pat klojinį per seklų Mažąjį sąsiaurį, jungiantį Muhu su daug didesne Saremos sala, lauke iškyla žemės pylimai. Jie sudaro žiedą, vietomis apaugusį vešliais krūmynais ir medeliais. Tai viskas, kas liko iš XI a. saremiečių pastatytos tvirtovės. Tuo metu šie žemių pylimai turėjo būti galingi įtvirtinimai. Ant jų stovėjo sauso mūro siena su statinių tvora viršuje, o vietomis – mediniai bokštai, tai buvo rimta kliūtis bet kokiam antpuoliui. Henrikas aprašė tvirtovėje pasislėpusių žmonių likimą. Vyskupo kariauna perėjo salą ir nužygiavo prie tvirtovės. Gyventojai siūlė derėtis, net priimti krikščionybę mainais į taiką. Kadaise kryžininkams gal ir būtų pakakę tokio gesto, ir anksčiau bendruomenės taip išsigelbėdavo. Bet šįsyk jie nepatikėjo saremiečių nuoširdumu, tad prasidėjo įnirtinga apsiaustis. Žeminiai tvirtovės pylimai buvo sukaustyti ledo, todėl dar sunkiau įkopiami, o gynėjai apšaudė iš viršaus. Abi pusės svaidėsi trebušetų rieduliais, kryžiuočiai stengėsi sudaužyti rąstų sienas ir bokštus, o saremiečiai – sunaikinti krikščionių armijos apsiausties įrenginius. Kryžininkai taip pat mėgino išgriauti sienas, kasdami po jomis tunelius, ir patys kėlė bokštus, kuriuos naudojo kaip pakylas svaidyti ietimis ir šaudyti iš arbaletų į tvirtovę apačioje. Po daugelio šimtmečių archeologai tvirtovėje aptiks tuziną geležinių arbaletų strėlių.

Henrikas aprašo, kad abi pusės šaukėsi savo dievų, prašydamos pergalės, nes tai buvo ir dvasinis mūšis. Šeštosios

apsiausties dienos rytą krikščionys užmetė ant tvirtovės sienų kablius, norėdami jas išversti. Tuomet dramatišką akimirką, įamžintą visuose tokiuose herojiškuose pasakojimuose, vienas vokiečių kryžininkas puolė įtvirtinimus. Jis vis ropštėsi sienomis ir kaskart buvo gynėjų nustumiamas, kol pagaliau, kalaviju kapodamas jų ietis, užsiropštė ant įtvirtinimų. Numetęs skydą, jis laikėsi, o aplink ant sienų lipo bendražygiai, naudodamiesi kopėčiomis, virvėmis ar plikomis rankomis. Kai kurie (galbūt po visko) net galėjo manyti esą keliami angelų, mat Dievas įspraudė pergalę jiems į rankas. Kova intensyvėjo, ir gynėjų padėtis pasidarė beviltiška, kryžininkai plūste plūdo į tvirtovę. Viduje daug saremiečių buvo nužudyta, kai kurie paimti nelaisvėn. Kam pavyko pasprukti, tuos sugaudė išorėje laukę lyviai ir latgaliai, čiabuviai vokiečių kryžininkų sąjungininkai. Sniegas ir murzinas ledas nusidažė krauju.

Nugalėtojai išplėšė pastatus, pasiėmė visus galvijus, kiek tik rado, tada tvirtovę padegė. Nuo sudarkytų griuvėsių kylančių juodų dūmų debesys turėjo būti matomi iš gretimos salos. Krikščionių kariaunai keliantis per sąsiaurį, apie skerdynes pasklido žinia. Saremiečius apėmė panika, buvo nuspręsta pasiduoti kryžininkams, kad nebūtų liejama daugiau kraujo. Tuomet įvyko apeiginis salos apvalymas. Masinis vyrų, moterų ir vaikų krikštas truko tris dienas, krikščionių kariauną atlydėję kunigai pervargo. Aprašydamas tuos įvykius, Henrikas nesutvardo džiaugsmo. Žinoma, jo pasakojimas mums pateikia tik vieną perspektyvą, ir dar labai šališką. Kiek reikšmingas buvo 1227 m. užkariavimas?

Kad geriau suprastume, kaip dėl kryžiaus žygių transformavosi visuomenė, reikia atsigręžti į vienas geriausiai salose ištyrinėtų archeologinių vietovių – kapavietes. Šimtmečiais

iki kryžiaus žygių saremiečių elitas mirusiuosius kremuodavo laužuose, prikrautuose asmeninių papuošalų, ginklų, jojimo reikmenų, įskaitant kamanas bei pentinus, ir maisto atnašų. Tuomet pelenus palaidodavo po dideliais granito rieduliais arba greta jų, kartais po akmenų krūsnimis ar net akmenų ratuose. Tokias apeigas lydėdavo puota, po jos likdavo sudužusių puodų ir gyvulių kaulų nuolaužų pėdsakai. Šiuo atžvilgiu saremiečiai buvo panašūs į pagonis kaimynus suomius ar žemyno estus, kurie taip pat praktikuodavo kolektyvines laidotuves. Tai nebuvo visiškai egalitariškos visuomenės, bet jos labai skyrėsi nuo tų, iš kurių buvo kilę kryžininkai.

Paskui, XII a., kai kurios saremiečių šeimos pradėjo laidoti mirusiuosius žemėje, kūnus guldydavo galva į vakarus, o pėdomis į rytus, daiktų įdėdavo mažai arba visai nedėdavo. Ar tai – ankstyvas požymis, kad perimama krikščioniška praktika? Nauja pomirtinio gyvenimo samprata? Dažnai tokia kūno padėtis aiškinama tuo, kad Paskutinio Teismo dieną jis atsikelsiąs veidu į Kristų, mat tikėta, kad šis pasirodys rytuose. Ar šimtus metų susidurdami su krikščionybe, saremiečiai pagaliau ėmė permąstyti, kaip jie supranta mirtį ir tai, kas laukia po jos? Tvirtai pasakyti sunku, bet, kaip matėme, panašūs laidojimo apeigų pokyčiai matyti kitose Baltijos regiono vietose tuo metu, kai sustiprėja krikščionių misionierių veikla. Esama ir kitų užuominų, kad saremiečių salose naujoji religija įgijo pagreičio, bet tik po to, kai prasidėjo kryžiaus žygiai. Tuomet, kai XIII a. ėmė vyrauti laidojimas žemėje, kartais pakito ir laidojimo vieta. Dabar ji glaudėsi prie visai naujos rūšies statinio – koplyčios ar bažnyčios.

Dažnai manoma, kad už akmenines bažnyčias, iškilusias salose po 1227 m., senesni pastatai būdavo rąstiniai, bet

tik medinių kuolų liekanos greta akmeninės Viduramžių bažnyčios *Pöide* Saremos saloje laikomos krikščionišku statiniu, ankstesniu už kryžiaus žygius. Tokios bažnyčios statytos iš skiediniu sumūrytų akmenų, o salos gyventojams anksčiau tokia technologija nebuvo žinoma. Ankstyviausias identifikuotas pavyzdys, dažnai minimas kaip seniausias Estijos akmeninis pastatas, buvo koplyčia, pastatyta Valjaloje netrukus po 1227 m. Ji primena Saksonijos pastatus, o tai galėtų reikšti, kad ranką pridėjo to regiono mūrininkai. Kitos vėlesniais dešimtmečiais statytos bažnyčios, ko gero, Vestfalijos, Pareinės ir Gotlando amatininkų darbas. Jos leidžia nutuokti, iš kur kilę migrantai atsekė įkandin kryžininkų. Ir nors tas koplyčias ir bažnyčias statė užjūrio mūrininkai, skatinami naujojo režimo, jos tikriausiai buvo užsakytos ir naudojamos čiabuvių elito. Jų turtas ir statusas dabar bus demonstruojami pastatuose, atspindinčiuose naują socialinę ir kosmologinę tvarką.

Kaip ir Vakaruose, naujosiose saremiečių bažnyčiose turėjo būti laidojami svarbiausi bendruomenės nariai. O jei taip, tuomet čia perimtas ir esminis krikščionių pasaulėžiūros dėmuo – relikvijų galia. Apie tai, kaip anksti saremiečių salose atsirado relikvijų, žinome iš nuostabios medžio skulptūros, datuojamos XIII a. viduriu – nedidelio krucifikso, anksčiau saugoto Kerlos bažnyčioje (vėliau nugriautoje), o dabar Saremos muziejuje. 52 cm aukščio Kristaus figūra išdrožta taip, kad kojos ištiestos viena greta kitos, o ne sukryžiuotos, todėl kūnas prie kryžiaus prikaltas keturiomis vinimis, nors labiau įprasta matyti tris. Tai gali atrodyti smulkmena, bet mums nurodo konkrečią skulptūros datą. Ji turėjo būti pagaminta per pirmuosius du XIII a. dešimtmečius, kol neatėjo mada Kristų nukryžiuoti su trimis vinimis[30].

Kitos užuominos – tai, kaip pavaizduotas Kristaus veidas ir kūnas. Akys žvelgia žemyn, burna truputį pražiota. Tokia detalė taip pat svarbi, nes ji irgi buvo populiari XIII a. pradžioje, kai priešais krucifiksą būdavo giedama, o taip vaizduojamas Kristus tarsi tiesiai kreipiasi į savo klausytojus. Skulptūroje regimai įrėžta nukryžiavimo kančia, figūra nelyginant persikreipusi iš skausmo – įtempta laikysena, išriesta krūtinė išryškintais šonkauliais, išsipūtęs pilvas, žiojinti žaizda dešiniame šone. Kūnas buvo skirtas apžiūrėti ne tik iš priekio, bet ir iš šono, trimatėje erdvėje, ir dėl to jis žiūrovui atrodo žmogiškesnis, labai atpažįstamas kaip savas. Tai atspindėjo Vakaruose augantį troškimą suartėti su Kristaus žmogiškumu ir kančia. Visa figūros nugara nuo pečių iki juosmens buvo išskobta ir išklota skiediniu, sudarant nedidelę ertmę. Galvoje taip pat būta angelės, užkemšamos kamščiu. Jose turėjo būti laikomos relikvijos, galbūt kaulo, metalo ar akmens skeveldrėlė, o galbūt trupinėlis ostijos (komunijos duonelės, kaip tikima, perkeičiamos ir virstančios Kristaus kūnu), tokią praktiką patvirtina Viduramžių religinės skulptūros Vakaruose. Tikinčiųjų akimis, tai turėjo pripildyti skulptūrą dieviškos galios ir priartinti juos prie rojaus. Relikvijos buvo būtinos bet kuriai bažnyčiai, o svarbiausios paprastai įtaisomos altoriuje. Todėl laidotuvės bažnyčioje, kuo arčiau altoriaus, pasidarė labai pageidaujamos.

Pasikeitusios laidojimo apeigos, bažnyčių statyba ir relikvijų pėdsakai – apčiuopiami duomenys, kad bent jau kai kurios vadovaujančios saremiečių šeimos priėmė krikščionių praktiką ir įsitikinimus. Nepaisant 1227 m. katastrofos, jos išsaugojo nuosavybę, socialinę padėtį, net vedybų ir paveldėjimo papročius. Bet dabar salos gyventojų buvo prašoma mokėti

duoklę. Be to, jie turėjo skirti įmokas savo kunigams išlaikyti. Tokia mokesčių našta buvo per didelė. Ateinančiais dešimtmečiais kartosis saremiečių sukilimai, o krikščionių režimas į juos toliau atsakinės kariniais veiksmais. 1261 m. po įspūdingos krikščionių karinės pergalės stojo taika griežtesnėmis sąlygomis, ir naujasis režimas pagaliau įkūrė nuolatinę rezidenciją svarbiausioje saloje, grėsmingose pilyse. Vienas iš šių pilių statytojų buvo politinis veikėjas, vos du dešimtmečius įsitvirtinęs Livonijoje – Vokiečių ordinas.

ATVYKSTA VOKIEČIŲ ORDINAS

Po vyskupo Alberto mirties 1229 m. sausį kilo naujojo Rygos prelato ir kalavijuočių kova dėl valdžios Livonijoje. Popiežiaus legatas Balduinas iš Alnos perėmė Estiją ir Kuršą – kurio gyventojai siekė sudaryti sutartį tiesiogiai su pontifiku, vildamiesi išlaikyti nepriklausomybę, – savo globon. Kalavijuočiams tai buvo nuoskauda, nes jie pretendavo į šių regionų teritorines teises. Jie sudarė koaliciją ir 1234 m. išvarė legatą iš Livonijos. Grįžęs į tėvynę, Balduinas susitiko kronikininką Alberiką iš *Trois-Fontaines* ir pasiskundė jam, kaip su juo pasielgta. Nieko keisto, kad vėliau Alberikas aprašys kalavijuočius kaip „visus, išguitus iš Saksonijos už nusikaltimus“, ir kaip tokius, kurie „mano sugebėsią gyventi be teisės ar karaliaus“[31].

1236 m. rugsėjo 22 d. kalavijuočiai ir jų sąjungininkai susirėmė su žemaičių ir žiemgalių pajėgomis ties Šiauliais, Lietuvos šiaurėje. Kryžininkai, nepajėgdami pelkėse manevruoti sunkiąja kavalerija, triuškinamai nugalėti. Žuvo daug kalavijuočių, tarp jų ir magistras Folkvinas. Po pagonių pergalės

prasiveržė sukilimai pietinėje Livonijoje ir Estijos salose. Kitais metais, popiežiui pritarus, jau šešerius metus kryžiaus žygius prieš prūsus rengęs Vokiečių ordinas inkorporavo kalavijuočių likučius į savo gretas ir perėmė jų žemes bei pilis. Kalavijuočiai jau anksčiau buvo kreipęsi į ordiną aptarti galimo susijungimo, vildamiesi, kad taip konsoliduos valdžią Estijoje ir Kurše bei sustiprins finansinę padėtį[32].

Vokiečių ordinas atsiuntė į Livoniją apie šešis šimtus žmonių, tarp jų šešiasdešimt brolių riterių. Perėmęs kalavijuočių turtą, ordinas turėjo taikstytis su Livonijos episkopatų valdžia, jį laikančia vasalais savo teritorijoje. Jis taip pat paveldėjo brolijos ginčą dėl valdžios Estijos šiaurėje, bet 1238 m. sutiko ją grąžinti Danijos karūnai ir dalytis bet kokiu laimikiu iš vėlesnių užkariavimų. Už tai Valdemaras sutiko teikti ordinui karinę paramą ir atidavė jiems Jervą, visiškai nepriklausomą nuo bet kurio Livonijos vyskupo valdžios. Susitarimas bendradarbiauti ateities kryžiaus žygiuose netrukus atnešė vaisių. Popiežiaus legatas ragino rengti kryžiaus žygį prieš Naugardą, trokšdamas suvienyti Katalikų ir Ortodoksų bažnyčias. 1240 m. kryžininkų orda, įskaitant Danijos karaliaus vasalus ir daugybę ordino brolių riterių, užėmė Pskovą, o iš ten žiemą puolė Naugardo teritorijas. Pskovą jie išlaikė tik trumpai, vėliau miestą atsiėmė Naugardo kunigaikštis Aleksandras Neviškis, o tada 1242 m. balandžio 5 d. įveikė kryžininkų kariauną Ledo mūšyje ant užšalusio Peipaus ežero. Tai sustabdė ordino veržimąsi į rytus, nors smulkių susirėmimų su Naugardu ir Pskovu dar pasitaikys. Tuomet Livonijos brolija dėmesį nukreipė į pietus, atsiėmė Kuršą ir įkūrė naują būstinę Goldingene (latviškai *Kuldīga*). Atsinaujinus konfliktui, brolija po dešimtmečio vėl įtvirtino valdžią regione ir pasidalijo teritorija

su Kuršo vyskupu. Tuo metu Žiemgala jau irgi buvo užkariauta ir atitekusi ordinui bei Rygos arkivyskupui.

1251 m. Lietuvos didysis kunigaikštis Mindaugas atsivertė į katalikybę ir tapo Livonijos ordino sąjungininku, ketindamas karūnuotis karaliumi. Mainais už tarpininkavimą apsikrikštijant ir paramą karūnavimui ordinas pareikalavo teritorijų, Mindaugas jam atidavė žemių Žemaitijoje. Po metų ordinas pastatė pilį Mėmelyje (dabar Klaipėda), sukūręs atsparties tašką, iš kurio taip pat galėjo talkinti broliams, puldinėjantiems prūsišką Sembos teritoriją. Po poros metų prie pilies užaugo miestas. Netrukus jis tapo žemaičių antpuolių taikiniu. Kai žemaičių pajėgos 1259 m. nugalėjo ordiną Skuodo mūšyje, kuriame žuvo trisdešimt trys broliai riteriai, žiemgaliams skubiai įvestas karinis mokestis (septynis kartus didesnis negu įprastai), o šie atsisakė jį mokėti. Ordinas į tai atsakė, statydamas pilis Duobelėje (vokiškai *Doblen*, latviškai *Dobele*) ir Karšuvoje (vokiškai *Karshowen*), kad sustiprintų regiono kontrolę, ir broliai apsiautė čiabuvių tvirtovę Tervetę. Žemaičiai atėjo žiemgaliams į pagalbą, bet ordino pilių užimti nepajėgė. Po metų į konfliktą prieš broliją greta žemaičių stojo ir kuršiai. 1260 m. liepą bendros ordino Prūsijos ir Livonijos pajėgos katastrofiškai pralaimėjo Durbės mūšį. Žuvo Livonijos magistras Burhartas fon Hornhauzenas ir Prūsijos maršalas. Tai paskatino naujus saremiečių, kuršių, žiemgalių ir prūsų sukilimus, ir net Mindaugas atsigręžė prieš ordiną, išvarė ir iššudė krikščionis savo karalystėje, sugriovė savo paties pastatydintą katedrą. Konfliktas tęsėsi Livonijos pietuose, o 1267 m. ordinas kartu su Dorpato vyskupu gynėsi nuo Rusios puolimo Estijos rytuose.

1269–1270 m. žiemą į Livoniją įsiveržė lietuvių kariauna, ir ordino magistras Otto von Lutterbergas iš Estijos atsivedė

pajėgų, tarp kurių buvo danų karių, pasitikti lietuvių ant užšalusios jūros tarp žemyno ir Muhu. Taip prasidėjusiame Karusės mūšyje žuvo magistras ir daug brolių riterių. Naujasis magistras Walteris von Norteckenas užsitikrino Prūsijos brolijos pagalbą ir užėmė kelias tvirtoves, kuriomis lietuviai naudodavosi, kad pasiektų pakrantę. Po metų ordinas užėmė Tervetę, o žiemgaliai buvo priversti sudaryti paliaubas. Tvirtovę žiemgaliai su sąjungininkais lietuviais atsiims 1279 m. Po dvejų metų ordino pajėgos apsupo tvirtovę ir privertė žiemgalius vėl sutikti su paliaubomis ir mokėti mokesčius. Taika ir vėl netruko ilgai. 1258–1259 m. žiemą ordinas kitapus Tervetės pastatė Heiligenbergo pilį. Ją sugriauti mėgino ir žemaičiai, ir žiemgaliai, bet jiems nepavyko, ir galiausiai Tervetė liko apleista. Žiemgaloje nesutarimai oficialiai baigėsi 1290 m., pasidavus paskutinei Sidrabės teritorijai. Pietinė regiono dalis liko be žmonių, išgyvenusieji pasitraukė į Žemaitiją[33]. Maždaug tuo metu buvo sukurtas antras svarbiausias rašytinis šaltinis apie kryžių karų įvykius – Eiliuotoji Livonijos kronika. Ji parašyta vidurine vokiečių aukštaičių kalba, jos turinys vaizdingesnis negu Henriko kronikos, ir ji buvo skirta įkvėpti vokiečių kilminguosius prisijungti prie nesibaigiančių ordino kryžiaus žygių prieš Lietuvą[34].

XIII a. antroje pusėje ordinas investavo į kalavijuočių pastatytų pilių plėtrą ir statė naujas, siekdamas įtvirtinti teritorijų kontrolę. Pagrindinis jų vienuolynas Livonijoje liko Rygoje, bet 1250 m. iškilo nauja pilis Feline, ji taps viena stipriausių regione. Ilgai netrukus, aplink daugumą tų pilių suplanuoti miestai, paprastai greitai po įkūrimo apsupami sienomis ir grioviais. Vietos gyventojai juos laikė įtvirtintomis gyvenvietėmis, kaip rodo estiški ir latviški daiktavardžiai, reiškiantys

miestą – atitinkamai *linn* ir *pilsēta*. Statytos ir mažesnės pilys, kaip *Karkus* (estiškai *Karksi*), kurių seniausi archeologiniai sluoksniai siekia XIII a. septintąjį dešimtmetį, o po dviejų dešimtmečių prasideda intensyvi statybų veikla[35]. Čia atvykus vokiečių migrantus rodo tai, kad nesama vietinės ant rato žiedžiamos keramikos ir naudojami iš šulų sunerti dubenys. Rasta ypač puikiai išsilaikiusių skaičiavimo pagaliukų – seniausi fiziniai duomenys Baltijos regiono rytuose apie naujojo režimo čiabuvių populiacijai įvestų mokesčių sistemą. Įrantos ant tų pagaliukų buvo būdas pažymėti žemės ūkio produkcijos kiekį, pristatomą į tokias pilis kaip *Karkus* čiabuvių nuomininkų ir ten laikomą pilies bendruomenės reikmėms arba transportavimui į aukštesnio lygio centrą, Feliną ar Rygą. Čiabuvių ūkininkų darbą rodo pilies apylinkių kraštovaizdžio duomenys: vietos žiedadulkės atskleidžia, kad tuo metu kraštovaizdis buvo atviras ir kultivuojamas. Neturime įrašų apie tai, kiek kaimų buvo įkurta Livonijos pilių teritorijoje XIII a. pabaigoje, išskyrus daniškąją Estijos dalį. Karališkasis kunigaikštystės aprašas, arba *Liber Census Daniae*, datuojamas apie 1240 m., priskaičiuoja iš viso 801 *Haken* – arimą, siejamą su čiabuvių kaimais, iš kurių naujieji viešpačiai gaudavo pajamų mokesčiais ir dešimtinėmis. Danijos karaliui rūpėjo sužinoti, kiek galima pelnyti iš rytinės savo kolonijos[36].

LIVONIJOS SUKŪRIMAS

Neabejotina, kad įvykiai, sukūrę katalikiškų teritorijų skiautinį, virsiantį Livonija, buvo tragiški. Karuose prarasta daugybė gyvybių, vietinės tautos pavergtos ir priverstinai atverstos į

krikščionybę. Abi pusės nuolat žudydavo vyrus, grobdavo moteris ir vaikus. Buvo visiškai išnaikinti tam tikri čiabuvių politinio elito segmentai, pavyzdžiui, Sakalos. Į konfliktą įsitraukė kitos regiono pajėgos, o antpuolių tiesioginis motyvas dažnai nebūdavo poreikis ginti atsivertėlius, ypač turint galvoje, kad jų atsivertimas ir šiaip būdavo abejotinas. Anot Henriko kronikos, surengti šešiasdešimt septyni vergų grobimo antpuoliai, iš kurių keturiasdešimt du krikščionys įvykdė per pirmuosius tris XIII a. dešimtmečius, o dauguma pavergtųjų buvo moterys ir mergaitės. Kai kurios išsiųstos į Šventąją Romos imperiją perauklėti, bet vietos gyventojai patyrė ir ardantį poveikį socialiniam vientisumui[37]. Tuo metu Bažnyčia krikščionių pavergimą smerkė, bet pagonių toleravo ar net pateisindavo. Nuolat būdavo deginami laukai, kad priešai liktų be maisto, o prisiplėšti grobio – galvijų, žirgų, ginklų ir maisto – buvo laukiamas antpuolių atpildas, net paskata juose dalyvauti.

Tačiau didelė dalis čiabuvių po antpuolių išliko, išlaikė savo tapatybę, o vėlesniais šimtmečiais ir išaugs. Pirmaisiais Livonijos kryžiaus žygių metais regiono, atitinkančio dabartinę Estiją, populiacija skaičiuojama tarp 150 000 ir 180 000 žmonių, o Latvijoje – maždaug 200 000. XVI a. viduryje skaičiai atitinkamai išaugo iki 250 000–300 000 ir 400 000[38]. Čiabuvių elito likimas regione buvo nevienodas. Estijos vakaruose ir šiaurėje, Kurše ir dideliuose Livonijos rytų plotuose kai kurios kilmingos giminės tapo naujojo režimo vasalais, ir joms leista gyventi savo tvirtovėse. Archeologiniai šių vietų duomenys rodo tradicinio gyvenimo būdo tęstinumą, į akis krenta vakarietiškos kultūros elementų stoka[39]. Bet jose gyvenusios giminės nebeatgavo ankstesnės galios: jų žemė išdalyta kitiems, tad sumenko jų ekonominis pagrindas. Pamažu jie apleis protėvių

namus. Diduma čiabuvių toliau gyveno kaime, bet vis daugiau migruodavo į naujuosius miestus[40]. Oficialiai priėmę krikščionybę ir naująją socialinę santvarką, jie liko laisvi, ir jiems leista išlaikyti savo papročius, nešiotis ginklus ir paveldėti nuosavybę. Bet dabar jie turėjo mokėti mokesčius bei dešimtines ir naująjį režimą aprūpinti darbo jėga bei karo tarnyba.

Nepaisant to, regione įvyko ryškių demografinių permainų, nes atvykdavo vis daugiau migrantų iš Vokietijos, o šiek tiek mažiau – ir iš Skandinavijos regionų, ir jie sudarė naują privilegijuotą klasę. Jie apsiribojo pilimis, miestais ir negausiais dvarais, todėl atsirado pastebimas kultūrinis atotrūkis tarp bruzdančių miestų centrų ir kaimo. Bet visų trijų rūšių migrantų anklavai tapo kolonistų ir kolonizuotųjų sąlyčio taškais, ypač miestai, kurie sparčiai išaugo į daugiatautčius centrus. XIII a. pabaigos Rygos skolininkų knyga rodo, kad pirklių būta daugiausia iš vakarinių ir šiaurinių Vokietijos provincijų, taip pat iš Anglijos, Vengrijos ir kitų Livonijos sričių. Dar buvo ir Rusios pirklių, jie turėjo savo rajoną su Šv. Mikalojaus bažnyčia. Taip pat dokumentuojami lyviai, latgaliai, estai ir lietuviai[41]. Miestai tapo vietomis, kurių sankirtose ryškiausiai matomi skirtumai tarp privilegijuotų gyventojų, tarp kurių vyravo vokiečiai, ir čiabuvių bei kitų nevokiečių mažumos[42].

Sakralinį kraštovaizdį pamažu perkeitė bažnyčių ir koplyčių statyba, pirmiausia miestuose, o vėliau ir kaimuose. Atsiradusios bažnyčios tapdavo naujomis laidojimo vietomis, nors visoje Livonijoje toliau naudotos ir čiabuvių kaimų kapinės. 1214–1215 m. popiežius pareikalavo, kad Rygos vyskupas ir kalavijuočiai leistų atsivertėliams patiems pasirinkti laidojimo būdą, ir archeologiniai duomenys patvirtina, kad čiabuvių

laidotuvių kultūra nebuvo smarkiai persekiojama[43]. Kai kuriuose regionuose praktika laidoti mirusiuosius su gausiomis įkapėmis pamažu išblėso per XIII a., ir norma tapo krikščioniška kapų orientacija, nors kitur ji tęsėsi, lydima čiabuvių dvasingumo, ateinančio iš laikų iki kryžiaus žygių.

Livonijos sukūrimas vyko tuo pat metu, kai pietuose formavosi kitas naujas katalikiškas politinis vienetas. Jis irgi bus nukaltas kryžiaus žygių žaizdre, bet ten svarbiausias bus Vokiečių ordinas, kuris įsikurs būsimoje savo politinėje tėvynėje – Prūsijoje.

6 skyrius

Juodasis kryžius kyla
Prūsijos užkariavimas

Toje vietoje, kur įvyko mūšis, vėliau gyveno vienas atsiskyrėlis, kuris naktimis dažnai matydavo degančias žvakes, aiškiai liudijančias, jog čia žuvusieji jau buvo nuo kankinių karaliaus gavę kankinių vainikus...

Petras Dusburgietis, „Prūsijos žemės kronika“[1]

KRYŽIAUS ŽYGIAI LENKIJOS PASIENYJE

Į šiaurę nuo kaimo *Biała Góra* (iki 1945 m. vadinto *Weißenberg*), bekraštės Štumo girios Pamaryje, Lenkijos šiaurėje pakraštyje, archeologų dėmesį patraukė 1972 m. Praėjus ilgiau kaip trims dešimtmečiams, per kasinėjimus čia rasta neįtikėtina gausybė artefaktų, datuojamų Viduramžių laikotarpiu, vėliau tai taps vienu įspūdingiausių archeologinių atradimų šalyje[2]. Tie artefaktai glūdėjo storame „tamsaus dirvožemio“ sluoksnyje, pasklidusiame maždaug 4 hektarų plote, jame buvo daugiau kaip 100 duobių, pilnų organinių atliekų, keramikos šukių ir metalinių artefaktų. Toks archeologinių ypatybių tankis rodė apirusios intensyviai gyvenamos vietos likučius, bet tarp artefaktų pasitaikė ir kuo įvairiausios karinės įrangos: arbaletų strėlių, strėlių ir iečių antgalių, kaltropų (spygliuotų įrenginių, skirtų žirgams ir pėstininkams žaloti), nedidelė šarvų nuolauža,

pentinų, kamanų ir pasagų, taip pat didelis kiekis žirgų kaulų, kai kurie jų priklausė stambiems galvijams. Tai rodė, kad gyvenvietėje būta daug karių, o tarp jų tikriausiai ir riterių.

Lauke rastos trys sukrautos plytų ir čerpių krūvos, tai taip pat rodo, kad vietos kadaise būta reikšmingos. Galbūt jos atliko nuo plytinės bažnyčios, tai būtų ankstyviausias tokio tipo statinys rytiniame Vyslos krante. Dar labiau prisloškė tai, kad XIII a. *Biała Góra* bendruomenė toliau klestėjo, nors aplinkinės gyvenvietės buvo apleistos. Jos gyventojų požiūriu, vieta buvo pavojinga. Tai buvo krikščioniškojo pasaulio pakraštys, už kurio plytėjo pagonių prūsų žemės. Kasinėję archeologai manė, kad ši vieta – cistersų misionierių forpostas Santiras, apgyventas Pomerelijos naujakurių ir priklausąs nominalaus Prūsijos vyskupo Kristijono valdžiai.

Jei taip, tikriausiai ten buvo ir paties vyskupo sukarinto ordino bazė, šis buvo įkvėptas Livonijos kalavijuočių. Vėliau ši grupė bus vadinama *Fratres Milites Christi de Prussia*, Prūsijos Kristaus broliais (arba Dobrynės ordinu), o jų baltus apsiaustus puošė raudonos žvaigždės simbolis[3]. Ilgai jie negyvuos. 1235 m. balandį popiežius pritarė organizacijos susijungimui su Vokiečių ordinu, nors vėliau jie atsiskyrė, ir Kristaus riteriai toliau veikė kaip atskira grupė, bent jau iki 1240 m., o vėliau pradingo iš rašytinių šaltinių[4]. Ordinas įsigis Santirą ir pavers jį viena savo vadaviečių, iš kurios brolija valdė žemes, užimtas per žygius prieš prūsus. *Biała Góra* rasta ir vietinė, ir pilkoji keramika leido manyti, kad greta Pomerelijos amatininkų čia darbavosi ir migrantai puodžiai.

Prūsijos Kristaus brolių istorija perteikia, kaip karinės kampanijos prieš prūsus virto tikrais kryžiaus žygiais. Kaip ir Livonijoje, viskas prasidėjo nuo misionierių veiklos. Vienuoliai

cistersai iš *Łękno* abatijos Didžiojoje Lenkijoje, įkvėpti kankinio Adalberto pavyzdžio, XIII a. pradžioje kirs Prūsijos pasienį[5]. Apie jų veiklą žinoma mažai – popiežius Inocentas III reikalavo, kad ji būtų taiki, nors užfiksuotos ir žūtys, taigi kankinių sąrašas ilgėjo. Pirmasis kryžiaus žygį prieš prūsus mėgino surengti karalius Valdemaras II, su kariauna išsilaipinęs Sembos krante 1210 m. Popiežius jį ragino atversti pagonis ir skleisti krikščionių tikėjimą. Danų veiklos pėdsakus galbūt rodo didelis kiekis bronzinių vadinamųjų Hanzos dubenų, randamų Sembos kapuose ir dažniausiai datuojamų XII a. pabaiga – XIII a. pradžia. Panašiai kaip vėlesni, randami Estijoje ir siejami su tenykščiais danais, jie galėjo būti teikiami kaip dovanos prūsų kilmingiesiems[6]. Tačiau netrukus Valdemaras nusigręžė į vakarus ir žygį baigė Gdanske, priimdamas tenykščio kunigaikščio Mestvino ištikimybės priesaiką[7]. Po metų lenkai atgavo įtaką Pomerelijoje, o danų reikalai Prūsijoje iš esmės baigėsi. Atsakomybė už misiją Prūsijoje galiausiai atiteks Kristijonui, Olyvos abatijos greta Gdansko vienuoliui, kuris įsikūrė pasienio poste Santire. 1215 m. Kristijonas nukeliavo į Romą su dviem prūsų kilmingaisiais, kuriuos popiežius pakrikštijo, o jį paskyrė Prūsijos vyskupu.

Tuo tarpu padėtis Mazovijos pasienyje darėsi sudėtinga. Keletą metų jos gynybą atlaikė Kristinas, Mazovijos vaivada. Jis pasižymėjo mūšyje prieš Rusios pajėgas, gal net dalyvavo kryžiaus žygiuose Levante ir aiškiai buvo mėgstamas Mazovijos kilmingųjų. Jis organizavo tvirtovių statybą ir įtvirtinimą palei pasienį, galėjo net nukariauti kai kurias vietos prūsų grupes. O 1216 m. jis pakliuvo į prūsų nelaisvę ir buvo laikinai kalinamas. Baimindamasis dėl cistersų misijos prie Pomerelijos sienos ir Kulmo žemėje iš Mazovijos kunigaikščio Konrado bei

Plocko vyskupo gautos nuosavybės saugumo, Kristijonas paprašė popiežiaus sutelkti kariauną kryžiaus žygiui. Prašymas tenkintas 1217 m., su sąlyga, kad Kristijonas nekvies tų, kurie jau buvo įsipareigoję dalyvauti Penktajame kryžiaus žygyje Vidužemio jūros regione. Po kelių savaičių popiežius paskelbė kitą bulę, šįsyk prašomas Piastų kunigaikščių ir Gniezno arkivyskupo. Dėl to tiesiogiai prūsų žygių pasiekiamose provincijose riteriai galėjo iškeisti duotus įžadus Šventajai Žemei į kampanijas Prūsijon. Nesusirinko nė viena šių kryžininkų kariauna. Dar blogiau, Konrado įsakymu Kristinui įvykdyta mirties bausmė, tikriausiai anas jį laikė galimu varžovu – dėl šio paslaptingo veiksmo istorikai vis dar ginčijasi. Kad ir kokia buvo to priežastis, pasienio pajėgos dėl to pakriko. Gali būti, kad tada vyskupas Kristijonas nuvyko į Romą kreiptis į popiežių, nes 1218 m. pavasarį Honorijus paskelbė keturias bules, kviečiančias dalyvauti kryžiaus žygyje prieš prūsus, o atsakomybę sutelkti karius pavedė vyskupams į rytus nuo Reino, nuo Danijos iki Alpių. Visi, kurie priėmė kryžių, sulauks tokių pat indulgencijų, kaip ir davę kryžininkų įžadus kovoti Šventojoje Žemėje[8].

Cistersų misionierių požiūriu, rezultatai nuvylė. Viena kampanija į Prūsiją dokumentuota 1218 m., jai vadovavo čekų kunigaikštis Depoldas ir Vroclavo vyskupas Laurynas. Labai tikėtina, kad juos sukurstė Silezijos kunigaikštis, Depoldo uošvis Henrikas Barzdotasis. Galbūt už kryžiaus žygį prieš prūsus jis pasisakė dėl religinių motyvų, o jo žmona kunigaikštienė Jadvyga taip pat uoliai rėmė kryžininkų sąjūdį. Kartu, turėdamas galvoje Livonijos įvykius, jis galėjo viltis įgyti politinės įtakos Prūsijos žemių ateičiai. Čekijos ir Silezijos žygis beveik neabejotinai virto kariniu nuotykiu, siekiant prisiplėšti,

nes kitoje bulėje 1219 m. gegužę popiežius pakartojo ankstesnį draudimą kryžininkams vykti į Prūsiją dėl asmeninės naudos. Taip pat jis pabrėžė, kad bet kuriems kryžininkams būtinas atskiras vyskupo Kristijono leidimas įžengti į atsivertėlių žemes.

Laikinai netekęs popiežiaus paramos kryžiaus žygiui Prūsijoje, nes pasidarė akivaizdu, kad nepakanka kryžininkų pajėgų Vidaržemio regione, Kristijonas kreipėsi į kunigaikštį Henriką, ir abu kartu surengė kryžiaus žygį į Prūsiją. To skubiai prireikė po prūsų antpuolio pasienyje 1220 m. Apie šį žygį žinoma mažai, tik kitų metų sausį popiežiaus paskelbtoje bulėje kryžininkams įsakyta perduoti Kristijonui prūsus belaisvius. Po kelių mėnesių popiežiaus komisija vėl ėmė šauktis kryžiaus žygio prieš prūsus, ir Gnieznas atgavo galimybę šiuo tikslu teikti indulgencijas. Šįsyk kvietimas į kovą apsiribojo Lenkija ir Pomeranija, tai reikštų, kad kryžiaus žygio kryptį lėmė lenkų įtaka. Pasiūlymą suformulavo Lešekas Baltasis, tuometinis Lenkijos aukščiausiasis kunigaikštis, kuris mėgino atsigriebti už netesėtą priesaiką dalyvauti Penktajame kryžiaus žygyje. Pagal jo planą, Prūsijoje reikėjo kurti gyvenvietes su druskos ir geležies turgumis, o iš ten misionieriai galėtų pamokslauti pagonims. Tikslas buvo suderinti lenkų kryžininkų kampanijas su cistersų misionieriška veikla. Taip pat tada pirmą sykį nurodytas tiesioginis ryšys tarp karinių veiksmų ir įsikūrimo Prūsijoje, nors galiausiai planas nebuvo įgyvendintas.

Vėliau, 1222 m. vasarą, Henrikas surengė dar vieną kryžiaus žygį prieš prūsus, šįsyk įtraukęs Vokiečių ordino ir tamplierių brolius riterius. Taip pat nežinome smulkmenų apie tai, kas įvyko, bet abiem ordinams vėliau dovanota žemės jo kunigaikštystėje[9]. Tų metų rugpjūtį Lešekas susitiko su Henriku,

Konradu, vyskupu Kristijonu ir lenkų episkopatu Kujavijoje, visi sutarė bendradarbiauti, saugant pasienį nuo prūsų ir atstatant Kulmo tvirtovę. Tuo metu į kryžiaus žygių sąjūdį labiau įsitraukė Konradas. Tokį pasikeitusį požiūrį rodo jo antspaudai. Seniausi kunigaikščio antspaudai mėgdžiojo gerai žinomą raito šarvuoto riterio figūrą, jojančią į mūšį ir nešiną vėliava, ginančią savo valdas ir Bažnyčią, tai buvo populiaru tarp Vakarų Europos aristokratų. Tačiau 1223 m. kunigaikštis užsakė sukurti naują antspaudą, kuriame buvo vaizduojamas nešarvuotas raitas žmogus, nešinas kryžiumi ir vėliava su kryžiumi. Tai priminė tikėjimą ginantį kryžininką, pasaulietinės ir dvasinės riterystės samplaiką. Laikas sutapo su jo dalyvavimu kryžiaus žygyje prieš prūsus tais pačiais metais, tai buvo leista popiežiaus legato[10]. Žygyje dalyvavo Silezijos, Mažosios Lenkijos, Mazovijos ir Pomeranijos pajėgos, daugiausia apie ją žinoma iš kryžininkams suteiktų chartijų. Regis, kariaunos pastangos buvo sutelktos į Kulmo žemę, tikriausiai sustiprintas jos tvirtovių tinklas[11]. Išvykdami kryžininkai paliko įgulų pasieniui saugoti, bet, praėjus vos metams, prasidėjo tarpusavio kivirčai, kunigaikščių sąjunga suiro, dėl to atitraukta Mažosios Lenkijos ir Silezijos įgula[12]. Tvirtoves užėmė prūsai, jose likusi įgula išskersta. Kaštelionija dabar liko beveik neginama. Tuomet Konradas ir vyskupas Kristijonas kreipėsi į patikimą krikščioniškojo pasaulio paribių gynėjų šaltinį – sukarintus ordinus.

Galbūt Konradas pirmiausia įsikurti pasienyje kvietė tamplierius, bet apie tai duomenų mažai[13]. Lenkijos kunigaikštystėse veikė kiti sukarinti ordinai, bet jų nuosavybė buvo paskliusi, nes dovanota pavienių kunigaikščių iniciatyvomis, todėl jie nesusitelkė į vientisas pajėgas. 1226 m., Henrikui pasiūlius,

Konradas kreipėsi į Vokiečių ordiną, prašydamas pagalbos prieš prūsus. Kunigaikštis pasiūlė ordinui Kulmo žemę, bet brolija tuo metu susitelkusi vykdė karinius įsipareigojimus Levante. Kaip papildomą paskatą Konradas taip pat dovanojo ordinui kaimą Kujavijos šiaurėje, o vyskupas Kristijonas pridėjo dešimtinę iš savo vyskupijos pasienio teritorijos. Bet nepakako nė to, nes Vokiečių ordinas daugiausia dėmesio skyrė savo nuosavybei Šventojoje Žemėje. Brolija buvo neseniai įsigijusi Monforą ir ėmėsi jį įtvirtinti. Derybos dėl jų atvykimo į Prūsiją strigo.

Konradas iš nevilties nusprendė perimti iš Kristijono Kristaus brolių kontrolę, nors tikslios to aplinkybės neaiškios. Atvyko samdinių iš Žemutinės Saksonijos ir Meklenburgo, galbūt tarp jų ir riterių, atsiliepusių į ankstesnius Kristijono kvietimus kryžiaus žygin[14]. 1228 m. Konradas išvien su Plocko vyskupu suteikė jiems žemių Mazovijos ir Prūsijos pasienyje, su Dobrynės pilimi centre, vėliau ji taps jų būstine. Dabar jų vaidmuo pasidarė pasienio apsauga, nors jiems taip pat buvo leista pasilikti pusę bet kurios iš pagonių atkariautos teritorijos; kitkas atitekdavo Konradui. Tuomet, pajutę palankią progą, riteriai susitarė jungtis su Vokiečių ordinu, kad pasigerintų savo padėtį. Tai padaryta prieš Konrado pageidavimus, nes jis nenorėjo, kad jų valdos atitektų į Vokiečių ordino rankas, ir galiausiai kunigaikščiui pavyko atgauti Dobrynės teritoriją. Ilgai netrukus, 1237 m., nariai, įstoję į Vokiečių ordiną, ko gero, pasigailėjo tokio sprendimo, o Konradui pasiūlius kitą galimybę ginti pasienį aplink Drohičiną mainais į žemę, jie paliko ordiną ir persikraustė. Tolesnį jų likimą gaubia paslaptis[15].

Per tuos metus Mazovijos pasienyje ordinas pasidarė ryškiai pastebimas. Popiežiaus legatas Vilhelmas Modenietis

susitiko su ordino magistru Hermannu von Salza ir aptarė brolijos indėlį prieš prūsus. Tuomet Konradas 1230 m. ordinui suteikė dvi naujas chartijas. Pirmoji, vadinama Krušvicos sutartimi, pakartojo, kad ordinui priklauso Kulmo žemė, bet dar svarbiau – garantavo brolijos nepriklausomybę, suteikdama jiems teisę valdyti teritorijas, atkariautas iš Kristaus priešų. Nors anksčiau istorikai šį dokumentą laikė klastote, daugumai jis atrodo autentiškas[16]. Beveik neabejotinai jį parengė ordino notaras, padedamas Hermanno von Salzos ir Vilhelmo Modeniečio, o tada pasirašė Konradas[17]. Kodėl kunigaikščiui taip magėjo atsikratyti Kulmo žemės? Paskutinius keletą metų prieš atvykstant ordinui jis buvo nusitaikęs į daug stambesnį laimikį – Krokuvos sostą. Negalėjo sau leisti visų savo karinių išteklių skirti Prūsijos puolimui, todėl jam reikėjo, kad pasienį saugotų patikimos neutralios pajėgos. Antrąja chartija kunigaikštis suteikė ordinui Nešavos tvirtovę (vokiškai *Nessau*, lenkiškai *Nieszawa*), taip pat jie gavo nuosavybės iš vyskupo Kristijono ir Plocko vyskupo. Kristijonas vis dar tikėjosi, kad brolija paklus jo bažnytinei valdžiai, bet ordino žvaigždė kilo. Popiežius susikirto su Vokietijos imperatoriumi, o von Salza atliko lemiamą vaidmenį derybose, pasibaigusiose taika. Popiežius savo ruožtu suteikė papildomų garantijų ordino teisėms į žemę, įgytą Prūsijoje, įskaitant ir užkariautą. Buvo pasirengta ilgiau tęsti kryžiaus žygį per karų alinamą pasienį, iš esmės užsitikrinus naujų teritorijų užgrobimą.

Ordino kunigas Petras Dusburgietis, rašęs XIV a. pradžioje, seniausiai ir smulkiausiai atvaizdavo žemes, užkariautas per penkis kryžiaus žygių dešimtmečius. Petras Dusburgietis prūsų žemes padalijo į vienuolika regionų, jiems davęs lotyniškus pavadinimus: *Culm* ir *Lubavia* (dvi užkariautos

buvusios Mazovijos teritorijos), *Pomesania, Pogesania, Warmia, Natangia, Sambia, Nadruvia, Scalovia, Sudovia, Galindia* ir *Bartia*[18]. Iš kitų šaltinių žinome, kad kiekvienas regionas savo ruožtu dalytas į mažesnius rajonus ar grupes, nors apie kai kuriuos iš jų žinome tik nuotrupų. Pavyzdžiui, atrodo, kad Pamedė (*Pomesania*) buvo sudaryta iš dešimties atskirų sričių[19]. Iš Petro Dusburgiečio įvardytų sričių toliausiai į rytus nutolusios Sūduvos (*Sudovia*) gyventojai lenkiškuose ir Rusios šaltiniuose dar vadinami jotvingiais, jie galėjo turėti savo atskirą vakarų baltų pošeimės kalbą ir būti artimesni lietuviams[20]. Šių žemių užkariavimas amžiams transformuos kryžininkų sąjūdį Šiaurės Europoje.

VOKIEČIŲ ORDINO KRYŽIAUS ŽYGIAI: KULMO ŽEMĖS UŽĖMIMAS

Dar 1229 m. saujelė Vokiečių ordino brolių riterių apsistojo tvirtovėje, pavadintoje *Vogelsang* (lotyniškai *Cantus Avium* – „paukščių giesmė“), ant kalvos virš pietinio Vyslos kranto, upė dabar skyrė pagonių ir krikščionių žemes. Tvirtovė pastatyta, padedant kunigaikščio Konrado žmonėms, tai buvo būstinė, iš kurios rengti antpuoliai ir žvalgybos misijos į Kulmo žemę. Pirmaisiais metais pasistūmėta menkai, o po prašymo Hermannui von Salzai įgula sustiprinta gausesnėmis brolių riterių pajėgomis, vadovaujamomis išradingojo Hermanno von Balko, paskirto naujosios ordino Prūsijos krašto magistru. Von Salzos prašymu popiežius paskelbė kryžiaus žygių bulių, siūlančių visuotinius atlaidus tiems, kurie priims kryžių prieš pagonis prūsus. Dominikonai kvietimą kampanijon

pamoksluose skelbė regionuose, patiriančiuose aktyvią prūsų grėsmę – Mazovijoje ir Pomeranijoje, – bet ir tose Šventosios Romos imperijos provincijose, kuriuose ordinas turėjo rėmėjų, – Magdeburge, Hamburge-Brėmene, Moravijoje, Švabijoje ir Holšteine – bei Gotlande, kuris atliko reikšmingą vaidmenį Livonijos kryžiaus žygiuose. Greta norinčiųjų jungtis į kryžininkų kariauną Vokiečių ordinas sulauks ir paramos aukomis. Lenkų kilmingieji, baigę savo vidinį konfliktą, mielai stojo į šventąjį karą su savo palydomis ir aukomis.

1231 m. brolija įkūrė pirmą nuolatinę būstinę šiauriniame Vyslos krante. Ji pavadinta *Thorn*, žodis kildinamas iš slaviškos sąvokos, reiškiančios „pramintą taką“, tikriausiai turint galvoje upės brastą ties Nešava. Anot Petro Dusburgiečio, čia brolija įtvirtino stambų ąžuolą, aplink kurį pastatė sieną. Vėliau jo vietoje stovės rąstų ir žemių fortas, dvejus metus atstojęs naują karinę būstinę, iš kurio rengti žygiai į prūsų gyvenvietes visoje Kulmo žemėje. Priešintasi aršiai, ir brolija laikė netoliese prišvartuotus laivus, jei prireiktų atsitraukti kitapus upės į Nešavą. Paskui greta tvirtovės Torunėje suplanuotas miestas. Tam reikėjo investicijų, ir ordinas šiai pirmajai kolonijai įsteigti susivienijo su Brandenburgo markgrafu ir lenkų kunigaikščiais. Gyvenvietės pėdsakus neseniai identifikavo archeologai, o geofiziniai, geoarcheologiniai ir oro tyrimai parodė pastatus, griovius ir apsauginį pylimą su mažiausiai dvejais vartais[21]. Apie šį pirmąjį miestą žinoma labai mažai, bet, įkurtas toje vietoje, jis dažnai būdavo užliejamas, ir 1236 m. dauguma jo pastatų išardyti ir perkelti 10 kilometrų į vakarus, kur aukščiau – ten ir šiandien stovi Torunės senamiestis. Viskas, kas liko iš senosios gyvenvietės, buvo Šv. Jono Krikštytojo bažnyčia, (ji ten stovės iki XV a. vidurio), kapinės prie jos ir

ordino tvirtovė. Stovinti prie upės perkėlos, ji liko gyvybiškai svarbus į Kulmo žemę žengiančių kryžininkų kariaunų santalkos taškas.

Perkelti miestą, perėmusį Torunės pavadinimą, vieta taip pat pasirinkta tikslingai. VII a. čia įkurta maža slavų gyvenvietė, o kai X a. regioną užkariavo Piastų valstybė, pastatyta rąstų ir žemių tvirtovė, viena iš kelių, skirta pasieniui saugoti. Šią tvirtovę jos mazovų įgula apleido XII a. viduryje, neabejotinai po prūsų antpuolio, nors gyvenvietė netoliese liko, kol buvo visiškai apleista XIII a. pradžioje. Ordinas parėmė mazovų tvirtovę, nes jos pasagos formos pylimas buvo gatavas gynybinis statinys, išeinantis prie upės tiesiai pietuose. Pirmoji pilis turėjo būti rąstų ir žemių, o akmeninė siena su vartų bokštu pastatyta šiaurės rytinėje pylimo papėdėje. Po dešimtmečių pridėtas vienas plytinis aptvaras, iškeltas ant akmeninių pamatų, o kiemas apsuptas tvora, kuri ėjo senojo pylimo pasagos linija. Miestas įkurtas tiesiai į vakarus nuo ordino tvirtovės, taisyklingo plano ir apsuptas nemenko žemių pylimo su rąstų užtvaru ir grioviu[22].

Torunės vieta prie Vyslos turėjo neatsispiriamai traukti pirklius. Čia atsirado (palyginti) saugus forpostas prie pagrindinės prekybos arterijos, jungiančios Karpatus su Baltijos jūra, naujų galimybių žemėje. Senamiesčio gatvės vedė statmenai prie upės, ir buvo nesunku pasiekti nuolatinį krovininių laivų srautą. Netrukus Torunė išaugo į gyvą prekybinį centrą. Nuo pat pradžių ten vartotos monetos, pirma kaimyninių regionų, o nuo 1236 m. – nukaltos ordino. Šiam Prūsijoje kaldinti savo monetas metais anksčiau leido kunigaikštis Konradas, dar tvirčiau pripažindamas jų suverenitetą Kulmo žemėje. Seniausiose monetose vaizduojama ranka, laikanti vimpilą su

vienodų skersinių kryžiumi šalia, užuomina į kryžiaus žygius ir turbūt Tikrojo Kryžiaus relikviją, kurią ordinas nešėsi į mūšį prieš prūsus[23]. Pirmosios brolijos pergalės vakarinėse prūsų teritorijose reiškė, kad kryžininkų kampanijos sparčiai stūmėsi į priešiškesnius rytinius regionus, arčiau Lietuvos. Tokiame mieste kaip Torunė dėl to turėjo nusistovėti santykinio stabilumo atmosfera, dar labiau didinanti pastovumo jausmą ir lūkestį, kad pagonių užimtos žemės bus neišvengiamai grąžintos Kristui.

Kai brolija 1232 m. pasiekė buvusį Mazovijos kaštelionijos centrą Kulme, ėmėsi statyti tvirtovę, pavadintą *Potterberg*, kurią archeologai tapatina su paskutine *Kałdus* archeologinės vietovės faze. Po dešimtmečių ji bus išardyta, o jos medžiagos panaudotos statyti *Mewe* (lenkiškai *Gniew*) tvirtovei[24]. Ordinas 1233 m. naujai įkūrė Kulmą (galiausiai suvokietinęs jo lotynišką pavadinimą) už 2 kilometrų į pietus, Starograde (lenkiškai *Starogród*). Neseniai kasinėjant aptikti šios gyvenvietės pėdsakai ir jos pirmoji rąstų ir žemių tvirtovė[25]. Tuo metu pasidarė aišku, kad užkariautoms teritorijoms ginti bus nuolat steigiamos miestų kolonijos. Ordinas sukūrė naują chartiją – Kulmo teisę, pavadintą pagal antrąjį jo miestą regione – ji tapo daugumos Prūsijos gyvenviečių pavyzdžiu. Tais pačiais metais ši chartija suteikta ir Torunei, ji bus atnaujinta ir perkėlus miestą.

Kulmo teisė turėjo būti naudinga ordinui kaip valdovui, bet taip pat skatinti apgyventi ištuštėjusias žemes, suteikdama patrauklesnes sąlygas negu Šventosios Romos imperijos miestuose[26]. Pavyzdžiui, į Kulmo teisę įtraukta flamandiškų paveldėjimo papročių, pagal kuriuos nuosavybę vienodomis sąlygomis galėjo paveldėti ir vyrai, ir moterys, taip pat be jokių

apribojimų ją parduoti. Miestiečiams suteikta laisvė patiems išsirinkti teisėjus (nors jų rinkimuose ir sunkių nusikaltimų teismuose ordinas tardavo savo žodį) ir apsauga nuo nesąžiningų mokesčių bei nederamų muitų. Taip pat jiems žadėtas saugumas. Savaime suprantama, ordinas atsiriekdavo savo dalį. Tie, kuriems priklausė valdos kaime, pašaukti turėjo atlikti karinę tarnybą, o „pripažinimo įmokos" (t. y. mokesčiai) susieti su žemės plotu (matuojamu *Hufen* vienetais) ir fiksuotais metiniais dešimtinės mokesčiais vietos vyskupijai. Taip pat buvo reguliuojamos medžioklės, žvejybos, malūnininkystės ir kasybos teisės – Vakaruose pažįstama suverenaus valdovo saviraiška. Kulmas keletą metų vystėsi, o 1239 m. buvo perkeltas ten, kur dabar yra *Chełmno* miesto rajonas *Rybaki*. Greta naujojo miesto iki XIII a. penktojo dešimtmečio pastatyta pilis, o mieste iškilo dominikonų vienuolynas. Bet, kaip ir Torunės atveju, dėl potvynių gyvenvietė 1250 m. perkelta aukščiau, ir šis galutinis miesto variantas statytas taisyklingo plano, taikant naująjį standartizuotą matą, kuris paplito tarp Prūsijos miestų planuotojų – *Culmes Ruthe*, arba „Kulmo lazdą", dar vadinamą „Kulmo pėda".

Torunė ir Kulmas buvo pavyzdžiai, kaip bus apsaugomos įgytos teritorijos – palaipsniui jas okupuojant ir apgyvendinant. Prireikus gyvenvietes buvo galima išardyti ir perkelti kartu su visais gyventojais. Kadangi į Prūsiją suplūdo daug kryžininkų, dažnai vedamų aristokratijos įžymybių, tarp jų karalių, markgrafų ir kunigaikščių, prieš prūsus buvo galima rengti nemenkas karines kampanijas. Kai kuriose dalyvaudavo kariaunos iš įvairių regionų, nes vietos katalikų kilmingiesiems pažadėtas dvasinis atlygis arčiau namų pasirodė esąs labai patrauklus. Sunkiai šarvuota kavalerija, arbaletai ir

apsiausties mašinos dažnai minimos kaip teikusios kryžininkams karinio pranašumo, bet ilguoju laikotarpiu ordinui pasisekė, įsitvirtinus užkariautose teritorijose esamose ar naujai pastatytose tvirtovėse[27]. Jose įsikurdavo nedidelis skaičius brolių riterių, kareivių ir tikriausiai atsivertusių čiabuvių, kurie privalėdavo (o gal ir trokšdavo) kautis prieš pagonis gimines ir kaimynus. Taip pat buvo statomi apžvalgos bokštai, kad iš anksto įspėtų apie artėjančią prūsų kariauną. Sezoniškai iš esmės buvo galima tikėtis sulaukti pastiprinimo.

Ilgai netrukus, prie įvairių ordino pilių ėmė dygti suplanuoti miestai. Juose apsigyveno migrantai, tarp jų pirkliai ir amatininkai, taip pat atsivertę čiabuviai, užkūrę naują mikroekonomiką, išlaikiusią ordino įgulas ir nesibaigiančius kryžiaus žygius. Daugybė kasinėjimų Kulmo žemėje rodo, kad iki kryžiaus žygių regionas ypač garsėjo kiaulininkyste, regis, tai tęsėsi ir XIII a. Jau esamos gyvenvietės galėjo išlikti po antpuolių arba miestų apylinkėse greitai įsikūrė naujos kaimiškos kolonijos. Petras Dusburgietis Kulmo žemę aprašė kaip dykrą, bet iš tikrųjų regiono ežerų ir durpynų žiedadulkių sankaupos nerodo beveik jokio kultivacijos pertrūkio. Kiekviena kampanija stūmė pasienį vis tolėliau, tada naujai kuriamos tvirtovės sustiprindavo kraštovaizdžio taškus, kuriuos išjudinti būdavo sunku. Kartais prūsams pasisekdavo mūšis prieš broliją, per ilgą laiką jie užėmė nemažai tvirtovių, bet ordinas turėjo tiek išteklių, kad kaskart įstengdavo užkariautas teritorijas susigrąžinti.

Kada pasidarė neišvengiamas visiškas prūsų žemių užkariavimas? Ordinas negalėjo numatyti penkis dešimtmečius truksiančio konflikto, bet pirmaisiais metais brolija sparčiai ėmėsi užkariauti regionus ties Prūsijos gilumos paribiu.

Kulmo žemėje įsitvirtinta per keletą metų, tada ordinas patraukė šiaurėn palei Vyslą ir netrukus pasiekė Pamedę. 1233 m. ordinas, iš anksto pasiruošęs medžiagų, pastatė tvirtovę Vyslos užliejamų lygumų žemapelkės saloje, kurią pavadino *Sankt Marienwerder* („Šv. Marijos sala“, lenkiškai *Kwidzyn*). Gana greitai įtvirtinimai perkelti toliau nuo užliejamos lygumos ant netolimo skardžio viršaus. Greta suplanuota gyvenvietė, jai paliktas ankstesnis Marienverderio pavadinimas. Tą žiemą mūšyje prie Dzežgonio upės ordinas su sąjungininkais pamarėnais nužudė 5000 prūsų (anot Petro Dusburgiečio). Skaičius beveik neabejotinai išpūstas, bet mūšis buvo pakankamai aršus, kad atvertų kelią tolesniems užkariavimams šiaurėje[28]. Kitais metais ordinas iš naujo įtvirtino išdegusią mazovų tvirtovę Rėdene (vokiškai *Rehden*, lenkiškai *Radzyń Chełmiński*), anksčiau priklausiusią vyskupui Kristijonui. Tvirtovė saugojo Mazovijos kaštelionijos šiaurinį pakraštį ir buvo įkurta ant ežero kranto, bekraštėse šlapynėse su šen bei ten iškilusiomis salelėmis. Vienoje iš tokių salelių netoliese ordinas suplanavo miestą. Priešingame Kulmo žemės pakraštyje ordinas užėmė ir iš naujo sustiprino Graudenco (vokiškai *Graudenz*, lenkiškai *Grudziądz*) tvirtovę prie Vyslos.

Kulmo žemėje įsitvirtinta, ir pasidarė aišku, kad ordinas čia liks. Brolijai pasisekė, kad sūduviai pagrobė ir kelerius metus kalino vyskupą Kristijoną, pašalindami svarbią jų teritorinių ambicijų kliūtį. 1234 m. ordinui popiežiaus suteiktos privilegijos buvo įamžintos Riečio aukso bulėje, kuria pagonių žemės taip pat laikomos popiežiaus feodu. Taip aiškiai buvo pareikšta parama brolijos veiklai ir iš esmės legitimuoti jos užkariavimai ateityje. Imperatorius Frydrichas II po metų išdavė brolijai Riminio aukso bulę su atgaline 1226 m. data.

Ja ordinui iš esmės suteiktas imperijos kunigaikščio Prūsijoje statusas, tai galėjo būti mėginimas apriboti popiežiaus pretenzijas į ordino žemes[29]. Galiausiai nei popiežius, nei Vokietijos imperatorius netars lemiamo žodžio dėl to, kaip brolija valdė užkariautas teritorijas. Dėl visų šių dovanų ir patvirtinimų ordinas įgijo teisinį pagrindą – krikščionių valdovų ir jų valdinių akimis, kai kurie jų kovos kaip kryžininkai arba atmigruos ir apsigyvens kaip valdiniai – užimti pasaulietinę valdžią teritorijose, kurias atims iš pagonių. Taikydamiesi prie naujojo režimo, jo papročių ir teisės, atsivertę prūsų čiabuviai taip pat ims laikyti ordiną teisėtu suverenu. Dabar buvo aišku, kad Kulmo žemė ir kitos teritorijos, kuriose įsitvirtino ordinas, yra ne Mazovijos, Pomerelijos ar Brandenburgo tąsa, o atskira teritorija, valdoma karinio Šventojo Sosto sparno. Migruojančių katalikų ir atsivertusių čiabuvių akimis, tai buvo nauja šventoji žemė, saugoma Dangaus Karalienės Švč. Mergelės Marijos, motiniškos ir didingos. Krikščionišką kraštovaizdį kūrė ordino tvirtovės, pavadintos dangiškų figūrų vardais, jų koplyčios su relikvijomis ir katedros bei bažnyčios, statomos naujose miestų kolonijose[30].

PAMEDĖS UŽKARIAVIMAS

Įkūrę Marienverderio, Graudenco ir Rėdeno būstines, broliai pradėjo puldinėti prūsus Pamedėje ir kaimyninėje Pagudėje. 1234 m. ordinas užėmė ir naujai sustiprino pamedėnų tvirtovę vietovėje, pavadintoje „Pilies kalva“, prie Dežgonio upės. Tvirtovė pervadinta Kristburgu (*Christburg*) – Kristaus pilimi. Anot Petro Dusburgiečio, šį įvykį susiejusio su pirmuoju

prūsų sukilimu (1242–1249), toks pavadinimas tvirtovei duotas todėl, kad ji užimta per Kūčias. Tačiau iš tikrųjų pavadinimas gali būti kilęs iš prūsiško ir vokiško hibrido, nes jo variantai *Kirsberg / Kirsburg* gali būti susiję su prūsišku žodžiu, reiškiančiu „juodą spalvą“, ir vokišku, reiškiančiu „pilį“[31]. Užėmus tvirtovę, ji tapo nauja baze telkti kryžininkų kariaunas kitiems antpuoliams į šiaurę ir rytus.

Šią vietą archeologai ėmė kasinėti XX a. ketvirtojo dešimtmečio viduryje, o pastaruosius du dešimtmečius pradėjo iš naujo. Jie nustatė, kad tvirtovės žemių pylimai buvo iš naujo tvirtinami tris kartus – ankstyvajame geležies amžiuje, ankstyvaisiais Viduramžiais, o galiausiai XIII a. Taip pat rado daug strėlių antgalių ir arbaletų strėlių iš paskutinio laikotarpio, rodančių, kad dėl įtvirtinimo aršiai kautasi. Kai užėmė tvirtovę, ordinas pagilino griovį, paaukštino žemių pylimus ir pastatė įtvirtintus vartus. Taip pat pradėti išorinės įtvirtinimų linijos darbai, kurie liko nebaigti, galbūt dėl čiabuvių sukilimo. Vėliau ordinas ten, kur tebestovi Dzežgonio pilies griuvėsiai, įkurs savo vienuolyną (tai yra regioninę vadavietę), ją taip pat vadins Kristburgu. Tvirtovė, vėliau imta vadinti Senuoju Kristburgu, buvo gyvenama iki XIV a. pradžios, joje įkurdinta puodžiaus dirbtuvė – archeologai aptiko žiedimo krosnies likučių ir tipiškos pilkosios keramikos, siejamos su vokiečių migrantais. Galiausiai ji apleista, apžėlė ir liko vien kraštovaizdžio žymė atvykėliams ir čiabuviams pamedėnams, dabar tapusiems ordino valdiniais.

Tuo metu ordinas perėmė Kristijono gyvenvietę ir misionierių bazę Santirą, ją pavertęs administraciniu Pamedės teritorijų centru. Atgauta Nogato upės kontrolė, ir 1237 m. kryžininkų kariauna, vedama grafo Henriko Meiseniečio, iš ten

nuplaukė į Elbingo upę, kol pasiekė pietinį Vyslos įlankos pakraštį. Po metų netoliese įkurta gyvenvietė, pavadinta Elbingu (lenkiškai *Elbląg*). Ji buvo netoli apleistojo Drūsens, nors archeologai nerado jokių pėdsakų, kad vienas būtų kito tąsa. Tačiau šių dviejų vietovių pranašumai vis tiek buvo tokie pat, ir Elbingas netrukus suklestės kaip stambus prekybos centras. Miestas buvo taisyklingo plano, daugiabučius skyrė rąstais grįstos gatvės. Netrukus jame apsigyveno migrantai, daug jų buvo kilę iš Liubeko. Kaip ir kituose Prūsijoje įkurtuose miestuose, vienuolyną netruko pasistatyti dominikonai. Pasijutusi saugiai, 1240 m. brolija ėmė vietoje rąstų tvirtovės iš lauko akmenų ir plytų statyti pilį – iš esmės įtvirtintą vienuolyną, kuris po dešimtmečio taps provincijos būstine.

Pirmųjų ordino pilių pėdsakų beveik nerasta. Užkariavimams pasibaigus, jų vietoje išaugo patvaresni statiniai, bet vienas įspūdingiausių archeologijos radinių Lenkijoje per pastarąjį dešimtmetį – dabartinio Elbingo istorijos ir archeologijos muziejaus teritorijoje. Muziejus Elbinge įkurtas po Antrojo pasaulinio karo įtvirtinto Vokiečių ordino vienuolyno liekanose, pats vienuolynas sunaikintas maždaug prieš keturis šimtmečius. Keli metrai po dabartiniu žemės paviršiumi, išoriniame buvusios pilies šiaurinės pusės gynybiniame kieme, archeologai aptiko, kad prieš statant naująjį įtvirtintą kompleksą natūrali sala buvo užpilta ir sulyginta. Bet dar svarbiau, kad atkasti ypač puikiai išsilaikę rąstinių pastatų likučiai, dendrochronologijos metodu datuojami kryžiaus žygių laikotarpiu. Seniausias, turėjęs dalines medines grindis, grįstas fašinomis (žabų ryšuliais), dendrochronologijos metodu datuojamas XIII a. penktuoju dešimtmečiu, kai iš lauko akmenų ir plytų imta mūryti ordino pilis.

Stambiausi šio pastato rąstai buvo vientisi didžiulių ąžuolų kamienai. Jų skersmuo siekė beveik metrą, skaičiuojama, kad nukirsti jie, sulaukę maždaug 200 metų. Priešingai, seniausi rąstiniai pastatai ir gatvių grindiniai, atkasti istoriniame miesto centre, visi buvo iš daug mažesnių lentų. Tokie stambūs ąžuolai – rūšis, daug sykių susieta su čiabuvių religija, – kraštovaizdyje turėjo kristi į akis, nes galėjo augti šventoje giraitėje. Ir tikrai, maždaug už 20 kilometrų į pietus buvo vietovė, vadinama *Heylgewald* (šventoji giraitė), kuri dokumentuose pirmąsyk minima 1324 m., o vėliau rašoma *Heiligenwalde*, šiandien ji lenkiškai vadinama *Święty Gaj*[32]. Jeigu tokie medžiai nukirsti čiabuvių šventvietėje, panaudodamas juos statyboms, ordinas turėjo daryti ryžtingą politinį ir religinį pareiškimą. Tai puikiai derėtų su tuo, kaip brolija kariavo šventąjį karą.

Deja, apie pirmąją mūrinę Elbingo pilį daugiau beveik nieko nežinoma, bet per ankstesnius kasinėjimus rastos liekanos rodo, kad tai buvo įspūdingas ir puošnus statinys, kaip ir dera provincijos centrui. Jame stovėjo romaninio stiliaus bažnyčia, jos didybė dvelkia nuo architektūros fragmentų, atidengtų prieš Pirmąjį pasaulinį karą ir po jo. Bažnyčios įėjimas puoštas Išmintingųjų ir Paikųjų mergelių figūromis, tai palyginti dažna krikščioniškojo meno tema Vakarų ir Vidurio Europoje, ji taip pat bus plačiai taikoma, puošiant ordino pilių koplyčias. Apokaliptinė Mergelių palyginimo reikšmė – pasirengimas Antrajam Kristaus atėjimui – turėjo rezonuoti su tuo, kaip brolija suvokė savo kovą prieš Baltijos regiono pagonybę. Tai netgi seniausias mūsų turimas pavyzdys, kai ordinas Prūsijoje ėmė taikyti apokaliptinę simboliką. Bažnyčioje saugota Tikrojo Kryžiaus relikvija, kurią Hermannui von Salzai

padovanojo Vokietijos imperatorius, o skatindamas remti naująjį ordino postą, popiežius suteikė dešimties dienų atlaidus kryžininkams, pagerbiantiems šią relikviją.

Daugumai Prūsijoje įkurtų gyvenviečių bus suteikta Kulmo miesto teisė, bet Elbingas tapo reta išimtimi, 1240 m. gavusia besikuriančios Hanzos centro – Liubeko privilegijas. Dėl to Vokiečių ordinas mieste turėjo mažiau kontrolės – ir brolijai tai aiškiai nepatiko, – nors po šešerių metų miesto chartiją jie patvirtino. Tačiau miesto planui įtaką vis tiek darė Kulmas, jis suplanuotas, taikant naująjį miestų matą, kuriuo nustatytas gatvių ir daugiabučių plotis. Stambiųjų ordino įkurtų miestų biurgeriai taip pat siekdavo savivaldos, ir sudėtingi santykiai, susiklostę tarp brolijos ir jos valdinių miestiečių kartosis visuose Baltijos regiono rytuose. Nežiūrint tokių nepriklausomybės pareiškimų, ordinas primes savo valdžią visiems jo valdose suplanuotiems miestams. Bet santykiai nebuvo priešiški. Naujakurius traukė miestų privilegijos ir laisvės, teikiančios geresnių galimybių užkariautose teritorijose negu gimtinėje. Jie prisidėdavo ir prie kryžiaus žygių, įskaitant aukas ordinui ar aprūpinimą ištekliais – ginklais, laivais, žirgais, karo palyda. Kai kurie biurgeriai net patys dalyvaudavo kaip kryžininkai. Pagrindinė XIII a. į užkariautas prūsų teritorijas plūstelėjusių kolonistų motyvacija, regis, buvo dovanojama žemė, prekybos galimybės ir asmeninis pamaldumas.

1242 m. kunigaikštis Sventopelkas susivienijo su prūsais prieš ordiną, nes brolija rėmė jo brolio pretenzijas į Gdanską, taip pat kėsinosi paveržti Vyslos kontrolę. Istorikai tai dažnai laiko pirmuoju prūsų sukilimu prieš kryžininkus, nors konfliktas buvo daugiabriaunis. Ordinui užėmus dvi esmines tvirtoves, Sventopelkas paprašė taikos, bet kai 1243 m. birželio 15 d.

sūduviai išskerdė brolijos kariauną, jis pasinaudojo proga ir apsiautė Kulmą, bet miesto užimti jam nepavyko. Ordinas surinko sąjungininkų koaliciją, sudarytą iš lenkų kunigaikščių ir Sventopelko brolių, ir konfliktas užsitęs kelerius metus. Sventopelkas nesėkmingai apsiautė Elbingą, Petras Dusburgietis pabrėžė, kad miesto moterys, persirengusios vyrais, puolė prie jo įtvirtinimų – toks galios demonstravimas įtikino Pomereliją atsitraukti. Jo kariauna taip pat užėmė Kristburgą, kurį ordinui vėliau pavyko atsiimti. Tuo tarpu Meiseno ir Brandenburgo markgrafų kryžininkų kariaunos plėšikavo toliau į rytus, užkariavo Pagudę ir Varmę. Galiausiai Sventopelkas sudarė su ordinu paliaubas, ir nugalėtiesiems prūsų kilmingiesiems teko 1249 m. vasarį sutikti su sutarties sąlygomis naujojoje brolijos Kristburgo pilyje. Sutartis – vienas vertingiausių kryžiaus žygių laikotarpio dokumentų, nes ji, kaip reta, leidžia pažvelgti į vietinių gyvenimą, ji jau anksčiau minėta, kalbant apie čiabuvių religijos praktiką. Sandorį laidavo popiežiaus kapelionas Jokūbas Lježietis (būsimasis popiežius Urbonas IV), kuriam rūpėjo ne tik apsaugoti atsivertusius prūsus, bet ir užtikrinti Romos valdžią užkariautose teritorijose.

Sutartyje buvo nurodyta, kad atsivertę prūsai – vadinami neofitais – galės išsaugoti asmeninę laisvę, jeigu išliks krikščionys, bet pabrėžiama, kad visa Prūsijoje įgyta žemė yra Šventojo Sosto nuosavybė. Jie turėjo pastatyti dvidešimt dvi bažnyčias, kurių dauguma bus statoma Pamedėje, kad atsivertėliams būtų pasiekiami religiniai patarnavimai. Jie turėjo mokėti dešimtinę, tose bažnyčiose krikštyti savo vaikus, nedirbti sekmadieniais ir per religines šventes, laikytis pasninko ir eiti išpažinties. Taip pat iš jų reikalauta atsisakyti įvairių pagoniškų praktikų, tarp jų garbinti Kurką, kremuoti mirusiuosius su žirgais arba gyvais

žmonėmis bei laidoti juos su vertingais daiktais. Taip pat uždraustos dvi čiabuvių žynių grupės – lotyniškai vadinamos *Tulissones* ir *Ligaschones*, – atlikusios ritualinius vaidmenis pagonių laidotuvėse ir skelbusios, kad regi mirusiuosius, danguje jojančius žirgais. Nuo tada laidojama turėjo būti krikščionių kapinėse. Santuoka apribota viena žmona ir tik tokia, kuri nėra pirkta arba artima giminaitė (t. y. pamotė, svainė ir našlė), ji laikoma galiojančia tik tada, jei tuokiamasi bažnyčioje. Iš atsisakančių krikšto sau ar savo vaikams bus konfiskuojama nuosavybė. Prūsai taip pat turėjo mokėti dešimtinę ir teikti ordinui karinę paramą. Už tai jie toliau galėjo paveldėti, pirkti ir parduoti nuosavybę, kreiptis į krikščionių teismus, tapti kunigais ir vienuoliais, o jų kilmingieji – stoti į ordino pajėgas ir tapti riteriais[33]. Sutartis tikrai buvo vienašališkas, prūsams primestas dokumentas. Jo tekste negirdėti jokio čiabuvio balso, o neofitų vardu savo antspaudą uždėjo popiežiaus atstovas. Todėl nereikia stebėtis, kad taika netruko ilgai.

Sventopelkas pasipriešinime ordinui daugiau jokio vaidmens nesuvaidins, jis mirs 1266 m. Jo sūnus Mestvinas, kurį laiką ordino laikytas įkaitu, susikirs su jaunesniuoju broliu Vratislavu ir dėde Samboru dėl Gdansko kontrolės, o 1273 m. galiausiai liks vienintelis Pomerelijos valdovas. Rytuose grėsmę kėlė teritorinės ordino ambicijos, o vakaruose – Brandenburgo markgrafų, tad jis pasirašė kelias sutartis su Didžiosios Lenkijos kunigaikščiu Pšemislu II, kuriomis paveldėjimo atveju jų teritorijos susivienytų. Po Mestvino mirties 1294 m. Pšemislas paveldėjo Pomereliją ir po metų bus karūnuotas Lenkijos karaliumi. Valdė jis trumpai – nepraėjus nė aštuoniems mėnesiams, bus nužudytas per nepavykusį bandymą pagrobti Brandenburgo markgrafo įsakymu. Nors po mirties jo valdos

susiskaldė, lenkų pretenzijos į Pomereliją liko ir turės svarbių pasekmių ateityje.

Tais pačiais metais ordinas pastatė tvirtovę Elbinge, taip pat įsitraukė į Livonijos reikalus, kai kalavijuočių žemių valdžia perduota Prūsijos magistrui Hermannui von Balkui. Jis sustiprino įgulas ir susiderėjo dėl Estijos šiaurės grąžinimo Danijos karūnai. Hermannas von Balkas 1238 m. paliko Livoniją, o po metų mirė. Nuo tada buvo skiriamas atskiras Livonijos krašto magistras, ir ordinas ėmė vis labiau dalytis tarp investicijų į augančias teritorijas Baltijos regione ir Šventojoje Žemėje. Prūsijoje ir Livonijoje plėtotos regioninės valdymo struktūros, o ordinas sparčiai augo į stambų tarptautinių teritorijų valdovą. Paskyrus atskirus krašto magistrus, ordino vadovas imtas vadinti *magister generalis* – didžiuoju magistru. 1243 m., išrinkus popiežių Inocentą IV, ordinas paprašė dar kryžiaus žygių bulių Livonijai ir Prūsijai. Popiežius pirmą kartą suteikė brolijai galimybę savarankiškai kviesti kryžininkus į savo ilgalaikį karą Prūsijoje, atsisakius reikalavimo viešai pamokslauti ir be jokios šio leidimo galiojimo datos. Šiuo atžvilgiu ordinui leista Prūsijoje rengti nuolatinį kryžiaus žygį, nors jis ir toliau prašydavo popiežiaus leidimo ateities kampanijoms. Kai ordino kunigams XIII a. septintajame dešimtmetyje suteikta teisė skelbti kryžiaus žygius pamokslais, brolija ėmė visiškai kontroliuoti savo žygių laiką ir kvietimus[34].

Bet šie dešimtmečiai brolijai buvo ir pavojingas metas, nes jų vadovybė ėmė skaldytis tarp paramos Vokietijos imperatoriui arba popiežiui konflikte, kuris vyko Italijos šiaurėje. Ordinas nuo pat įkūrimo vis atsidurdavo tarp šių dviejų svarbiausių savo rėmėjų, o vadovaujamas Hermanno von Salzos, jis sėkmingai laviravo per politines audras. Krizė prasiveržė,

kai oponuojančios ordino frakcijos išrinko du didžiuosius magistrus. Imperatorių rėmusi frakcija 1253 m. išrinko Prūsijos magistrą Poponą Osternachą didžiuoju magistru. Jam vadovaujant, bus rimtai imtasi užkariauti Prūsijos rytus.

PRŪSIJOS RYTAI IR ČIABUVIŲ PASIPRIEŠINIMAS

Prūsijoje įkurti miestai visą kryžiaus žygių laikotarpį liko pažeidžiami, daugelis užpulti ir sugriauti, o paskui atstatyti. 1251 m. gaisras sunaikino didelę dalį Torunės, galbūt jį sukėlė antpuolis. Dėl to greta „senamiesčio" įkurtas „naujamiestis", juodu skyrė kiekvieno atskiros sienos. Vietoje ankstesnių rąstinių įtvirtinimų pastatyta ilgalaikė plytų siena, naudojant tokio pat stiliaus miesto gynybą kaip ir aplink Rygą. Miestas negailėjo investicijų į įtvirtinimus: dviguba siena ir griovys, vietomis bokštai ir įtvirtinti vartai, iš kurių dveji vėliau sustiprinti barbakanais. Naujamiesčio gynybinės sienos ir visi treji vartai pastatyti vėliau negu Senamiesčio, tuo metu abu sudarė vieningą, integruotą junginį su ordino pilimi. Panašiai gaisras 1288 m. sunaikins Elbingą, ir miestas bus perstatytas, negailint įtvirtinimų.

Karas su vakariniais notangais truko iki 1253 m., o po metų užkariavimas išplito į Bartos ir Galindos žemes. Kryžiaus žygiai prieš sembus, turbūt galingiausią prūsų grupę, dabar traukė iš šiaurės ir vakarų. 1254 m. ordino broliai Livonijoje pradėjo nesėkmingą puolimą iš Mėmelio (dabar Klaipėda) į Sembą. Tą žiemą didžiausia kada nors į prūsų žemes įžengusi kryžininkų kariauna, sudaryta iš Bohemijos pajėgų, vedamų karaliaus Pšemislo II Otokaro, ir iš Brandenburgo karių, kartu

su ordinu leidosi į kryžiaus žygį prieš vakarų sembus. Po kelių dienų likę gyvi sembai priėmė krikštą, prisiekė ištikimybę ordinui ir pasiūlė įkaitų. Pšemislas II Otokaras finansavo tvirtovės statybą ties Priegliaus upe, jo garbei pilis pavadinta *Königsberg* (lietuviškai Karaliaučius*). Nepraėjus nė metams, ji išaugo į įtvirtintą vienuolyną, o greta jo įkurta gyvenvietė. Sembų kilmingiesiems, prisiekusiems ištikimybę ordinui, grąžintos žemės ir privilegijos, tad ordinas galėjo nukreipti dėmesį į Notangą rytuose, kuri galiausiai įveikta 1256 m. Nors iki galo sutramdyti Sembą užtruks dešimtmetį, kryžiaus žygių poveikis archeologiškai jau pastebimas pirmojoje XIII a. pusėje, kai žmonės Semboje pradėti laidoti žemėje, o ne kremuoti. Tai liudija mažiausiai aštuonerios Karaliaučiaus (rusiškai *Kaliningrad*) krašto kapinės. Žirgų kremavimo laidojimo apeigų atsisakoma, įsivyrauja laidojimas žemėje, nors dar kelis dešimtmečius įkapių dedami raitelių reikmenys, pavyzdžiui, pavadžiai ir kamanos, kurias vėliau pakeičia pentinai. Jie ženklina čiabuvių sembų karių klasės virsmą naujaisiais riteriais – krikščioniškojo režimo vasalais[35]. Daug Sembos pusiasalio tvirtovių archeologiškai tebėra prastai pažįstamos, bet tos, kurios tiksliai datuojamos, buvo apleistos prieš kryžiaus žygius ar jiems vykstant.

Tuomet ordinas pradėjo žygius į pagonišką Žemaitiją, įsispraudusią tarp Livonijos ir Prūsijos. 1257–1259 m. sudarytos paliaubos, ir Livonijos bei Prūsijos pirkliai galėjo keliauti po visą Žemaitiją, o pagonys žemaičiai – laisvai judėti po ordino valdas. Bet, paliauboms pasibaigus, žemaičiai puolė

* Lietuviškoje istoriografijoje priimta vartoti šį pavadinimą, nors jis įsigaliojo vėliau (vert. past.).

krikščionių forpostus Kurše, paskatindami sukilti žiemgalius, kuršius, o galiausiai ir lietuvius. O 1260 m. iškilo naujas prūsų vadas, metęs rimtą iššūkį ordinui. Tai buvo notangų kilmingasis Herkus Mantas. Per 1240 m. kryžiaus žygį Herkus paimtas į nelaisvę ir nugabentas į Magdeburgą, kad būtų krikščioniškai perauklėtas. Ordinas nuolat siųsdavo čiabuvius įkaitus, dažnai mažus berniukus, perauklėti į imperiją, vildamasis, kad taip užaugs nauja lojalių prūsų krikščionių karta. Kaip tikras lojalus vasalas, Herkus XIII a. šeštajame dešimtmetyje kovėsi išvien su broliais prieš rytų prūsus. Tačiau dėl to sužinojo, kaip organizuojami ordino kariniai ištekliai ir kaip brolija kovoja. Tokios žinios labai pravers, kai jis sukvies Sembos, Notangos, Bartos ir Varmės prūsus sukilti prieš krikščionių valdžią. Kai jungtinės brolijos Prūsijos ir Livonijos pajėgos 1260 m. liepą nugalėtos Durbės mūšyje – tai buvo didžiausias ordino pralaimėjimas, žuvo Livonijos magistras ir Prūsijos maršalas, – tai buvo tarsi katalizatorius tam, kas vėliau imta vadinti Didžiuoju prūsų sukilimu. Jis prasidėjo rugsėjį, rytiniuose Prūsijos regionuose buvo užpulti ir iššudyti vokiečių kunigai ir naujakuriai, taip pat ordinui lojalūs čiabuviai. Kai kas dėl maišto sėkmės kaltino krikščionių nuodėmes. Maištas išplito po Prūsijos vakarus, ir popiežius paskelbė naują kryžiaus žygį. Ordinui į pagalbą atėjo kariauna iš Pareinės, ji išvadavo sembų pajėgų apsuptą Karaliaučiaus įgulą. Kryžininkai trumpam atstūmė sembus, bet jiems išvykus, šie grįžo. Karaliaučiaus įgula atsilaikė, bet dauguma sukilimo metu pakliuvo į nelaisvę. Sūduviai 1262 m. įsiveržė į Mazoviją, o lietuviai prisijungė prie puolimų Lenkijos rytuose ir Prūsijos vakaruose, antpuoliai pasiekė Kulmo žemę ir Kujaviją. Mūšyje prieš notangus žuvo Prūsijos magistras, maršalas ir daug patyrusių brolių riterių.

Kulmo žemės puldinėjimai intensyvėjo, o didelė lietuvių kariauna puolė Mazoviją, Pagudę ir galiausiai Kulmą.

Vėlesniais metais iš imperijos atvyko kryžininkų kariaunų, ir galiausiai ordinas perėmė iniciatyvą, pradėjo iš savo pilių rengti žygius palei Vyslą ir Prieglių bei visą šiaurinę pakrantę. Pagudė liko labiausiai ginčijamas regionas, ir 1271 m. bartai siekė ordiną iš ten išguiti, bet juos atstūmė Kristburgo ir Elbingo įgulos. Netrukus po to stambios sūduvių ir lietuvių pajėgos įžengė į Kulmą, bet neprasibrovė pro miesto gynybą, o pamėginęs šturmuoti ordino forpostą netoli *Schönsee* (lenkiškai *Kowalewo Pomorskie*), žuvo bartų vadas, ir jo kariauna išsisklaidė. Kitą žiemą, pasipildžiusios vokiečių pastiprinimu, kryžininkų armijos susitelkė prie Notangos, puolė pagrindinę Herkaus Manto tvirtovę ir nuniokojo regioną. Mantas ir varmių vadas netrukus pakliuvo į nelaisvę, ir jiems įvykdyta mirties bausmė. Dabar kovos susitelkė Pagudės šlapynėse ir miškuose, kur persigrupavo prūsų maištininkai. Likusios čiabuvių pajėgos nugalėtos prie Heilsbergo (lenkiškai *Lidzbark Warmiński*) 1274 m. Po keleto metų, vėl prasidėjus sukilimui, ordino pajėgos įžengė į Pagudę ir perkėlė dalį jos populiacijos, o kai kurie pabėgo į Žemaitiją.

Tuomet ordinas sutelkė dėmesį Nadruvai ir Skalvai užimti, o paskui vėl atsigręžė į Sūduvą. Šis regionas seniai buvo Rusios ir lenkų valdovų taikinys. Pastarieji XIII a. antroje pusėje surengė keletą antpuolių per pasienį, bet teritorijos užkariauti jiems nepavyko[36]. Ordinas surengė prieš sūduvius ilgalaikį karą, trukusį keletą metų, ir 1283 m. regione nebeliko gyventojų, nes daugelis išgyvenusiųjų buvo perkelti į kitas Prūsijos dalis, o likusieji pabėgo į Lietuvą. Petras Dusburgietis rašė, kad tuo karas prieš prūsus oficialiai baigėsi, ir prasidėjo karas prieš

Lietuvą. Iš tikrųjų lietuvių kariaunos jau kovėsi prieš ordiną kartu su prūsais, nors nuo dabar šventasis karas bus nukreiptas prieš didžiąją kunigaikštystę ir Žemaitiją.

UŽKARIAVIMO POVEIKIS

Lenkijos mokyklų vadovėliuose čiabuvių prūsų žemių užkariavimo istorija – ir Lenkijos vargai su Vokiečių ordinu, vėliau susikūrusia Prūsijos karalyste ir suvienytąja Vokietija – prasidėjo nuo kunigaikščio Konrado sprendimo pakviesti ordiną į Prūsiją, žvelgiant iš ateities galima nė kiek neperdėtai sakyti, kad tai pakreipė Europos istoriją. Daugumai lenkų Konradas pažįstamas iš be galo tiražuojamo XIX a. dailininko Jano Matejko piešinio, šio „tautos mokytojo" paveikslai – neginčijami, nors ir labai suromantinti lemiamų Lenkijos istorijos įvykių atvaizdai. Garsioje lenkų valdovų iliustracijų serijoje Matejko Konradą pavaizdavo kaip griežtą, vanago veido karį sunkiais šarvais, padėjusį ant dokumento durklą, negailestingą vadą, politines problemas sprendžiantį jėga[37]. Matejko šaltinis buvo Janas Długoszas, pats svarbiausias lenkų istorijos kronikininkas, rašęs XV a., Konradą apibūdinęs kaip tokį, kuris Lenkijos karalystei atnešė didžiausią pralaimėjimą ir nelaimę, nes pakvietė ordiną apsaugoti Mazovijos sienos nuo prūsų.

Akivaizdu, kad Konrado sprendimas buvo vienas iš daugelio istorinių mėginimų užvaldyti prūsus, o kartu išplėsti Piastų kunigaikštysčių ir krikščioniškojo pasaulio ribas. Lenkų kilmingiesiems ir Bažnyčiai kryžiaus žygiai buvo tapę patrauklia ideologija, ir sukarinti ordinai daugelio laikyti tinkama krikščioniškojo pasaulio sienų apsauga. Vokiečių ordinas

išvarytas iš Transilvanijos už tai, kad peržengė savo ribas, o galbūt ir dėl keliamos grėsmės misionieriškai veiklai tarp pagonių kumanų, kurie savo ruožtu sieti su Vengrijos karalystės saugumu ir siekiais. Tačiau Prūsijoje ordinui pavyko plėtoti nuosavas teritorines ambicijas, nes jo įguloms išlaikyti nuolat atvykdavo kryžininkų kariaunų ir brolių riterių. Svarbu prisiminti, kad šiuos dalyvius reikšmingai motyvavo dvasinis atpildas, nors apie šimtą kilmingųjų gavo feodus Prūsijoje, daugiausia Kulmo žemėje. Ordinas tai įgyvendino, sukūręs kryžiaus žygių kultūrą – įkurdinęs pilių koplyčiose relikvijų ir įamžinęs mūšio lauke žuvusių kankinių atminimą. Petras Dusburgietis savo pasakojimą pripildys kankinių ir stebuklų, kaip cituota šio skyriaus pradžioje, prisidėdamas prie kolektyvinės kryžiaus žygių Prūsijoje kaip teisuoliško dvasinio karo atminties[38].

Bet kalbant apie pragmatiškas pastangas, konsolidavusias įgytas teritorijas veikiančia ekonomika, ordinas sėkmingai pritraukė daug vokiečių ir lenkų migrantų, stačiusių miestus, kurie tapo klestinčiais prekybos centrais. Jie buvo puldinėjami, griaunami ir atstatinėjami. Net Kulmo žemė, pietinis užkariautų teritorijų smaigalys, daug dešimtmečių liko nestabilus regionas, kamuojamas nuolatinių prūsų ir lietuvių kariaunų įsiveržimų, o paskutiniam 1277 m. vadovavo sūduviai. Prūsai, padedami Pomerelijos ir lietuvių, surengė du didelius sukilimus, kuriems nepavyko išguiti kryžininkų. Nieko nepaisydamas, ordinas sėkmingai įsitvirtino užkariautose teritorijose ir atlaikė antpuolius iš visų pusių. Užkariavimo sėkmę nulėmė jo tvirtovės ir miestų kolonijos, lydimos labai veiksmingos ir vis tobulėjančios teritorinio valdymo sistemos.

Ordino vadovybėje pasikeitė keli magistrai, o organizacijai augant tarptautiniu mastu, iškilo didžiojo magistro

pareigybė, jis vadovavo vis galingesnei tarptautinei korporacijai. Į ordino gretas 1237 m. integravus kalavijuočius, jis perėmė visą karinių užmojų Prūsijoje ir Livonijoje kontrolę. Kartu brolijos atvykimas reiškė cistersų misijos Prūsijoje galą. Kai sembai 1233 m. paėmė nelaisvėn vyskupą Kristijoną, ordinas išplėšė jo žemes ir perėmė finansines teises į bažnyčias ir koplyčias, pakirsdamas cistersų misijos ekonominį pamatą. Kristijonas laikytas nelaisvėje penkerius metus, per tą laiką misija visiškai išardyta. 1235 m. į Vokiečių ordiną inkorporuoti Dobrynės broliai, paskui jie trumpai vėl perėjo kunigaikščio Konrado valdžion. Taigi, kai Kristijonas pagaliau atgavo laisvę, paaiškėjo, kad yra pergudrautas ir nušalintas nuo bet kokio tolesnio prasmingo vaidmens Prūsijoje. Vėlesnė bažnytinės organizacijos raida buvo veikiama ordino, teritorija padalyta į keturias vyskupijas, valdomas vyskupų, savo žemėje turinčių pasaulietinės galios. Paskutiniais XIII a. dešimtmečiais ordino valdos Prūsijoje ir Livonijoje vis labiau darėsi pusiau nepriklausomos atšakos, bet po kelių dešimtmečių Prūsija taps politiškai reikšmingiausiu ordino regionu.

O čiabuviai prūsai? Užkariavimo poveikis šioms grupėms buvo sunkesnis negu Livonijoje. Politinis kraštovaizdis visiškai transformuotas, nes naujasis režimas sunaikino arba perėmė visas čiabuvių tvirtoves, o jų vietoje pastatė naują įtvirtintų vienuolynų ir mažesnių pilių tinklą. Prūsų bendruomenės liko socialiai išsisluoksniavusios, kai kurios kilmingos giminės tebeturėjo galios, tapusios naujojo režimo vasalėmis. Tačiau pamažu įvyko reikšmingas demografinis pokytis. Skaičiuojama, kad XIII a. pradžioje Prūsijoje gyveno apie 170 000 žmonių. Pirmąjį XIV a. dešimtmetį čiabuvių populiacija susitraukė iki 90 000, bet prisidėjo apie 30 000 lenkų ir 15 000 vokiečių[39].

XIV ir XV a. vyks reikšmingiausia regiono etninė tranformacija, kai Prūsijos kaimuose įsikurs daug vokiečių, o kai kur ir lenkų valstiečių[40]. Pamažu čiabuvių kalba pamiršta, o tai, ką reiškė laikyti save prūsu, visiškai pasikeitė.

7 skyrius

Dangaus tvirtovės

Religinė valdžia Baltijos regione Viduramžiais

...pastatyk jų žemėje pilį, ir netrukus juos užvaldysi...
Eiliuotoji Livonijos kronika[1]

PILIŲ STATYBA

1248 m. Vokiečių ordinas pradėjo statyti naują pilį vietoje esamos rąstų ir žemės pylimų tvirtovės, vadintos Brandenburgu, vakariniame Prūsijos teritorijos Notangos pakraštyje, strategiškai įkurtos ten, kur nedidelė upė įteka į Vyslos įlanką[2]. Pavadinimą buvo davęs Brandenburgo markgrafas Otonas III, atvykęs Prūsijon į kryžiaus žygį kartu su ordinu ir 1266 m. finansavęs tvirtovės statybą. Netrukus ją sugriovė varmiai, o Otonas po metų grįžo su kariauna ir atstatydino tvirtovę. Kryžininkų akyse tai pasidarė šventa vieta – vienas brolis ten patyrė Švč. Mergelės Marijos apsireiškimą, o netoliese, vietovėje, vadinamoje *Pokarwis* (Pakarviai), būta mūšio prieš notangus, kuriame žuvo daug krikščionių, o vienas vokiečių riteris paimtas į nelaisvę, o tada paaukotas – pririštas prie žirgo ir sudegintas. Kolektyvinėje ordino atmintyje žuvusieji laikyti kankiniais[3].

Tačiau galingesnio įtvirtinto statinio planai atidėti, kol pagaliau įveiktas karinis prūsų pasipriešinimas. Užkariautos žemės, kurių didumą valdė brolija, tolydžio raižytos į naujus

administracinius vienetus, vadinamus komtūrijomis. Tokius sukarinti ordinai plačiai taikė, tvarkydami savo teritorijų gyvenvietes ir išteklius. Baltijos regiono rytuose seniausia, kokią žinome, buvo aplink Vendeno vienuolyną Livonijoje, netrukus po to, kai 1237 m. ordinas perėmė kalavijuočių žemes. Prūsijoje pirmoji 1246 m. oficialiai įsteigta komtūrija buvo Elbingo. Kiekvienos komtūrijos šerdyje stovėjo po įtvirtintą vienuolyną, kuriame gyveno ordino brolių grupė, sudaranti kapitulą. Teoriškai pagal ordino regulą tai turėjo būti tuzinas brolių riterių, atitinkančių Kristaus apaštalus, bet praktiškai bendruomenės susidarydavo daug didesnės. Livonijoje būdavo nuolat priimami broliai iš menkesnių kilmingųjų dabartinės Vokietijos šiaurėje, o Prūsijoje naujokai dažniausiai atvykdavo iš Vokietijos pietų. Broliai riteriai buvo elitinės ordino kovinės pajėgos, bet eidavo ir tam tikras pareigas vienuolyne, pavyzdžiui, prižiūrėdavo atsargų sandėliavimą, grūdų talpyklas, kalves ir sodus. Tad jų dienotvarkė buvo paskirstyta tarp religinių įsipareigojimų, karinio pasirengimo ir administracinių užduočių. Vienuolynams vadovaudavo komtūras, paprastai skiriamas metams (kartais ilgiau) ir per savo karjerą tarnaudavo keleriuose skirtinguose namuose, o ambicingesnieji pakildavo į aukštesnes pareigas. Jie pirmiausia rūpindavosi kariniais reikalais, vienuolyno kasdienybę prižiūrėdavo jų parankiniai, o dvasinius bendruomenės poreikius tenkindavo vienas ar daugiau kunigų ir neįšventintų dvasininkų. Galiausiai būdavo brolių ginklanešių, kartais vadinamų „pilkaisiais apsiaustais“, nes jiems priderėdavo tokius dėvėti. Tarp kitų vienuolyno šeimynykščių būdavo administratorių, tarnų, kareivių ir amatininkų.

Įvairių prūsų grupių žemės pertvarkytos vykstant užkariavimams, o paskui vėl – kai ordino provincijų magistrai

atkreipė dėmesį į įgytų teritorijų įtvirtinimą. Nuo 1238 m. atėjo eilė rytinėms Prūsijos žemėms[4]. Brandenburgas taps naujai suformuotos komtūrijos centru, ji drieksis nuo Vyslos įlankos šlapynėmis ir miškais į pietryčius iki gretimų Bartos ir Galindos žemių. Tam reikėjo pradėti monumentalias statybas, simbolizuojančias neginčijamą ordino valdžią, deramą komtūro ir jo brolių riterių kapitulos rezidenciją, tad Brandenburgas virto milžiniška statybų aikštele.

Senąją tvirtovę brolija toliau naudojo, o naująją pilį statė kitoje vietoje, persikraustyti ir išardyti markgrafo įtvirtinimus jiems pavyks tik po keleto metų. Statybų vietoje bus sutelkta ir sezoniškai kasmet papildoma įvairiausių statybinių medžiagų, kurios kartais būdavo neregėtos šioje Prūsijos dalyje. Medinėse formose sulipdyta ir žaizdruose išdegta gausybė molio, tikriausiai iškasto aplinkinėse upėse bei ežeruose, ir pagaminta tūkstančiai plytų. Kiekvienos šiurkščioji pusė paženklinta pirštais įbrėžtais dryžiais, kad geriau liptų skiedinys. Kai kurios plytos prieš išdegamos išlipdytos raštais ir atidėtos tarpduriams puošti ar grindims kloti. Paruošta ir šimtai riestų stogų čerpių. Stambūs eratiniai rieduliai, palikti traukiantis paskutinio ledynmečio ledynams, į statybvietę iš aplinkinių pievų ir miškų gabenti arklių traukiamais vežimais. Parūpinta ir mažesnių granito luitų, kurie bus naudojami pastato langų rėmams ir kolonoms. Iš Brandenburgo apylinkėse gausiai augusių miškų prikirsta daugybė rąstų pilies grindims, sijoms ir poliams, kuriuos reikės kalti į sumirkusią žemę ar norint sutvirtinti upės krantą. Plonesnių medžio kuolų parūpinta pastoliams. Galiausiai skiediniui užmaišyta statinės negesintų kalkių[5].

Projektui vadovauti pasamdytas patyręs architektas, jį prižiūrėjo naujai paskirtasis pilies komtūras, savo ruožtu laikęsis

ordino vadovybės nurodymų. Remiantis pirminiais architekto pastato plano brėžiniais, kuriuose proporcijos apibrėžtos, taikant *ad quadratum*, kvadratų geometriją, perimetro sienos matuotos „Kulmo lazda“: keturiolika viena kraštinė, vienuolika kita – šiuolaikiniais matais tai būtų 65,4 ir 52 metrai[6]. Tai tapo visų Prūsijos statybų planavimo standartu, nuo naujų gyvenviečių iki gatvių, sklypų ir pastatų pločio. Tuomet pradėti darbai, kasant išorinės sienos pamatų griovius, o žemės nelygumus užpilant smėliu. Darbuotis turėjo mūrininkai, čerpių gamintojai ir dailidės, taip pat darbininkai, pasamdyti gretimuose čiabuvių prūsų kaimuose ir vokiečių migrantų gyvenvietėse. Naujasis režimas siuntė lokatorius kviesti naujakurių valstiečių iš Žemutinės Saksonijos, Šiaurės Reino-Vestfalijos, Vidurio Vokietijos, Olandijos ir kaimyninių Lenkijos teritorijų. Jiems buvo siūlomos paskatos kraustytis ir kurtis naujai užkariautose Prūsijos žemėse. Už tai jie mokėjo mokesčius, atlikdavo karo tarnybą ir dirbdavo. Krikščionių naujakurių į Prūsiją atvyko dar nesibaigus kryžiaus žygiams, bet po užkariavimo jie plūste paplūdo, kartu atsigabendami galvijų. Tai buvo proga pradėti iš naujo galimybių šalyje. Brandenburge jie tikriausiai pirmieji įsikūrė gyvenvietėje, kuri išaugo greta pilies, ji šiaip jau pažįstama prastai, išliko tik vėlesnės XIV a. plytinės bažnyčios liekanos[7].

Čiabuvių populiacija, tapusi krikščionių režimo valdiniais, taip pat inkorporuota į naująją žemės nuosavybės sistemą. Pavyzdžiui, 1290 m. vasario 14 d. Prūsijos magistras Meinhardas Kverfurtietis paskalbė chartiją, kuria prūsams Busso ir Hertwigui skyrė šešiasdešimt *Hufen* žemės *Pokarben* (Pokarvių) kaime netoli Brandenburgo[8]. Kaip ir kiti prūsai, jie gavo žemės mainais už ištikimybę ir už savo darbo vertę. Hertwigas

taip pat ėmė vadintis krikščionišku vokišku vardu, taip prasidėjo akultūracijos procesas, kuris per kartų kartas neatpažįstamai pakeis čiabuvių gyvenimą. Išliko ir prūsų religijos įsitikinimų ir papročių, bet Brandenburgo komtūras tikriausiai stengėsi to nepastebėti. Jo akimis, užkariautieji prūsai visais reikšmingais atžvilgiais dabar oficialiai tapo krikščionimis, žinoma, linkusiais į prietarus, bet rimtos grėsmės nebekeliančiais. Svarbiausi jo prioritetai buvo pastatydinti pilį, valdyti augančią savo komtūrijos populiaciją, įskaitant mokesčių rinkimą, ir organizuoti gynybą nuo lietuvių antpuolių. Bažnytininkai skųsdavosi, kad Vokiečių ordinui labiau rūpi savo naujuosius valdinius išnaudoti darbams, o ne jų dvasinė gerovė, ir galimas daiktas, kad tai turėjo dalį tiesos.

Kai pagaliau prasidėjo pilies statybos, į siaurus pamatų griovius ridenti rieduliai, kad sudarytų tvirtą pagrindą, sulipdytą moliu. Ten, kur jie iškildavo iš žemės paviršiaus, sukrautas lygus akmenų pjedestalas, o ant jo kils plytų sienos. Pasitelkus pastolius, užbaigtos išorinės sienos, siekiančios keturis aukštus, o tarp jų radosi uždara keturkampė erdvė. Plytos dėtos metodiškai, kaitaliojant ilgainius ir trumpainius vadinamąja vendetine perriša (ji kilo šiaurinėse markose ir buvo išplatinta vokiečių statybininkų), nors po kelių dešimtmečių statyta kitokiu būdu, su dvigubais ilgainiais[9]. Tuomet imtos mūryti vidinės pietvakarinio pilies sparno sienos, kur buvo įrengtas pagrindinis įėjimas, įskaitant skliautų pagrindus ir pertvaras. Iškasti rūsiai, nors jie buvo negilūs, nes žemės paviršiaus lygis pilies kieme bus pakeltas vėliau. Užbaigus pietvakarinį sparną ir paklojus grindis, turėjo būti įrengtos svarbiausios vienuolyno erdvės – koplyčia ir brolijos refektorijus. Stikliai įdės langus, o tada bus įleisti skulptoriai ir tapytojai šių

erdvių išpuošti, tikriausiai ta pati grupė, kuri triūsė Marienburgo (lenkiškai *Malbork*) ir *Lochstedt* (rusiškai *Pavlovo*) pilyse. Užbaigtoje ir apstatytoje koplyčioje bus įkurdintos relikvijos, tarp jų – Šventojo Kryžiaus nuolauža, atgabenta iš Reino, po kelių dešimtmečių jai bus priskirtas mirusio vaiko prikėlimo stebuklas. Iš ordino pilių puošybos išliko tik fragmentai, bet jie leidžia nuspėti pasikartojančias temas. Galime įsivaizduoti, kad Brandenburgo koplyčios ir refektorijaus sienos buvo ištapytos freskomis, vaizduojančiomis biblinius personažus ir ordino istorijos epizodus, jo kryžiaus žygių misiją, o galbūt net Pakarvių kankinius.

Užbaigus pagrindinį statinį, pamažu iškilo du gretimi sparnai. Šiaurės rytinis bus pastatytas tik po kelių dešimtmečių, o šiauriniame kampe stūksos aukštas bokštas. Vėliau mokslininkų pramintas *Bergfried*, jis buvo dažnas ne tik ordino vienuolynų, bet apskritai vokiečių pilių bruožas. Priešingai negu citadelė, jis buvo ne gyvenamas, bet apžvalgos bokštas[10]. Interjeruose suformuoti skliautai ir paklotos grindys, viršutiniuose aukštuose juos rėmė aštuoniakampės granito kolonos, o rūsiuose – apskritos, įtaisyti granitiniai langų rėmai. Darbams tęsiantis, taisytos ir statybų klaidos. Tuo metu aplink pilies išorę iš suplūktos žemės suformuota terasa, arba *Zwinger*, prilaikoma išorinės plytų sienos. Dalis žemės iškasta apylinkėse, sudarant griovį, kuris paskui sujungtas su upe, ir pilies žemių platforma virto sienomis apjuosta sala. Galiausiai vietoje vienšlaičių sparnų stogų uždengti statesni dvišlaičiai čerpiniai, o po jais atsirado erdvios palėpės, naudosimos sandėliavimui.

Pilis dešimtmečiais liko statybų aikštelė ir įvairiu metu kviesti inžinieriai milžiniškiems hidrauliniams ir žemės darbams organizuoti. Vakaruose, ten, kur buvo įsikūrę

statybininkai, atsirado išorinis pilies priekiemis. Pridėti keli pastatai – arklidė, kalvė ir grūdų sandėlis, o viskas apjuosta siena. Tai bus treniruočių ir karių susirinkimų kiemas. Iškastas kanalas į upę, ji nukreipta, ir visas kompleksas apsuptas grioviu, dabar jį sudarė dvi grioviais ir sienomis apsuptos salos, jungiamos tiltų, vienoje pusėje saugomos upės, o kitoje – įlankos. Pati pilis, iškilusi virš likusių statinių ir gyvenvietės netoliese, bus viena didžiausių panašių Baltijos regiono rytuose. Jos ryškiai raudonas plytų mūras turėjo būti matomas iš toli, priešingai negu blausesnių atspalvių mažesni rąstiniai namai, priklausę ordino valdiniams. Statybos kainavo pasakiškai, jos buvo įmanomos vien augant ordino turtui, surenkamam iš valdų, rėmėjų ir, žinoma, naujai aneksuotų žemių. Dabar tokia prabanga parodyta visiems: pilis buvo daug stambesnė ir didingesnė už bet kurį apylinkių pastatą, net ir artimiausius miestus. Bet tai dar ne viskas: *Milites Christi* namai, dangiškos tobulybės išraiška, o svarbiausia, neginčijamos naujojo režimo valdžios simbolis. Dauguma ordino vienuolynų Prūsijoje (o šiek tiek rečiau ir Livonijoje) statyti pagal standartinį planą, nors brolija suręs ir galybę smulkesnių bei įvairesnių įtvirtintų statinių. Kartu su kitų valdovų pilimis Baltijos regiono rytuose po kryžiaus žygių jie tapo įspūdingiausiomis galios ir turto apraiškomis pertvarkytame politiniame kraštovaizdyje. Jie spindėjo naujojo režimo įvaizdžiu, teisėtumu ir tęsiama misija.

VALDYMO STRUKTŪROS

Kryžiaus žygiai Baltijos regione reiškė dešimtmečius trukusias karines kampanijas, kurių laimikį įtvirtindavo pilys ir prie jų

įsikūrę miestai. Tokia strategija amžininkų mintyse buvo susijusi su sėkmingai įvesta krikščioniška valdžia, kaip cituota šio skyriaus pradžioje, kur Livonijos broliai savo magistrui patarė, kaip geriausia numalšinti žiemgalių pasipriešinimą. Vadovavusieji kariniams užmojams nuo pat pradžių tapo teritorijų valdovais su naujai sumanytomis suverenų teisėmis. Čiabuvių politinės struktūros tuo metu beveik suardytos, nors kai kurie kilmingieji, ypač Livonijoje ir Suomijoje, išlaikė savo tvirtoves ir žemes, tapę naujosios krikščionių valdžios vasalais ar sąjungininkais. Nelikus gyventojų rytinėje prūsų žemėje Sūduvoje ir užkariavus žiemgalius pietvakarių Livonijoje, ordinas tapo galingiausiu valdovu Baltijos regiono rytuose. Prūsijoje XIV a. pirmojo dešimtmečio pabaigoje jo valdos siekė apie 48 000 kvadratinių kilometrų, o iki XV a. pradžios išsiplėtė dar 32 100 kvadratinių kilometrų, nors daugumą vėliau įgytų žemių pavyko išlaikyti tik trumpai[11]. Livonijoje ordino teritorija tuo metu, kai buvo didžiausia, siekė apie 67 000 kvadratinių kilometrų.

Nemenki žemės plotai taip pat valdyti vyskupų, atskiri – juos renkančių katedrų kapitulų (kanauninkų bendruomenių). Kai Prūsija 1243 m. padalyta į keturias vyskupijas, vyskupams valdyti paskyrus trečdalį užkariautų žemių, ordinas ėmėsi pertvarkyti katedrų kapitulas pagal savo regulą. Todėl kanauninkai laikysis ištikimybės didžiajam magistrui, ir ordinas galės paveikti vyskupų skyrimą. Šitaip Prūsijos vyskupijos leido ordinui turėti nemažai įtakos tam, kaip valdo savo teritoriją. Kanauninkai ordine eidavo įvairias svarbias pareigas – diplomatų, kapelionų ir notarų – ir, priešingai negu Vakarų katedrose, jie taip pat imdavosi vaidmenų, skirtų broliams ordino vienuolynuose, taip pat ir komtūrų. Varmės, didžiausios

Prūsijos vyskupijos, apimančios čiabuvių žemes Pagudę, Notangą, Bartą ir Galindą, pirmasis vyskupas Anzelmas Meisenietis buvo ordino kunigas, bet jais nebuvo joks jo įpėdinis ar vėlesnis kanauninkas. Vis dėlto penkios teritorinės Prūsijos galybės ją valdė nuosekliai vieningai, ir ordinas galėjo tikėtis prireikus sulaukti kaimynų religinių valdovų karinės paramos. Būta ir ideologinės vienybės, remiant nebaigtos ordino misijos projektą – kovą su pagonybe. Livonijoje, priešingai, ordino regulą perėmė tik Kuršo kapitula, ir čia brolija paveldėjo kalavijuočių statusą – pavaldumą Rygos, Dorpato ir Saremos-Lenemos vyskupijoms. Dėl to kilo politinės įtampos, ypač su Rygos arkivyskupais, kuriems nuo 1255 m. priklausė aukščiausia Livonijos ir Prūsijos vyskupijų jurisdikcija.

Dviejuose Baltijos regiono rytų kraštuose, inkorporuotuose į Švedijos ir Danijos karalystes, vyskupai nebuvo teritoriniai valdovai, bet valdžios vis tiek turėjo daug. Suomijoje, kuri buvo padalyta į provincijas, valdomas karaliaus kaštelionų, Abo (suomiškai Turku) vyskupas tapo vienu galingiausių žemvaldžių, o jo vyskupija išaugs į didžiausią Švedijos karalystėje. Jis turėjo galią kelti mokesčius ir vykdyti teisingumą, buvo svarbus Švedijos karūnos patarėjas. Estijos kunigaikštystėje Danijos karūnos interesai deleguoti gubernatoriui, įsikūrusiam Revalyje (Taline), Rakverėje (vokiškai *Wesenberg*), ir Narvoje – kaštelionams, grupei karaliaus patarėjų, o vietos lygmeniu – paveldimus feodus gavusiems vasalams. Revalio vyskupai kartu su gubernatoriais taip pat veikė kaip kolonijiniai Danijos karūnos tarpininkai. Nuo 1332 iki 1344 m., įskaitant tarpuvaldžio laikotarpį Danijoje, Estija gubernatoriaus neturėjo, ir iš esmės kunigaikštystę valdė patarėjai. Todėl per čiabuvių estų Šv. Jurgio nakties sukilimą, nustebinusį

valdžią, teko prašyti Livonijos ordino pagalbos[12]. Numalšinus sukilimą, kunigaikštystė 1346 m. parduota ordinui ir padalyta į komtūrijas.

Religinio elito valdžia nebuvo naujiena katalikiškame Viduramžių pasaulyje. Sukarinti ordinai ir kitur veikė kaip teritoriniai valdovai, geriausiai žinomi pavyzdžiai – hospitaljerai Dodekaneso salose Vidužemio jūros rytuose, vėliau Maltoje, o vyskupai turėdavo pasaulietinės valdžios įvairiausiuose krikščioniškojo pasaulio regionuose. Didelius plotus Italijos viduryje ir šiaurėje taip pat valdė Šventasis Sostas – popiežiaus valstybes, – nors *de facto* valdžia dažnai būdavo vietos didžiūnų rankose. Kadangi Baltijos regiono rytuose religinė valdžia buvo pavaldi popiežiui, šiek tiek diskutuojama dėl to, ar tai reiškia, kad jų valdomos teritorijos buvo popiežiaus feodai. Bet žemių taip pat nominaliai dovanojo Vokietijos imperatorius, o tai reikštų, kad jos buvo laikomos Šventosios Romos imperijos tąsa. Keturiems Livonijos ir vienam Prūsijos vyskupui netgi suteikti imperijos kunigaikščio vyskupo titulai, sutvirtinant ryšį su imperija. Praktiškai religiniai valdovai Baltijos regiono rytuose savo teritorijose tvarkėsi kaip suverenūs valdytojai. Pirmaisiais kryžiaus žygių dešimtmečiais jų valdžia buvo pagrįsta karine jėga, šitaip pramintas kelias įtvirtinti jų statusą kaip visuotinai priimtą ir teisinį faktą, pripažįstamą jų valdinių ir pašaliečių. Tai sustiprino ne vien nesibaigianti smurto grėsmė, bet ir religinio atsivertimo procesas, kuris buvo neatsiejamas nuo užkariavimų. Čiabuvių gyventojų, pakrikštytų savanoriškai arba jėga, dabar vadinamų atsivertėliais į krikščionybę, teisinis statusas pakito, ir dabar jie privalėjo laikytis naujųjų valdovų įstatymų ir Bažnyčios potvarkių[13].

TERITORINĖS AMBICIJOS

Nors XIII a. kryžiaus žygiai baigėsi, naujosios krikščionių galybės Baltijos regione tebeturėjo teritorinių ambicijų. Švedų plėtra į rytus, Karelijos sąsiaurio link, paženklinta tolesnių pilių statybų. Po Abo pilies įtvirtinimai statyti Tavastijoje (suomiškai *Häme*) ir Viborge (rusiškai *Vyborg*)[14]. Čia, Karelijos pasienyje, Švedijos karūnos teritorinės ambicijos susidūrė su Rusios Naugardo. Dėl to beveik viską XIV a. truko abipusiai antpuoliai, jų metu 1318 m. Rusios kariauna sugriovė Abo katedrą ir vyskupo pilį *Kustö* (suomiškai *Kuusisto*). Nuo XIV a. vidurio pilys statytos toliau, o šiaurėje, rečiau apgyventose vietovėse, sužymėti nauji rajonai, paskutinis baigtas XV a. aštuntajame dešimtmetyje. Jie liks pagrindiniai administraciniai centrai iki XVI a. vidurio. Tačiau esminėse valdymo srityse valdžia priklausė švedų kilmingiesiems, skatinamiems kurtis kitapus pietvakarinio kranto, o paskui gilyn į žemyną. Didelių valdų centruose jie statė dvarus, o paskui remdavo bažnyčių statybą[15].

Toliau į pietus Vokiečių ordinas taip pat siekė išplėsti teritoriją. Žemes Levante ir Transilvanijoje jis buvo praradęs. Turėjo išsibarsčiusių valdų ir nuosavybės kai kur Vidurio Europoje ir Italijoje, net šiek tiek Prancūzijoje ir Iberijoje, ir visos kartu jos sudarė provincijų tinklą, vadinamą balijomis, bet reikšmingesnių teritorijų brolija turėjo tik Prūsijoje ir Livonijoje. Karas prieš Lietuvą pasidarė priemonė plėsti rytinės Prūsijos provincijos teritoriją, viliantis, kad ją pavyks sujungti su žemėmis Livonijoje. Kai 1291 m. mameliukai užėmė Akrą, paskutinį kryžininkų miestą Levanto pakrantėje, ordino būstinė perkelta į vienuolyną Venecijoje. Ordino Venecijos kapitula tuomet stengėsi išlaikyti aukštą savo pačių padėtį korporacijos

viduje, stengėsi apriboti didžiojo magistro laisvę – jam reikės jos pritarimo keliauti anapus Alpių ir priimti bet kokį svarbų sprendimą, išvykus iš Venecijos. Prūsijos broliją tai paskatino skųstis, kad ji palikta nuošalyje. Galiausiai kapitulos susirinkime Elbinge 1303 m. jie nuvertė didįjį magistrą. Į jo vietą išrinktas Siegfriedas von Feuchtwangenas, viliantis geresnio atstovavimo.

Tuo metu Livonijoje ordinas nesiliovė grumtis su Ryga. 1305 m. arkivyskupas Friedrichas von Pernsteinas apkaltino broliją erezija. Soste jis sėdėjo dar neseniai. Buvęs Moravijos pranciškonas atvyko į Rygą tą pavasarį ir atsidūrė vidury kivirčo dėl neseniai ordino įsigyto *Dünamünde* (latviškai *Daugavgrīva*) vienuolyno. Pirkinys reiškė, kad dabar brolija kontroliavo atvykimą į pačią Rygą. Miestas pasipiktino, gatvėse imta smurtauti. Naujasis arkivyskupas buvo artimas Bohemijos karaliui, ordino sąjungininkui, tačiau stojo Rygos miestiečių pusėn ir parašė laišką popiežiui, pilną visokių kaltinimų. Aprašė, kad brolija neteisėtai užima vyskupo pilis, užsiima lupikavimu ir smurtu, nekreipia dėmesio į ankstesnius popiežiaus mėginimus tarpininkauti. Laiške jie taip pat apkaltinti, kad degina mirusiųjų kūnus kaip pagonys, pasigailėję žudo nepagydomai sužeistus savo narius, gavėnios metu valgo mėsą, užsiima raganavimu, trukdo misionierių darbui ir sudaro su pagonimis prekybinius sandorius. Į šiuos kaltinimus galėjo būti įpinta truputis tiesos, bet iš esmės tai atrodo eilinis nesibaigiančių nesutarimų tarp Vokiečių ordino Livonijoje, Rygos miesto ir jo arkivyskupo epizodas. Tačiau ordinui kilo ir didesnė egzistencinė grėsmė.

Netekus Šventosios Žemės, sukarintiems ordinams kilo pavojus – jiems reikėjo naujos *raison d'être*. 1305 m. žiemą

popiežius Klemensas V nusiuntė laiškus tamplieriams ir hospitaljerams, tikrindamas galimybę šiuos du ordinus sujungti, nors abu tokio pasiūlymo atsisakė. O 1307 m. spalio 13 d. karaliaus pareigūnai areštavo visus Prancūzijos tamplierius, o netrukus ir kituose krikščioniškojo pasaulio regionuose, įskaitant Italiją ir Šventąją Romos imperiją. Tai turėjo išgąsdinti ordino vadovybę, kuri greitai suvokė, kad būtina skelbti apie naują savo prasmę. Po metų, okupavusi Ferarą, popiežiaus valdomą miestą, Venecija įsivėlė į konfliktą su popiežiumi, kuris paskelbė interdiktą ir uždraudė atlikti religines apeigas. Kai tai nepadėjo, imta ruoštis popiežiaus kryžiaus žygiui prieš Veneciją. Mieste ordinui darėsi per daug pavojinga. 1308 m. įvykiai Pomerelijoje suteikė progą dar labiau išplėsti brolijos teritorijas Prūsijos žemėse, ir tai turėjo ilgalaikių padarinių ir organizacijos, ir Šiaurės Europos ateičiai[16].

Spręsdama savo finansines problemas, galinga Swiencų giminė (lenkiškai Święca) iš Gdansko buvo susitarusi su Brandenburgo markgrafais ir jiems pasiūliusi Pomerelijos kontrolę, kurios anie seniai troško. Brandenburgo pajėgos išplėšė regioną ir 1308 m. rugsėjį laisvai įžengė į Gdanską. Miesto gubernatorius ir Lenkijos kunigaikščio (o vėliau karaliaus) Vladislovo I Lokietkos atstovas Boguša paprašė Vokiečių ordino karinės pagalbos, nes jo valdovas buvo užimtas pietuose. Ordino Prūsijos magistras sutiko įsikišti, ketindamas išvyti Brandenburgo karius ir laikyti kunigaikščio pilyje įgulą metus ordino lėšomis, o vėliau – Vladislovo, kol padėtis aprims, tuomet vėl grįžtų lenkų valdžia. Tačiau vėliau Vladislovas nepasitaręs su ordinu pakeitė susitarimą ir leido jam užimti tik pusę pilies ilgiausiai vienus metus.

Ordino kariauna, kurioje buvo daug čiabuvių prūsų, Gdanską pasiekė spalį, čia prie jos prisijungė Pomeranijos riteriai. Brandenburgo pajėgos galiausiai pasitraukė iš miesto, bet perimti valdžios atvykęs Prūsijos magistras nusivylęs pamatė, kad pilyje – vis dar lenkų įgula, o tai neatitiko pirminio susitarimo sąlygų. Prasidėjo smurtas, buvo žuvusiųjų, o Boguša suimtas. Netrukus lenkų įgula perdavė pilį brolijai. Miesto vartai ordinui liko užverti, nes miestiečiai, kurių daugelis vis dar prijautė Brandenburgui, taip pat jaudinosi, kad neteks savo laisvių. Lapkričio 12 d. ordino kariauna jėga įsiveržė į miestą, išžudė daug gyventojų, tarp jų ir nemažai riterių, o daugelis kitų buvo priversti sprukti, taip pat sunaikinta daug pastatų. Amžininkai tai vadino skerdynėmis, o archeologai aptiko, kad kunigaikščio pilis ir kai kurios Senamiesčio sritys tuo metu smarkiai nukentėjo gaisruose[17].

Kai Vladislovas atsisakė apmokėti ordino išlaidas, brolija 1309 m. rugsėjo 13 d. už 10 000 sidabrinių markių iš Brandenburgo-Stendalio markgrafo Valdemaro nusipirko regiono teritorines teises. Nacionalistai mokslininkai šį veiksmą vėliau pateiks kaip ordino pastangas sujungti savo žemes Prūsijoje su „Vokietija“, bet iš tikrųjų tai tebuvo proga įgyti daugiau teritorijos, o kartu ir padidinti ordino pajamas[18]. Regionas perdalytas į naujus rajonus, jiems valdyti pastatytos pilys. Netrukus po to, kai įsigijo Pomereliją, didysis magistras Siegfriedas von Feuchtwangenas ordino *domus principalis* perkėlė iš Venecijos į Marienburgą. Prūsija, kur ordinas valdė nevaržomai, atrodė saugiausia vieta naujajai būstinei. Pilis buvo įkurdinta vakariniame ordino žemių pakraštyje, bet dabar patogiai įsitaisė naujai sukurtame teritorijų centre – tarp likusios Prūsijos ir ką

tik prisijungtos Pomerelijos. Po vidinių kovų dėl valdžios ordino Prūsijos vadovybėje buvo išvarytas kitas didysis magistras ir jo padėjėjas, ir tik Werneriui von Orselnui pavyks Marienburgą nuo 1324 m. paversti nuolatine didžiojo magistro rezidencija[19].

1310 m. birželį popiežiaus bulėje pasmerkti ordino veiksmai Gdanske. Dėl to imtasi Livonijos brolijos tyrimo, kuris prasidėjo po metų, ir brolija buvo laikinai ekskomunikuota, bet galiausiai popiežiaus sprendimas buvo ordinui palankus. Arkivyskupas Friedrichas 1325 m. grįš į popiežiaus dvarą Avinjone, kur kiekviena proga diskredituos ordiną. Petro Dusburgiečio kronika, parašyta maždaug tuo metu Karaliaučiuje – ginanti ordino karą prieš prūsus ir lietuvius, – turėjo būti amunicija nuo nesiliaujančių Friedricho machinacijų. Lenkų valdovai toliau ginčys ordino teisę okupuoti Pomereliją ir ne sykį duos broliją į teismą[20].

1325 m., ieškodamas sąjungininkų prieš bendrą priešą, Vladislovo sūnus Kazimieras ves Lietuvos didžiojo kunigaikščio Gedimino dukterį Aldoną. Po metų lenkų ir lietuvių pajėgos puolė ir apiplėšė *Neumark*, rytines Brandenburgo markgrafystės žemes. Dėl to kilo trumpas karas tarp Lenkijos ir ordino, per kurį ji prarado kai kurias pasienio teritorijas, svarbiausia – Kujaviją 1332 m., kur ordinas įkūrė vadavietę abipus Vyslos su centru Nešuvos konvente. Ordinui su Lenkija 1343 m. pasirašius taikos sutartį, pasieniui pagaliau atėjo ilgai lauktas palengvėjimas. Po trejų metų ordinas įgijo danų Estiją, o 1352 m. nusipirko Dobrynės teritoriją. Per tą laiką brolija ir kaimyniniai valdovai Baltijos regiono rytuose sukūrė naują politinį kraštovaizdį, nulemtą bene įspūdingiausių krikščioniškajame pasaulyje pastatytų pilių.

GALIA IR RELIGINIAI IDEALAI

1207 m. Rygos vyskupas Albertas Livonijoje įkūrė fogto (vokiškai *Vogt*) pareigybę, ketindamas Šventosios Romos imperijos pavyzdžiu pertvarkyti naująją koloniją į feodalinę teritoriją. Čiabuviams fogtai tapo viešuoju naujojo režimo veidu, jie buvo atsakingi už žemės ir nuosavybės tvarkymą, vietos ginkluotųjų pajėgų organizavimą, o kai kuriems bus pavesta vadovauti ir savo žemėms. Vokiečių ordinas teritorijoms Baltijos regione valdyti pirma pasitelkė provincijų magistrus ir komtūrus, o vėliau ėmė naudoti ir fogtus. Iš to išsirutulios viena sudėtingiausių regiono teritorinio valdymo struktūrų, o turtingiausioji iš valdančiųjų galybių investuos ir į įspūdingiausias rezidencijas, rodančias jos korporatyvinę tapatybę ir valdžią[21].

Didžiajam magistrui nuolat apsigyvenus Marienburge, o aukščiausiems ordino pareigūnams persikrausčius į konventus netoliese, Prūsija tapo politiškai reikšmingiausiu ordino regionu. Čia XIV a. pradžioje įkurta valdytojo (vokiškai *Pfleger*) pareigybė, iš pradžių talkininkaujanti didžiajam magistrui. Tokie pareigūnai valdė mažesnes teritorijas, o savo pajamas siųsdavo tiesiai į Marienburgą. Tai labai pasiteisino, todėl tokią praktiką perėmė Prūsijos rytų ir Pomerelijos komtūrai, kad padėtų tvarkytis ir jų teritorijose. Ant žemiausios valdžios laiptelių pakopos stovėjo prievaizdai (vokiškai *Kammer*), kurie rūpinosi mažiausiomis teritorijomis, turinčiomis nuo penkiolikos iki keturiasdešimt penkių kaimų. Prūsijoje radosi ir specializuotų pareigybių, skirtų miškams prižiūrėti, buvo net gintaro magistras (vokiškai *Bernsteinmeister*), prižiūrėjęs šio prabangaus ištekliaus rinkimą, mat vakariniame Sembos krante jo buvo ypač gausu. Tai buvo lanksti valdymo sistema,

sukurta taip, kad prisitaikytų prie dinamiškų ir įvairių augančios ordino teritorijos administracinių poreikių.

Tokios organizacinės struktūros sukūrimas sutapo su statybų proveržiu, prasidėjusiu paskutiniais trimis XIII a. dešimtmečiais ir intensyviai trukusiu dar pusę šimtmečio. Daugiausia buvo investuojama į konventus, kai kurie jų pastatyti kryžiaus žygių laikotarpiu, o dabar ir Livonijoje, ir Prūsijoje perstatomi ir plečiami. Nemažai šių senųjų pilių buvo netaisyklingos formos, dažnai atitinkančios vietos topografijos ypatumus ir galimybes, pritaikant kalvas, šlapynes ir ankstesnius žemių pylimus. Bet per trumpą laiką, XIII a. aštuntajame ir devintajame dešimtmetyje, imtas taikyti naujas dizaino standartas, kuris pasidarys būdingas ordino konventams, ypač Prūsijoje. Tipiškas pavyzdys – anksčiau aprašyta Brandenburgo pilis. Prūsijoje statomi iš plytų ir ledynmečio riedulių, o Livonijoje – iš iškastinio dolomito ir riedulių, dažnai su plytų elementais, šie konventai būdavo sudaryti iš keturių daugiaaukščių sparnų su bokštais ir uždaro kiemo tarp jų. Konvento pastatą supdavo griovys, sujungtas viena ar daugiau kitų gynybinių kliūčių žemėje, kai kurie jų būdavo sausi, kiti užpildomi vandeniu, nukreiptu iš ežerų ar upių. Čia ant vandens kartais statytas pavienis bokštas, su pagrindiniu pastatu jungiamas dengto koridoriaus. Tai buvo vadinama latrinos bokštu (vok. *Danzker*) ir daugiausia būdinga Prūsijos konventams, regis, tai buvo įtvirtintas taškas, kuriame taip pat įrengtos išvietės, išleidžiamos į kanalą apačioje. Kaip savarankiškos įtvirtintos salelės būdavo statomas vienas ar keli priešpiliai greta, juose įkurdinami įvairūs tarnybiniai pastatai, sandėliai ir papildomos apgyvendinimo vietos, o su pagrindiniu konvento pastatu jas jungdavo pakeliamieji tiltai. Greta tokių konventų

įsikūrę miestai būdavo ir integruojami į jų išorines sienas, o kartu atskiriami grioviais ir vidinėmis sienomis. Pilys stūksodavo virš miestų greta, į jas patekdavo ne bet kas, tai aiškiai rodė valdovo ir valdinio santykius.

Nors buvo statomos taip, kad savo architektūra darytų įspūdį ir išreikštų valdžią, pilys taip pat buvo pritaikytos konkretiems bendruomenių poreikiams. Pačios svarbiausios buvo religinės erdvės. Ordino statutuose nuo pat XIII a. vidurio koplyčia numatyta privalomai, bet, priešingai negu vienuolynų bažnyčios, šios beveik visada būdavo užkištos pirmame pagrindinio konvento pilies sparno aukšte, o ne matomiausioje viso komplekso vietoje[22]. Pirmosiose pilyse įrengta po vieną koplyčią, bet stambesniuose konventuose jų bus statoma daugiau, o kai kurios laikomos ir bažnyčiomis. Jų (ir kitų erdvių) puošyba buvo skirta brolijai lavinti ir naujiems nariams, kad primintų svarbiausią priežastį, kodėl atsidūrė čia. Puošniausias to pavyzdys vis dar matomas seniausioje aukštutinės Marienburgo pilies dalyje, kur puošnios durys, vedančios į pilies koplyčią, vėliau vadintos „aukso vartais“, pastatytos paskutinį XIII a. ketvirtį, vos keleri metai nuo pilies statybų pradžios. Jų puošyboje vaizduota Gėrio ir Blogio kova, turinti priminti brolijai ir apie jos paveldą, ir apie nebaigtą misiją kovoti su pagonybe. Prūsijos ir Livonijos pagonis jie užvaldė, bet karas prieš Lietuvą dar tik prasidėjo[23].

Šios puošybos schemos buvo švietimo priemonės, vaizdiniai atminčiai sužadinti, o jų žinia apie nesibaigiančią dvasinę kovą stiprinama ir literatūroje. Nuo XIV a. pradžios ordinas užsakinėjo Biblijos ir šventųjų gyvenimų vertimus, kurių ištraukos būdavo garsiai skaitomos broliams valgant. Vokiškai buvo parašyta ir Eiliuotoji Livonijos kronika (apie 1290 m.)

bei Mikalojaus iš Jerošino išversta lotyniška Petro Dusburgiečio „Prūsijos žemės kronika“ (apie 1340 m.), ne vien pačios brolijos reikmėms, bet ir įtikinti vokiečių kilminguosius, kad paremtų nuolatinius ordino kryžiaus žygius. Tikslas buvo skatint puoselėti ordino tapatybę, kuri pasidarė glaudžiai susijusi su Švč. Mergelės Marijos figūra. XIV a. prūsiškoji ordino šaka pasirinko Švč. Mergelę Mariją pagrindine globėja, ir visoje organizacijoje plačiai skleistas jos kultas. Brolija prisistatydavo Švč. Mergelės Marijos vasalais, o jų valdžia atitinkamai buvo laikoma legitimuota ir saugoma Dangaus Karalienės[24]. Ordine ypač išpopuliarėjo karūnuotos Švč. Mergelės Marijos atvaizdai, jų buvo antspauduose, skulptūrose, freskose, religiniuose rankraščiuose, ant monetų ir net patrankų.

Kaip pridera bendruomeniniam ordino brolijos gyvenimo būdui, vienuolynuose būdavo bendrų vietų valgyti ir miegoti – refektorijų ir dormitorijų, taip pat virtuvių, ligoninių, ginklinių, sandėlių rūsiuose ir palėpėse, arklidžių, grūdų saugyklų ir kitų specializuotų erdvių, kurios įvairiose pilyse skirdavosi. Baltijos regiono rytų užkariavimai sutapo su Mažojo ledynmečio pradžia, kai Šiaurės Europoje užėjo šaltesnės ir lietingesnės žiemos. Dėl to pilyse diegtos struktūrinės inovacijos – statūs stogai, kad lengviau nučiuožtų sniegas, ir įmantrios šildymo sistemos. Iš esmės tai buvo senoviniai akumuliaciniai šildytuvai. Juos sudarydavo nedidelė patalpa, prikrauta stambių akmenų, iš apačios kaitinamų krosnies, o paskui karštas oras ortakiais sklisdavo į skirtingus kambarius. Dėl akmenų kaitra išsilaikydavo ilgiau, ir tokie senoviniai akumuliaciniai šildytuvai, išpopuliarinti religinių bendruomenių, XIV a. imti naudoti aplink visą Baltijos jūrą[25]. Vienas dažniausiai šildomų kambarių būdavo refektorijus, kuriame būdavo valgoma ir vykdavo konvento

kapitulos susirinkimai. Vėliau vokiečių mokslininkai, supratę, kad tokios pilys – tvirtovių ir vienuolynų samplaika, jas pavadino *Konventsburgen*, konventų pilimis. Iš tikrųjų jų planas vienuolynų nepriminė, bet sujungtos vidinės erdvės puikiai tiko sukarintos religinės bendruomenės poreikiams.

Neaišku, kur užgimė tokių pilių sumanymas – šią temą mokslininkai tyrinėja ilgiau kaip šimtmetį, yra svarstę apie Italijos pietų, Saksonijos, Levanto įtaką ar net pilis, kalavijuočių statytas Livonijoje (apie kurias žinoma mažai)[26]. Taip pat nežinome, kuris statinys buvo pirmasis konventų pilių dizaino pavyzdys, nors svarstoma, kad jis sukurtas Kulmo žemėje, o paskui perimtas statyti pilims toliau šiaurėje, aplink Vyslos įlanką[27]. Nors gausiausi ir geriausiai išsilaikę pavyzdžiai aptinkami istorinėje Prūsijos teritorijoje (ten išlikę trisdešimt keturi konventai, apie ketvirtis visų pastatytų pilių), taip pat įmanoma, kad toks dizainas pirmiausia išmėgintas Livonijoje (kur yra dvylika konventų, apytikriai septintadalis regione pastatytų pilių). Deja, apie ankstyvąsias čionykščių ordino pilių formas žinoma mažai; Livonijos magistro rezidencija Rygoje, kurioje taip pat įsikurs stambiausia brolijos bendruomenė iš visų ordino konventų, buvo kelissyk sugriauta ir atstatyta. Kita vertus, taisyklinga Felino (estiškai *Viljandi*) vienuolyno namų forma gerai žinoma ir tikriausiai siekia XIII a. pabaigą – XIV a. pradžią, sprendžiant iš plytų perrišų. Pagrindinis jų pastatas, 47 m ilgio ir 45 m pločio, buvo vienas stambiausių konventų Livonijoje, greta Rygos ir Goldingeno (latviškai *Kuldīga*). Aišku tiek, kad ordine priimtas sprendimas Baltijos regiono vadavietėms taikyti standartinį dizainą. Jis visose ordino žemėse teikė vizualinio vientisumo pojūtį – kad ir kur keliausi, visur aiškiai matyti korporacijos galybė.

Buvo statomos ir rezidencijos žemesniems pareigūnams, tokiems kaip fogtai ar valdytojai. Tai būdavo mažesni, netaisyklingi kompleksai iš vieno ar dviejų gyvenamosios erdvės sparnų, su koplyčia ir sandėliais, apsupti sienomis, o kartais ir grioviais. Jų namų ūkis būdavo mažas, o funkcija dažniausiai administracinė. Tipiškas Livonijos pavyzdys – pilis, pirma dokumentuota kaip *Arries* 1410 m. (vėliau *Arrasch*; latviškai *Āraiši*), įsikūrusi pietiniame Vendeno komtūrijos pakraštyje. Ji kažkada XIV a. pastatyta iš akmens ant kalvos smaigalyje pusiasalio, nutįsusio į ežerą nuo kelio[28]. Tai buvo fogto rezidencija, turėjo atstoti ir administracinį centrą čiabuvių kaimams paskirtoje teritorijoje. Ji buvo palyginti kukli, sudaryta iš vieno sparno, atremto į sieną, iš trijų pusių supančią kalvos viršūnę. Likęs pusiasalis buvo natūraliai apginamas priešpilis, kur per archeologinius kasinėjimus aptikta čiabuvių bendruomenės pėdsakų, ji gyveno tradicinės statybos rentiniuose pastatuose, toliau dėvėjo savo aprangos aksesuarus ir papuošalus. Nors ordino namai (kaip ir vyskupų bei katedrų kapitulų) buvo iš esmės vyriškos erdvės, platesniuose jų namų ūkiuose būdavo ir vyrų, ir moterų, atlikdavusių namų ruošos darbus. Tarp jų būdavo ir migrantų, ir čiabuvių, todėl naujieji režimo galios centrai tapdavo skirtingų kultūrų susitikimo vieta. Bet tai liko nelygybės erdvės, kuriose galios pusiausvyra buvo aiškiai apibrėžta.

Kai kurie fogtai ir valdytojai užėmė strategiškai svarbią padėtį, tai atitiko ir investicijos į jų pilis. Vienas didingiausių pavyzdžių – Neidenburgo (lenkiškai *Nidzica*) valdytojo pilis, pastatyta pietrytiniame *Osterode* komtūrijos (ir ordinui priklausančių Prūsijos žemių) paribyje tarp 1395 ir 1410 m. Unikalūs jos du dideli bokštai su romaninės architektūros elementais,

stovintys abipus vartų gerai įtvirtintame rytiniame gale. Pilis 64,4 m ilgio, o pagrindinio triaukščio vakarinio sparno plotis – daugiau negu 34 m, tad galingas plytų statinys buvo iškilęs gerokai aukščiau miesto apačioje. Tokia padėtis įkūnijo santykius tarp ordino ir jo valdinių, bet kadangi pilis stovėjo taip arti Mazovijos sienos, anot vieno mokslininko, ji buvo ir „vizuali [ordino] vizitinė kortelė“, nukreipta tiesiai į kaimynus[29].

DIDŽIAUSIA KRIKŠČIONIŠKOJO PASAULIO PILIS

Visų geriausiai žinoma ordino vadavietė Baltijos regione – Marienburgas. Labiausiai dėl kuo kruopščiausios didžiojo magistro kanceliarijos biurokratijos, prigaminusios milžinišką kiekį dokumentų. Nuo XIV a. vidurio greta pergamento atsirado ir popieriaus, o oficiali korespondencija vis dažniau rašyta ne lotyniškai, o vokiškai. Artėjant XV a., kanceliarija sunaudodavo apie 5000 popieriaus lapų ir 100 pergamento odų per metus. Išliko tik nedidelė dalis – daugiausia iš paskutinių kelių ordino valdžios Prūsijos vakaruose dešimtmečių, – bet užtektinai, kad leistų įdėmiai pažvelgti į beveik bet kurį pilies bendruomenės, plano ir organizacijos aspektą. Pilis taip pat tapo centru plataus tinklo, jungiančio ordino teritorijas su Hanzos prekybos keliais, o regioninio ir tarptautinio importo bei eksporto srautas uoliai registruotas. Nuo XIX a., o ypač po Antrojo pasaulinio karo, viena po kitos vykdomos restauracijos taip pat leido atlikti neprilygstamai daugiau architektūros ir archeologijos tyrimų negu bet kokioje panašioje vietoje[30].

Pilies statybos prasidėjo XIII a. aštuntojo dešimtmečio pabaigoje, kai ten perkeltas konventas iš Santiro netoliese[31].

Naujoji vieta strategiškesnė, labiau aukštumoje, pakilusi virš užliejamos Vyslos deltos lygumos, geriau matomas ordino galios simbolis pasienyje su Pomerelija. Pirmasis pastatytas šiaurinis pilies sparnas su koplyčia ir jos „aukso vartais“, taip pat skliautuotu refektorijumi, kuriame vykdavo kapitulos susirinkimai[32]. Įdėmiai apžiūrėjus seniausias pastato dalis, paaiškėjo, kad statytojai buvo ne itin patyrę ir turėdavo dar nebaigtą savo darbą taisyti. Statant koplyčią, pasamdyta kita, akivaizdžiai labiau įgudusi komanda. Tai leido svarstyti, kad Marienburgas galėjo būti pirmasis konvento formos eksperimentas, bent jau Prūsijos šiaurėje[33]. Kažkur netoliese turėjo rastis tarnybiniai pastatai – arklidės, ginklinė, sandėliai ir špitolė. Tiesiai į pietus nuo pilies įkurta gyvenvietė buvo organizuojama kaip suplanuotas miestas, 1286 m. gavęs privilegijas, o per XIV a. integruotas į konvento sienų ir griovių užtvarus.

Kai į Marienburgą perkelta didžiojo magistro rezidencija, konventas imtas perstatinėti ir plėsti, per daugelį dešimtmečių jis virto stambiausia įtvirtinta struktūra krikščioniškajame pasaulyje. Pirmojoje XIV a. pusėje pilis atstatyta, pridėjus pietinį ir rytinį sparną, taip pat keturis kampinius bokštus ir dengtas arkadas, suteikiančias Marienburgui klasikinę konvento formą. Varpinė kampe, kur susieina šiaurinis ir rytinis sparnas, taip pat rekonstruota ir dabar įgijo papildomą apžvalgos bokšto funkciją. Pietvakariniame kampe 64 metrų ilgio arkadų koridorius jungė su pilimi grėsmingą latrinos bokštą.

Perstatant svarbiausia buvo koplyčia, ji gerokai praplėsta, nuo 1331 iki 1344 m. remontuojant šiaurinį sparną. Koplyčia išplėsta į rytus ir naujai išpuošta pažįstamu gotikos stiliumi, kuriam būdingos lapais apipintos arkados, skliautai ir kolonos. Šią šventą erdvę turėjo užpildyti Švč. Mergelės Marijos,

Kristaus ir įvairių ordinui svarbių šventųjų freskos ir skulptūros, o skliautų nerviūrų sankirtos puoštos rozetėmis. Lauke prie rytinio koplyčios galo, žvelgdama į užkariautas pagonių prūsų žemes ir Lietuvos pusėn, stovėjo milžiniška Mergelės su Kūdikiu skulptūra, nulipdyta iš dirbtinio gipso ir nudažyta įvairiomis spalvomis. 1380 m. visa figūra bus išpuošta stiklinėmis mozaikinėmis plokštėmis, tikriausiai amatininkų atgabentomis iš Venecijos. Po pagrindine konvento koplyčia pastatyta dar viena, ši skirta šv. Onai, kur 1341 m. 6 m gylio plytomis išklotoje kriptoje amžino poilsio atgulė didysis magistras Dietrichas von Altenburgas – statybų sumanytojas. Čia bus palaidota vienuolika didžiųjų magistrų, nors išliko tik trys puošnios jų antkapių plokštės[34]. Šv. Onos koplyčios portalai išpuošti dar įmantriau negu „aukso vartai“, figūriškai pavaizduota scena, kaip šv. Elena Jeruzalėje suranda Kristaus kryžių, pabrėžianti ilgalaikį ordino ryšį su švenčiausiuoju krikščionims miestu, o rojaus ir pragaro vaizdiniai buvo populiarūs ant daugelio bažnyčių timpanų, kaip esminė Bažnyčios mokymo išraiška. Abi koplyčios vėlesniais amžiais, pasibaigus ordino valdžiai Marienburge, bus toliau keičiamos ir pertvarkomos, o galutinis jų pavidalas ryškiai įamžintas XIX a. pabaigos – XX a. pradžios nuotraukų serijose, kol abi dar nebuvo beveik visiškai sugriautos 1945 m.

XIV a. pabaigoje Marienburgo teritorijoje dokumentuotos septynios koplyčios, tiek daug nebuvo nė vienoje ordino pilyje. Visos, išskyrus privačią didžiojo magistro koplyčią, vėliau tapo bažnyčiomis. Neįprastai didelis skaičius liudija pilies komplekso bendruomenės dydį, joje, greta brolių, turėjo būti ir nemažai šeimynykščių – XV a. pabaigoje komplekse gyveno keturiasdešimt penki broliai ir kunigai kartu su keliais šimtais

tarnų[35]. Refektorijus perstatytas prie vakarinės koplyčios sienos. Kaip rodo išlikę kronšteinai, tarp kurių buvo lokio galva ir liūtas su jaunikliais – prisikėlimo simboliai, – tai buvo labai puošni erdvė. XV a. pradžioje patalpa prabangiai išpuošta didžiųjų magistrų atvaizdais[36].

Naujajai būstinei reikėjo erdvės kanceliarijai, didžiojo magistro rezidencijos, daugiau erdvės augančiam brolių skaičiui, o ordino kampanijose nuolat dalyvaujant užsienio riteriams, ir svečių apartamentų. Šiems poreikiams patenkinti visiškai transformuota žemutinė pelkėta žemė į šiaurę nuo aukštutinės pilies. Visas sklypas sulygintas, o kur dirva permirkusi, sutvirtintas rąstiniais poliais. Pastatytas vakarinis sparnas, kuriame įkurta didžiojo magistro rezidencija, vėliau perstatyta kaip keturaukštis bokštas su dekoratyviniais bokšteliais. Detalėms, tokioms kaip tarpduriai ir kolonos, naudotos brangios medžiagos – granitas ir Gotlando kalkakmenis. „Rūmų“ (kaip jie praminti vėliau) viduje buvo didžiojo magistro kambariai, tarp jų miegamasis, koplyčia, kanceliarija, iždas ir dvi menės tapytais skliautais, kurios buvo naudojamos kaip priėmimų salė (vadinamasis vasaros refektorijus) ir privatus valgomasis (žiemos refektorijus)[37]. Nors didieji magistrai buvo renkami pareigūnai, jie ėmė vis labiau elgtis kaip monarchijos valdovai, net medžiodavo gretimoje Štumo (vokiškai *Stuhm*, lenkiškai *Sztum*) pilyje, prie kurios buvo užd aras parkas, pilnas žvėrių. Brolių gyvenimo būdas Marienburge pasidarė gana prabangus – jie valgė kokybišką maistą, net importinius egzotinius produktus, o pilies tvenkiniai aprūpindavo šviežiais karpiais. Tokių patogumų atsirado ir kituose konventuose, tai atspindėjo prabangos reikšmę, išreiškiant valdžią Viduramžiais.

Greta rūmų stovėjo Didysis refektorijus – didžiausia uždara pilies patalpa, jos žvaigždinius stogo skliautus laikė trys puošnios kolonos. Sienos ištapytos dramatiškomis freskomis, skelbiančiomis ordino ideologiją. Tarp jų – Švč. Mergelės Marijos karūnavimas Dangaus Karaliene ir keturaukštis frizas su raitais riteriais, nešančiais heraldines vėliavas greta pėstininkų, tikriausiai tai vaizdavo kryžiaus žygių kampanijas. Visa erdvė buvo šildoma pro angas grindyse, o sienos buvo sujungtos su hipokaustu apačioje[38]. Tai buvo ordino ir jo svečių puotų menė, taip pat ten rengta daugybė svarbių susitikimų, tarp jų ir generalinės kapitulos, kurioje dalyvauti turėjo visi ordino vadai ir aukštesni pareigūnai[39].

Rytiniame išorinio priešpilio sparne įrengti puošnūs kambariai ordino svečiams, papildomi pareigūnų kambariai, pavyzdžiui, konvento kvartirmeisterio, o šiauriniame sparne – špitolė su atskiru refektorijumi ir koplyčia, taip pat vonios[40]. Statybos nuo išorinio priešpilio išsiplėtė ir į plynaukštę tiesiai šiaurėje, kuri iš pradžių naudota sandėliuoti statybinėms medžiagoms, skirtoms likusiam kompleksui[41]. Čia rytinėje pusėje pridėti keli pastatai, tarp jų ginklinė, o paskui palei upės krantą iškilo vakarinis sparnas su sandėliais, didžiulėmis arklidėmis ir Šv. Kotrynos koplyčia. Kasinėjimuose tarp šių dviejų sparnų rastos atskirai stovėjusių pastatų liekanos, tarp jų patrankų ir varpų liejimo dirbtuvės, arbaletų meistro dirbtuvės ir pilies iždininko rezidencija. Čia buvo įkurta ir papildomų būstų ordino svečiams[42]. XIV a. viduryje ši didžiulė erdvė apsupta siena ir grioviu, vietomis įrengti bokštai ir įmantrūs vartai, ir ji tapo antruoju išoriniu priešpiliu. Kažkada XV a. trečiajame dešimtmetyje aukštutinę pilį kartu su pirmuoju išoriniu priešpiliu imta vadinti *Haus* – pilimi – o šiauriausias priešpilis liko

vienintelis *Vorburg*[43]. XVI a. pirmasis išorinis priešpilis imtas vadinti Vidurine pilimi, kad skirtųsi nuo aukštutinės.

Vidinį Marienburgo kompleksą supo įspūdingi gynybiniai sienų ir griovių įtvirtinimai. Jų elementai nuolat keisti ir perstatinėti, labiausiai sustiprinta rytinė, pietinė ir šiaurinė komplekso pusė, kur stovi dvigubos sienos su daug bokštų, vartų ir sausų bei vandens pripildytų griovių eilėmis. Pagrindinis įėjimas į kompleksą – vakarinėje pusėje, kur į medinį tiltą per upę vedė dveji vartai, galbūt skirti skirtingų rūšių eismui į pilį ir iš jos. Kitoje pusėje tiltas vedė į aštuonkampį barbakaną su dviem dideliais bokštais ir vartais, pastatytą XV a. pradžioje. Tuo metu vartai sustiprinti dviem nemenkais pusapvaliais bokštais ir ginklų platformomis, o visas kompleksas praturtintas naujausiais išradimais, skirtais artilerijai ir atremti, ir naudoti. Pilis pasirodė neįveikiama, atlaikė apsiaustis 1410 ir 1454 m. Ordinas jos kontrolę praras tik 1457 m. pavasarį, kai jo samdinių įgulai Dancigo miesto taryba sumokės, kad atiduotų raktus, o šiuos perduos Lenkijos karaliui. Joks kitas simbolis taip ryškiai nerodė ordino galios nuosmukio kaip šios pilies netektis. Tai buvo eros pabaiga.

VYSKUPŲ PILYS

Seniausios akmeninės tvirtovės Baltijos regiono rytuose pastatytos Livonijos vyskupų nurodymu, o vėliau – ir jų vasalų. Suomijoje, be senosios įtvirtintos vyskupo rezidencijos *Koroinen*, vienintelė Abo vyskupų pastatyta pilis buvo įsikūrusi pusiasalyje rytiniame *Kuusisto* salos gale, apie 15 kilometrų į pietryčius nuo vyskupijos centro. Pirmą kartą 1295 m. paminėtas kaip *Kustö*, senasis statinys buvo rąstinis, ir naugardiškiai jį

1318 m. sunaikino. Netrukus pradėta statyti akmeninė pilis, ją sudarė du vienaaukščiai sparnai ir bokštas, prie jos prijungtas išorinis priešpilis. XV a. kompleksas gerokai praplėstas, jame įkurdinti gyvenamieji rūmai, rąstų palisadas palei krantą ir du papildomi išoriniai priešpiliai – planą labiausiai lėmė aplinkos apribojimai[44].

Prūsijos ir Livonijos vyskupai bei katedrų kapitulos pilių statys daugiau. Kai esminį galios architektūros žodyną Baltijos regiono rytuose apibrėžė ordino konventai, religiniai bendravaldoviai siekė juos pamėgdžioti. Dažnai jų pilys neprilygdavo kokybe – vyskupijų ištekliai buvo menkesni, todėl jie neišgalėdavo samdyti labiausiai patyrusių statytojų ar įsigyti geriausių medžiagų. Brangus buvo ir laikas, tai gali paaiškinti, kodėl jų pilys statytos labiau paskubomis, juosiančios sienos ir sparnai rėsti tuo pat metu arba greitai vieni po kitų[45]. Be to, buvo naudojami ne visi ordino konventų bruožai: pavyzdžiui, *Bergfried* rastas tik trečdalyje vyskupų pilių Prūsijoje, ir daugiausia tose, kurios pastatytos XIV a. antroje pusėje[46]. Vis dėlto kelios vyskupų pilys prilygo ordino konventams ir sudarė galingo valdovo įspūdį.

Daugiausia jų aptinkama Varmės vyskupijos žemėse Prūsijoje, kur vyskupai pastatė devynias įtvirtintas rezidencijas, o kapitula – keturias, dar viena pilis pastatyta koleginei kapitulai *Guttstadt* (lenkiškai *Dobre Miasto*). Geriausiai išlikusi vyskupo rezidencija, perėmusi ordino konventų dizainą, buvo Heilsbergas (lenkiškai *Lidzbark Warmiński*). Jos keturių sparnų statinys su bokštais kampuose sumūrytas iš plytų tarp 1350 ir 1373 m., o klostrai pridėti XIV a. pabaigoje, jų sienų tapyboje vaizduojama šv. Kotryna ir Kristaus gyvenimas, ji atrasta neseniai restauruojant. Importuota Gotlando kalkakmenio, kuriuo puoštos pilies dalys – tai atpažįstamas elitinio statuso požymis[47]. Priešingai, įtvirtintas Varmės kapitulos Frauenburgo

(lenkiškai *Frombork*) kompleksas pastatytas ir plėstas, atsižvelgiant į katedrą. XIV a. pabaigoje frontone virš vakarinių katedros durų įkurdinta 10 m aukščio Švč. Mergelės Marijos statula, aiškiai mėgdžiojanti Marienburgo statulą. Ji atliko ne vien religinę ir apsauginę funkciją, bet ir rodė kapitulos suverenumą savo žemėse, sustiprintą architektūrinės įtvirtinto komplekso kalbos[48].

Frauenburgas buvo viena iš keturių Prūsijos katedrų, išvien su *Kulmsee* (lenkiškai *Chełmża*), Karaliaučiumi ir Marienverderiu (lenkiškai *Kwidzyn*), kurios buvo integruotos į tvirtovės kompleksą, susietą su jų kapitulų rezidencijomis. Pamedės kapitulos Marienverderyje pilis išsiskyrė ir dizainu, ir greta stovinčia katedra, kuri tapo dviejų ar trijų ordino didžiųjų magistrų palaidojimo vieta. Plytinė pilis pastatyta tarp 1320 ir 1350 m., laikantis vienuolynų plano, su keturiais sparnais, siekiančiais penkis ar šešis aukštus, ir dviem styrančiais bokštais, pridėtais XIV a. pabaigoje – latrinos bokštu, įkurdintu apie 54 metrai į vakarus ir su pilimi jungiamu arkadų verandos, ir šulinio bokštu, iškilusiu 18 metrų šiaurėje. Katedra pradėta statyti tuo metu, kai pilies statybos ėjo į pabaigą, o abi visiškai sujungtos XV a. Gretimas miestas, įsikūręs tiesiai pietuose, turėjo atrodyti visiškai susigūžęs greta raudonų plytų komplekso, matomo kelių mylių spinduliu. Vyskupas gyveno atskiroje pilyje į pietus nuo miesto. XIV a. pradžioje vyskupo mėgstamiausia rezidencija tapo Ryzenburgo (vokiškai *Riesenburg*, lenkiškai *Prabuty*) pilis. Jos dizainą irgi įkvėpė vienuolynai, ją sudarė trijų ar keturių sparnų kvadratinis pastatas su šiaurinėje pusėje styrančiu latrinos bokštu.

Įtvirtintos Livonijos vyskupų rezidencijos buvo tokios pat grėsmingos, bet čia nesama daug duomenų, rodančių, kad

buvo mėgdžiojamos ordino pilys. Taip galėjo nutikti dėl to, kad konvento forma Livonijoje pasitaiko rečiau, o pilių pavidalams daugiau įtakos turėjo vietos topografija. Turaidos (vokiškai *Treiden*) pilis, priklausiusi Rygos arkivyskupams, žvelgė į ordino konventą Siguldoje (vokiškai *Segewold*) kitapus Gaujos slėnio, ženklinančio ribą tarp dviejų galybių žemių. Livonijoje dažniausiai statyta iš akmens, o ši pilis – daugiausia raudonų plytų, nors dabartinė jos išvaizda – šiuolaikinio atstatymo rezultatas. Geriausiai išlikusi, bent jau iš išorės, yra Arensburgo (estiškai *Kuressaare*) pilis, statyta nuo XIV a. vidurio, o vėliau tapusi pagrindine Saremos-Lenemos kunigaikščio vyskupo rezidencija, kapitulai likus Hapsale (estiškai *Haapsalu*). Priešingai negu vyskupo pilis Hapsale, Arensburgas projektuotas konvento formos – keturi sparnai aplink kiemą su klostrais, su dviem dideliais bokštais. Jo viduje – įvairios gyvenamosios erdvės plačiai vyskupo šeimynai, šildomos įmantrios hipokausto sistemos. Po kelerių metų greta pilies atsirado nedidelė amatininkų ir pirklių gyvenvietė, rašytiniuose šaltiniuose pirmą kartą minima 1427 m. Taip paprastai rasdavosi Viduramžių Livonijos miestai, visi jie kūrėsi greta pilių.

TAISYKLIŲ KŪRĖJAI IR LAUŽYTOJAI

Tai, kad po kryžiaus žygių Baltijos regione kurtos naujos teritorijos, daugiausia valdomos religinės valdžios, nebuvo unikalus Europos istorijos reiškinys, bet bažnytinės valdžios sampyna su karine galia Baltijos regione ypač išryškėjo, o Vokiečių ordino žemės čia buvo didžiausios iš visų sukarintų ordinų krikščioniškame pasaulyje. Naujojo režimo valdžia iš pradžių

įtvirtinta jėga, bet pamažu ją sustiprino regimi valdžios simboliai, kurie ryškiai įkūnyti pilių statyboje. Tai irgi buvo įprasta katalikiškame krikščioniškame pasaulyje, bet ordinas ypač įtvirtino rafinuotą korporatyvinį prekių ženklą, išreikštą konventais, monetomis ir kitais skiriamaisiais ženklais, kurie pasidarė akimirksniu atpažįstami nuo vieno Prūsijos kampo iki priešingo Livonijos užkampio. Pasauliečiai valdovai ir vyskupai kitur Europoje turėdavo daug rezidencijų, bet toks korporatyvinis požiūris į valdymą – tokiu mastu – buvo neregėtas.

Naujieji režimai įvedė Vakarų teisę, daugiausia pagrįstą Saksonijos, ją perėmė net danų Estija. Suomijoje galiojo Švedijos karališkoji teisė. Lygiagrečiai įvesti krikščioniški potvarkiai, tarp jų kanonų teisė, įkurti atskiri pasaulietiniai ir bažnytiniai teismai. Visa tai pertvarkė čiabuvių tautų gyvenimą, o atvykstantiems migrantams jį padarė pažįstamą. Bet retsykiais net pati valdžia sulaužydavo savo įstatymus, ypač Livonijoje, kur politinė XIV ir XV a. istorija paženklinta konfliktų tarp Vokiečių ordino ir jo kaimynų vyskupų, ypač Rygos arkivyskupų, mat jie dažnai susivienydavo prieš brolį su miestu. Reikšmingiausi incidentai virto tikru karu, bet buvo ir daugybė menkesnių konfliktų. Taigi, ordinas laikė atstovą popiežiaus dvare, kad kovotų užnugaryje, dažniausiai su Livonijos vyskupų skundais.

Prūsijoje religinės galybės sugyveno draugiškai, tik retsykiais susiginčydavo dėl sienų, ir radosi vientisos „valstybės“ pojūtis, nors šiais laikais mokslininkai vengia šios sąvokos. Čia ordinas puoselėjo naują kryžiaus žygių kultūrą, siekdamas plėsti rytinę savo žemių ir katalikiško krikščioniškojo pasaulio ribą į pagonišką Žemaitiją ir Lietuvą. Visą XIV a. tai buvo naujo šventojo karo siekis, o jo dalyviai atvykdavo iš visos Europos.

8 skyrius

Anų dienų apokalipsė?
„Amžinas kryžiaus žygis“ prieš Lietuvą

Į Prūsiją tarnauti šlovingajai Švč. Mergelei [Marijai] ir savo nuodėmių atleidimą gauti atkeliavo taip pat daug vokiečių, anglų...

Vygandas Marburgietis, „Naujoji Prūsijos kronika“[1]

APTINKAMAS KRYŽININKO KŪNAS

1981 m. archeologai, kasinėdami po pietine Šv. Begos priorijos bažnyčios presbiterija Kambrijoje, Anglijos šiaurės vakaruose, padarė neįtikėtiną atradimą. Tašytais akmenimis išklotoje kriptoje jie rado liekanas dviejų karstų, kurie buvo sustatyti vienas greta kito ir apkasti žemėmis, viename gulėjo moters griaučiai, o kitame – antropomorfinis švino karstas, aplipdytas moliu. Karstas iškeltas, švinas prapjautas ir ten rastos dvi išskirtinai puikiai išsilaikiusios lino drobulės. Jos išliko ne vien dėl to, kad buvo sukištos į šviną, bet ir kad buvo išmirkytos pušies dervoje, kurios kvapas vis dar buvo juntamas. Į drobules buvo suvyniotas vienas geriausiai išsilaikiusių kūnų, kokį tik archeologai kada nors yra atradę, jis skubiai perkeltas į vietos ligoninės morgą, kur Prestono karališkosios ligoninės gydytojas Edmundas Trappas atliko skrodimą. Kūnas buvo suaugusio vyro, aiškiai matomi pražilę plaukai, apkirpta barzda

ir net akių vyzdžiai. Išliko rankų pirštų atspaudai, o dar nuostabiau – sveiki buvo ir vidaus organai. Įdėmiai apžiūrėjus, paaiškėjo, kad jis žuvo nuo gilios pilvo žaizdos, dėl kurios skilo šonkaulis ir prasidėjo hemotoraksas – dešinysis plautis prisipildė kraujo. Taip pat buvo skilęs apatinis žandikaulis ir poliežuvinis kaulas, tikriausiai nuo stipraus smūgio į galvą. Jo amžius galėjo būti apie 35–45 metai. Prieš suvyniojant kūną į drobules, atsisveikinimo ženklan ant jo krūtinės padėtas tamsių plaukų „vainikas“[2].

Prasidėjo intensyvios abiejų kūnų tapatybės nustatymo paieškos. Archeologai ir istorikai, mindami mįslę, galiausiai sutarė, kad vyras buvo toks Anthony de Lucy (jaunesnysis). Iš vienos galingiausių Kamberlando giminių kilusiam Anthony patikėta anglų ir škotų pasienio apsauga, jis paveldėjo tėvo titulą ir tapo Vakarų markos valdytoju, taip pat Kokermuto ir Egremonto lordu. Netrukus po tėvo mirties 1365 m. žiemą Anthony vedė Joan FitzHugh, Williamo de Greystoke'o našlę. Santuoka sudaryta be karaliaus pritarimo, bet porai netrukus atleista. Anthony vėl užsitraukė rūstybę, leidęs vykti antpuoliams kitapus sienos, dėl kurių sukilo įtampa palyginti ramiu metu, ir Eduardas III paskyrė naujus valdytojus, kad sutramdytų įžūlųjį markos lordą. Vienas jų buvo Thomas Beauchamp'as, Varviko grafas, kurio žentas Rogeris de Cliffordas jau buvo paskirtas Vakarų markos valdytoju. 1365 m. Varvikas buvo nuvykęs į Prūsiją dalyvauti ilgalaikiame Vokiečių ordino kryžiaus žygyje prieš Lietuvą.

Popiežiui Eugenijui III kviečiant kryžininkus sekti protėvių pėdomis, Europos kilmingiesiems kryžiaus žygiai buvo tapę giminės tradicija, ir Anglijos šiaurės aristokratai juose aktyviai dalyvaudavo; ankstesnis Joan vyras kartu su Henriku

iš Grosmonto, Lankasterio hercogu, dalyvavo ekspedicijoje į pagonių pasienį 1351 m., į tą pačią kelionę, ar „piligrimystę“, kaip ji buvo vadinama, 1367 m. leisis ir trys Varviko sūnūs. Tačiau šįsyk grafas, regis, įtikino kartu vykti ir Anthony de Lucy, neabejotinai tai laikydamas priemone grąžinti stabilumą anglų ir škotų pasieniui, karštakošiui lordui pasiūlęs kilnesnį užmojį. Iš viso mažiausiai dar dvidešimt keturi riteriai kreipėsi į karalių 1367 ir 1368 m., prašydami leidimo vykti iš karalystės kovoti su pagonimis: rekordinis anglų kryžininkų, vykstančių į Baltijos regioną, sezonas[3]. Pasirašius Bretinji sutartį, susirėmimai tarp anglų ir prancūzų liovėsi, tad XIV a. septintajame dešimtmetyje anglų riteriai kasmet vykdavo į Prūsiją.

Anthony leidimas, gautas lapkričio 20 d., buvo vienai stambesnių palydų – penkiolika raitelių, neskaitant jo paties, – o jo išlaidoms tą sezoną numatyta 500 svarų (šiandienos pinigais tai būtų apie 250 000 svarų), nors tai nublanksta, palyginus su garsesniųjų Henry Bolingbroke'o (būsimojo Anglijos karaliaus Henriko IV) kampanijų dydžiu ir kaina. Anthony lydėjo seras Johnas Moultonas iš Framptono ir seras Richardas Welby, Linkolnšyro riteriai, artimi Lucy giminės. Johnas ir Anthony kampanijai finansuoti turėjo skolintis pinigų iš Alice Perrers, Eduardo III meilužės; Anthony jau buvo jai prasiskolinęs apie 1000 svarų, tokios sumos jam prireikė markos lordo valdžiai įtvirtinti netrukus po to, kai gavo titulą. Kitas ir paskutinis įrašas apie Anthony yra pranešimas apie jo žūtį „užjūriuose“ 1368 m. rugpjūčio 19 arba rugsėjo 16 d., kartu su Johnu Moultonu. Nors apie Anthony veiklą įrašų nėra, jis tikriausiai buvo vienas iš trijų anglų, kuriuos Hermanas Vartbergietis mini Livonijos kronikoje kaip žuvusius per Lietuvos tvirtovės Naujojo Kauno apsiaustį tų metų rugsėjį.

Naujojo Kauno šturmas buvo kulminacija intensyvios kampanijų, arba *Reysen* („kelionių“)[4], serijos, organizuotos Vokiečių ordino, kurioje nuolat dalyvaudavo anglų riteriai. Tokios kampanijos paprastai vykdavo Nemunu, kurį vokiečiai vadino Mėmeliu (*Memel*) – pagrindiniu vandens keliu, jungiančiu Lietuvos didžiosios kunigaikštystės politinius ir prekybos centrus su Baltijos jūra. Maždaug 200 kilometrų nuo žiočių stovėjo Kaunas, strategiškai įkurtas ties santaka su antra pagal dydį Lietuvos upe Nerimi, kuri rangėsi pietrytinėmis kunigaikštystės teritorijomis ir tekėjo per sostinę Kernavę. Kultūrinis kraštovaizdis aplink Kauną liudija strateginę jo vietą, jis nužertas buvusių tvirtovių žemių pylimais. Keliose iš jų archeologinių kasinėjimų metu rasta kasdienio gyvenimo pėdsakų, siekiančių Viduramžius, taip pat arbaletų strėlių – negailestingų ordino antpuolių vėlesniais XIV a. dešimtmečiais liudytojų. Pagrindinę Kauno tvirtovę ordino kariauna sugriovė po trijų savaičių apsiausties 1362 m. balandį, šis įvykis dešimtmečiais bus minimas kaip Gėrio pergalė prieš Blogį.

Po metų lietuviai paskubomis netoliese pastatė Naujojo Kauno tvirtovę Vyrgalės saloje, apie 7 kilometrus į pietus. Ji irgi buvo sugriauta. 1368 m. ordino kariauna taip pat pasistatė rąstų ir žemių tvirtovę pietiniame Nemuno krante, iš kurios smūgiais buvo galima pasiekti Kauną. Tai buvo antpuolių į aplinkinį regioną būstinė, ten turėjo apsistoti Anthony, jo bendražygiai ir palyda kartu su šeimininkais – Vokiečių ordino broliais ir ginklanešiais. Kariauna pagaliau pasiekė Naująjį Kauną, pastebėjo, kad jis vėl atstatytas, ir išsyk ėmė ruoštis apsiausčiai. Šturmuojant išorines sienas, Anthony su bendražygiais tikriausiai ir ištiko jų lemtis. Remdamasis „Šv. Begos žmogaus“, kaip jis pramintas, žaizdomis, istorikas Alexanderis

Grantas svarsto, kad kopėčiomis lipančiam į lietuvių tvirtovės sieną Anthony į krūtinę pataikė gynėjo paleistas sviedinys, smūgio jėga parbloškė jį ant žemės, taip padaryti papildomi sužalojimai.

Saviškiai paimtą Anthony lavoną turėjo laikyti šaltai, nes nebuvo matyti jokių įprastų pomirtinių burkimo ar irimo požymių. Prieš pat kietai suvyniojant kūną į pušies dervoje išmirkytas drobules, ruošiantis jį gabenti Nemunu atgal, kažkas artimas Anthony ant krūtinės padėjo plaukų „vainiką“ – tikriausiai brangenybę, su savimi atsigabentą į Prūsiją. Kūnas turėjo būti gabenamas arba į Mėmelį (dabar Klaipėda), arba į Karaliaučių, ir nutarta į Angliją jį plukdyti, užsandarintą švino karste – galbūt taip nusprendė lordas Fitzwalteris, Anthony giminaitis ir Šv. Begos priorijos globėjas, tuo metu taip pat buvęs Prūsijoje. Švino karstai buvo brangūs, Europoje vėlyvaisiais Viduramžiais juose laidoti tik aukštos padėties asmenys, bet čia jis pasitarnavo ir kaip tinkama priemonė kūnui gabenti. Užsandarintame karste kaupėsi kūno drėgmė, o nesant deguonies, galėjo susidaryti lavoninis vaškas (irimo proceso metu atsirandanti į vašką panaši medžiaga), kuris padėjo sulaikyti tolesnį irimą. Bet taip elgtis su žuvusiaisiais kryžiaus žygyje buvo labai neįprasta. 1300 m. popiežius Bonifacas VIII uždraudė vadinamąją *Mos Teutonicus* praktiką – ji buvo paplitusi tarp vokiečių kilmingųjų Levante, – kai žuvusių kryžininkų kūnai būdavo verdami acte arba vyne, kad jų palaikus būtų galima lengvai gabenti kaulų pavidalu. Todėl XIV a. kryžininkai paprastai būdavo laidojami tose žemėse, kur žūdavo. Gabenti atgal buvo išskirtinis atvejis.

O kas toji moteris, kuri vėliau bus palaidota greta Anthony Šv. Begos bažnyčioje? Anthony žmona Joan po jo žūties

ištekėjo (trečiąkart) ir mirė daug vyresnė negu moters griaučiai Šv. Begos kriptoje. Istorikai ir archeologai nusprendė, kad labiau tikėtina, jog kūnas jo sesers Maud de Lucy, kuri paveldėjo giminės turtą ir mirė 1398 m., paskutinė iš savo giminės. Joan ir Anthony dukra, prigimtinė įpėdinė, tragiškai žuvo 1369 m. rugsėjo 30 d., nesulaukusi nė trejų metų, o tai reiškia, kad Joan teliko Anthony našlės statusas, o ledi Lucy tapo jo sesuo Maud. Tikriausiai ji rūpinosi Anthony laidotuvėmis, o vėliau sąmoningai apsisprendė būti palaidota su broliu – ar dėl emocinio prieraišumo, ar trokšdama pabrėžti savo kilmę. Plaukų vainiko, padėto ant vyro lavono, ir moters griaučių izotopinė analizė parodė, kad plaukai buvo kito asmens, tai patvirtina interpretaciją, kad moteris galėtų būti Anthony sesuo.

Laidotuves beveik neabejotinai lydėjo atvaizdai, vienas jų – žinomas tik iš XIX a. piešinių – vaizduoja šarvuotą riterį, stilistiškai datuojamą apie 1360–1380 m., laikantį taurę, neįprastą daiktą, paprastai aptinkamą kunigų laidotuvių paminkluose, o kartais ir įdedamą jiems įkapių. Galbūt taurė simbolizavo Šventąjį Gralį, išganymo, pasiekiamo kryžiaus žygiais, metaforą. Anthony, Joan, Maud ir išnykusios Lucy giminės likimas buvo lemiamas Vakarų markos istorijos lūžis, ji atiteko Percy'iams, o po šimtmečio – Neville'iams. Kartu jų biografijos perteikia pasienio karo istoriją. Ji buvo tragiška, pilna abipusio smurto ir netekčių, bet kartu – nepaprasta istorija apie tai, kaip Vokiečių ordinas naujai atrado save kaip krikščioniškojo pasaulio gynėją Europos rytuose, apie narsų žemaičių ir lietuvių pasipriešinimą lotyniškojo krikščioniškojo pasaulio karinei galiai ir neįtikėtinus sandorius, sudaromus krikščionių ir pagonių žiauriame kare, trukusiame kartų kartas.

GINKLUOTI PILIGRIMAI

1291 m. praradus Šventąją Žemę, kilo abejonių dėl ordino paskirties, tačiau brolijai pavyko Europos šiaurės rytuose sukurti naują kryžiaus karų kultūrą, kuri kartų kartas formuos ginkluotos piligrimystės patirtį. Anksčiau, XIII a. šeštajame dešimtmetyje, popiežius Aleksandras IV paskelbė kelias bules, suteikiančias teisę ordino dvasininkams kviesti į kryžiaus žygius, teikti kryžininkų indulgencijas visiems, kurie tesėjo įžadus, ir net atleisti juos nuo ekskomunikos. Tokios privilegijos, ypač indulgencijos, ordino teiktos dar ir XV a. Išlikę „*Reyse* indulgencijų" pavyzdžiai rodo, kad tai buvo standartinis raštas. Aprašius, kaip kryžiaus žygiai šiaurėje tiesiogiai kyla iš Šventosios Žemės, dokumentu – pagrįstu net kelių indulgencijas teikusių popiežių autoritetu – suteikiami atlaidai tiems, kurie atvyko į Prūsiją ir Livoniją savo lėšomis su tikra atgaila kovoti prieš pagonis ir juos remiančius krikščionis[5]. Ordino pareigūnai indulgencijai patvirtinti išduodavo liudijimą, nors tokio išliko tik vienas pavyzdys. Tokia nepaprasta privilegija leido ordinui kryžiaus žygius Baltijos regione paversti nuolatiniais.

Ši kryžiaus žygių indulgencija tikriausiai buvo paskata vokiečių kryžininkams 1304 m. leistis į kelionę Prūsijon. Ordino karas su Lietuva prasidėjo 1238 m., sugriovus Bisenės tvirtovę, bet tai buvo pirmieji užsienio riteriai, prisijungę prie brolių kovos prieš Baltijos regiono pagonis per maždaug trisdešimt metų. Tą žiemą jie kartu su ordino kariauna kirto pasienį, nusitaikę į Gardino (dabar Baltarusijoje) ir Pograudos (lietuviškai Pagraudės) tvirtoves. Įkandin jiems sekė kiti vokiečių riteriai, o 1328–1329 m. žiemą, pasibaigus susirėmimams su Škotija ir Prancūzija, – ir anglai. Paskui atvyko

riteriai iš Nyderlandų, Prancūzijos šiaurės, Italijos šiaurės, Škotijos, Prancūzijos pietų ir Italijos pietų. Anglams ir prancūzams *Reysen* pasidarė nuolatinis dalykas nuo XIV a. penktojo dešimtmečio. Po poros dešimtmečių į Prūsiją traukė riteriai iš viso krikščioniškojo pasaulio, net iš Iberijos, nors stebėtinai mažai atvykdavo iš artimų Skandinavijos regionų. Nežiūrint politinio priešiškumo, prisidėjo ir lenkų riteriai, kol tai nebebuvo įmanoma, sudarius su Lietuva uniją.

Dauguma dalyvių, kurių vardai žinomi, buvo iš aukštesniosios ir žemesniosios riterių klasės, taip pat iš miesto patricijų giminių; valdovai į pasienį keliaudavo tik retsykiais. Daug dalyvių buvo kilę iš tradiciškai ordiną remiančių vietų imperijoje, ypač „ministeriales“ – jauni riteriai, kurie teisiškai buvo nelaisvi ir saistomi su siuzerenais, bet vadovaudavo ir ginkluotiems vasalams. Tačiau *Reysen* populiarumas tarp anglų, kurių karalystės pagrindiniai ryšiai su ordinu buvo prekybiniai, rodo platesnį patrauklumą. Anglai vykdavo į Prūsijos pasienį, kai pasitaikydavo proga, ypač taikos laikotarpiais Šimtamečio karo metu, bet kai kurie net leidosi į kelionę, siaučiant Juodajai mirčiai. Anglijos karūna ordiną rėmė kasmetine pensija, nors ji buvo mokama priešokiais, paskutinį sykį 1401 m., valdant Henrikui IV. Keletu metų anksčiau didysis magistras Konradas von Jungingenas parašė Ričardui II, stengdamasis atkalbėti anglų riterius toliau dalyvauti, galbūt dėl to, kad anglai, vadovaujami Henry Bolingbroke'o, per daug įsisiautėjo.

Kaip matėme Anthony de Lucy atveju, kartu dažnai vykdavo giminės, taip pat gausūs kilmingųjų šeimynykščiai. Didžiausias palydas sudarydavo šimtai žmonių, o išvien su ordino pajėgomis tokios kariaunos būdavo tikrai įspūdingos. 1354–1355 m. žiemą prisidėjo mažiausiai tūkstantis kovotojų

vien iš imperijos. Nuo 1305 iki 1403 m. ordinas prieš Žemaitiją ir Lietuvą surengė apie 300 atskirų kampanijų, ir žinoma apie 250 prancūzų bei 200 anglų dalyvių vardų, kartu su skirtingu skaičiumi juos lydėjusių kareivių[6]. Kai kuriems dalyvauti ordino *Reysen* pasidarė šeimos tradicija, kartais keliaudavo skirtingos kartos. 1391 m. Glosterio hercogo žygyje dalyvavo lordai Despenseris, Fitzwalteris, Beaumontas ir seras Simonas Felbriggas, o prieš dvidešimt ketverius metus kartu į *Reyse* leidosi jų tėvai[7]. Kai kurie į kryžiaus žygius leisdavosi nuolat. Garsiausias buvo Rutgeris Raitzas, kilęs iš Kiolno patricijų šeimos ir praleidęs trisdešimt dvi žiemas Prūsijoje, o tris vasaras – Livonijoje.

Dauguma atvykusių kovoti į Lietuvą, užbaigę tarnybą, grįždavo namo, bet kai kurie pasilikdavo ilgiau ar prisijungdavo prie kitų žygių. Žemutinio Reino riteris Dietrichas von Eine kovojo prieš lietuvius 1348 m. vasario 2 d., vasarą prisidėjo prie norvegų ir švedų surengtos Rusios miesto Orechovo apsiausties[8], kuri buvo kryžiaus žygio prieš Naugardą dalis, tada per Livoniją nukeliavo atgal į Prūsiją ir grįžo į frontą Lietuvoje. Prancūzų riteris Gadiferis de La Salle'is, 1378 m. vykęs į Prūsiją, taip pat padėjo hospitaljerams Rode, 1390 m. dalyvavo vadinamajame Berberijos kryžiaus žygyje, o vėliau prisidės užkariaujant Kanarų salas. Kai kuriems Prūsija ir Livonija tebuvo stotelės daug ilgesnėje kelionėje, per kurią dažnai būdavo lankomas Kristaus kapas Jeruzalėje, ir ji trukdavo ketverius ar penkerius metus. Į tokį ilgą kelią leistis išgalėdavo tik turtingiausieji, derindami piligrimystę su senoviška „Didžiojo turo" versija.

Bet kuri *Reysen* atmaina buvo rimta investicija, ir išlaidos galėdavo būti didžiulės. Karvedžiai turėdavo mokėti savo

palydos nariams kasdienę algą, o papildomos išlaidos būdavo žirgai ir balnai, drabužiai, audiniai, stalo įrankiai, ginklai, šarvai, atsargos (ypač plaukiant jūra, ir vyrams, ir gyvuliams), vėliavos ir livrėjos. Turtingiausieji dažnai gabendavosi šunų ir sakalų kartu su jų prižiūrėtojais, ir palyda virsdavo miniatiūriniu mobiliuoju dvaru. Tokioms išlaidoms padengti ne sykį prireikdavo iš anksto skolintis, kaip kad Anthony de Lucy. Saugiau keliauti būdavo su ribotomis grynųjų atsargomis, todėl, pasiekus Prūsiją, dažnai būdavo skolinamasi dar. Kaip bažnytinė institucija, ordinas negalėdavo imti palūkanų, bet dalyviai vis tiek prarasdavo pinigų dėl nepalankaus mainų kurso, nes ordino teritorijoje buvo būtina atsiskaityti jo monetomis. Daug riterių grįždavo smarkiai prasiskolinę, nors mažai ką ši patirtis finansiškai sužlugdė. Skolos, laiduojamos garbės žodžiu ir kitais būdais, paprastai būdavo grąžinamos, skolinantis dar. Tokie sandoriai daugiausia vykdavo Briugėje, Vakarų krikščioniškojo pasaulio svarbiausiame prekybos mazge, kuriame buvo prisiglaudusi nemenka Prūsijos pirklių ir ordino agentų bendruomenė. Taigi *Reysen* buvo svarbi ne vien kryžiaus žygių patirtis pagonių dykrose: jie buvo susiję ir su pinigais, o įmanomi vien dėl prieinamos transnacionalinės biurokratijos, sudarytos iš nuolatinių laiduotojų, kreditorių ir skolininkų.

Prisijungę prie Vokiečių ordino kampanijų keliaujantys riteriai tikėdavosi, kad su jais bus gerai elgiamasi ir kiek įmanoma išlaikomas dvariškių gyvenimo būdas – juk, šiaip ar taip, jie už tai susimokėdavo, – bet taip pat žinojo, kad stoja į kryžiaus žygį. Visą XIV a. ordino brolija Prūsijoje nuolat būdavo kaimynų katalikų vadinama *cruciferi* (kryžininkais), o

dalyvaujantieji *Reysen* vadinti *perigrini* (piligrimais) ir ordino „svečiais“[9]. Chaucerio aprašytame riterio gyvenime minimos kovos su musulmonais Ispanijoje ir Šiaurės Afrikoje, su turkais Levante, taip pat su lietuviais – tai rodo, kad Baltijos regiono pasienis amžininkų akimis atrodė vienas iš lemiamų bendros krikščioniškojo pasaulio gynybos taškų. Net kai Lietuva 1387 m. buvo oficialiai pakrikštyta, ordino kvietimas į šventąjį karą Europos riteriams liko patrauklus.

KELIONĖ Į KRIKŠČIONIŠKOJO PASAULIO PAKRAŠTĮ

Kelionė į Lietuvos pasienį trukdavo ilgai ir pati savaime buvo nuotykis. Iš Nyderlandų išvykę riteriai Karaliaučių pasiekdavo per penkias savaites, sausuma keliaujantiems anglams prireikdavo dar vienos. Prancūzai kelyje praleisdavo du mėnesius, nors atvykstantiesiems iš pietų kelionė trukdavo dešimt savaičių. Vasarą, kai būdavo saugiau keliauti jūra, Prūsijos krantą iš uosto Anglijoje buvo galima pasiekti vos per tris savaites, paskui dar savaitė iki Karaliaučiaus. Žiemą, kai oras audringas, o Baltijos jūra vietomis užšaldavo, kelionė trukdavo daug ilgiau; nuo Briugės iki Dancigo galėdavo trukti ilgiau kaip du mėnesius, nors tuomet buvo galima toliau vykti tiesiai per užšalusią Vyslos įlanką į Sembos pusiasalį. Pridėjus kelionę atgal, dauguma dalyvių galėdavo tikėtis užtrukti keturis ar penkis mėnesius, jei tik likdavo gyvi.

Pasiekę Dancigą iš vakarų, ar Thorną (Torunė) iš pietų, keleiviai galėdavo papildomai stabtelėti prie Vyslos, tekančios pro ordino būstinę Marienburgą, paskui pro Elbingą,

kur daugelis sustodavo pasipildyti atsargų, gauti dar paskolų, o galbūt net susitikti su ordino pareigūnais. Elbingo konventas buvo vienas svarbiausių Prūsijoje, jame buvo įsikūręs ordino didysis špitolininkas. Iš čia keleiviai, jei nesileisdavo įlanka tiesiai į Karaliaučių, sukdavo per kitokį kraštovaizdį. Vis daugiau miškų ir kalvų, palikus ordino teritoriją, keliaujama pro du svarbiausius Varmės vyskupijos miestus: Frauenburgą (lenkiškai *Frombork*), kur beveik visą XIV a. buvo statomas įtvirtintas kapitulos katedros kompleksas, ir Hanzos miestą Braunsbergą (lenkiškai *Braniewo*), kur Varmės vyskupo galią liudijo jo pilis, net kai oficiali rezidencija 1340 m. perkelta į pietryčius. Už miesto kelias vėl vedė per ordino teritoriją – ši atkarpa valdoma pakrantės konvento Balgos. Keleiviai traukdavo pro Brandenburgo konventą į Karaliaučių.

XIV a. atvykstantys svečiai turėjo išvysti miesto kompleksą, sudarytą iš trijų miestų, iškilusių į įlanką įtekančios Priegliaus upės salose ir nusausintos žemės lopiniuose, vienu miestu Karaliaučius taps tik XVIII a. Kiekvienas miestas buvo atskiras teisinis vienetas, turėjo savo chartiją, parapijos bažnyčią, turgų ir buvo apjuostas sienomis su vartinėmis, su kitais jungiamas tiltais. Seniausią gyvenvietę *Altstadt*, arba Senamiestį, kur buvo įsikūrusi įtvirtinta Vokiečių ordino konvento pilis, upelis skyrė nuo *Löbenicht* rytuose, ten gyveno amatininkai. Pietuose salos miestas Knypava (vokiškai *Kneiphof*), apgyventas vokiečių pirklių, chartiją gavo 1327 m. Rytinė salos pusė atiduota Sembos vyskupui, ten svečiai turėjo matyti pamažu kylančią naują raudonų plytų katedrą – gerokai praplėstą XIV a. šeštajame dešimtmetyje ir virtusią trijų navų milžine. Rytuose – dar vienas upelis, Naujasis Prieglius, skyrė Knypavą

nuo Lomzės (vok. *Lomse*) salos, kur Senamiesčio biurgeriams priklausė pelkėtos ganyklos, o vakariniame pakraštyje spietėsi lentpjūvė ir sandėliai. Karaliaučiaus miestams nuolat atvykstantys turtingi Vakarų kilmingieji buvo malonus sezoninis ekonomikos proveržis; katedra, bažnyčios, visuomeniniai pastatai ir sienos daugiausia iškilo *Reysen* laikais. Tačiau miestai taip pat buvo įstoję į Hanzos miestų prekybinę sąjungą, todėl klestėjo prekyba.

Karaliaučiaus konvento pilyje gyveno viena stambiausių bendruomenių Vokiečių ordino teritorijose Baltijos regione (1422 m. su ja siejama apie šešiasdešimt septyni broliai), joje buvo įsikūręs ordino Prūsijos maršalas, vadovavęs žygiams į Lietuvą. Kaip maloningas šeimininkas, jis garbiausius svečius apdovanodavo, o kadangi taip arti buvo „Didžioji dykra“ (vokiškai *Die Große Wildnis*), būdinga pasienio kraštovaizdžiui, nuolat būdavo dovanojama žvėrių – pasakojimuose minimi elniai ir net stumbrai. Apsistoti konvento teritorijoje nebuvo įprasta: dauguma svečių įsikurdavo Senamiestyje ar Knypavoje. Didelės draugijos išsiskirstydavo po daugelį užeigų: 1363 m. Jeano de Blois vyrai išsinuomojo devynias atskiras nakvynės vietas, Ostrevento grafo palydai 1387 m. prireikė aštuoniolikos namų ir užeigų. Taip pat reikėdavo kelių arklidžių, pavyzdžiui, kai Austrijos kunigaikštis Leopoldas III 1371 m. žiemą atsigabeno 1500 žirgų. Keleiviai įsikurdavo sparčiai: ant lentų nupiešiami heraldiniai simboliai ir pakabinami prie nakvynės vietų, kad visi matytų, o kilmingi vadai turėdavo savo namą, kuriame atgydavo keliaujantis jų dvaras, apsirūpinęs net tviskančiais gobelenais, valgomąja mene su prabangiais indais ir kilnojamomis koplyčiomis privačioms mišioms. Tada

tekdavo laukti. Kartais dienas, dažnai savaites, o gal net mėnesius.

Tuo metu kilmingieji linksmindavosi, rengdavo puotas kitų draugijų svečiams ir ordino pareigūnams, vyskupui ir jo kanauninkams. Jei būdavo tikimasi užtrukti, buvo rengiamos medžioklės, kai kurie kilmingieji atsigabendavo ar pasiskolindavo sakalų ir skalikų. Nors oficialiai turnyrai nerengti, kartais draugijos susiorganizuodavo karo žaidynes. XIV a. pabaigoje dvarų karuselės Karaliaučiuje kulminacija būdavo „Garbės stalas“, didžiulė puota, keliama ordino maršalo arba didžiojo magistro. Konvento refektorijuje vykstančiame renginyje buvo sakomos kalbos ir iškilmingai teikiami apdovanojimai už narsą. 1415 m. visuotiniame Bažnyčios susirinkime Konstance Lenkijos karūnai atstovavęs teisininkas smerkė „Garbės stalą“, teigdamas, kad šitaip ordinas tiesiog vilioja pinigus iš savo svečių[10]. Tačiau svečiai nesiskųsdavo. Tai buvo apčiuopiamas ir patrauklus būdas išgarsėti, būdingas įvairiems ceremoningiems riterių ordinams, kurių buvo pridygę krikščioniškajame pasaulyje. Tačiau Karaliaučiuje buvo galima išleisti daug pinigų. Slenkant savaitėms, sąskaitos už būstą, atsargas ir perkamas dovanas kaupdavosi, o kartu – lošimų skolos bei paskolos joms padengti.

Sykiu reikėjo patenkinti ir dvasinius poreikius: daugumą kilmingųjų buvo pamaldūs, bent jau viešai, jei ne privačiai. Kai kurios Karaliaučiaus apylinkių bažnyčios išpopuliarėjo tarp *Reysen* dalyvių. Šv. Antano bažnyčia ir Šv. Jurgio koplyčia prie raupsuotųjų ligoninės Haberbergo priemiestyje pritraukdavo ypač daug maldininkų. Šv. Jurgis buvo esminis kryžininkų šventasis, ir jo vardo altorius taip pat buvo ir Kneiphofo katedroje. Užsienio riteriai lankydavo koplyčią Haberberge,

melsdavosi už kampanijos sėkmę, o grįžę dėkodavo šventajam už apsaugą. Daugelis palikdavo aukų, o ant lentų, iškabintų koplyčios viduje, nupiešdavo savo heraldines emblemas. Už miesto, maždaug 10 kilometrų į rytus nuo Karaliaučiaus, Arnau, buvo populiari Šv. Kotrynos bažnyčia, o už septynių kilometrų į vakarus, Judyčiuose (vokiškai *Juditten*), – Švenčiausiosios Mergelės bažnyčia. Čia riteriai taip pat dažnai ant sienų piešdavo savo herbus. Tačiau svarbiausia svečių stotelė buvo katedra, ir kelionės pradžioje, ir pabaigoje. Jos nava išpuošta ankstesnių dalyvių heraldinėmis emblemomis, taip pat žuvusiųjų kovose prieš pagonis antkapiais, jų herbai atvaizduoti katedros languose. Daugelis šių asmenų užsienio svečiams buvo pažįstami iš reputacijos arba per giminės ryšius. Šiuo atžvilgiu katedra tapo idealia viešąja erdve nesibaigiančiam šventajam karui prieš pagonis skelbti.

Pasigirdus kvietimui imtis ginklų, svetimšalių draugijos su ordino kariauna leisdavosi į rytus (arba prisijungdavo pakeliui). Paprastai vykdavo į pasienio pilį Ragainę (vokiškai *Ragnit*, dabar rus. *Neman*), apie 100 kilometrų į šiaurės rytus, nors kai kurie žygiai prasidėdavo iš forpostų toliau pietuose arba iš Mėmelio šiaurėje, ir keliaudavo išilgai upės. Ragainė pastatyta 1289 m. sugriautos čiabuvių tvirtovės vietoje Prūsijos teritorijos Skalvos gilumoje, kai ją užkariavo ordinas. Po kelių dešimtmečių ten įsikūrė nemenką teritoriją valdęs konventas. Bet pilis liko daugiausia rąstų ir žemių įtvirtinimas, viena iš kelių tvirtovių, ordino pastatytų XIV a. palei ilgą Nemuną, kertantį Didžiąją dykrą iki pat Lietuvos gilumos. Jų tikslas buvo apsaugoti teritoriją ir sukurti tiekimo grandinę antpuoliams toliau į rytus. Jas nuolat puldinėdavo, apgriaudavo ar sunaikindavo lietuvių kariaunos. Perstatyta iš plytų, Ragainė tapo konvento

formos apogėjumi, kiekvienas šonas – 59 metrų ilgio. Priešpilis greta buvo apstatytas trimis tarnybinių pastatų sparnais, o visą kompleksą juosė siena ir griovys[11]. Pro čia turėjo keliauti daug svetimšalių riterių ir kareivių, vykstančių į didžiąją kunigaikštystę, bet užbaigtą plytinę pilį tikriausiai matė retas. Visiškai priešingai negu didybe bruzdantis Marienburgas ar Karaliaučius, Ragainės tvirtovė giliai Didžiojoje dykroje turėjo atrodyti tolimas forpostas, atvykėliams iš Vakarų primenantis, kad jie pasiekė savo pasaulio pakraštį.

Norint išgyventi pasienyje, nepakakdavo fizinių ginklų ir šarvų. Ordino brolijai karas buvo ir dvasinis reikalas. *Reysen* buvo persipynusios su ordino pamaldumu Švenčiausiajai Mergelei. Į žygį kariaunos dažnai išsiruošdavo jos švenčių dienomis – rugpjūčio 15-ąją, per Ėmimą Dangun, rugsėjo 8-ąją, per Švč. Mergelės Marijos Gimimą, ir vasario 2-ąją, per Apsivalymą (Grabnyčias). Priekyje būdavo nešama Dangaus Karalienės ir šv. Jurgio vėliava, kai kurie ir ant savo vėliavų nutapydavo Švč. Mergelę. *Reysen* vyko su jos dvasine apsauga, o dalyviai tikėjo, kad jos užtarimas atneš jiems pergalę prieš pagonis. Vygandas Marburgietis, ordino šauklys ir vienas pagrindinių mūsų šaltinių, pasakojančių apie *Reysen*, atgaline data aprašė ordino kariaunos mūšį su lietuviais ant užšalusios Strėvos upės 1348 m. vasarį. Jis pasakoja, kaip kryžininkams į pagalbą atėjusi Švč. Mergelė Marija, ir galiausiai jie laimėję, tad paskui didysis magistras jos garbei įkūręs du vienuolynus. Karų prieš Lietuvą tapatinimas su Švč. Mergele Marija buvo skatinamas: laiškuose užsienio valdovams, rašytuose ordino pareigūnų ir kalbančiuose apie ordino žemes bei karus prieš pagonis, ne sykį pabrėžiamas ryšys su Švč. Mergele Marija[12].

Kariaunos dvasiniams poreikiams patenkinti buvo nešami kilnojamieji altoriai su vaško žvakėmis. Dalyviai atsigabendavo ir savų religinių artefaktų, ir net jų ginklai atlikdavo amuletų funkciją. Upėse prie praminto *Reysen* kelio rasti keli XIV a. datuojami kalavijai. Tipiškas jų pavyzdys – vadinamasis pusantros rankos kalavijas, datuojamas apie 1350–1400 m., rastas Tinos upėje, įtekančioje į Drūsens ežerą netoli Elbingo, šiandien eksponuojamas Malborko pilies muziejuje. Jo buoželė puošta Jeruzalės kryžiumi (simbolizuojančiu penkias Kristaus žaizdas), jis inkrustuotas mažesniais spalvotojo metalo kryželiais, o ašmenyse – raidės, tikriausiai reiškiančios Kristų. Vienas kryžiais puoštas kalavijas Vokietijos istorijos muziejuje Berlyne ant ašmenų turi heraldinius simbolius – skyduose atvaizduotus kryžių ir liūtą, manoma, kad tai Vokiečių ordino dovana Jonui Liuksemburgiečiui, Bohemijos karaliui, dalyvavusiam *Reyse* 1329 m.[13] Nesvarbu, ar tokie ginklai priklausė kilmingiems svečiams, ar ordino broliams, jie rodo, kaip buvo susiliejęs fizinis ir dvasinis karas.

Į DYKRĄ

Jei šiandien važiuotumėte per Lenkijos šiaurės rytus Lietuvos link, galėtumėte susidaryti įspūdį, kaip atrodė Prūsijos pasienis Viduramžiais. Augustavo giria, priklausanti didžiuliam miškingam koridoriui, nusidriekusiam Vilniaus link, yra Didžiosios dykros liekana[14]. Nors įsivyravo medžių plantacijos, nacionaliniame parke tebėra užkaborių, kur žmonių veikla vos pastebima, kur nuvirtę medžiai paliekami pūti, kur bebrų užtvankos

užtvindė girią ir pamažu pavertė ją pievomis, o šias vėliau kolonizavo nauji medžiai, ir visur gausybė įvairiausių augalų ir gyvūnų. Čia iš Viduramžių archeologinių žmonių pėdsakų aptinkama mažai, o žiedadulkių tyrimai rodo, kad vietos augaliją žmonės veikė minimaliai iki pat XVII a. Rašytiniuose šaltiniuose minima, kad kariaunos retsykiais užtikdavo žymių, kad čia gyvenama – žvejų, spąstininkų ar laukinių miškų bičių medaus ir vaško rinkėjų trobelių. Amžininkų kronikose šis regionas vadinamas *desertum* ir *solitudinem* – tokiomis sąvokomis laukinė gamta dažnai įvardijama Biblijoje[15]. Vakarų krikščionims šis pasienis tikrai buvo ir fizinė, ir dvasinė dykuma, deramas ordino nesibaigiančio šventojo karo fonas.

Važiuodami nuo Augustavo keliu į šiaurės rytus, kirtę dabartinės Lietuvos sieną, prieš pasiekdami Alytų, kur įtvirtintas postas tapo nuolatiniu ordino antpuolių taikiniu, pravažiuojate kitą Didžiosios dykros atplaišą – šiandieninį Metelių regioninį parką. Negyvenama juosta driekėsi į šiaurės vakarus per Sūduvą ir Nemuną, skiriantį Ragainės ir Mėmelio konventus nuo Žemaitijos regiono. Istorinė žemaičių, kaip aršiai nepriklausomos genties, reputacija išlikusi ir šiandien. Dabartinė Žemaitija įsikūrusi Lietuvos šiaurės vakaruose, Latvijos pasienyje, truputį mažesnė negu Viduramžiais. Tai vienintelis Lietuvos regionas, kuriame vietos tarmė, greičiau atskira kalba, vartojama vietos valdžios. XIII a. pabaigoje Žemaitija buvo įsprausta tarp ordino žemių Prūsijoje bei Livonijoje ir Lietuvos, ir nors nominaliai jos valdovai buvo didieji kunigaikščiai, iš tikrųjų regiono vadai išlaikė didelę nepriklausomybę. Žemaitijos kilmingieji taip pat turėdavo įtakos didžiųjų kunigaikščių sprendimams remti pagonišką praktiką – susipynus

politinėms ir religinėms tapatybėms, iš esmės tai buvo priemonė vietos *status quo* palaikyti. Nors puldinėjo ir didžiosios kunigaikštystės gilumą, ordinas ketino Žemaitiją visiškai pajungti katalikybei.

Žygių logistiką reikėdavo derinti prie metų laiko. Geriausiai jiems tiko žiema, nes būdavo lengviau keliauti užšalusiais ežerais, pelkėmis ir upėmis, o pėstininkam ir kavalerijai judant sniegu – geresnė sankiba. Jeigu švelnią žiemą šlapynes kirsti būdavo sunku, arba priešingai, užeidavo pavojingi speigai ir daug prisnigdavo, riteriai su palydomis kartais persikeldavo į Livoniją ir jungdavosi prie kampanijų prieš Rusią ar lietuvius. Vasarą lengviau buvo keliauti upėmis, o šlapynėse tuo metu kamuodavo geliantys vabzdžiai. Nešuliniai arkliai tokia žeme judėdavo lengviau negu vežimai, o žiemą naudotos rogės. Jos sudarydavo lėtai judančius konvojus, kurie galėdavo nusidriekti kelis kilometrus. Aprūpinimas atsargomis kampanijos sėkmei buvo būtinas, o kadangi medžioklės laimikiu kliautis nebuvo galima, tekdavo maisto atsigabenti. Vasarą būdavo varomi galvijai kaip „mėsa su kanopomis“, o žiemos atsargoms imama džiovinta, rūkyta ir sūdyta mėsa, miltai ir įvairūs pagardai, tarp jų ir brangūs importiniai, kaip šafranas ir pipirai. Strateginėse vietose būdavo paliekama maisto ir žirgų pašaro kelionei atgal, o valgiams ruošti gabenami sulankstomi stalai.

Nebuvo įmanoma apsieiti be vietos vedlių. Jie ne vien rodydavo kelią per dykrą, orientuodamiesi pagal kraštovaizdžio ženklus ir žvaigždes, bet ir tiksliai įvertindavo, ar storas užšalusių upių ledas, o kitu metų laiku – ar tinkamos perkėlos ir keliai. Netikėtai pasikeitus orui, tekdavo skubiai atsitraukti, nes tirpstantis ledas buvo pavojingas, ir rašytiniuose

pasakojimuose minimi skęstantys žirgai, įlūžę į ledinį vandenį. Kai nebūdavo įmanoma plaukti upėmis ir upeliais, tekdavo kapoklėmis prasikapoti pro suvirtusius medžius ir augaliją, kad atsivertų kelias konvojui. Žmonės ir gyvuliai ankštai sprausdavosi siaurais takais pro tankmę, kartais žirgai iki balno grimzdavo pelkių dumble ar minkštose pusnyse, o visą kelią lydėdavo kaukiančių vilkų rujos.

Artėdamos prie lietuvių gyvenviečių ir tvirtovių, draugijos persigrupuodavo į karinę rikiuotę, o puldamos vildavosi užklupti netikėtai, trokšte trokšdamos išvengti pasalų. Mūšiai atviroje vietoje vykdavo retai – įprasta buvo kruopščiai planuoti antpuolius ar apsiaustis, siekiant pridaryti kuo skaudesnių nuostolių ir demoralizuoti priešą. Puolant tvirtoves, būdavo surenkami apsiausties įrenginiai – taranai, bokštai ir trebušetai, o XIV a. devintajame ir dešimtajame dešimtmetyje abi pusės naudodavo šaunamuosius ginklus[16].

PASIENIO KARO ŽIAURUMAS IR KOMPROMISAI

Apie moterų, vaikų, senolių žudynes, jų ėmimą vergijon, galvijų atėmimą, kaimų ir grūdų sandėlių deginimą kronikose nei vengiama pasakoti, nei už tai atsiprašinėjama. Retai pasitaikydavo prisigrobti aukso ar sidabro: pagrindinis materialus atlygis buvo belaisviai ir gyvuliai. Rašytiniuose pasakojimuose iškyla niūrus, skaudus vaizdas – belaisviai surištomis rankomis, prikabinti prie žirgų, priversti pėsčiomis keliauti atgal į ordino žemes. Jei kryžininkams tekdavo skubiai trauktis, belaisvius jie iššudydavo. Nesibaigiančio Šimtamečio karo veteranams

anglams ir prancūzams tai turėjo būti puikiai pažįstama: anglai pagarsėjo *chevauchées*, skirtais prancūzų miestams ir kaimams terorizuoti, sistemingai deginant, plėšikaujant ir prievartaujant. 1346 m. spalį Henrikas Grosmontietis, Lankasterio grafas, vadovavo žiauriam *chevauchée* prieš Puatjė ir jo apylinkes: sėkmingai užėmusi miestą, jo kariauna jį plėšė ilgiau negu savaitę. Po penkerių metų, dabar jau gavęs hercogo titulą, Grosmontas atkeliaus į Lietuvos pasienį, kur ordinas labai vertins jo plėšikavimo patirtį. Sugrįžęs jis vadovavo dar vienam *chevauchée* Normandijoje.

Nors dėl veiksmų Prancūzijoje pagarsėjo ir neapykantą užsitraukė anglai, smurtas prieš civilius pasitaikydavo visose Viduramžių Europos karo zonose. Taip pat elgdavosi žemaičiai ir lietuviai, rengdami antpuolius prisiplėšti grobio, galvijų ir vergų. Kaip ir ordinas, jie mieliau puldinėdavo žiemą ir buvo ne prasčiau apsirūpinę bei ginkluoti. Vokiečių gyvenvietes, įsikūrusias Prūsijos rytų pakraščiuose, prarijo dykra; moterys ir vaikai buvo iššudyti arba paimti nelaisvėn, o ordino pareigūnai suimti kalinami arba paaukojami sudeginant – pastarosios lemties baimė persekiojo mūšių dalyvius net po to, kai Lietuva oficialiai apsikrikštijo. Lietuvių kariaunos taip pat pasiekdavo pulti Prūsijos ir Livonijos gilumoje. Archeologiniuose kasinėjimuose netoli *Barczewko* Lenkijos šiaurės rytuose atrastas labai dramatiškas tokio niokojančio antpuolio pavyzdys pačioje Varmės vyskupijos širdyje – sugriautos nedidelio Vartenburgo (vokiškai *Wartenburg*) miesto liekanos, siejamos su dokumentuotu lietuvių antpuoliu 1354 m. žiemą[17].

Miestelis, kaip ir dar keli kiti, buvo įkurtas XIV a. pirmaisiais dešimtmečiais, tai buvo sąmoninga politika skatinti

kurtis vokiečių migrantus, Olštyno (vokiškai *Allenstein*, lenkiškai *Olsztyn*) pilis ir miestas už dešimties kilometrų į pietus sulauks nemenkų Varmės kapitulos investicijų. Vartenburgas buvo tipiška suplanuota kolonija, archeologiniais kasinėjimais nustatyta, kad ją sudarė kelios gretos rąstinių namų ir turgaus aikštė viduryje, kur taip pat aptikta prestižiškesnių pastatų, galbūt vienas jų – miesto rotušė. Dar buvo bažnyčia ir kapinės, o miesto perimetrą juosė rąstinis palisadas, labiau pažeidžiamoje pusėje – stipresni įtvirtinimai su grioviu ir vartų kompleksu. Erdvė tarp sienų dar nebuvo užstatyta, nestigo atviros žemės, turbūt dirbamos. Tačiau tai nebuvo valstiečių ūkininkų bendruomenė: daugelis miestiečių buvo pirkliai ir amatininkai, jie neblogai gyveno, puikavosi madingiausiais papuošalais ir naudojo keraminius indus, importuotus iš imperijos.

Miestiečiai, regis, užklupti netikėtai, o Vartenburgo gynyba pralaužta greitai. Lietuviams patekus vidun, vyko skerdynės – visame mieste rasta daugybė arbaletų ir strėlių, strėlių antgalių, o kai kurie gyventojai mėgino slėptis rūsiuose. Rastas kniūbsčias jaunos, aštuoniolikos ar dvidešimties metų, moters skeletas, rankos sudėtos prieš save, ant dešinės rankos piršto – bronzinis žiedas, o galva sutraiškyta krentančių sijų. Kitame rūsyje rasti vienų metų mažylio palaikai, netoliese – du sidabriniai žiedai, tikriausiai motinos paslėpti kartu su vaiku. Strėlių išsidėstymas rodo, kad beviltiškas paskutinis mūšis, lietuviams užplūdus miestą, vyko turgaus aikštėje. Rąstiniai namai padegti sugriuvo, palaidodami rūsius su viskuo, kas juose buvo. Lietuviams išvykus, miestiečių kūnai tikriausiai surinkti ir perlaidoti, išskyrus tuos, kurie buvo paslėpti giliai po nuolaužomis, bet sudegęs miestas neatstatytas, ir jo liekanos pamažu

apžėlė. Antpuolį aprašęs Vygandas pridūrė, kad iššudyti visi miesto gyventojai. Po dvejų metų Olštynas atrems lietuvių antpuolį, bet bus sunaikinta septyniolika apylinkės kaimų.

Archeologai randa ir nemažai panašiai nusiaubtų lietuvių tvirtovių, užpultų *Reysen* metu, pavyzdžiui, Mitkiškių, Kernavės ir Maišiagalos, tai siejama su ordino antpuoliais XVI a. pabaigoje. Sunku tiksliai įvertinti, kiek bendruomenių sunaikino pasienio karas, bet kronikos nusėtos žuvusiųjų skaičiais, neišvengiamai pasitaikė ir itin tragiškų epizodų. Pavyzdžiui, kryžininkų kariauna 1336 m. apsiautė Pilėnų tvirtovę, įsisupusią tarp miškų ant skardžio į Nemuną. Kryžininkai padegė medines pilies sienas, o lietuviai vyrai, užuot pasidavę, nužudė savo vaikus ir žmonas, galiausiai savo ašmenis atgręžė į save. Pilėnų masinė savižudybė pašiurpino vokiečius, ir jie pakraupę atsitraukė. Šis epizodas akivaizdžiai buvo klaikus net paties ordino kronikininkui, bet apie kitas kampanijas pasakojama su pasididžiavimu. 1377 m. heroldas Peteris Suchenwirtas lydėjo Austrijos kunigaikštį Albertą III į Prūsijos pasienį. Jo pasakojime, išraiškingai apdainuojančiame kunigaikščio ir jo palydos veiksmus, lietuviai nužmoginti, aprašomi kaip laukiniai žvėrys, kuriuos reikia sumedžioti, o nugalėtojai kryžininkai juos suriša ir išsiveda tarsi šunis. Netikėtai užpultos lietuvių vestuvės vaizduojamos kaip mirtinas šokis su kryžininkais, pasibaigiantis šešiasdešimties pagonių skerdynėmis[18]. O keliuose prancūzų pasakojimuose, priešingai, lietuviai vaizduojami garbingi ir verti priešininkai.

Tačiau pasienio konfliktas nebuvo negailestingas naikinimo karas, nes jame taip pat būta kompromisų, sąlygiškų pasidavimų ir net draugysčių su priešais[19]. Priešiškos šalys

nuolat pasirašydavo sutartis, ir stodavo taikios prekybos laikotarpiai[20]. Nors tai neatitinka ordino skelbtos konfrontacinės ideologijos, įdėmiau patyrinėjus jo paties pasakojimus, matyti nuosekli pagarba priešui, kartais kone pasigėrėjimas. Prieš Baltijos regione rimtai prasidedant kryžiaus žygiams, kelissyk jau skelbti popiežiaus draudimai pardavinėti saracėnams ginklus ir karinius išteklius, už tai grėsė ekskomunika. Popiežius Honorijus III tai pakartojo 1218 m., kalbėdamas apie ginklų pardavimą prūsams, kad jie negalėtų jų panaudoti prieš krikščionis, o vėliau skundai, kad krikščionių pirkliai pardavinėja pagonims ginklus, vis pasikartos. Tačiau ordinas į sutartis įtraukdavo punktų dėl prekybos su pagonimis žemaičiais ir lietuviais, stengdamasis išsaugoti savo politinius ir karinius išteklius. Brolija prašė popiežiaus leidimo prekiauti visur, skųsdamasi „skurdu“, nors tuo metu su žemaičiais buvo sudaryta taikos sutartis. Prašymas tenkintas ir 1263 m. vėl pakartotas, su sąlyga, kad tai netaps įprastu verslo būdu.

Ordinas išsaugojo tokią privilegiją, kad pateisintų prekybinius sandorius su priešininkais pagonimis per visą XIV amžių. 1312 m. delegacija iš Rygos pasiskundė popiežiaus legatui, kad Livonijos broliai pardavinėja pagonims lietuviams ginklus ir kad ordinas būtent dėl to ir sudarė paliaubas. Žinoma, rygiškiai rūpinosi savo pačių prekybiniais interesais ir tūžo, kad ordinas susitarė tiesiogiai su lietuviais, apeidamas jų pirklius. Atsakydamas ordinas parodė popiežiaus suteiktą privilegiją ir pridūrė, kad jo nariai neparduoda lietuviams kontrabandos (geležies, ginklų, maisto ar gėrimų), o Rygos pirkliai kaip tik užsiima tokia uždrausta prekyba su „netikėliais, kariaujančiais prieš krikščionis“. Tačiau ordinas buvo pasirengęs ir

apdairiems kompromisams su savo ideologine laikysena. Vienose paliaubose su lietuviais numatyta, kad ordino broliai nedegins šventųjų pušynų, kurie buvo išskirtiniai kaip laidotuvių kremuojant vietos – protėvių buveinės[21].

Lietuvos valdovai taip pat tapo sumaniais politiniais žaidėjais – sudarydavo sąjungas su kaimynais Rusia ir lenkais. To pavyzdys – ilgai valdęs (apie 1316–1341) Gediminas, tarp jo apdairių politinių derybų – paliaubos su ordino Livonijos šaka, kreipimasis į popiežių, prašant apsaugos, ir kvietimas katalikams migrantams kurtis Lietuvoje su finansiniais paskatinimais ir pažadu užtikrinti religijos laisvę. Vokiečių amatininkai ir pirkliai iš Livonijos atvyko ir įsikūrė netoli Vilniaus pilies kartu su pranciškonų bendruomene jiems aptarnauti. Kai kurie archeologai teigia, kad po Vilniaus katedra aptiktos rąstinio pastato liekanos yra seniausia čia stovėjusi pranciškonų bažnyčia. Vilniuje, kaip ir Kernavėje, patvirtinta ir Rusios rytų ortodoksų bendruomenė[22]. Gediminas net paprašė popiežiaus legato jį pakrikštyti, parengė tam skirtą sutartį, o krikščionių delegacija Vilniuje tai paliudijo. Pasmerktas Prūsijos sinodo Elbinge, taip pat pasidavęs sąjungininkų ortodoksų bei valdinių pagonių spaudimui, pirmąjį pažadą jis atšaukė, nors slapta vis tiek pažadėjo Rygos arkivyskupui pasikrikštyti ateityje, tad su Livonija taika išliko.

1325 m. paliaubos sulaužytos, Rygoje nužudžius didžiojo kunigaikščio atstovą. Tačiau vos po dešimtmečio, 1338 m., sudaryta nauja Gedimino ir ordino Livonijos šakos sutartis, kurioje numatyta per kunigaikščio žemes leisti saugiai keliauti vokiečių pirkliams. Lietuvių pirkliams leista per ieties metimą prisiartinti prie Dauguvos, to jiems pakako, kad pakliūtų

į Rygos prekybos tinklą. Neįtikėtina, sutartis užtvirtinta šventomis priesaikomis, nepaisančiomis jokių religinių skirtumų – katalikų delegatai iš Livonijos ir Rusios ortodoksai Lietuvos vasalai bučiavo kryžių, o pagonys lietuviai atliko savas religines apeigas, kurios pripažintos galiojančiomis ir įpareigojančiomis. Lietuvių pirkliai per tokius santykius atsivertė vieni pirmųjų, Rygos įrašuose minimi keli, persivadinę krikščioniškais vardais. Vis dėlto įtampa liko, ir po trejų metų Vilniuje nužudyti trys pranciškonai, pasmerkę čiabuvių religiją. Tų metų gruodį Gediminas mirs taip ir likęs pagoniu, o jo kūnas bus sudegintas laidotuvių lauže kartu su įprastomis žmonių ir gyvulių aukomis. Taip pat jis pradėjo dinastiją, lemsiančią Lietuvos politiką iki pat XVI a.

Nuo XIV a. vidurio prasidėjęs ordino ir Lietuvos prekybos sutarčių nuosmukis sutapo su intensyvėjančiais antpuoliais. 1363 m. kryžininkai sunaikino Kauną, paskui kelias tvirtoves Kernavėje, o po dvejų metų pasiekė Vilnių, kur sudegino didelę dalį miesto, bet pilies užimti jiems nepavyko. Tą patį jie padarys 1383 m. Per tuos du dešimtmečius pasienis įtvirtintas, pristačius pilių ant Nemuno kranto – Georgenburgo prie Mituvos žiočių, Naująjį Marienburgą prie Dubysos žiočių, Bajerburgo (*Bayerburg*); Gotesverderio (*Gotteswerder*) Nemuno ir Nevėžio santakos saloje, o galiausiai 1384 m. – Marienverderį Neries ir Nemuno santakoje. Pastaroji pilis bus paskubomis suręsta iš plytų ir akmenų, medžiagas atgabenus iš Prūsijos. Ketindamas nuolat čia įsitvirtinti ir toliau puldinėti Žemaitiją ir Lietuvą, ordinas įkurdino nemenką įgulą – keturiasdešimt brolių riterių, vadovaujamų komtūro, kelis šimtus karių, aprūpintų paraku ir nedidelėmis patrankomis. Ateities *Reysen* tiekimo linijos ir maršrutai sužymėti nuo Rygos[23].

Marienverderio statybų laikotarpis sutapo su didelėmis permainomis Lietuvos politikoje. Mirus didžiajam kunigaikščiui Algirdui, didžioji kunigaikštystė atiteko jo sūnui Jogailai. Slapta sudaręs sandorį su ordinu, kad apsaugotų savo žemes vakaruose, bet ne savo dėdės Kęstučio, šis per trumpą pilietinį karą užėmė sostą. 1382 m. rugpjūtį Kęstutis ir jo sūnus Vytautas pakliuvo į nelaisvę ir buvo kalinami. Kęstutis mįslingomis aplinkybėmis mirė, o Vytautas pabėgo ir susimokė prieš Jogailą su ordinu. Po metų jis atsivertė į katalikybę, o 1384 m. sausį mainais už pagalbą atgaunant žemes, į kurias pretendavo, ir jo pripažinimą didžiuoju kunigaikščiu, Vytautas pažadėjo atiduoti ordinui dalį Žemaitijos. Tačiau vos po kelių mėnesių Vytautas susivienijo su Jogaila ir sudegino Georgenburgo ir Naujojo Marienburgo tvirtoves. Tuomet pajėgos, vadovaujamos Jogailos, jo brolio Skirgailos ir Vytauto, beveik septynias savaites laikė Marienverderį apsiaustyje, kol jo įgula pasidavė. Pilis sugriauta, ir nors 1402 m. ji bus iš dalies atstatyta, giliau į Lietuvos teritoriją įkelti kojos ordinui daugiau nepavyko.

Kai didžioji kunigaikštystė oficialiai priėmė katalikybę, dėl naujos sutarties Vilniaus ir Polocko pirkliams atsivėrė Ryga. 1390 m. sausį Vytautas slapta susitarė su ordinu, sutaręs perleisti jiems dalį Žemaitijos mainais už karinę sąjungą prieš Jogailą ir Skirgailą. Po keturių mėnesių tai dar kartą patvirtinta sutartimi Karaliaučiuje, kurią pasirašė trisdešimt žemaičių kilmingųjų, pripažinusių Vytauto valdžią. Tų metų žiemą ordino kariauna šturmavo Vilniaus sienas kartu su lietuviais, tokia netikėta sąjunga priverstinai radosi dėl pilietinio karo. Po dvejų metų, kai Vytautas ir Jogaila susitaikė, sandoris su ordinu vėl sulaužytas, ir *Reysen* vėl stojo prieš vieningą žemaičių ir lietuvių frontą. Istorikas Stephenas Rowellas apibūdino

geriausiai – vėlyvųjų Viduramžių priešiškų galybių santykius Baltijos regiono rytuose jis pavadino „žiauriausia *realpolitik*“[24].

ŠLOVĖ

Kai kurie istorikai *Reysen* laiko išlepintų riterių nuotykiais, į kuriuos leisdavosi šlovės ištroškę *macho*, ciniškai manipuliuojami, kad pripildytų Vokiečių ordino aruodus, viliojami prabangių puotų ir egzotiškų žvėrių medžioklės pasiūlymais[25]. Tačiau Didžiosios dykros patirtis buvo visai kas kita negu Vakarų Europos turnyrų prabanga ir surežisuotos medžioklės, būdingos vyriškam riterio gyvenimo būdui. Keliaudami iš bruzdančio Karaliaučiaus į laukinio krašto gilumą, dalyviai priartėdavo prie įsivaizduojamos riterių klajoklių patirties, tokios figūros buvo populiarios riterinėje literatūroje. Kaip ir ankstesni kryžiaus žygiai, pati *Reyse* buvo kelionė su dvasiniu tikslu, primenanti Parcifalio gralio paieškas, kurias imperijoje išpopuliarino Wolframas von Eschenbachas poemoje „Parzival“. Kaip ir kituose Artūro ciklo romanuose, joje dvaro gyvenimas ryškiai kontrastuoja su grėsmingu ir pavojingu žygiu laukiniais kraštais. Kartais ordinas pagonių valdose atkurdavo riterinį ceremonialą, kampanijos metu surengdamas „Garbės stalą“, kaip 1391 m. Kaune, bet tikriausiai taip nutikdavo retai ir būdavo skirta tik garbingiausiems dalyviams.

Kryžiaus žygiai akivaizdžiai su tuo derėjo: kaip matėme, Anthony de Lucy, regis, įamžintas su Gralio atvaizdu. Su pasienio karo siaubu ir smurtu pynėsi sunkiai pasiekiamas dvasinio prabudimo, asmeninio atpirkimo atpildas, tikriausiai tai

stiprino ordino teikiami atlaidai kryžininkams. Ankstesnių kryžiaus žygių Šventojoje Žemėje metu perkurtas kataliko riterio idealas, o XIV a. *Reysen* suteikė aristokratų vyrams apčiuopiamas duris į tą idealą. Tačiau, kaip irgi atskleidžia Wolframo perpasakotas „Parzival“, dvasingumas buvo tik viena iš riterystės briaunų. Ne mažiau svarbu, jei ne dar svarbiau, buvo merginti aristokrates, pratęsti giminę ir įgyti šlovę. Nuo XII a. jauno riterio reputacija buvo pagrįsta patirtimi, jo sukaupta tarnaujant kilmingųjų namuose, jodinėjant, kovojant mūšiuose, o galiausiai – leidžiantis į kryžiaus žygį. XIV a. *Reyse* taip pat suteikė idealią progą investuoti į reputaciją, o kaip matėme, dalyvauti joje galėjo tapti ir šeimos tradicija. Todėl aišku, kad šlovė, giminės pratęsimas ir dvasingumas XIV a. kryžininkų pasaulyje buvo neatsiejami dalykai, nors skirtingiems asmenims svarbiausi galėjo būti skirtingi motyvai.

Spalvingas tokios persipynusios motyvacijos pavyzdys – Henry Bolingbroke'o nuotykiai. Dėl jo elgesio biografai vis dar nesutaria, o apie jo keliones į Prūsiją 1390 ir 1392 m. daug prirašyta, nors išsamių dokumentų neišliko. Dalyvaudamas *Reysen*, Henry tęsė šeimos tradiciją: jo senelis ir tėvas kovėsi prieš lietuvius išvien su Vokiečių ordinu. Henry tėvas Jonas Gentietis, turtingiausias ir įtakingiausias Anglijos kilmingasis, Eduardo III sūnus, nelaimingojo Ričardo II dėdė, skatino sūnų ten vykti ir finansavo jo žygius. Tai buvo ypač svarbu paties Henry reputacijai kurti, nes paties Jono pastangos leistis į kryžiaus žygį vaisių neatnešė, nors jis buvo įžymus ir įspūdingas[26]. Priešingai, Henry savo kailiu patirs kryžiaus žygį, būdamas dvidešimt penkerių. 1390 m. gegužę jis paskelbė ketinimą leistis į kampaniją ir Berberijoje, ir Prūsijoje[27].

Tačiau Henry neleista saugiai vykti per Prancūziją, tad jis tą vasarą patraukė į Prūsiją padėti ordinui, Lietuvoje vykstant pilietiniam karui tarp Vytauto, Jogailos ir Skirgailos – tuo metu visi jau buvo atsivertę į krikščionybę. Regis, jo tai netrikdė, ir pašalaičiai į šį žygį žvelgė ne taip. „Vestminsterio kronikoje“, kurioje aprašomi Henry nuotykiai, tai vadinama konfliktu tarp krikščionių ir pagonių[28]. Kryžininkų orda pirmiausia stojo prieš Skirgailos pajėgas prie Kauno, kur anglų ilgasis lankas pateisino savo reputaciją, pražudęs apie 300 lietuvių. Skirgaila atsitraukė į Vilnių, o kryžininkai jį vijosi, kol apsiautė miestą. Vilnius tuo metu buvo išaugęs į tankiai gyvenamą, bruzdantį kosmopolitinį metropolį, o didžiulis jo pilių kompleksas buvo pagrindinė didžiojo kunigaikščio rezidencija. Vokiečių ordinas kelissyk buvo apsiautęs pilį, bet jos užimti nepavyko. Vilnius 1390 m. buvo formaliai katalikiškas miestas ir turėjo lenką vyskupą. Antpuoliui tai nesutrukdė – tai reikia suprasti ne vien dinastinio konflikto, į kurį aktyviai įsitraukė ordinas, kontekste, bet ir pastebėti, kaip buvo nepaisoma lietuvių atsivertimų. Kai gindamas ordino karus didysis magistras Konradas von Jungingenas 1403 m. rašė popiežiui, juos apibūdino pažįstama ankstesnių kryžiaus žygių kalba: tai dieviški karai prieš netikėlius ir schizmatikus, o jų tikslas – plėsti Viešpaties vynuogyną. Apsiaustis truko penkias savaites, po to kryžininkai buvo priversti atsitraukti į Karaliaučių, kol neprasidėjo žiema. Ten jie laukė, kol užšals pasienio šlapynės, bet naujo žygio neberengė, ir Henry su draugija liko mieste per Kalėdas iki vasario, o tada persikėlė į Dancigą. Kovo pabaigoje Henry galiausiai išplaukė į Angliją.

Kai kitą sykį pamėgino prisidėti prie ordino kampanijos 1392 m. vasarą, taip pat įsivėlė į dinastijos politiką. Vytautas ir

Jogaila susitaikė, o ordinas Henry (ir kitiems anglų riteriams) pranešė, kad jo paslaugų neprireiks. Henry buvo nuvykęs iki pat Karaliaučiaus, bet turėjo apsigręžti ir grįžti į Dancigą. Iš ten nusprendė traukti į Šventąją Žemę ir pasirinko maršrutą per kai kuriuos reikšmingiausius Europos dvarus, su palyda keliavo per Pomeraniją į imperijos gilumą, iki Prahos, tada nuvingiavo per Vieną ir Veneciją, o iš ten išplaukė į Jafą, tuomet leidosi piligrimų pramintu keliu į Jeruzalę ir sausį pasiekė šventąjį miestą. Kelionę ir vėl daugiausia finansavo jo tėvas. Pasiekti Jeruzalę buvo bet kurio krikščionio piligrimo svajonė, ir tai taip pat labai sustiprino jo reputaciją. Į Veneciją jis grįžo per Kiprą ir Rodą, abi salos buvo krikščioniškojo pasaulio pasienio su turkais ramsčiai. Vis dėlto senatvėje prisimindamas praeitį Henry save vadino „Prūsijos vaiku“ – regis, patirtis Baltijos regione jam buvo labai vertinga[29].

Henry kampanijos beveik neabejotinai buvo motyvuotos kelių susipynusių dalykų. 1389 m. Ričardas II atgavo valdžią, anksčiau užimtą lordų apeliantų, tarp kurių buvo ir Henry, tad pradėtas mirtinas karaliaus sąjungininkų ir patarėjų valymas. Ričardui vėl iškilus, Henry turėjo būti apdairu pasišalinti iš dvaro, pagrindinį pasakojimą apie Henry 1392 m. kelionę pateikęs vienuolis augustinas Johnas Capgrave'as būtent tuo ją ir aiškina. Neabejotinai patenkintas nusikratęs Henry, Ričardas jam suteikė leidimą išvykti. Kryžiaus žygis jam kainavo pasakišką sumą – 4383 svarus (šiandien tai būtų beveik 3 milijonai svarų), o antrasis „turas“ – 4196 svarus, iš kurių didumą apmokėjo Henry tėvas, aiškiai investavęs į sūnaus reputaciją, galbūt anksčiau ar vėliau taikantis į Ričardo II sostą, ir Henry pasirūpino, kad jo nuotykiai būtų nuolat dokumentuojami

aplinkraščiuose[30]. Viešumas atsipirko. Kronikininkai pabrėžė ir Henry pamaldumą, kovojant už kryžių, ir vyriškumą: po daugelio dešimtmečių, valdant Henry anūkui, rašęs Capgrave'as pabrėžė Bolingbroke'o pasiekimus, svarbiausia, kaip kryžininko, Lankasterių giminės riterystės idealo. Visiškai priešingai negu Ričardas, niekada nesikovęs mūšyje, juolab nedalyvavęs „teisingame kare", Henry žengė legendinių karalių, tokių kaip Ričardas Liūtaširdis ir Eduardas I, pėdomis.

Pirmojoje kampanijoje, kurioje dalyvavo Henry, būta ir nejaukesnės pusės, tipiškos ilgam karui prieš Baltijos regiono rytų pagonis. Dažnai pasitaikydavo *Reyse* metu paimti į nelaisvę čiabuvių, ypač vaikų, ir juos siųsti perauklėti. Tokia praktika neapsiribojo šiuo katalikiškosios Europos paribiu, bet ordinas tuo aktyviai užsiimdavo nuo pat kryžiaus žygių Baltijos regiono rytuose pradžios. XIV a. taip pat elgėsi ir kai kurie ordino svečiai, ir *Reyse* dar labiau atrodydavo kaip misionieriško karo atmaina. Varviko grafas Thomas Beauchamp'as, vienas iš Keliaraiščio ordino narių steigėjų, buvo parsigabenęs į Londoną Lietuvos didžiojo kunigaikščio sūnų, ten jis pakrikštytas gavo krikščionišką vardą Tomas. „Vestminsterio kronikoje" aprašoma, kad po Vilniaus apsiausties 1390 m. į nelaisvę paimta 11 500 lietuvių – 8000 provincijos maršalas išsigabeno į Prūsiją, o 3500 – provincijos magistras į Livoniją. Jų likimas nepatikslintas, bet pagrobėjai tikrai turėjo galvoje religinį perauklėjimą. Vygandas Marburgietis pažymėjo, kad per šią kampaniją kryžininkai nužudė apie 7000 pagonių. Viduramžių kronikose skaičiai, kaip žinia, išpūsti, bet detalės vis tiek šiurpios. Greta Henry ekspedicijų tuštybės ir šlovės troškimo, greta mirtino *realpolitik* žaidimo, kurį ordinas žaidė su

didžiąja kunigaikštyste, o Lietuvos valdančios dinastijos nariai – tarpusavyje, tokie skaičiai mums primena, kokį *Reysen* tikslą skelbė brolija – išnaikinti pagonybę atsivertimais arba mirtimi.

„AMŽINOJO KRYŽIAUS ŽYGIO“ PABAIGA

1394 m. vasarą ordino *Reysen* dalyvaujančių svetimšalių riterių sumažėjo, nes dėmesys nukrypo į Osmanų keliamą grėsmę Balkanuose. XV a. pradžioje jų teliko vienženkliai skaičiai[31]. Ordinas toliau tikino, kad lietuviai tebėra pagonys, o jiems padedantys lenkai – eretikai, ir kai kuriuos riterius svečius bei užsienio stebėtojus tai tikrai įtikino: prancūzų kronikininkas Enguerrand'as de Monstrelet karą tarp ordino ir Lenkijos-Lietuvos aprašė būtent taip. Jis pasakojo, kad 1410 m. Žalgirio mūšį, kuriame ordino pusėje kovėsi svetimšaliai riteriai, „krikščionys pralaimėjo“, nors džiūgavo, kad po jo ordinas „pagaliau išvaikė netikėlius“ iš Prūsijos. Tačiau anglų kronikininkai vis labiau kritikavo broliją, smerkė, kad jie puolė Jogailą po to, kai šis atsivertė į katalikybę[32]. Anglų riteriams vietoje kryžiaus žygių svarbiausia riterių pareigos išraiška pasidarė atsinaujinęs karas prieš Prancūziją, ypač vadovaujant Henrikui V.

Tik Konstancos susirinkime, prasidėjusiame 1414 m. ir trukusiame trejus metus, viešai suabejota ordino įgaliojimais kovoti šventąjį karą prieš Lietuvą. Ten dalyvavo viso krikščioniškojo pasaulio dvasininkai ir delegatai, o ordinas pateikė smulkią savo misijos gynybą, kartodamas senus argumentus prieš Lietuvą ir Lenkiją. Ordino požiūriu, pagonims

padedantys krikščionys buvo teisėtas taikinys, tokią poziciją palaikė dominikonas Johannesas Falkenbergas, smerkęs lenkus kaip stabmeldžius ir netikėlius, net teigęs, kad Lenkijos karalius nusipelno mirti. Atsakydamas Lenkijos karūnos atstovas Pawełas Włodkowicius tikino, kad ordino karas ir ketinimai okupuoti Žemaitiją neteisingi, bei kritikavo pagonių atvertimą jėga. Abi pusės save pateikė kaip katalikų tikėjimo gynėjus. Galiausiai popiežiaus pasiuntiniai ir jo paties vienuolija Falkenburgo raštus pasmerkė kaip šmeižtą. Nors popiežius Martynas V nedrįso tiesiogiai nubausti ordino, galiausiai atsakomybė evangelizuoti žemaičius perleista unijai. Paskutinė vokiečių riterių banga, ketinanti dalyvauti *Reyse*, atvyko į Prūsiją 1422 m. žiemą, kaip tik tuo metu, kai pasirašyta taikos sutartis, ir ordinas visiems laikams atsisakė pretenzijų į Žemaitiją. Tačiau taika netruks neribotai, mat ordino laukė neramumai, keliami jo paties valdinių.

Pereinamieji pasauliai

9 skyrius

Hanzos pasaulis

Migrantai ir čiabuviai Baltijos regione Viduramžiais

Šio miesto gyventojams taip pat suteiksime teises, kokias turi Liubekas, su sąlyga, kad viskas, kas bus nukreipta prieš Dievą ir mūsų ordiną, miestą ir šalį, bus visiškai atskirta [nuo jo jurisdikcijos]...

Ištrauka iš Vokiečių ordino didžiojo magistro Henriko von Hohenlohės Elbingo miestui suteiktų privilegijų chartijos, 1246 m. balandžio 10 d.[1]

PER UŽŠALUSIĄ JŪRĄ

2022 m. Taline archeologai atkasė vieno didžiausių kada nors Šiaurės Europoje rastų Viduramžių laivų liekanas. Puikiai išsilaikęs korpusas, siekiąs 24,5 m ilgio ir 9 m plačiausioje vietoje, aptiktas netoli *Lootsi* gatvės, kur iki XIX a. į Baltijos jūrą įtekėjo upė *Härjapea*. Nors laivui stigo dalies nosies, šiaip jis buvo beveik sveikas, išsilaikęs po XIX ir XX a. sąvartynu, o laivagalis gulėjo apie 5 m po dabartiniu žemės paviršiumi. Iš smėlio pamažu kylant korpusui, baigėsi viena ant kitos užklotos klinkerinės lentos, ir pasirodė glaudžiai suleisti plokščio dugno rąstai. Ir vienur, ir kitur siūlės buvo užsandarintos dervoje išmirkytais gyvulių šeriais bei samanomis ir uždengti

medinėmis juostelėmis, pritvirtintomis geležiniais *sintel* (sandarinimo medžiagą prilaikančiomis segėmis), kad vanduo visiškai nepatektų. Jas buvo galima datuoti XIV a. viduriu, ir tai iš esmės patvirtino kai kurių laivo rąstų datavimas dendrochronologija. Tai, kad sandarinimui naudoti ir gyvulių šeriai, ir samanos, nors tai nebuvo įprasta, taip pat reiškė, kad laivas galėjo būti pagamintas Skandinavijoje. Dėl ko laivas paskendo, nežinoma, bet buvo nuplėšta dalis kilio, laivas galėjo užkliūti už kurio nors smėlėto upės kranto. Įgula iš skęstančio laivo tikriausiai išsigelbėjo, nes duženose palaikų nerasta[2].

Iš sandaros nustatyta, kad laivas buvo kogas – vienstiebis, plokščiadugnis, – tokių sudužusių Šiaurės Europoje ligi šiol rasta keturiasdešimt pavyzdžių[3]. Seniausi – skandinaviškos kilmės, dėl to svarstoma, kad kogas buvo vėlyvųjų Vikingų laikų laivų statybos tradicijos palikimas, vėliau jo sandara perimta ten, kur jis išplis labiausiai – šiandieninėje Vokietijos šiaurėje, – tai rodo dužena, rasta Brėmene 1962 m.[4] Vėliau kogams pridėti antstatai nosyje bei laivagalyje ir jie pritaikyti jūrų mūšiams. Tokios duženos datuojamos XIII ir XIV a., aptinkama daug jų variantų, ir jos atspindi glaudžius laivybos, prekybos ir kryžiaus žygių ryšius Šiaurėje[5]. Pirmą kartą kogas Baltijos regione neabejotinai paminėtas Henriko Livonijos kronikoje[6], ir tokius laivus kryžiaus žygių laikais Baltijos jūroje nuolat naudodavo danai, švedai ir vokiečiai. Jų parūpindavo pirkliai, ypač iš Gotlando, bet taip pat Vokietijos šiaurės miestų, pavyzdžiui, Liubeko, gyventojai, kurie labai prisidėjo jūra plukdant žmones, gyvulius ir medžiagas naujiems miestams, steigiamiems rytuose[7].

Visų svarbiausi šie laivai buvo prekėms gabenti. XIV a. pabaigoje dauguma kogų talpindavo krovinių, sveriančių nuo

40 iki 120 tonų, nors keli didesni galėdavo gabenti daugiau negu 200 tonų. Laivais iš Baltijos regiono rytų gabenamos gėrybės daugiausia buvo vaškas, kailiai, mediena ir grūdai. Jie būdavo transportuojami urmu, tenkinant nepasotinamus Vakarų Europos rinkų poreikius. Dokumentai leidžia bent įsivaizduoti kiekius. 1368 m. Revalis eksportavo apie 75 000–80 000 kailių ir 18,5 tonos vaško, o 1406 m. anglų piratai užgrobė tris laivus iš Rygos ir jų triumuose rado beveik 400 000 kailių. Tuo metu kasmet iš Baltijos regiono rytų buvo eksportuojama maždaug 1,5 milijono kailių, dauguma iš Rusios žemių, nors XV a. pabaigoje pagrindinis kailių šaltinis pasidarė Livonija[8]. Kelionės jūra netrukdavo itin ilgai: nuo Liubeko iki Revalio, jei vėjas palankus, buvo galima nuplaukti per porą savaičių. Bet tuomet dar kelias savaites užtrukdavo krovinį iškrauti. Tai reiškė, kad kelionė pirmyn ir atgal trukdavo apie du mėnesius, ir per laivybos sezoną, trunkantį nuo balandžio iki spalio, buvo įmanoma nuplaukti tik du kartus. Žiemą Baltijos vanduo užšaldavo, vietomis būdavo neperplaukiama, ypač Botnijos įlankoje (tarp Švedijos ir Suomijos) ir Suomijos įlankoje (tarp Suomijos ir Estijos)[9].

Pirkliai gabeno prekes Baltijos jūra dar Vikingų laikais, o tie, kuriuos jungė tėvynė ir kalba, pradėjo vienytis, sudarydami atskiras bendruomenes. Vietos valdovams jie buvo labai pageidautini – atsigabendavo visokiausių prekių ir žaliavų, kurių vietoje nebuvo galima gauti, stimuliuodavo vietos ekonomiką ir palengvindavo politines sąjungas. Todėl jie dažnai gaudavo privilegijų ir laisvę patys tvarkytis savo anklavuose. Baltijos jūros regiono prekyboje Vikingų laikais vyravo skandinavai, bet XII a. viduryje dėl vokiečių plėtros į šiaurės marką pradėti steigti suplanuoti miestai, vėliau imti vadinti „vendų miestais“, kurių pirklių bendruomenės sudarė prekybos

konsorciumą – Hanzą. Pati sąvoka plačiau vartojama kalbant apie užsienio prekybininkų grupes, susieta su pirklių bendrijomis, dalyvaujančiomis prekyboje dideliais atstumais, o tuo žodžiu XIII a. pabaigoje vadinta vokiečių prekybos grupių organizacija, gabenanti prekes Baltijos ir Šiaurės jūros regionuose. Miestai, kurių biurgeriai buvo šie pirkliai, pradėjo teikti privilegijas, kad užtikrintų prekybos teises, ir Hanza pasidarė tokia įtakinga, jog ėmė organizuoti ir laisvosios prekybos garantijas, ir embargus. Tradiciškai Hanza laikyta hierarchine struktūra, valdoma iš pagrindinio jos miesto Liubeko, bet pastaruoju metu ji dažniau suprantama kaip interesų bendruomenė, kuriai vienodo statuso asmenys ir grupės priklausydavo tada, kai jiems to prireikdavo[10].

Kiekviename mieste pirkliai ir prekybininkai sudarydavo gildijas, turinčias vidinę administraciją, jurisdikciją ir tapatybę, ir Hanzos veiklai buvo būtinos jos – ir miestų tarybos. Auganti prekyba jūra reikalavo investicijų ne tik į uostus, bet ir į milžiniško masto laivų statybą, todėl kogas imtas vadinti „Hanzos darbiniu arkliu“.

Hanzos istorija neatpinamai susijusi su miesto idealo eksportu į naująsias katalikų „plantacijas“ Baltijos regiono rytuose. XI a. miestai tam tikroms privilegijuotoms bendruomenėms pradėjo įvedinėti teisės kodeksus, atskiriančius jas nuo platesnės vietos teisės. Jie radosi iš valdovų suteiktų ankstesnių privilegijų, kurios reguliavo miestiečių gyvenimą ir aiškiai atskyrė jų teisinį statusą nuo gyvenančiųjų kaime. XII a. šie įstatymai bus kodifikuoti kaip chartijos, ir Vokietijos miestų Liubeko ir Magdeburgo chartijos – kuriomis smulkiai nustatyta savivalda, prekyba, prieiga prie išteklių ir net būstų matmenys – pamažu tapo miesto idealu. Tokios chartijos, kartais

vadinamos miestų teisėmis ar privilegijomis, taps miestų santvarkos standartu bekraščiuose Vidurio ir Rytų Europos plotuose, ypač Magdeburgo teisė, kurią perims tūkstantis miestų. Paradigma eksportuota į rytinį Baltijos regiono pakraštį kryžiaus žygių metu, naujosiose tenykštėse miestų kolonijose įsivyravo vokiečiakalbių pirklių bendruomenės, net danų Estijoje ir švedų Suomijoje. Pamažu daug jų miestų taps svarbiausiais sparčiai augančio Hanzos tinklo partneriais.

Kryžiaus žygių Baltijos regione metu įkurtos miestų kolonijos, kaip ir Vokietijos šiaurės markos miestai, tapo daugiakultūrėmis bendruomenėmis. Po karinių kampanijų iš Vakarų imdavo plūsti didelės ir nuolatinės migrantų bangos, jie kurdavosi naujuosiuose miestuose – buvę kryžininkai, nusprendę likti po to, kai išpildė įžadus, bet dažniausiai pirklių ir amatininkų šeimos, ieškančios naujų galimybių ir naujos pradžios. Kitos užsienio pirklių grupės taip pat kurdavo išeivių bendruomenes. Čiabuvius naujieji miestai viliojo dėl panašių priežasčių, ir jų dalis miestų populiacijoje augo. Šie miestai buvo priklausomi nuo aplinkinių kaimų, aprūpinančių maisto atsargomis ir prekėmis, todėl mezgėsi nauji prekybiniai ryšiai, jungiantys tolimiausius katalikiškojo pasaulio pasienio ūkius su stambiausiais Baltijos uostais, o iš ten – ir su likusia Europa. Prūsijoje ir Suomijos pietuose, kaip ir Vokietijos šiaurės markose, migruojantys valstiečiai skatinti gausiai apgyventi kaimus, ir pamažu kito užkariautųjų teritorijų etninė sandara. Livonijoje, priešingai, migrantai daugiausia laikėsi miestuose, pilyse ir dvaruose, tad kaimo čiabuvių populiacijai demografinės įtakos turėjo mažai.

Taigi, kryžiaus žygių Baltijos regione istorija pasakoja ne vien apie užkariavimą ir naują režimą, bet ir apie sukurtą

milžinišką prekybos tinklą, kuriame įsivyravo vokiečių pirkliai. Jis savo ruožtu priklausė nuo ryšių tarp miestų ir kaimų tinklo, kuriame kultūriniai migrantų ir čiabuvių susidūrimai kelis šimtmečius formavo naujas margas visuomenes.

HANZOS IŠKILIMAS

Baltijos regiono pietuose, tapsiančiuose kertiniu Hanzos regionu, sėkmingos prekybos sėklos pasėtos dar XII a., užkariavus vendų žemes, kai iškilo nemažai prekybinių miestų, priglaudusių ambicingų pirklių bendruomenes. Paskui kryžiaus karai, kurių metu sukurta Livonija ir Prūsija, suteikė organizacijai trampliną, steigdami dar daugiau miestų, kuriuose apsigyveno nemenkos vokiečių pirklių bendruomenės, išlaikiusios glaudžius ryšius su tėviškėmis. Dvi svarbiausios tokios grupės, retsykiais konkuravusios tarpusavyje, buvo Liubeko pirkliai, tapę dominuojančia Hanzos grupe, ir vokiečių pirkliai Visbyje, Gotlando saloje, nuo kurių XIV a. ekonominė sėkmė nusigręžė. Hanzos iškilimas – sudėtinga istorija apie daugybę sutarčių tarp miestų, įnešusių tam tikro stabilumo į Baltijos jūros regioną, apie masinę kogų gamybą, dėl kurios dideli kiekiai žmonių, gyvulių ir prekių galėjo būti gabenami ilgais atstumais, ir apie augančias miestų rinkas, kuriančias naujųjų prabangos prekių, kasdienių daiktų ir žaliavų paklausą[11]. Bet su kryžiaus žygiais Baltijos regione labiausiai susiję Liubeko ir Visbio pirkliai, kurie suformavo po jų atsiradusias gyvenvietes.

Liubeko ir Brėmeno biurgeriai dalyvavo Trečiajame kryžiaus žygyje ir Akro apsupties metu 1190 m. įkūrė špitolę, iš kurios išaugo Vokiečių ordinas. Vėliau ordinas taps Baltijos

regiono kryžininkų sąjūdžio varomąja jėga ir toliau sulauks Liubeko patricijų paramos. Mieste ir ordinas, ir Livonijos kalavijuočiai įgijo nuosavybės. Ten įsikūrė nesibaigiančio karo prieš pagonis šaukliai. Pirmojo kryžiaus žygio kariauna išplaukė į Livoniją iš Liubeko 1198 m., anot kronikininko Arnoldo Liubekiečio, joje buvo vokiečių pirklių, o mieste ir vėlesniems žygiams bus telkiama kariauna[12]. Regis, pirkliai nuolat dalyvaudavo mūšiuose kaip kombatantai, o tai nestebina, nes turtingos pirklių giminės Vokietijos šiaurėje dažnai sudarydavo santuokas su riteriais ministerialais, taip radosi žemesniųjų kilmingųjų biurgerių klasė, aktyviai įsitraukusi į kryžiaus žygius, o jos sūnūs stodavo į kalavijuočius ir Vokiečių ordiną. Pirkliai ir kilmingieji taip pat prisidėjo lėšomis kariaunoms apginkluoti ir transportuoti, taip tesėdami kryžininkų įžadus, o miesto prekybos tinklas padėjo rinkti šiam tikslui dešimtinę ir aukas.

1219 m., pačiu aktyvių kryžiaus žygių Livonijoje įkarščiu, Danijos karalius Valdemaras trumpam užėmė Liubeką ir užblokavo jo uostą, mėgindamas sugrąžinti miestą Danijos valdžion ir stengdamasis, kad kryžininkai ir jų atsargos nepasiektų Baltijos regiono rytų. Kalavijuočiai pasiskundė popiežiui, šis įsikišo ir net leido Liubeko miestiečiams ginklu pasipriešinti danų blokadai. 1226 m. nusimetus danų valdžią, Liubeko miesto taryba pasirūpino užtikrinti, kad miestas liktų laisvas. Jie nusiuntė delegaciją į imperatoriaus Frydricho II dvarą Parmoje prašyti laisvojo imperijos miesto statuso, ir šis buvo suteiktas. Jie taip pat atstovavo savo sąjungininkams kalavijuočiams ir gavo imperatoriaus privilegiją jų ordinui[13].

Naujasis Liubeko statusas leido jo tarybai priimti savus potvarkius. Tuomet taryba paskelbė dokumentą, kodifikuojantį

Liubeko gyventojų laisves ir privilegijas. Tai pavadinta Liubeko teise, ir tai nebuvo vien teisių ir taisyklių sąrašas – įskaitant šeimos, paveldėjimo ir baudžiamąją teisę: taip užgimė nauja miesto idėja, įsišaknijusi klestinčioje prekyboje. Liubeko pergalė prieš danus nuaidėjo per Baltijos regioną, įkvėpdama besikuriančias miestų bendruomenes, o vėliau ir apie šimtą miestų Šiaurės Europoje, kurie perims Liubeko teisę. 1234 m. Valdemaras antrą kartą mėgins blokuoti miestą, bet jam ir vėl nepavyks. Lemiamais Livonijos kryžiaus žygių dešimtmečiais Liubekas sparčiai tapo savarankiškas. Jo pirkliai gabeno kryžininkus, amatininkus, naujakurius ir įvairias prabangos prekes, o atgal plukdė žaliavą iš Baltijos regiono rytų. Šitaip jie nemenkai praturtėjo, o turtą sukišo į frontoninius miesto namus ir religinius bei visuomeninius pastatus. Bet jie buvo ne vienintelė pirklių grupė, pasipelniusi iš kryžiaus žygių.

Antroje XII a. pusėje Vokietijos šiaurės pirkliai ėmė nuolat kurtis Visbyje, Gotlando saloje, skatinami vietos kilmingųjų, siekusių nukreipti politinius interesus nuo Švedijos, ir vokiečių markgrafai, kaip Henrikas Liūtas, pasinaudojo proga praplėsti savo įtaką[14]. Vokiečių pirkliai Visbyje pradėjo naudotis rytiniu laivybos keliu į Suomijos įlanką, o iš ten – į Ladogos ežerą ir Nevos upę, kuria buvo galima pasiekti Naugardą, pagrindinį visų vakarinės Rusios dirbamų ir medžioklės regionų prekybos perskirstymo tašką. Mainais už tai, kad vakariečiams tiekė vaško, kailių ir panašių prekių, naugardiškiai sulaukdavo prabangių audinių, metalo dirbinių, stiklo, druskos, vyno ir žuvų. Santykiai tarp Gotlando ir Naugardo įtvirtinti sutartimis, o Visbyje įkurtas Rusios prekybos dvaras bei vokiškas jo atitikmuo Naugarde[15].

Vokiečių pirkliai taip pat plaukė Dauguva, norėdami pasiekti Rusios rinkas Polocke, Vitebske ir Smolenske, o 1201 m. jie šiuo keliu atvyko į Naugardą[16]. Kai prie jų prisijungė misionierius Meinhardas, tai turėjo būti abipusiai naudinga: atsivertus lyviams, būtų lengviau įsteigti prekybos bazę prie Dauguvos, įvedant krikščioniškąsias normas, o kartu ir apsaugą pirkliams. Matyt, svarbi tokių kelionių stotelė buvo Gotlandas, ir Meinhardas iš salos atsigabeno mūrininkų, kad Livonijoje pastatytų pirmąją akmens tvirtovę. Misijai nenusisekus, Gotlande veikę pirkliai – vokiečiai, danai ir norvegai – pasiūlė parūpinti Meinhardui ginkluotų vyrų apsaugą. Aišku, grėsmė kilo ir jų prekybiniams interesams regione. 1196 m. įvyko pirmasis dokumentuotas bendras bažnytininkų ir pirklių karo žygis. Padedant švedų jarlui Birgeriui Brosai, Gotlande surinkta kariauna, vadovaujama Meinhardo arba Teoderiko, išplaukė į kuršių pakrantę, tikėdamasi jėga atversti čiabuvius, bet galiausiai pasuko į Estiją.

Visbio pirkliai tikriausiai padėjo žygiui lėšomis ir laivais. Kuršiai buvo gerai žinoma grėsmė prekybai, bet jų žemėje įkurti krikščionių postą būtų buvę naudinga ir Visbio pirklių prekybiniams interesams. 1199 m. Livonijos vyskupu tapęs Albertas nuplaukė į Gotlandą, kur, anot Henriko kronikos, sutelkė 500 kryžininkų[17]. Be Visbio pirklių pagalbos sėkmingas karo žygis į Livoniją ir vėl niekaip nebūtų pavykęs, o jiems jis aiškiai pasirodė charizmatiškas lyderis, leisiantis saugiai kelti koją į Baltijos regiono rytus. Albertas Visbyje turėjo Šv. Jokūbo bažnyčią, galime įsivaizduoti, kad ten melsdavosi į Livoniją vykstantys kryžininkai, o pamoksluose neabejotinai buvo skelbiama apie būsimus kryžiaus žygius.

1201 m. įkurti Rygą tikriausiai buvo komercinis sprendimas. Kogams plaukti upe iki misijų bazės Holmo aiškiai buvo per daug pavojinga, todėl vietovė arčiau jūros leido mesti inkarus saugiau. Rygoje kūrėsi pirkliai, ir vėlesniais metais jų vis gausėjo. Tai, kad Visbyje Gotlando saloje buvo sukurtas piniginis standartas, reiškia, kad vertė bebuvo susieta ne vien su sidabro svoriu, bet ir su pavienėmis monetomis. Netrukus jos pasieks Baltijos regiono rytus – Rygoje seniausias monetas nukalė gotlandiečiai, mėgdžiodami savo pinigus. Keleriais metais anksčiau Gotlando monetos imtos kalti su kryžiumi platėjančiais galais reverse, tokį simbolį plačiai naudojo kryžininkai. Jeigu naujosios monetos išleistos raginant Visbio pirkliams, galbūt jos rodė jų paramą kryžiaus žygiams?[18] Panašiu metu, kai pradėtos kalti monetos, Gotlande kelissyk lankėsi danų arkivyskupas Andersas Sunesenas, vienas iš Estijos užkariavimo vadų, jis galėjo prisidėti prie Kristaus Kapo (vėliau pertituluota Šventosios Dvasios) bažnyčios statybų, jos aštuonkampė nava buvo nuoroda į dangiškąją Jeruzalę[19]. Bet kai 1226 m. liepą popiežiaus legatas Vilhelmas Modenietis Visbyje pamoksluose ėmė skelbti kryžiaus žygį prieš saremiečius, į kvietimą atsiliepė tik vokiečių pirkliai, o patys gotlandiškiai juo susidomėjo menkai. Šį vienintelį įvykį kai kurie istorikai laiko požymiu, kad salos gyventojai atšlijo nuo kryžininkų sąjūdžio.

Iš tikrųjų Gotlando miestai ir kaimai aktyviai pelnėsi iš kryžiaus žygių, o gerai uždirbę statydavo pastatus. Statybų proveržis, ryškiausias XIII a. viduryje, ženklinamas šešiolikos bažnyčių, iškilusių Visbyje ar aplink jį, ir, neįtikėtina, devyniasdešimt penkių kaimuose. XIII a. antroje pusėje Visbio biurgeriai taip pat daug investavo į akmeninius namus ir miestą juosiančias sienas bei bokštus. Tuo metu jie iš esmės buvo

perėmę prekybos kontrolę iš senųjų salos kilmingųjų. Regis, gotlandiškiai gamino ir eksportavo didelį kiekį ginklų. Pramonės mastą rodo Visbio *Smedjegatan* rasti 7500 kubinių metrų šlako – kalvystės atliekų, atitinkančių 10 000 tonų geležies ir siejamų su kalavijų geležčių gamyba. Radinys datuotas apie 1150–1250 m.[20] Salos gyventojai nesiraukydami pardavinėjo ginklus, žirgus ir maisto atsargas visoms šalims, pagonių ar krikščionių, – 1229 ir 1230 m. popiežius Grigalius IX juos supeikė už prekybą su pagonimis.

1280 m. Liubekas ir Visbis sudarė sutartį prekybai Baltijos jūroje apsaugoti, o po dvejų metų prie jų prisijungė Ryga. Tai buvo lemiama akimirka, nes nuo šiol pirmą kartą jūrinius prekybos kelius ėmėsi saugoti miestai, o ne pavieniai valdovai. Tačiau Gotlande, traukiantis kryžiaus karų ekonomikai, brendo įtampa. 1288 m. tarp Visbio biurgerių ir salos ūkininkų kilo konfliktas dėl kaimo produktams įvestų muitų. Iš tikrųjų jis kilo dėl prieigos prie susitraukusios tarptautinės rinkos, o kaime investicijos į bažnyčias – į kurias finansinį perteklių sukišo turtingi ūkininkai – regis, buvo nepamatuotos, bent jau ekonominiu požiūriu. XIV a. Visbyje statyta mažiau bažnyčių ir akmeninių namų, ir Gotlandas persiorientavo eksportuoti kalkakmenį, kuris tapo labai pageidaujama medžiaga krikštykloms, architektūrinėms detalėms ir antkapiams aplink visą Baltiją. Tačiau ekonominė sėkmė nuo salos nusigręžė dar prieš danų invaziją 1361 m.

Taigi, matyti, kaip Gotlando turtai išaugo ir sumenko apytikriai tuo pačiu tempu, kuriuo Baltijos regione vyko kryžiaus žygiai, o Hanza vis tvirčiau įgijo prekybos su Rusia monopolį, kuriame įsivyravo Liubekas ir Ryga[21]. XIII a. Baltijos regiono *lingua franca* tapo vokiečių žemaičių kalba, nes jos

vartotojai daugiausia plūdo į naujuosius miestus, įkurtus po kryžiaus žygių. Tokios vokiečių pirklių bendruomenės sudarė kritinę masę, leidusią Hanzai tapti daugiašale organizacija.

BALTIJOS REGIONO RYTŲ MIESTO PARADIGMOS

Per kryžiaus žygius Baltijos regione užkariautose teritorijose įkurtus miestus dera suvokti kaip bendradarbiavimą tarp pasaulietinių ar religinių valdovų, pirklių, Bažnyčios ir čiabuvių grupių. Jie buvo ekonominiai ramsčiai, palaikantys karinius forpostus, įkurtus užkariautose teritorijose, prekybos postai, turintys prieigą prie naujų rinkų, ir katalikų tikėjimo salos. Po pirminio krikščionybės įtvirtinimo bus įkurta daugiau miestų centrų, ypač Prūsijoje, kur jais naudotasi, ramstant sparčiai augančią Vokiečių ordino ekonomiką. Visose užkariautose teritorijose, valdomose skirtingos valdžios, urbanizacijos intensyvumas ir miestų tvarkymas skyrėsi. Iki XVI a. vidurio Livonijoje įkurta devyniolika miestų. Visi, išskyrus Rygą, įkurti prie pilių, iš kurių dešimt stovėjo Vokiečių ordino žemėse. Danų Estijoje Liubeko teisė suteikta Revaliui, o likusioje Livonijoje taikyta Rygos teisė, iš pradžių kilusi iš Gotlando, o jos pataisos skatintos Hamburgo potvarkių[22]. Suomijoje urbanizacija vyko daug lėčiau, ir iki XV a. vidurio įkurti tik šeši miestai, iš jų du užaugo aplink vienuolynus. Čia vyravo švediška teisė, ir tik du Viduramžių miestai – Abas ir Viborgas, – kuriuose vokiečių biurgerių populiacija buvo stambesnė, prisitaikė Liubeko teisę, – ir tai nutiko palyginti vėlai. Visai kas kita Prūsijoje, labiausiai dėl pagrindinio žemės savininko ordino įtakos. Šis regionas po kryžiaus žygių patyrė sparčiausią

urbanizaciją – įkurti devyniasdešimt šeši miestai, dauguma ordino žemėse. Tik septyniems iš jų suteikta Liubeko teisė, dauguma tvarkyti pagal paties ordino Kulmo teisę, savo ruožtu kilusią iš plačiai taikomos Magdeburgo teisės. Livonijoje ir Prūsijoje vokiečių įstatymai miestų bendruomenėms buvo naujiena, bet kai ordinas aneksavo Pomereliją, pritaikė esamų miestų teisines sistemas, o daugelis jų jau buvo pradėję perimti vokiškas prekybos ir valdymo schemas. Prūsijoje ordinas taip pat išplėtė tokių protokolų taikymą kaimo gyvenvietėms tvarkyti. Užkariautų žemių eksploatavimo biurokratija pasidarė sklandžiai veikianti mašina.

Kaip ir vendų miestai, Baltijos regiono rytuose įkurtieji virto daugiataučiais centrais, kuriuose sugyveno migrantai ir čiabuviai. Pamažu daug miestų praaugo savo sienas, o kai kurie apsisupo stambiais priemiesčiais, retsykiais jie išsirutuliojo į atskiras gyvenvietes. Svarbiausieji bus visiškai integruoti į prekybos centrus, jungiančius juos su likusiu katalikišku krikščioniškuoju pasauliu; tuzinas Livonijos miestų taps Hanzos nariais, Prūsijoje – devyni (daugiausia), o Suomijoje – trys. Apie gyvenimą tuose miestuose ir tai, kiek toli siekė jų tinklai, žinome nevienodai. Vienas geriausiai pažintų – Elbingas. Jo istorinis centras visiškai sunaikintas 1945 m., nors Viduramžių planas išliko, o dabar vėl atitekęs Lenkijai ir atgavęs oficialų pavadinimą *Elbląg* (kaip vadintas 1466–1772 m.), jis imtas dokumentuoti XX a. šeštajame dešimtmetyje, o paskui intensyvūs archeologiniai kasinėjimai vyko devintajame ir dešimtajame dešimtmetyje. Kadangi įmirkusiame miesto dirvožemyje neįtikėtinai puikiai išsilaikė organinės medžiagos, jis tapo viena svarbiausių Viduramžių miestų archeologijos vietų Europoje[23].

Iš pradžių gyvenvietė nebuvo sistemingai organizuota, ir būstai statyti per daug nekreipiant dėmesio į tai, kaip jie stovi vienas kito atžvilgiu. Bet buvo centras – turgaus gatvė, dalijanti gyvenvietę pusiau, ten iškilo ir pagrindiniai visuomeniniai pastatai. Pirklių oligarchijai, kuri ėmė atstovauti miestui, viduryje pastatyta rotušė, o priešais ją – gėdos stulpas, viešojo teisingumo simbolis. Kitapus rotušės – parapinė Šv. Mikalojaus bažnyčia, ten įkurdintos kapinės, pradėtos naudoti nuo XIII a. vidurio. Pastatytas ir prekybos centras, iš kurio vėliau išaugs vadinamasis *Artushof*, bendruomeniniai gildijos namai kartu su dominikonų vienuolynu šiaurės vakariniame miesto kampe, ten stovės Švč. Mergelei Marijai skirta bažnyčia.

Visi kiti pirmosios gyvenvietės pastatai buvo vienaukščiai rąstų karkasų, užpildytų moliu apdrėbtais pinučiais, šildomi akmeniniais židiniais. Jie stovėjo sklypuose, skiriamuose siaurų gatvių, nuo ilgo turgaus nusidriekusių upės link. Ten gyveno amatininkai ir darbininkai, gal net Pomerelijos čiabuviai ir prūsai, aprūpinę naujakurius puodais ir stalo įrankiais. Apylinkėse tikrai buvo čiabuvių kaimų, ir jie turėjo tapti nuolatiniais maisto tiekėjais, kitaip jo atsargų tekdavo atsigabenti. Maždaug tuo metu Elbinge sudarytas seniausias žinomas vokiečių–prūsų kalbų žodynas. Seniausias išlikęs vadinamojo *Elbinger Vokabular* egzempliorius datuojamas XIV a. pabaiga, nors atrodo, kad pavidalų turėjo keletą. Jį sudaro 802 senosios prūsų kalbos žodžiai ir jų atitikmenys vokiškai, suskirstyti į skyrius pagal temas, ir tai – vienas nedaugelio rašytinių čiabuvių prūsų kalbos šaltinių[24]. Tikriausiai jį kolonijos pradžioje sudarė jos pirkliai, ėmęsi prekybos su vietiniais, nes, kaip ir Rusios žmonių atveju, bendravimas su vietos rinka turėjo jiems suteikti didelio konkurencinio pranašumo[25].

Ordinas labai rūpinosi skatinti prekybą visuose miestuose, įkurtuose prie jo pilių, nes jie suteikė tvirtą jo „kryžiaus žygių ekonomikos“ pamatą. Ordino kariaunoms stumiantis gilyn į Prūsijos rytus, Elbingas tapo esminiu ordino tiekimo grandinės mazgu. XIII a. viduryje jis virto svarbiausiu užkariautų teritorijų politiniu centru, o kartu sparčiai augo į didelį Baltijos uostą. Netrukus pridygo priemiesčių, kuriuose veikė ligoninės, užeigos, smuklės, viešnamiai, malūnai ir gamyba. 1246 m. ordinas oficialiai patvirtino, kad Elbingas bus valdomas pagal Liubeko teisę, numatant ir lojalumo miesto valdovui sąlygą, cituotą šio skyriaus pradžioje. Tai, kaip sparčiai ėmė plėstis kodeksas nuo pradinių 82 straipsnių iki 256 po penkerių metų, neblogai parodo, kaip augo miesto prekyba[26].

Tuo metu į miestą importuoti dideli kiekiai keraminių indų, ypač iš Pareinės ir Saksonijos, taip pat iš Sentonžo (Vakarų ir Vidurio Prancūzijoje), glazūruotos keramikos, pagamintos flamandų-olandų, danų ir šiaurės vokiečių dirbtuvėse. Jie aiškiai rodo Elbingo biurgerių perkamąją galią ir miesto integraciją į stiprėjantį Hanzos tinklą – šių prestižiškų indų randama visuose svarbiausiuose Baltijos regiono miestuose[27]. Kaip ir kitur, pilkoji keramika, atsigabenta migrantų puodžių, stačiusių naujas žiedimo krosnis, netrukus išstūmė čiabuvių gaminius. XIII a. devintajame dešimtmetyje pilkosios keramikos puodai jau gaminti masiškai. Tai rodo puodžiaus dirbtuvės kasinėjimai, kur archeologai atrado daugiau kaip 80 000 ant rato žiestų įvairiausių pilkosios keramikos indų – puodų, dubenų, ąsočių, žibintų ir net verpstukų bei žvejybos svarelių – šukių. Konkretus puodų raštas leidžia spėlioti, kad puodžius buvo kilęs iš Tiuringijos ar Aukštutinės Saksonijos[28].

Dirbtuvė ypač puikiai išsilaikė dėl to, kad 1288 m. ją sunaikino gaisras, nušlavęs didumą miesto. Nežinoma, ar tai nutiko netyčia, ar dėl lietuvių antpuolio. Tačiau miesto vadovams tai suteikė progą per kitus kelis dešimtmečius miestą perstatyti pagal taisyklingesnį planą, kuris išliks dar XVIII a. Sumūryta nauja plytų siena, ir miestas atstatytas didingesnio stiliaus, pridėjus 36 metrų ilgio „audinių halę“, kurioje archeologai rado didelį kiekį importinės keramikos[29]. Pamažu kaip pagrindinė statybos medžiaga išnyko rąstai, o 1360 m. mieste stovėjo daugiau kaip šimtas plytinių pastatų. Daugelis tikriausiai turėjo laiptuotus frontonus, vėlyvaisiais Viduramžiais būdingus visuomeniniams ir religiniams pastatams visame Hanzos pasaulyje. Pakilus gatvių lygiui, paaukštinti ir tų namų įėjimai, ir galiausiai jie atsidūrė antrame aukšte, o žemiau – rūsiai. Jų vidus padalytas į gyvenamąsias, administracines ir sandėliavimo erdves, o kiemuose – pagalbiniai pastatai, šuliniai ir viena ar kelios išvietės, taip pat ten galėjo būti laikomi gyvuliai. Dabar dažniau šildomasi būdavo glazūruotų koklių krosnimis, šie gaminti vietoje, bet puošti vokiškais raštais. Beveik kiekviename pastate įrengti išskobtų ąžuolų kamienų vamzdžiai, jais tekėjo vanduo maistui ruošti ir maudynėms mediniuose kubiluose. O nuotekos nukreiptos rąstais išklotais grioviais[30].

Dauguma tuose pastatuose, šuliniuose ir išvietėse rastų stalo ir virtuvės rakandų buvo pagaminta vietoje, bet XIV a. staiga pagausėja importinių prekių, nes uoste susispietė grūdų saugyklos, sandėliai ir laivų statyklos. Kogai nuolat iškraudavo keraminių ąsočių ir stiklinių gėrimo indų krovinius – kasinėjant Elbingą, rasta daugiau kaip tūkstantis stiklinių indų fragmentų, kilusių iš visos Europos, ypač iš Bohemijos ir Vokietijos pietų, – vyno statines, menkes ir silkes, dažniausiai

pardavinėjamas džiovintas žuvis, ir egzotinius prieskonius bei maisto produktus, tokius kaip juodieji pipirai, muskato riešutai ir figos[31]. Kaip ir kituose Baltijos regiono rytų uostuose, ypač prilobloškia importuojamos keramikos kiekiai, kai kas net teigia, kad sprendimas pirkti keraminius indus buvo ne vien siekis mėgdžioti aristokratų valgymo kultūrą, bet ir bendros „Hanzos tapatybės“ raiška[32]. Rastas dubenėlis, dvi lėkštės ir albarelas – majolikos keramikos ąsotėlis – išpuošti *mudéjar* stiliumi, tai retai aptinkami iš Andalūzijos ir Valensijos importuoti daiktai, tikriausiai dovanos ar asmeniniai pirkiniai, liudijantys, kaip toli siekė Hanzos tinklas[33]. Taip pat buvo importuojama apie 50 procentų Elbingo drabužių, prabangiausi – flamandų ir italų šilko. Tuomet kogų triumai būdavo pakraunami įprastomis Baltijos regiono rytų uostų eksporto prekėmis – grūdais, mediena (Elbingas buvo vienas iš trijų Prūsijos uostų, eksportavusių medieną, kartu su Gdansku ir Kionigsbergu), kailiais ir vašku, nors visos iš miesto eksportuojamos prekės buvo neįtikėtinai įvairios[34].

Dauguma senųjų Elbingo gyventojų buvo kilę iš Vestfalijos, Pareinės ir Tiuringijos, bet kai kurie biurgeriai – ir iš Pomerelijos bei kitų Prūsijos vietų[35]. Rašytiniuose šaltiniuose nurodoma, kad čiabuviai prūsai sudarė apie 3 procentus Senamiesčio gyventojų; tačiau ligi šiol nesama archeologinių duomenų apie savarankišką čiabuvių materialiąją kultūrą vėlesniais miesto gyvavimo etapais[36]. Tai tikriausiai rodo palyginti sparčią čionykščių ir kitų Prūsijos miestų čiabuvių bendruomenių „germanizaciją“. Čiabuviai neabejotinai turėjo būti dalis Elbingo vargšų, kurių nei rašytiniuose, nei archeologiniuose šaltiniuose beveik nematyti, bet tarp gyventojų jie sukdavosi visur. Nors miesto kraštovaizdis, kaip ir kitur,

atspindėjo nelygybę tarp turtuolių ir vargšų, didžiosiomis socialinėmis lygintojomis tapo miesto pirtys[37]. Čia galėdavo susitikti įvairiausi elbingiečiai, o socialiniai barjerai trumpam pasitraukdavo. Miesto gyventojams įrengta ir ligoninių: Elbinge veikė trys, seniausia ordino pastatyta 1277 m., vėliau ji perėjo į miesto tarybos rankas ir taip pat veikė kaip raupsuotųjų prieglauda.

Miestui augant, kapinės perkeltos anapus sienų, o žemė aplink bažnyčią užstatyta amatininkų dirbtuvėmis. Tai išplito į gretimą Elbingo priemiestį, kuriame XIV a. pradžioje ėmė kurtis nauja gyvenvietė. Po kelių dešimtmečių ordinas ją pertvarkė į Naujamiestį, parapijos bažnyčia skirta Trims Karaliams, o 1347 m. jam suteiktos modifikuotos Liubeko teisės. Manoma, kad XV a. pradžioje abiejuose miestuose gyveno apie 8500 žmonių, tai buvo vienas stambiausių Viduramžių Prūsijos miesto kompleksų. Miestui augti leido ne vien importas, bet ir kaimiškų apylinkių raida. Elbingo *patrimonium* – žemė, priklausanti jo gyventojams, kurią buvo galima nuomoti arba naudoti ūkininkavimui, ganykloms ir miškininkystei, – buvo didžiausia iš visų Prūsijos miestų, jos plotas siekė 200 kvadratinių kilometrų.

Ordino pilis Elbinge kelis dešimtmečius liko statybų aikštelė, nes buvo vis plečiama, o galiausiai tapo ryškiausiu miesto horizonto objektu. Nors 1309 m. oficialiai prarado provincijos centro statusą, konventas išliko vienas svarbiausių ordino teritorijose Baltijos regione. Jame apsigyveno didysis špitolininkas, įkurdinta ir viena iš ordino prūsiškų monetų kalyklų. Pilies Šv. Andriejaus koplyčia priglaudė įvairių relikvijų, tarp jų Kristaus Kryžiaus gabalėlį ir Švč. Mergelės Marijos drabužio skiautę. Tai buvo svarbus vietos piligrimystės centras, bet

mieste randami piligrimų ženklai taip pat rodo, kad kai kurie gyventojai leisdavosi į atgailos keliones ir lankydavo šventoves Mastrichte, Kiolne, Kompostelоje ir Romoje.

Iš dalies karinė ordino galia priklausė nuo miestų gyventojų įsipareigojimų, tokie buvo ir Elbingo biurgeriai. Jie dalyvaudavo žygiuose prieš prūsus, o vėliau prieš lietuvius – „Elbinger Kriegsbuch“ („Elbingo karo knygoje“) tai dokumentuojama 1321, 1360 ir 1377 m. Elbingo biurgeriai 1410 m. prisidėjo prie ordino pajėgų Tanenberge. Nors ligi tol miesto santykiai su valdovu apskritai buvo geri, prasidėjus karui su Lenkija, jie pašlijo, nes Elbingo biurgeriams ordino valdymo stilius darėsi vis svetimesnis, ir jiems rodėsi, kad pažeidžiamos jų teisės. 1440 m. miestas įstojo į Prūsijos konfederaciją – koaliciją, siekusią nusikratyti ordino valdžios ir susivienyti su Lenkijos karalyste, viliantis geresnių ekonominių sąlygų. Kai Lenkijos karalius 1454 m. pradžioje pareiškė paramą, miestiečiai sukilo ir sugriovė ordino pilį. Ši akimirka simbolizavo miesto išsivadavimą iš ilgiau kaip du šimtus metų trukusios ordino valdžios, o nepraėjus nė dešimtmečiui, Elbingas oficialiai prijungtas prie Lenkijos.

SUGYVENANČIOS MIESTO KULTŪROS

Priešingai negu Prūsijos miestuose, Livonijoje čiabuviai miestiečiai daug geriau matomi[38]. Geriausias pavyzdys – Revalis, dabartinis Talinas, šiuolaikinės Estijos sostinė, kuriame saugomi išskirtinai puikiai išsilaikę vėlyvųjų Viduramžių archyvai, taip pat atlikta nemažai kasinėjimų, ypač dešimtmečiais po Antrojo pasaulinio karo, iki 2024 m. jų tarp miesto sienų

atlikta daugiau kaip aštuoniasdešimt[39]. Jo Senamiestis saugoma teritorija paskelbtas 1951 m., o nuo 1998 m. jis įtrauktas į UNESCO pasaulio paveldo sąrašą kaip pavyzdinis Viduramžių Šiaurės Europos prekybinis miestas. XIX a. jo išvaizda pasikeitė, o 1944 m. kovą per sovietų bombardavimą sunaikintos pietinės Senamiesčio dalys, bet nemažai išliko nepažeista, įskaitant planą ir Viduramžių įtvirtinimus.

Archeologai atskleidė, kad seniausia gyvenvietė čia datuojama laikotarpiu iki kryžiaus žygių, ji buvo įsikūrus rytiniame *Tõnismäe* kalvos šlaite. Kai kas teigia, kad tai irgi buvusi prekybos vieta, todėl patraukli danams, norėjusiems įkelti koją į Estiją[40]. 1219 m. danai netoliese, ant Tompėjos (*Toompea*) kalvos, pasistatė savo pilį, ten likę ir ankstesnės čiabuvių gyvenvietės, ir galbūt pagoniškos šventvietės pėdsakų[41]. Vėliau pietvakariniame kalvos viršūnės kampe pilį pasistatys kalavijuočiai. Nuo 1238 iki 1346 m. ten vėl apsigyvens danų gubernatorius, o tada ją perstatys Vokiečių ordinas ir pavers riterių konventu. Tompėjos kalva virto elitine gyvenviete – Aukštutiniu miestu, – kur taip pat įsikūrė vyskupas ir vasalai. Rytinio šlaito apačioje – pastatų pėdsakai, datuojami XIII a. pirma puse, čia pastatyta trijų navų bažnyčia pašvęsta šv. Mikalojui. Iš jos plano sprendžiama, kad statybose dalyvavo gotlandiškiai. Netoli bažnyčios atkasti kapai neseniai datuoti XI–XII a., tai reiškia, ten būta pagoniškos kapavietės, ir gali būti, kad Šv. Mikalojaus bažnyčia buvo pirmoji vietinių krikščionybę priėmusių estų parapija[42].

Į šiaurės rytus, arčiau uosto, gyvenvietės spietėsi aplink dvi bažnyčias: Šv. Olafo, tikriausiai skirtą skandinavų prekybininkams, ir Šv. Mikalojaus – Rusios pirkliams, nors abiejų seniausią fazę datuoti sunku[43]. Vėliau apgyventas plotas tarp

uosto ir Tompėjos kalvos sudarys Žemutinį miestą. Augantis uostas pritraukė nemažai vokiečių, tarp jų Liubeko biurgerių, ir atrodo, kad valgio ruošos indai atsigabenti iš dabartinės Vokietijos vakarų[44]. Daugelis darbavosi prekyboje, bet buvo ir amatininkų, kurie padėjo palaikyti glaudžius ekonominius ir kultūrinius ryšius su gimtuoju miestu. Žinoma, tai buvo Hanzos istorijos dalis, tad kai Danijos karalius 1248 m. suteikė miestui Liubeko teisę, tai buvo strateginis ėjimas, siekiant paskatinti prekybą ir Revalį integruoti į augantį Hanzos tinklą, pripažįstant pranašumą, kurį turėjo vokiečių pirkliai, prekiaujantys su Naugardu. Savo ruožtu toks ėjimas pritraukė daugiau vokiečių naujakurių ir sustiprino Liubeko įtaką – XIV a. pabaigoje jūrinė prekyba su Liubeku sudarė apie penktadalį ar šeštadalį visų Revalio apimčių[45].

Archeologai atrado, kad seniausi miesto namai buvo rąstų rentiniai su šildymo krosnimis kampe, lygiai tokie pat, kokie aptinkami kaimo gyvenvietėse. Juos turėjo statyti estai, bet naudojosi visos etninės grupės, kol atvyko užtektinai skandinavų ir vokiečių statybininkų, kad įsivyrautų fachverkai ir akmeninė architektūra. Regimos mišrios statybų tradicijos, pavyzdžiui, fachverkiniuose namuose įrengtos su estiškais būstais siejamos krosnys[46]. Antroje XIII a. pusėje, augant Revalio gyventojų skaičiui, statyti didesni akmeniniai ir fachverkiniai namai, sekant tomis pat vokiškos architektūros tendencijomis, kokios aptinkamos kituose Livonijos miestuose. Vėliau jie bus perstatomi ir išplečiami, paversti namais su daug kambarių, laiptiniais frontonais, gyvenamosiomis ir sandėliavimo patalpomis. Nusistovėjus sklypų riboms, išryškėjo vidinis gatvių planas, o kartu – nuolatinė turgaus aikštės ir miesto rotušės vieta, Žemutinio miesto šerdis. Vienuolinės institucijos,

dominikonai ir cistersai, spietėsi šios šerdies pakraščiuose, ypač rytinėje pusėje. Aukštutinis miestas įtvirtintas anksti, o aplink Žemutinį pirmoji siena pastatyta tik 1265 m., o paskui 1310 m. praplėsta, kad apjuostų užstatytą plotą šiaurėje. Kaip ir kitų Baltijos regiono miestų sienų, jos vaidmuo buvo gynybinis, bet ne mažiau svarbu ir tai, kad ji ženklino miesto ribą. Tai padėjo vizualiai paryškinti skirtumą tarp miesto ir kaimo gyventojų, pastarieji buvo beveik vien čiabuviai estai, o miestiečiai – heterogeniški, bet gyveno germanizuotoje aplinkoje.

Revalis išaugo ir tapo antru pagal dydį Livonijos miestu po Rygos, o XIV a. viduryje skaičiuojama, kad jame gyveno tarp 4000 ir 5500 žmonių. Sunku įvertinti santykinę to meto skirtingų etninių grupių dalį, bet XVI a. įrašuose matyti, kad apie pusę populiacijos sudarė estai, apie 30–40 procentų – vokiečiai, o mažiau – skandinavų, suomių ir Rusios gyventojai[47]. Revalio miesto knygos, gildijų įstatai ir teisiniai dokumentai aiškiai skyrė vokiečių biurgerius, estus, švedus ir Rusios migrantus. Privilegijuočiausia ir turtingiausia grupė buvo vokiečių pirkliai ir amatininkai, kurie vis dar emigruodavo iš šiaurinių Šventosios Romos imperijos provincijų XIII a. pabaigoje ir XIV a. Pavyzdžiui, vokiečiai vyravo tarp prestižiškiausių metalo apdirbėjų profesijų – XIV a. Revalyje jų buvo trisdešimt aštuoni iš keturiasdešimties žinomų auksakalių, sidabrakalių ir monetų kalėjų, estų ar skandinavų – tik trys, atvykėlių iš Rusios – du, o nuo 1393 m. auksakalių gildijos nariais leista tapti tik vokiečiams[48]. Vokiečių biurgeriai turėjo daugumą miesto taryboje ir pagrindinėje Didžiojoje gildijoje, jie išsiskyrė apranga – pasiūta iš importinių prabangių vilnos audinių, apkraštuota nėriniais, šilku ir siuvinėjimais, o lauko apsiaustai, kepurės ir nusegamos apykaklės būdavo pamuštos

ir apkraštuotos kailiais. Taip pat jie puikavosi madingiausiu vakarietišku apavu. Šių biurgerių turtą liudija jų testamentai, kuriuose vardijamos įvairios XIV a. pabaigos – XV a. prabangos gėrybės, taip pat dideli namai su daug kambarių, kuriuos jie statydavosi daugiausia centrinėse miesto dalyse. Jie buvo šildomi šilumos akumuliaciniais hipokaustais, daugiau kaip penkiolika jų pavyzdžių identifikuota Viduramžių Talino pastatuose, nors tai – tik nedidelė dalis visų, kiek buvo iš tikrųjų. Jų taip pat randama ir kituose Livonijos miestuose, pilyse ir vienuolynuose, o XV a. juos pakeitė glazūruotų koklių krosnys[49].

Kita stambiausia etninė grupė Revalyje buvo estai. Ar atsikraustę iš aplinkinių kaimų, ieškodami darbo, ar gimę mieste, jie dirbdavo amatininkais ir darbininkais, išsaugoję savo tradicinės aprangos elementus, tai mini amžininkai ir rodo skirtinguose sklypuose visame mieste aptinkami čiabuvių papuošalai. Kaip ir Rygos „Lyvių kvartale“, santykinis skurdas nemenka dalimi persidengė su etnine tapatybe. Lyginant su prabangesniais turtingų vokiečių biurgerių drabužiais, estai rengdavosi pigesniu naminiu linu ir šiurkščia vilna. Maitinosi jie panašiai kaip čiabuvių kaimo bendruomenės, daugiausia kviečiais, rugiais ir miežiais, nors išgalintieji valgė ir soras, importuojamas iš Baltijos regiono pietų[50]. Daug estų toliau gyveno rąstiniuose namuose, nes finansiškai neįstengdavo jų pakeisti akmeniniais. Tačiau XV a. pabaigoje miesto taryba uždraudė tarp sienų statyti medinius namus, o kartais ir įsakydavo estams savininkams savo sklype pasistatyti akmeninius namus, nustatydama tokią sąlygą, kad šie išsaugotų teisinę sklypo nuosavybę. Tokie potvarkiai buvo skirti gaisrų prevencijai ir skirtingu metu buvo įvedami visuose Baltijos

jūros regiono miestuose, bet kartu dėl jų neišgalintieji perstatyti namų būdavo išstumiami, tad miesto kraštovaizdis kito pagal turtą, atitinkamai ir pagal vokiečių ar germanizuotą tapatybę[51].

Kartu estai (kaip čiabuviai miestiečiai bet kur Livonijoje) akivaizdžiai maišėsi su kitų tos pačios socialinės klasės etninių grupių atstovais. Tai ryškiausiai matyti dirbtuvėse ar gildijose, kurių aplinka būdavo daugiakalbė ir kurios paaiškina, kaip buvo perimtos užsienio mados ir technologijos. Pavyzdžiui, kaulinių šukų gamybą, regis, atnešė migrantai amatininkai, nes tokių daiktų retai randama Estijos kaimo gyvenvietėse, o pagamintosios Revalyje panašios į šukas, randamas vėlyvųjų Viduramžių Skandinavijos miestuose. Čiabuviai metalo apdirbėjai taip pat pradėjo naudoti importinius vokiško stiliaus katilus, kurie įsivyravo XIV a. Odos apdirbėjai ir batsiuviai mėgdžiojo amžininkų apavo madas Skandinavijoje ir Vokietijos šiaurėje; tačiau čiabuviai puodžiai ir toliau žiedė daugiausia neglazūruotus indus, kurie pastebimai skyrėsi nuo importinių, mėgstamų turtingesnių biurgerių. Nors su glazūromis šiek tiek eksperimentuota ir anksčiau, regis, čiabuviai puodžiai vakarietišką importą pradeda mėgdžioti XV ir XVI a.[52]

Trečia ryški Revalio grupė buvo migrantų iš Rusios bendruomenė, susispietusi dabartinio *Sulevimägi* vietoje, šiaurinėje Senamiesčio dalyje. Žinoma įvairesnių jų profesijų, jie dirbo kailiadirbiais, auksakaliais, batsiuviais, kalviais, mūrininkais ir dailidėmis. Tačiau, būdami krikščionys ortodoksai, jie liko pašalaičiai, neturintys galimybės oficialiai tapti miesto piliečiais, nes tam reikėjo duoti priesaiką ir stoti į gildijas, kurios laikėsi katalikiškų tradicijų. Kad to pasiektų, jie turėdavo atsiversti ir asimiliuotis, tai yra germanizuotis[53]. Iškasinėta

dalis ploto, siejamo su migrantų iš Rusios bendruomene, ten rasta mažai importinių stalo reikmenų, palyginti su vokiečių biurgerių namų ūkiais. Didumą keramikos buvo vietoje gaminti indai, panašūs kaip Naugarde ir Pskove. Keraminiuose induose čia aptikta išsilydžiusio stiklo likučių, kaip ir šios bendruomenės rajone Rygoje, tai galėtų reikšti, kad viena iš Rusios amatininkų profesijų buvo stikladirbystė[54].

Antroje XIV a. pusėje Livonijos teisinėje kalboje atsiranda sąvoka „nevokietis“ (vokiškai *Undeutsche*). Tai buvo labiau socialinė, o ne griežtai etninė kategorija, ir pastaruoju metu teigiama, kad ji daugiausia taikyta čiabuviams valstiečiams ir užsieniečiams, migruojantiems į regiono miestus[55]. Jos vartojimas sutampa su laiku, kai vyraujanti administracinė kalba vietoje lotynų pasidarė vokiečių žemaičių, ji įvesta siekiant apriboti narystę miestų gildijose, žemės nuosavybę ir dalyvavimą miestų tarybose. Tradiciškai laikytasi nuomonės, kad tai rodo etnines įtampas Livonijoje, bet įtikimesnė interpretacija susijusi su miestų demografiniais pokyčiais ir ekonominiu nuosmukiu XIV a. pabaigoje – XV a. Draudimai nevokiečiams labiausiai taikyti siekiant apsaugoti ekonomiškai svarbias pirklių ir amatininkų grupes nuo vis gausėjančių imigrantų iš kaimų, tuo metu plūstelėjusių į miestus. Todėl migruojantys estai, kurie vildavosi pasigerinti gyvenimo kokybę, būdavo išstumiami į mažiau uždirbančias profesijas, tokias kaip irkluotojų, tarnų, kasyklų darbininkų ir žvejų[56]. Panašių reakcijų matyti ir Prūsijoje XV a. antroje pusėje, kai maži miestai priėmė įstatymus, apribojančius „nevokiečių“ galimybes, saugodami ekonominius miesto amatininkų interesus[57].

Apibendrinant sugyvenimą Revalyje ir kituose Livonijos miestuose, galios dinamika, sparčiai išryškėjusi po kryžiaus

žygių, skatino apibrėžti grupių tapatybę ir ribas. Tai buvo išreiškiama skirtingais papročiais, kalba, mityba ir materialiąja kultūra, persidengė su turtingumu; šiuo atžvilgiu etninė kilmė atliko ir sąmoningą, ir nesąmoningą vaidmenį formuojant grupės tapatybę. Tačiau ribos galėdavo ir nusitrinti, o čiabuviai turėjo būdų perimti tam tikrus germanizuotos privilegijuotos socialinės grupės tapatybės elementus (ar ją visą)[58]. Kalbant apie Revalį, daugiausia bendrauta tarp estų, suomių ir skandinavų gyventojų grupių, kurie gyvendavo tuose pačiuose rajonuose ir kartu leisdavo laiką. Savo ruožtu vokiečių pirkliai turėjo susidurti su čiabuviais estais tarnais savo namuose, taip pat su gabenančiais prekes iš laivų į sandėlius. Visos grupės susitikdavo viešose vietose, pavyzdžiui, turguje, nors, regis, būta apribotų privačių erdvių, kuriose galėjo klestėti kultūrinis konservatyvumas.

Sugyvenimo naratyvas skirtinguose miestuose ir regionuose skyrėsi, o kontrastai ryškiausi tyrinėjant jų materialiąją kultūrą. Prūsijoje, kaip matėme, vietiniai netrukus pranyko germanizuotoje miesto aplinkoje. Suomijoje pagal įstatymą čiabuviai traktuoti labiau kaip lygūs, o prekyboje ir miesto gyvenime švedai ir suomiai galėdavo dalyvauti laisviau. Nors tam tikros profesijos ar pareigos galėjo būti dominuojamos švedų naujakurių ar kitų svetimšalių (pavyzdžiui, vokiečių), suomių ir švedų kultūros visose švedų valdose sklandžiau gyvavo viena greta kitos, o pamažu sugebėjo integruotis į švediškai kalbančią visuomenę, ypač suomių elitas[59]. Livonijoje sugyvenimo dinamika Viduramžių Revalyje ir kituose miestuose tampa platesnių visuomenės permainų po kryžiaus žygių mikrokosmu. Migrantai iš Vakarų, ypač vokiečiai, apsigyveno miestuose ir pilyse, o kaime jų beveik nebuvo iki XV ir XVI a., kai

daugiau jų pradėjo įsigyti dvarus ir tapti kaimo žemės savininkais[60]. Ligi tol ryškiausi kultūriniai kontrastai buvo tarp miestų ir kaimų, o politinėse kovose prieš ordiną susivienydavo visi Rygos miestiečiai, ir vokiečiai, ir ne. Kai 1484 m. gegužės 8 d. ordinas perleido Rygos miestiečiams savo pilį, miesto taryba paskelbė, kad visi – turtingi ir vargšai, seni ir jauni, vokiečiai ir ne – turi teisę prisidėti, griaunant ją iki pamatų. Griauti pilį ėjosi sklandžiai, darbas baigtas rugpjūčio viduryje[61]. Tik po daugelio dešimtmečių, prasidėjus Reformacijai, religinės apeigos liaudies kalbomis išryškins etninę kongregacijų segregaciją, o tai savo ruožtu turės įtakos gildijų narystei ir pilietiniam gyvenimui[62].

KAIMO EKSPLOATAVIMAS

Nuo pat kryžiaus žygių Baltijos regione pradžios gamtos išteklių eksploatavimas užkariautose teritorijose pasidarė būtinas karinėms kampanijoms, įguloms ir miestų kolonijoms išlaikyti. Iš to išsiplėtojo nuoseklios žemėtvarkos sistemos, už kurių glūdėjo ideologija, pateisinanti krikščionių valdžią. Pagonių žemės buvo laikomos turtingomis gamtos išteklių, bet neišvystytos dėl, kaip manyta, čiabuvių bendruomenės neišmanymo ir chaoso. Ūkininkavimas, svarbiausia visose užkariautose žemėse perimta kolonistų praktika, turėjo pakeisti pagonišką netvarką krikščionių rojumi[63]. Žinoma, tikrovė buvo truputį kitokia. Žemdirbystė, miškininkystė ir gyvulininkystė Baltijos regiono pietuose ir rytuose praktikuota nuo seno, o kai kur, pavyzdžiui, Lenkijos ir Prūsijos pasienyje ir Estijos šiaurės vakaruose, esama duomenų apie intensyvią sėjomainą iki kryžiaus

žygių. Čiabuvių elito, gyvenančio tvirtovėse visur Baltijos regiono rytuose, politinė ir karinė galia buvo pagrįsta ekonomika, varoma vergų, kailių, medaus, žirgų ir rugių prekyba, o vėlyvojo geležies amžiaus aplinkos duomenys rodo, kad kultivuojamos žemės plėtra jų teritorijose vyko išvien su miškų kirtimu, taip pat intensyvia medžiokle ir žvejyba. Po kryžiaus žygių bioįvairovė toliau menko, tai paryškina ankstesnes ekologines tendencijas ir geriausiai matoma kai kur Prūsijoje ir Livonijoje[64].

Pasikeitęs režimas skirtingai transformavo kaimus Livonijoje, Prūsijoje ir Suomijoje. Pirmojoje įvesti mokesčiai ir dešimtinė, bet kasdienė kaimo gyvenimo patirtis, regis, menkai pakito. Latgalių, kuršių ir žiemgalių valstiečiams taikoma teisė įvesta nuo pat pradžių, jiems leista likti laisviems ir mobiliems, taip pat būti ginkluotiems, turėti bei paveldėti nuosavybės ir prekiauti[65]. Augant čiabuvių populiacijai, įkurti nauji kaimai, šis procesas kartais vadinamas „vidine kolonizacija“, jo metu imti vis labiau įdirbti nuošalūs plotai. Gyvulininkystė vyko taip, kaip anksčiau: pavyzdžiui, Estijos avių genetiniu tyrimu nenustatyta jokių populiacijos struktūros pokyčių iki XVIII a.[66] Naudoti tokie pat žemės ūkio padargai. Livonijos valstiečių padėtis suprastėjo XIV a. pabaigoje ir XV a., kai įvedus baudžiavą buvo pertvarkyta dvarų ekonomika, siekiant padidinti pelną.

Prūsijoje paskutiniais XIII a. dešimtmečiais ir XV a. pradžioje migrantų valstiečių šeimos į rytus nuo Vyslos įkūrė daugiau kaip 1000 naujų kaimų, tvarkomų pagal Kulmo teisę. Jos atgabeno naujus plūgus, sėjomainą, įvairesnių javų rūšių kultivaciją ir naujus gyvulininkystės metodus. Patobulėjus pašarams, ūkininkai galėjo pagausinti galvijų, tad turėdavo

daugiau mėsos ir vilnos. Grūdų produkcija, kurią galima atsekti iš regiono žiedadulkių duomenų, susitelkė Kulmo žemėje, paskui Vyslos žemupyje, o tik vėliau Prūsijos gilumoje, sutapdama su dokumentuotomis migrantų valstiečių bangomis. Rytų Prūsijoje, kurioje kaimo vietinių bendruomenių būta tankiausių, suintensyvėjęs ūkininkavimas pastebimas tik atvykus vokiečių ir lenkų naujakuriams, kartu kuriant naujas reguliuojamas gyvenvietes. Nors prūsų bendruomenės buvo užkariautos ir apmokestintos, kai kur, jei gyvenviečių buvo reta, o naujoji valdžia pasirodydavo tik ribotai, jas valdyti buvo sunkiau, o galbūt jos netgi priešindavosi reikalavimui didinti produktyvumą. Greta kaimo kolonizavimo investuota į naują javų apdorojimo infrastruktūrą, imta plačiai statyti malūnus ir grūdų saugyklas. Pirmieji statyti arti kaimų, taip pat iškasti kanalai malūnų ratams sukti – nemenki hidraulinės inžinerijos laimėjimai, jungę kilometrus vandens kelių ir ežerų[67].

Bet išliko nemaži plotai miškų, kuriuos naujoji valdžia tvarkė kaip išteklių. Ten gyveno bitės, gaminusios vieną geidžiamiausių Hanzos tinklu gabentų prekių – vašką. Taip pat ten veisėsi laukiniai žvėrys, medžiojami dėl kailių, bet komerciškai vertingiausios buvo kietmedžio rūšys, tokios kaip skroblai ir ąžuolai. Jie buvo eksportuojami kaip mediena, plukdomi stambiomis upėmis, pavyzdžiui, Vysla ar Dauguva, o spygliuočiai tiko vietos statybų reikmėms ir tapo vyraujančiu tvarkomų miškų elementu. Tai taip pat paaiškina, kodėl daug miškų išliko tankiai apgyventuose regionuose. Miškai Prūsijos rytuose ir kai kur Livonijoje buvo sunkiau prieinami ir bus intensyviau eksploatuojami tik vėlesniais amžiais. Tuose regionuose matomas žemės įdirbimo, gyvulininkystės, medžioklės

ir žvejybos tęstinumas, nes čiabuvių bendruomenės toliau ūkininkavo tradiciniais metodais.

Panašios tendencijos pastebimos ir Suomijoje, kur pietrytiniuose pakrančių regionuose suintensyvėjęs ūkininkavimas sutampa su švedų migrantų atvykimu, o tarptautinė kailių rinka skatino čiabuvius medžiotojus eksploatuoti krašto gilumą. Samių gyvenvietėje *Geahcevainjarga* arktinės Suomijos markos rytuose intensyvios šiaurinių elnių medžioklės vėlyvaisiais Viduramžiais pėdsakai siejami su Hanzos prekybine paklausa ir Norvegijos bei Naugardo valdovų duoklės reikalavimais. Toks spaudimas iš išorės kėlė įtampą samių bendruomenės viduje, bet jie vis tiek laikėsi savo konservatyvaus gyvenimo būdo. Čia rasta XV a. pirmoje pusėje Vokiečių ordino Revalyje nukalta moneta rodo, kad Hanzai buvo pasiekiama net tolimoji Arktis, kur katalikų ir ortodoksų įtakos sferų pakraščiuose gyveno samiai[68].

HANZOS PASAULIS

Kai kam Hanza atrodo kapitalizmo, kolonializmo ir protoglobalizacijos iškilimo sinonimas, ir lemiamą vaidmenį čia atliko Baltijos regiono rytų urbanizacija – katalikiško krikščioniškojo pasaulio plėtros dalis[69]. Nuo pat pradžių kryžiaus žygių Baltijos regione vadai kūrė miestus kaip priemonę įtvirtinti karinius užkariavimus, keldami kojų į pagonių žemes. Jie būdavo steigiami išvien su pirkliais, kurie naujuosiuose miestuose sudarydavo bendruomenes, o per visą Baltijos pajūrį jos susijungė dėl bendrų verslo interesų ir giminystės, šitaip prisidėdamos prie plataus tinklo, kuriuo laisvai judėjo pinigai, prekės,

informacija ir idėjos. Taip judėti leido kogai, per Baltiją gabenę daug kryžininkų ir krovinių. Visbio vokiečių pirkliai atliko svarbų vaidmenį pirmaisiais kryžiaus žygių dešimtmečiais, bet pamažu ryškėjančio tinklo – Hanzos – centras pasislinko į Liubeką. Nors šio miesto vaidmuo kaip vienintelės Hanzos gimtinės demitologizuotas, jo įtaka miestų centrams, kurtiems palei visą Baltiją, niekaip nepaneigiama. Jis ne tik atliko lemiamą vaidmenį įtvirtinant nuolatinę prekybą tarp Vakarų ir Rytų rinkų, bet ir tapo pavyzdžiu svarbiausiems užkariautų teritorijų miestams, į kuriuos plūstelėjo liubekiečiai. Ginklu užvaldžius tuos regionus, toliau investuota į urbanizaciją, tai buvo sąmoninga naujųjų valdovų politika, ėjusi koja kojon su ekonominėmis kaimo pertvarkomis. Kartu augant urbanizacijai, išteklių eksploatavimui ir prekybai prireikė daug sudėtingesnės biurokratijos, XIV a. antroje pusėje popieriui pakeitus pergamentą, o rašytine raštvedybos, teritorijų ir jų gamtinių išteklių valdymo kalba tapus vidurinei vokiečių žemaičių.

Kaip ir kitur, miestai ir patys mito kaimo produkcija. Visuose stambiausiuose Baltijos regiono rytų miestų centruose iškasami dideli kiekiai galvijų kaulų rodo, kad jų gyventojams kokybiška jautiena pasidarė kasdienis valgis, kaip ir grūdai, dabar vis didesniais kiekiais gaunami iš aplinkinių ir tolimesnių kaimų. Šie grūdai pasidarė pageidaujami ir Vakarų Europoje, mat XIV ir XV a. ten ėmė jų stigti, ir poreikį tenkino Prūsija, o mažesniu mastu – ir Livonija. Šių regionų miestai, ypač didieji uostai, pasidarė svarbiausi pertekliaus rinkimo ir perskirstymo centrai, o jį gabenti padėjo Hanza. Žinoma, grūdus augino vietos valstiečiai – tikrieji, žemiausios grandies permainų nešėjai, – kurie turėdavo dalį savo derliaus atiduoti valdovams už nuomą ar mokesčius. Kai kas galėdavo būti

pasiliekama vartoti vietoje, bet nemenka dalis vėliau būdavo parduodama artimiausiuose turguose eksportui. Tad kaimo bendruomenės pamatine ekonomine prasme nebuvo atskirtos nuo miestų, net jei kasdienis jų gyvenimo ritmas ir pobūdis ryškiai skyrėsi, ir šiuo atžvilgiu Baltijos jūros regionas, suformuotas kryžiaus žygių, tikrai tapo „Hanzos pasauliu“.

10 skyrius

Senieji ir naujieji dievai
Religija ir čiabuvių atsparumas

Vokiečių broliai neleidžia krikštyti naujai atsivertusiųjų, mat teigia, kad jie bus stipresni pagonių, o ne Dievą tikinčiųjų valdovai...

Prūsijos vyskupo Kristijono skundas
popiežiui Grigaliui IX prieš Vokiečių ordiną[1]

DVASINIS NERIMAS

1425 m. Kneiphofo salos mieste Kionigsberge (*Königsberg*) susirinko Prūsijos Sembos vyskupijos sinodas. Jam vadovavo charizmatiškas vyskupas Michaelis Jungė, ir susirinkę bažnytininkai išsigandę minėjo, kad tarp čiabuvių vyskupijos gyventojų vis dar išplitusi pagoniška praktika. Michaelis paskelbė dekretą, ragindamas prūsus neatlikti pagoniškų apeigų miškuose ir giraitėse, vengti antrą kartą upėse krikštyti vaikus ir duoti jiems kitokius vardus, negu suteikta oficialiu krikštu. Už tai bus baudžiama nuplakant arba trijų svarų vaško – brangios prekės – bauda. Jis taip pat ragino prūsus nustoti atlikti pagoniškas apeigas už mirusiuosius, nebesirinkti prie pilkapių ir kapų pagal pagoniškus papročius, nesišaukti demonų miškuose ar namuose, neberengti aukojimo puotų ir neaukoti gyvulių demonams. Michaelis ir jo pirmtakai demonais vadino vietos

dievybes ir protėvių vėles, manė, kad jos klaidina ir apgaudinėja Baltijos regiono rytų čiabuvius[2].

Sinodo dokumentuose nuolat minimi miškai reiškė kurią nors iš daugelio gamtinių vietų, kurios liko dvasiškai reikšmingos čiabuvių bendruomenėms. Šventosiose giraitėse buvo kremuojami mirusieji ir gerbiami protėviai, čia buvo galima susisiekti su dievais ir juos garbinti. Sinodas paskelbė, kad bausmė už bet kokį užsispyrimą bus draudimas deramai palaidoti[3]. Viduramžių krikščionių akimis, deramos laidotuvės šventintoje žemėje ir dalyvaujant kunigui buvo būtinos sielos išganymui, taip pat moralinė gyvųjų pareiga. Už bausmę taip nepalaidoti likdavo tam tikri nusikaltėliai ir atstumtieji, taip pat ir ekskomunikuotieji, o tai reikšdavo prakeiksmą sielai. Tuo metu krikščioniška eschatologija – tikėjimas apie tai, kas nutinka sielai po mirties, – buvo jau aiškesnė. 1179 m. Trečiajame Laterano susirinkime pabrėžta deramų laidotuvių svarba, ir priešingai, atsisakymas laidoti nustatytas kaip bausmė. Po kelių dešimtmečių Bažnyčios mokyme formaliai įtvirtinta skaistyklos sąvoka. Nors teologai toliau ginčijosi dėl to, ar išganymui svarbu, kad liktų nepažeistas velionio kūnas, buvo tikima, kad pasirengimas mirčiai ir tai, kas nutiks su kūnu, turi įtakos sielai po mirties, kaip ir dvasinė indulgencijų nauda. Šiuo atžvilgiu atsisakymas deramai laidoti turėjo būti baisi bausmė – bent jau tiems, kurie uoliai tikėjo katalikiška pomirtinio pasaulio vizija.

Po trejų metų nuo Sembos religinės valdžios dekretų jos pavyzdžiu pasekė Rygos sinodas, pasmerkęs laidotuves nešventintose laukinėse vietose, „kur pagonių laikais laidoti jų protėviai ir giminaičiai“. Taip pat uždrausta kapinėse puotauti[4]. Nors Bažnyčia nuo pradžių suprato, kad naujai atsivertusieji į katalikybę – arba atsivertėliai, kaip jie buvo vadinami, – turi

sulaukti šiek tiek nuolaidumo ir nuo ankstesnio tikėjimo būti atpratinti pamažu, Prūsijos ir Livonijos sinodų dekretai rodo, kad tai sekėsi sunkiai. Bet ką iš tikrųjų žinome apie čiabuvių dvasingumą po kryžiaus žygių? Kodėl atrodo, kad Baltijos Bažnyčiai nesisekė standartizuoti religinės praktikos? Šimtmečiais vyraujantį naratyvą formulavo išorės stebėtojai – iš pradžių bažnytininkai, o vėliau mitologai ir etnografai. Pagrindines kryžiaus žygių Baltijos regione kronikas rašė dvasininkai, ir jų glausti pasakojimai apie čiabuvių religijos praktiką tebuvo komentarai apie pagonių egzotiškumą. Vėliau išsamiau pasakoti ėmėsi lenkų kunigas Janas Długoszas XV a. ir prūsų dominikonas Simonas Grunau XVI a. pradžioje, paveikti atgimusio susidomėjimo klasikine pagonybe, paskatinusio sukurti baltų pagonių panteonus[5]. Kritiškiau žvelgti imta integravus archeologijos duomenis ir pamažu atmetus visuotinę ir amžiną pagonišką baltų kultūrą.

Kruopščiai apmąsčius fragmentiškus rašytinius šaltinius – ne vien kronikas, bet ir vyskupų potvarkius bei korespondenciją, taip pat teisinius ir ekonominius dokumentus, – gauta vertingų įžvalgų į evangelizacijos nesėkmes, taip pat į čiabuvių atsparumo pobūdį kultūrinės sumaišties po kryžiaus žygių akivaizdoje. Nuo XVI a. pabaigos jėzuitai – Kontrreformacijos šaukliai, tapę misionieriais kai kur Prūsijoje, Livonijoje ir Lietuvoje, – taip pat susidūrė su tuo, ką laikė išlikusia pagonių praktika, smulkiai ją aprašė ir dokumentavo. Taip pat elgėsi liuteronų pastoriai. Gyvenviečių chartijose ir ribų aprašymuose nuo pat vėlyvųjų Viduramžių iki XVIII a. išlikę daug paminėtų gamtinių šventviečių. XIX ir XX a. surinkta tautosaka, nors tikrai savo laikotarpio produktas, atnešė ankstesnės praktikos ir tikėjimo aidų, ir mokslininkai pastebi kaimyninių

baltų ir finų visuomenių panašumus. Visus tuos šaltinius reikia apsvarstyti kartu, ir nors įsimintina, kad jokia kultūra nelieka sustingusi laike, kai kurie čiabuvių dvasinės praktikos elementai išliko atpažįstami, pavyzdžiui, išlikęs šventas tam tikrų gamtos vietų vaidmuo.

Ir jei nelengva susidaryti bendrą įspūdį apie tai, kaip Baltijos regiono rytuose priimta krikščionybė, tai dėl to, kad religinių permainų tempas ir pobūdis skirtingose vietose skyrėsi. Dvasininkų valdžios skunduose ryškėja nesantaikos persmelktas religinio susiskaldymo paveikslas, ypač tarp miestų ir kaimų, ir tokia skirtis liko įtakinga. Nepaisant to, čiabuvių praktika perėmė pavidalą, kuris nebuvo nei iki galo katalikiškas religinės valdžios akimis, nei atkartojo ikikrikščioniškąją religiją. Galima palyginti su religine praktika, atsiradusia, kai ispanai ir portugalai užkariavo Centrinę ir Pietų Ameriką, taip pat su pavergtųjų afrikiečių bendruomene Karibuose. Tais atvejais kolonijinė krikščionybė perimta ne tiesmukai, o greičiau sulieta su tikėjimais ir praktika, sudarant naujas dvasingumo išraiškas.

KOVA DĖL SIELŲ

Į Baltijos regiono rytus krikščionybė neatvyko su kryžininkų kariaunomis, nes ir su katalikų, ir su ortodoksų pasauliu ryšių jau būta. Nepaisant to, kryžininkų žygių smurtą lydėjo masinis krikštas, įvesta dešimtinė kunigams išlaikyti ir kuriamos vyskupijos. Per kryžiaus žygius ir dešimtmečiais po jų kai kurios pagonių šventvietės sunaikintos, bet tokie incidentai pasitaikydavo palyginti retai. Kadangi dauguma čiabuvių gyveno kaimo vietovėse, sėkmingai evangelizacijai reikėjo stiprios

ganytojiškos infrastruktūros, kuri siektų daug plačiau negu miestai. Prūsijoje ir Suomijoje ji rasis atvykstant katalikams migrantams, kurie rėmė kaimo bažnyčių statybą. Su jomis įtvirtintas ir krikščioniškasis pasaulėvaizdis, ženklinantis gyvenimo ciklą – gimimą, krikštą, brandą (sugebėjimą „protauti", pripažįstamą nuo dvylikos metų amžiaus), santuoką ir mirtį[6]. Toks pasaulėvaizdis apėmė ir maldos sampratą, išpažinties, atgailos ir išrišimo reikšmę, transsubstanciacijos stebuklą ir šventą Ostijos prigimtį, atlaidų svarbą, piligrimystės vertę ir relikvijų galią, ekskomunikos baimę, pasninko laikymąsi, taip pat bažnyčios lankymą kas savaitę, dalyvavimą šventėse ir deramas laidotuvių apeigas. Pamedės vyskupijų statutuose nuo 1411 m. nurodoma, kad tikintieji per metus turi dalyvauti mišiose mažiausiai šimtą kartų švenčių dienomis, iš kurių penkiasdešimt dvi buvo sekmadieniai[7]. Taigi, čiabuvių bendruomenių evangelizacijai reikėjo ne vien įvesti naują dievybę su maldų rinkiniu ir šventyklų pastatais: tai buvo iš esmės kitoks būdas gyventi, mąstyti ir bendrauti su kitais.

Regionuose, kuriuose po kryžiaus žygių katalikų migrantų populiacija buvo tankiausia, pavyzdžiui, Kulmo ir Pamedės vyskupijose Prūsijos vakaruose, kilo problemų dėl teisingos religijos praktikos, kaip rodo vyskupijų dokumentai, o štai padėtis toliau į rytus turėjo atrodyti visiškai neįveikiama. Varmėje čiabuviai prūsai sudarė apie 50–75 procentus gyventojų, toliau rytuose, Notangoje jų buvo net 90 procentų, o Sembos populiacija – beveik vien prūsai, tik šen bei ten išsibarstę migrantų anklavai. Vos pažvelgus į vakarinius prūsų žemės Bartos plotus, kur valdžią Vokiečių ordinas po kryžiaus žygių dalijosi su Varmės vyskupija, matyti, kaip lėtai buvo kuriama ganytojiška infrastruktūra. Regionas liko paribys iki XIV a. vidurio,

alinamas lietuvių antpuolių, per kuriuos griautos pilys, o miestų kolonijos priverstos statyti įtvirtinimus. Čia seniausios koplyčios dokumentuotos ordino pilyse Leunenburge (lenkiškai *Sątoczno*) ir Rastenburge (lenkiškai *Kętrzyn*) XIV a. trečiajame dešimtmetyje, bet parapijų bažnyčios bus statomos tik XIV a. pabaigoje ar XV a. pradžioje. Tuo metu, kai čia sukurta ganytojiška infrastruktūra, regionas tapo kitu paribiu: tarp katalikiškos Varmės ir liuteroniškos Prūsijos kunigaikštystės. Livonijoje demografiniai skirtumai buvo tokie pat didžiuliai kaip ir pačiuose Prūsijos rytuose, o vokiečiakalbiai gyventojai iš esmės lindėjo miestuose, pilyse ir dvaruose. Bažnyčių ir koplyčių statybos ne miestuose skirtingose vietovėse vyko skirtingai, čia jos priklausė nuo įvairios religinės valdžios, kuriai atiteko užkariautos teritorijos, taip pat nuo santykinio gyventojų tankio. Intensyviausiai statyta vyskupijų žemėse, ypač Dauguvos žemupyje ir kai kur Estijoje. Priešingai, Kurše, Žiemgaloje ir dideliuose Livonijos pietryčių plotuose – labai mažai[8].

Čiabuvių bendruomenėms skirtų bažnyčių statyba buvo vis šis tas, bet kad kas nors jose lankytųsi – visai kitas klausimas. Varmės vyskupas Henrykas Sorbomas pasibaisėjo, kai čiabuvių prūsų kaimai išrinko po du žmones, kurie turėjo švenčių dienomis lankytis bažnyčioje, atstovaudami visai bendruomenei. Kad ir kaip žiūrėsi, tai nei šis, nei tas. Sorbomas pareikalavo, kad visi suaugusieji rinktųsi klausytis Dievo Žodžio, kitaip turės sumokėti šilingą baudos, nebent turės rimtą priežastį – pavyzdžiui, kausis už tėvynę ar dirbs savo valdovams[9]. Iš tikrųjų Vokiečių ordinas kelissyk apkaltintas, kad vertė savo čiabuvius valdinius dirbti, o ne dalyvauti mišiose, o XV a. didžiųjų magistrų leisti įstatymai tikrai leisdavo valdiniams dirbi sekmadieniais ir šventadieniais[10]. Ne vien brolija

stengėsi išspausti iš valdinių kuo daugiau triūso: taip pat elgėsi ir kai kurie vyskupai. Greta bažnyčios lankymo priešokiais stigo ir kunigų, mokančių čiabuvių kalbą, todėl Bažnyčios mokymo perduoti per esminę mišių dalį – pamokslą – buvo beveik neįmanoma. Galiausiai to imta reikalauti vyskupų dekretais, ypač išmokyti čiabuvius tikinčiuosius trijų pagrindinių maldų jų pačių kalba.

Prūsijoje daugiausia iššūkių kilo Sembos vyskupijai. XIV a. pradžioje čionykštis vyskupas Zygfrydas Rėgenšteinietis įsakė išpuošti bažnyčių altorius kryžiais ir Biblijos vaizdiniais – įprastomis priemonėmis perteikti Bažnyčios mokymą. Po šimtmečio reikalavimą pakartos vyskupas Jungė, jis taip pat patikslino, kad visi prūsai nuo dvylikos metų privalo sekmadieniais ir per religines šventes lankytis savo parapijos bažnyčioje. Nesilaikantieji įpareigojimo turėdavo prisistatyti ordino pareigūnams ir būti mokomi parapijos kunigo. Jungė reikalavo, kad kunigai sakytų pamokslus prūsiškai, bet taip pat minėjo, kad prireikus galima naudotis vertėjais. Už tai atlyginta. 1411 m. Pamedės statutuose visiems, priėjusiems išpažinties, dalyvaujantiems mišiose, mačiusiems Pakylėjimą, klausiusiems Evangelijos ir dalyvavusiems krikščioniškose laidotuvėse, skiria dešimt dienų atlaidų. Tie, kurie lanko vyskupijos šventojo globėjo šv. Jono Evangelisto šventės mišias ir trissyk sukalba „Tėve mūsų“ ir „Sveika, Marija“, gauna keturiasdešimt dienų atlaidų; Semboje taip pat gerbtas globėjas šv. Adalbertas, misionierius kankinys[11]. Žinoma, tokio skatinimo veiksmingumas priklausė nuo to, kaip suprantama skaistykla ir dvasinė atlaidų vertė.

Bažnyčių lankymo problema juntama ir kai kur Suomijos šiaurėje bei rytuose. Čia gana dideliu atstumu nuo daugelio

bendruomenių buvo įkurtos vos kelios bažnyčios, ir 1504 m. Abo vyskupas Laurentius Suurpää pasiskundė Švedijos karališkajai tarybai, kad Savo ir Karelijos gyventojai bažnyčioje lankosi kas trejus ar ketverius metus, o vaikai miršta nekrikštyti. Kai kurie bažnyčios nė nebuvo matę, juolab įkėlę ten kojos. Vyskupas gavo paramos pastatyti daugiau koplyčių rytuose ir padėti kunigams pasiekti tokias bendruomenes. Labiausiai kritikuoti samiai, dažnai apibūdinami kaip užsispyrę pagonys[12].

Dar vienas iššūkis, evangelizuojant gyventojus, buvo tai, kaip mažai Baltijos regiono rytuose įsteigta vienuolynų. Šios institucijos kaip niekas kitas ugdydavo narsius misionierius, jos buvo visuotinai išplitusios Vakarų katalikiškose visuomenėse, kur teikė ne vien ganytojišką paramą, bet ir nuolat tapdavo galingais žemvaldžiais. Suomijoje, Livonijoje ir Prūsijoje vienuolijų įsteigta palyginti mažai, dauguma – dominikonų ar pranciškonų vienuolynai dideliuose miestuose. Retai apgyventose srityse, net saugiausioje migrantų bendruomenės apsuptyje, fundacijas išlaikyti buvo sunku. Broliai tikrai padėjo skelbti Bažnyčios mokymą miestuose, o į kai kuriuos ordinus ėmus stoti čiabuviams, jie galėjo sakyti pamokslus saviškiams. Kaime nuolat pasitaikydavo mėginimų evangelizuoti čiabuvių bendruomenę, bet kaip iš patirties pastebėjo dominikonas Simonas Grunau, tai galėjo būti pavojinga – apsilankius prūsų kaime, čiabuviai norėjo jį nužudyti ir pasigailėjo tik todėl, kad jis į jų *waidlott* (*vaidelot* – apeigų atlikėją) kreipėsi keliais mokėtais prūsiškais žodžiais. Tuomet turėjo pagonių griausmo dievu prisiekti, kad nieko nesakys vyskupui (teritoriniam valdovui) ir buvo priverstas stebėti apeiginį ožio aukojimą. Suglumintas to, ką išvydo, Simonas mėgino tuos įvykius paaiškinti per krikščionio pasaulėžiūrą[13].

Aišku, kad Bažnyčia Baltijos regiono rytuose kovojo ne vien su atkaklia pagonybe. Iš pasikartojančių mėginimų įvesti tinkamą krikščionišką kunigų ir katalikų tikinčiųjų rengimą matyti, kad eretiškų įsitikinimų ir praktikos prevencija buvo ne menkesnis rūpestis negu pagonių ir atsivertėlių evangelizacija. Be to, religijos standartai skyrėsi ir Vokiečių ordino gretose. Krikščionių elito politika, ypač Livonijoje, buvo pilna intrigų, prievartos, grobimų, žudymų, o kartais ir atvirų karinių konfliktų; žinoma, kad ordinas netgi nekreipdavo dėmesio į šventą prieglobsčio taisyklę ir žudydavo bažnyčiose prisiglaudusius priešus – paprastai už tokį nusikaltimą bausta mirtimi[14]. Jeigu nė religinė valdžia nesugebėdavo rodyti gero pavyzdžio, nestebėtina, kad buvo sunku pasiekti religinio klusnumo čiabuvių populiacijoje. Tačiau jie taip pat toli gražu nebuvo pasyvūs valdiniai.

ČIABUVIŲ ATSPARUMAS

1252 m. spalio 18 d. Kuršo vyskupas ir Vokiečių ordino atstovas paskelbė bendrą dokumentą dėl miškų nuosavybės naujai įkurtose parapijose, kuriame numatyta, kad anksčiau „šventais“ laikytų miškų kirsti negalima[15]. Tokia nuostata pakartota po metų, kai vyskupas ir ordinas dalijosi Kuršo žemių valdžią, o čiabuvių šventvietes išskyrė kaip prekybinių sandorių ir žemės dalijimosi išimtis. Vietoje to šventosios giraitės ir medžiai taps daugybės vėlesnių chartijų riboženkliais. Tuo buvo siekiama ne kaip nors išsaugoti vietos tradicijas, bet nusavinti čiabuvių šventvietes naujojo režimo teritorijų administracijai, galbūt tai buvo mažiausio pasipriešinimo kelias, siekiant valdyti

užkariautą populiaciją. Tokios prieigos padariniai daug didesniu mastu regimi Estijos pietuose, ją pasidalijo Dorpato vyskupo ir Vokiečių ordino valdžia. Čia religinės valdžios ribos buvo aiškiai apibrėžtos pagal gausias gamtines šventvietes, kurios tvėrė greta sukrikščioninto bažnyčių ir koplyčių kraštovaizdžio[16]. Kartu jos vienareikšmiškai rodo čiabuvių valią. Naujų šventų medžių, ežerų, kalvų ir akmenų gausa, dokumentuota daug vėliau, gali būti siejama su augančia čiabuvių populiacija, naujoms kartoms kuriant naujus kaimus kartu su naujomis šventvietėmis. Priešingai negu pastatyti koplyčią ar bažnyčią, išskirti gamtinį kraštovaizdžio elementą buvo palyginti greita ir paprasta.

Toks procesas pastebimas ir kitur Baltijos regiono rytuose, o su juo galbūt susijusios apeigos aprašytos dvasininko Mato Pretorijaus XVII a., čia kalbama apie šventų medžių „kūrimą“ Žemaitijoje[17]. Apeigų atlikėjas iškviesdavo „dievą“ (*Gott*) į pasirinktą medį, atlikdamas trijų dienų apeigas, sudarytas iš maldų ir pasninko. Dievo atvykimą rodydavo stipriai drebančios medžio šakos, dažnai tai lydėdavo nežmogiškas murmesys. Apeigoms nepavykus, po neilgo laiko būdavo galima mėginti vėl, o vėl nepavykus, apeigų atlikėjas turėdavo ištepti medį savo krauju, o jei tai neduodavo pageidaujamo rezultato – savo vaiko krauju. Sėkmingos apeigos baigdavosi naujomis aukomis ir vietos bendruomenės švente. Šiuo atžvilgiu, jei įsikarščiavęs dvasininkas medį nukirsdavo, buvo galima pasirinkti kitą ir apeigas pakartoti. Dėl to bendruomenėse, aktyviai nusiteikusiose naudotis gamtinėmis šventvietėmis, jų išnaikinti buvo beveik neįmanoma. Vienintelis dalykas, kurį galėdavo padaryti religinė valdžia, norėdama sušvelninti nejudinamiems kraštovaizdžio elementams, tokiems kaip ežerai, priskiriamas

antgamtines galias, – atlikti egzorcizmo apeigas, kaip Estijos pietryčiuose darys jėzuitai po Livonijos karo. Archeologai yra ištyrę palyginti mažai gamtinių šventviečių Baltijos regiono rytuose, tad nelengva nustatyti ilgalaikę jų naudojimo chronologiją. Išsamiausi tyrimai atlikti Estijoje, jie rodo, kad kai kuriose šventvietėse apeiginė veikla prasidėjo tik XIX ar XX a.[18]

Daugiau žinoma apie tai, kaip Baltijos regiono rytų kaimuose ėmė ryškėti krikščioniškasis šventasis kraštovaizdis. Greta parapijų bažnyčių statybos iškilo ir daug koplyčių, iš pradžių tai buvo gana paprasti rąstiniai statiniai. Kai kurios jų statytos kryžiaus žygių metu ar iškart po jų, kaip rodo kasinėjimai Helmės koplyčioje Estijos pietuose – iš ten aptiktų monetų pirmasis rąstinis pastatas datuojamas XIII a. viduriu[19]. Jos tapo vietomis, kur persidengdavo katalikybės ir čiabuvių dvasiniai pasauliai. Nors kai kur tokios koplyčios iškilo ikikrikščioniškų šventviečių vietoje, dauguma – ne. Jų vienalaikiškumas dažnai interpretuojamas kaip lygiagrečių religijos sistemų, kurios kartais susidurdavo, požymis[20]. Religinė transformacija panašiai suprantama ir kitur Europoje. Sąvoka „sinkretizmas" painiai vartojama ir turint galvoje dvi atskiras religijas, veikiančias vienu metu, ir skirtingų elementų susiliejimą į hibridinių religinių įsitikinimų ir praktikos darinį. Religiją, kaip ją patyrė čiabuvių bendruomenės po kryžiaus žygių, galbūt derėtų atsargiau laikyti vis labiau sudėtine, o skirtumai pastebimi ir tarp kaimų bei miestų, ir tarp regionų[21].

Įvestas naujas religinis kalendorius, iš dalies užklotas ant esamų sezoninių švenčių. Tarp svarbiausių Bažnyčios įvestų šventinių dienų buvo Šv. Jonas. Birželio 24 d. švenčiama šventė buvo svarbi liturginiame kalendoriuje, nes šeši mėnesiai po jos – Kristaus gimimas, o jos sezoninė reikšmė – sėjos

pabaiga, lydima apotropėjinių papročių piktosioms jėgoms išvaikyti, užtikrino, kad ji tapo svarbiausia kaimo bendruomenių šventė po Kalėdų. Livonijoje ji susiliejo su jau esama vasaros saulėgrįžos simbolika, o per ją – ir su saule siejamomis šventvietėmis, tokiomis kaip *Sauleskalns* Kraslavoje, Latvijoje, bet dažniau jos pervadintos *Jana kalni* (Jono kalnais), tokių dokumentuota daugiau kaip septyniasdešimt penki[22]. Jono vardu pavadintos įvairiausios gamtinės šventvietės, nuo šaltinių iki riedulių, tapo šventojo šventės centrais. Šitaip vienu atžvilgiu senųjų šventviečių prisiminimas išsaugotas, o kitu – transformuotas. Neaišku, ar deginti laužus buvo čiabuvių tradicijos tąsa – šią dieną naudojama ugnis dokumentuota ir kitur Europoje, kai kas tai sieja su ikikrikščioniškomis šaknimis, o kiti – su krikščioniška šviesos ir Jono Krikštytojo simbolika. Nesvarbu, ar Joninių šventę kaime išpopuliarino dvasininkai, ar ūkininkai, vėlesnės kartos ją entuziastingai švęsdavo toliau. Vasarvidžio šventės sąsaja su šv. Jonu aptinkama ir Prūsijoje bei Suomijoje.

Kad paprasti žmonės perėmė krikščionybės elementus, ryškiau rodo Livonijos kaime, ypač Estijoje, paplitęs šv. Antano kultas. Čia šventojo populiarumą rodo daugybė kaimo koplyčių ir sausio 17 d. visuotinai švenčiama jo šventė, kai paliekama dovanų tose koplyčiose, taip pat prie tam tikrų medžių ir akmenų, kurie, kaip ir šv. Jono atveju, priskirti šv. Antanui. Daugiausia jų žinoma iš XVII a., tai rodo, kad kaimo bendruomenėse jie išliko ir po Reformacijos. *Tõnis*, kaip šventasis vadinamas estiškai, taip pat pasidarė populiarus vyriškas vardas, o vietos amatininkai gamindavo pakabučius su jam būdingu T formos kryžiumi. Nors šv. Antanas gerbtas ir Livonijos miestuose, 1428 m. Rygos sinodas pasmerkė kaimiškas šventojo

koplyčias ir atvaizdus, o tai reikštų, kad Livonijos religinės valdžios skatinamas dvasingumas skyrėsi nuo čiabuvių valstiečių. Šventojo buvo šaukiamasi, kad apsaugotų nuo ergotizmo (apsinuodijimo, užvalgius rugių, apkrėstų skalsiagrybiais) ir maro, bet jo populiarumas kaime tikriausiai atspindėjo jo sąsają su kiaulėmis, o tai reiškia – ir antgamtinę apsaugą bandoms ir ūkininkams. XVII a. stebėtojai aprašė Šv. Antano dienos apeigas Estijoje, kai aukojamos kiaulės, o 1681 m. Venu liuteronų pastorius skundėsi, kad šventasis garbinamas kaip *Schweingötze* – kiaulių dievaitis[23]. Palyginti su kitais šventaisiais, ilgą laiką ypač gerbtas šv. Antanas, o tai skatina svarstyti, kad jis galėjo būti susinkretintas su čiabuvių dievybe, siejama su vaisingumu ir gyvuliais[24].

Prūsijoje į kaimą nuolat plūstant katalikų migrantams, krikščioniškas šventasis kraštovaizdis labiau išsiplėtojo, nors rytiniuose regionuose, kuriuose vyravo čiabuvių bendruomenės, tai vyko lėtai. Čia taip pat čiabuvių ir atvežtinių įsitikinimų susidūrimai nulėmė, kad radosi liaudies piligrimystės centrai. Svarbiausias jų buvo *Heiligelinde* (lenkiškai *Święta Lipka*), priklausęs čiabuvių šventviečių spiečiui, kurių atminimas fosilizuotas, užrašius jų toponimus. Vietovardis *Heiligelinde* reiškia šventą liepą, šis medis ir kitose Prūsijos, Livonijos ir Lietuvos vietose siejamas su dvasinėmis savybėmis; vėlesnėse Latvijos ir Lietuvos liaudies tradicijose tokie medžiai siejami su Laima, likimo ir gimdymo deive[25]. Greta ežero *Denow* (lenkiškai *Denjowa*) toponimas jį susiejo su apeiginėmis giesmėmis ir šokiais, netoliese buvo ir *Ramboten* (lenkiškai *Ramty*), šventoji giraitė. Kažkada XIV a. *Heiligenlinde* medis susietas su Švč. Mergele Marija, o 1473 m. vietovė traukė piligrimus, kurie vylėsi būti išgydyti. Po dviejų dešimtmečių

šventovę palaimino religinė valdžia, ir aplink liepą pastatyta plytų koplyčia. Būta ir kitų atvejų, kai liepos tiesiogiai susietos su Švč. Mergele Marija, ne tik Baltijos regiono rytuose, bet ir kaimyninėje Lenkijoje, galbūt taip pat persiklojant su ikikrikščioniškomis čiabuvių moteriškomis dievybėmis. Kai per Prūsijos rytus nusirito Reformacija, *Heiligelinde* koplyčią sugriovė vietos protestantai, jie nupjovė liepą, o Mergelės statulą įmetė į ežerą netoliese. Jos vietoje pastatytos kartuvės ir imtos vykdyti mirties bausmės, bet piligrimai slapta vis tiek lankydavosi. Po šimtmečio jėzuitų rūpesčiu ten bus pastatyta prabangi barokinė bažnyčia, ir piligrimystės vieta atgis bei virs Kontrreformacijos švyturiu, tuo Šventaliepė garsėja iki šiol[26].

Livonijoje kelios vadinamųjų liaudies piligrimysčių vietos, dokumentuotos po Reformacijos, taip pat, regis, radosi vėlyvaisiais Viduramžiais[27]. XVII a. pasakojime užrašyta, kad būdavo renkamasi aukoti monetų prie šaltinio *Uduallikas* netoli Viljandžio Estijos pietuose, siejamo su šv. Brigita, ir ten dalyvavusi vietinė, save vadinusi žyne; 1836 m. toje vietoje rasta monetų, siekiančių nuo vėlyvųjų Viduramžių iki XIX a. Viena didžiausių aukų sankaupų rasta Vidžemės pakrantėje, Latvijoje, „Aukų oloje“ (latviškai *Lībiešu upurala*), čia aptiktos 628 monetos, datuojamos nuo XIV iki XIX a., taip pat rasta papuošalų ir drabužių, molinių pypkių šukių ir kitų daiktų, olos smiltainio sienose įrėžti kryžiai ir kiti simboliai, tai viena iš dvidešimt septynių Kurše ir Vidžemėje dokumentų šventųjų olų[28]. Tačiau tokie pavyzdžiai, neturintys aiškaus ryšio su nekrikščioniška dievybe, geriau suprastini kaip katalikybės sudėtinės dalys ir prisiminimai apie senesnes šventvietes.

Monetų ir kitų daiktų palikimas šventvietėse gali būti suprantamas kaip magiško veiksmo pavyzdys – mėginimas

susisiekti su antgamtinėmis galybėmis, prašant pagalbos, paveikiant įvykius ir neleidžiant įvykti krizėms, tokie vykdavo oficialiai Bažnyčios sankcionuotos pamaldumo praktikos paribiuose. Net katalikiškos Europos širdyje žmonės imdavosi visokiausių spalvingų apeigų, per kurias pastatų ir tiltų pamatuose palikdavo monetų ir kitokių daiktų, taip pat gyvūnų[29]. Tai buvo ne tiek priešistorinės religijos liekanos, kiek maginė praktika, tvėrusi katalikiško pasaulėvaizdžio kontekste, ir nors kartais tai atlikta privačiai, kitais sykiais tai aiškiai buvo vieši veiksmai, vietos dvasininkų jei ne skatinami, tai bent jau toleruojami. Baltijos regiono rytuose blėstanti senesnės pagoniškos praktikos atmintis, regis, išsaugota ten, kur buvo paliekamos tokios aukos, bet archeologai yra atskleidę, kad tokia veikla prasidėjo mažiausiai šimtas ar du šimtai metų po kryžiaus žygių. Kita vertus, tokios apeigos kaip šventųjų medžių pašventinimas ir nebūtų palikusios apčiuopiamų pėdsakų, todėl tęstinumo duomenys labiausiai priklauso nuo dokumentuoto vėlesnio gamtos šventviečių kūrimo ir numanomo jų vietovardžių senumo[30].

Kartais maginė praktika būdavo atliekama bažnyčiose ar koplyčiose ir akivaizdžiai priimtina vietos dvasininkams, net jei tai nebuvo standartinė tokių erdvių liturgija. Krikščioniški religiniai objektai, tokie kaip Biblija, kryžiai (įskaitant kryžiaus atvaizdą ant monetos, galbūt labiausiai dėl to monetos ir pradėtos naudoti aukoms), konsekruota Ostija, altoriaus žvakės ar net šventoriaus žemė, sudarė simbolių rinkinį, laikomą magiškai paveikiu. Vien Estijos bažnyčiose rasta daugiau kaip tūkstantis monetų, o daugiausia – *Harju-Risti*, kur seniausios monetos datuojamos XV a., nors daugiausia palikta XVII ir XVIII amžiuje[31]. Suomijoje bažnyčiose rasta daugiau kaip

13 500 monetų, apie 2000 jų datuojamos Viduramžių laikotarpiu[32]. Naujieji religiniai pastatai imti laikyti dvasiškai galingomis vietomis – kaip medžiai, akmenys ir ežerai. Kartu žmonės pripažino antgamtinių būtybių pasaulį, kurio religinė valdžia nepriėmė.

Dvasininkai tai lengvai atmesdavo kaip geriausiu atveju prietarus, o blogiausiu – pragaro galybes, o savo pastabas apie „prietarus" ar „pagonišką" praktiką dėstė Klasikinės religijos kalba. Misionieriška veikla Livonijoje užsiėmę jėzuitai dokumentavo buitines apeigas maldyti namų dvasioms, kurios buvo vadinamos lotyniškais vardais, pažįstamais iš romėniškos pagonybės – *Lares* ir *Penates*. Tokie pervadinimai aiškiai slėpė klestinčią apeigų praktikos kultūrą kaimo bendruomenėse. Kaip aukas žmonės nuliedavo gėrimų, pavyzdžiui, alaus ir pieno, taip pat tam tikrose namų vietose palikdavo maisto. Kitos apeigos lėmė viską – nuo būsto vietos pasirinkimo iki žemės ūkio produkcijos daržinėse apsaugos[33]. Pirtis, būtina čiabuvių kaimo gyvenimui Suomijoje, Livonijoje, Lietuvoje ir Prūsijoje, buvo laikoma dvasiškai galinga vieta, kur moterys gimdydavo ir buvo saugoma naujagimio sveikata, kur žmonės galėdavo išgyti ir nusikratyti prakeiksmo, o jai būdingi tam tikri daiktai – beržinė vanta, amuletai, taip pat dainos, ir visa tai aprašyta tik daug vėliau. Kartu pirtis susieta ir su krikščioniškomis apsivalymo idėjomis[34].

Krikščionių valdžią labiau jaudino nenutrūkstanti gyvulių aukojimo praktika. XVI ir XVII a. Prūsijos rytuose ir Lietuvoje dokumentuota apie dešimt gyvulių aukojimo apraiškų[35]. Seniausia jų – nuostabus kronikininko Luco Davido, aprašiusio apeigas, kai 1520 m. paskerstas juodis jautis, kad apsaugotų Sembos pakrantę nuo Dancigo flotilės, kilus karui

tarp Vokiečių ordino ir Lenkijos. Apeigoms vadovavęs čiabuvis vardu Valtinas Supplitas joms net gavo paties didžiojo magistro leidimą. Veiksmas vyko ant šiaurinio pusiasalio kranto, Rantavoje[36], kur jautis paskerstas, jo kaulai ir viduriai sudeginti, Valtinas prūsų kalba meldėsi dievams, rankomis ir kojomis atlikdamas keistus judesius, paskui ypatingoje puotoje mėsa kartu su specialiai parinktomis dviem statinėmis gero alaus patiekta aplinkinių kaimų vyrams – moterims joje dalyvauti neleista. Pranešta, kad sulaukta pageidaujamo poveikio, ir priešų flotilė pasuko šalin nuo pusiasalio, nors atrodo, kad apeigos atbaidė ir vietos žuvis. Po šešerių ar septynerių metų, pasiskundus vietos žvejams, Valtinas atliko panašias apeigas, siekdamas grąžinti žuvis į vietos vandenis. Šįsyk paaukota juoda kiaulė, vėl iškelta puota su dviem statinėmis alaus, dalyvaujant septyniasdešimt trims vyrams iš aštuonių kaimų. Bet laikai buvo pasikeitę, ir Prūsijos rytus jau buvo pasiekusi Reformacija. Reformuotoji Bažnyčia nubaudė puotautojus, o vėliau pasakojant apie įvykį kūrybiškai pagražinta. Dar ir prieš Reformaciją Sembos vyskupas Jurgis Polencietis, kaip ir jo pirmtakai, stengėsi mokyti čiabuvius savo vyskupijos tikinčiuosius jų kalba ir atpratinti juos garbinti griaustinio dievą Perkūną. Tapęs pirmuoju kunigaikštystėje protestantų vyskupu, jis dar labiau stengsis atlikti ganytojo pareigą, smerkdamas savo vyskupijos sūduvius, garbinančius pagonių dievybes[37].

Sembos sūduviai taip pat išsiskyrė ožių aukojimu. Vėliau pasakojant aukos siejamos su konkrečiomis dievybėmis, mat tuo metu, atgimus susidomėjimui klasikinėmis pagonių religijomis, raštu kurtas struktūruotas Baltijos regiono panteonas. Taigi, 1582 m. kronikininkas Motiejus Strijkovskis aprašė, jog upės dievui aukoti balti paršeliai, kad nutyrintų vandenį, o

1605 m. jėzuitų analuose nurodyta, kad buvo paskerstas ožys, o jo kraujas supiltas į upę dievui *Nosolum*, kad palaimintų bendruomenę gausiu derliumi[38]. Tačiau būta pasikartojančių elementų, pavyzdžiui, vandens vaidmuo, jie taip pat aptinkami pasakojimuose iš Livonijos. 1583 m. vietos jėzuitai praneša apie vaikų ir galvijų aukojimą Estijos pietryčių ežeruose, jėzuitai atliko ežerams egzorcizmus, apšlakstę juos švęstu vandeniu ir pastatę kryžius. Po dvejų metų popiežiaus legatas Antonio Possevino, trumpai viešėjęs Dorpate Livonijos karo pabaigoje, apie tokią praktiką papasakojo išsamiau, aprašęs, kad žmonės grobia vaikus ir juos meta į tam tikrą ežerą arba pralieja kūdikio kraują, o jis po to miršta, kad numaldytų blogą orą ir pragaištingas audras. Paskui jis rašė, kad jėzuitai ežerui atliko egzorcizmą, apšlakstę jį švęstu vandeniu. Vėliau tokios praktikos atmintis buvo išsaugota folkloro motyve, kur vaikai atiduodami antgamtinėms ežerų būtybėms mainais į pinigus[39]. Lietuvoje ir Latvijoje tai girdėti ir folkloro motyve, kai „ežerai reikalauja aukos“, kartais jiems reikėdavo kasmet skirti po gyvybę[40].

Sudėjus tokius pasakojimus kartu, jie remiasi čiabuvių simbolių, apeigų ir dievybių rinkiniu, o juos jungia platesnis šventasis kraštovaizdis. Jie beveik neabejotinai išsaugojo senesnių šventviečių, jei ne religinės praktikos, siejamos su vandens telkiniais, atmintį, bet kai buvo dokumentuoti, tokie veiksmai jau labiau priminė magiją, o ne pamaldumą, ir buvo skirti padėti bendruomenei ištikus krizei ar užkirsti kelią nelaimei. Vakaruose maginė praktika rėmėsi krikščioniškąja kosmologija ir veikė joje, o Baltijos regione ją lėmė sudėtinis ir tarp regionų skirtingas pasaulėvaizdis, kuriame selektyviai derėjo čiabuvių dvasingumo, katalikybės, o kai kur – ir ortodoksinės krikščionybės elementai.

VĖLIŲ LIKIMAS

Čiabuvių baltų sielos, kaip kiekvieno asmens gyvybinės jėgos samprata, buvo perėmusi slavišką idėją, kurią išreiškia vietos kalbose bent jau nuo X a. papildomai atsiradusi sąvoka *dusi*, bet tai skyrėsi nuo krikščioniškosios minties, pripažįstant, kad po kūno mirties siela transformuojasi į įvairias formas. Pirma – vėlė keliauja į aną pasaulį, o šio santvarka atkartoja mirtingųjų visuomenę: aukštą padėtį užimantieji tokie liks ir po mirties, ir priešingai – toks pomirtinis gyvenimas nebuvo egalitarinis. Antra, siela likdavo susijusi su mirtingųjų pasauliu, apsigyvenusi medyje, gyvūne – dažnai gyvatėje ar rupūžėje, o paskui tokius gyvūnus buvo galima parsinešti namo – ar net naujagimyje[41]. Pliuralistinė sielos samprata būdinga ir finų visuomenėms, kur ji taip pat galėdavo įgyti gyvūno pavidalą.

Po kryžiaus žygių įvedus naują pomirtinio gyvenimo viziją, kurios centre buvo skaistykla ir dieviškasis teismas, ji konkuravo su esamais įsitikinimais, pripažįstant dvasinę protėvių vėlių galią, susietą su tam tikromis kraštovaizdžio vietomis, kurios taip pat buvo laikomos šventomis. Archeologai atskleidė, kad daugelis čiabuvių kapinių toliau naudota ir po kryžiaus žygių, tad jos tapo kultūrinio atsparumo vietomis, kur buvo išlaikomos vietos tapatybės, giminystės struktūros ir politinės sąjungos, taip pat kitokie negu daugumos krikščionių įsitikinimai apie pomirtinį gyvenimą. Pamažu su mirusiaisiais tose vietose imta elgtis kitaip, ir galiausiai tos kapinės apleistos, vietoje jų laidota šventintuose bažnyčių šventoriuose. Kai kuriuose regionuose tai įvyko sparčiai; kituose – tik XVII ar XVIII amžiuje. Lietuvoje seniausi išlikę mediniai antkapiai datuojami XIX a., ir nors katalikų bei protestantų kapinėse visur

naudojamas kryžius, kai kurie jų puošti zoomorfiniais pavidalais, primenančiais kažką panašaus į rupūžes, galbūt vizualiai atmenant pliuralistinę sielą, kuri taip pat išliko tautosakoje ir kalboje[42].

Vienas ryškiausių ilgai išlikusio, nors ir labai ribotoje vietoje, protėvių papročio pavyzdys yra siejamas su privilegijuota grupe Kuršo čiabuvių „laisvų“ vasalų, vadinamų *ķoniņi* (tai reiškia „karaliai“) ir gyvenusių septyniuose Vokiečių ordino Goldingeno (latviškai *Kuldīga*) komtūrijos kaimuose. Netoli tų kaimų buvo trys šventosios giraitės, identifikuojamos nuosavybės dokumentuose ir vietovardžiuose. 1414 m. po regioną keliavęs prancūzų diplomatas Guilebert'as de Lannoy, regis, matė vieno iš tų „karalių“ kremavimą giraitėje, ant ąžuolinių malkų laužo, kūną aprengus ir išpuošus prabangiausiomis puošmenomis. Jis pridūrė, kad dalyviai tikėję, jog jeigu dūmai kyla į dangų, siela išganyta; jei vėjas juos pučia į šalį, ji prarasta. Vėlesniame pasakojime aiškiau matyti, kaip tokios giraitės buvo laikomos mirusiesiems skirtomis erdvėmis. Kionigsbergo vaistininkas Reinholdas Lubena aprašė savo kelionę per Kuršą 1585 m. gruodžio pabaigoje, kai Kuršo „karalius“ leidosi medžioti šventajame miške, ruošiantis mirusiųjų puotai. Tokia veikla buvo leidžiama tik tokiu metu, nes šiaip visus metus medžioti ir kirsti medieną šiame miške buvo draudžiama. Medžioklės laimikis – stirnos, taurieji elniai ir kiškiai – buvo iškepti ir sukrauti ant stalo su daug vaško žvakių velionių šeimos narių vėlėms. Puota ir šokiai aplink stalą vyko visą naktį, o maisto likučiai, kurių neįstengdavo pabaigti svečiai, turėjo būti sušerti šunims. Kadangi šventuose miškuose vykdavo laidotuvės, per kurias mirusieji per ugnį iškeliaudavo į aną pasaulį, tokios teritorijos buvo paliekamos vėlėms, ir šiuo

atžvilgiu visa, kas juose buvo – augalai ir gyvūnai, – taip pat priklausė mirusiesiems. Vėliau šventosios giraitės perinterpretuotos krikščioniškai, nes vėlesnėje tautosakoje jos susietos su legendinėmis bažnyčiomis, altoriams naudotu akmeniu ir liepa su įrėžtu kryžiumi, kur garbintas Dievas. Kadangi kai kurie dvasininkai protėvių vėles laikė demonais, kryžių ar koplyčių statymas tokiose giraitėse galėjo būti ir mėginimas atlikti joms egzorcizmą. Nepaisant to, tarp vietos kaimiečių dar prieš du dešimtmečius dokumentuoti tabu giraitėse laužyti šakas ar kurti laužą – blausūs prisiminimai apie tai, kad ugnį giraitėse buvo galima naudoti vieninteliu tikslu – laidotuvėms[43].

Kad aukštos padėties mirusieji toliau kremuoti gamtinėse vietose, matyti ir Prūsijos rytuose, kur 1703 m. pilkapyje Ylavos miške netoli *Stablack* (lenkiškai *Stabławki*) rasta urna, prikimšta apdegusių žmogaus kaulų, ir trisdešimties monetų lobis, datuojamas XV a. pradžia[44]. Mirusiųjų deginimas šventosiose giraitėse buvo kaip tik tokios pagonių apeigos, kurias vylėsi išgyvendinti Bažnyčia Baltijos regione. Tokios giraitės buvo čiabuvių tapatybės šerdis, nes siejosi su protėvių atmintimi. Kaip čiabuviai prūsai organizuodavo „antrą krikštą“, taip jie kaltinti organizavę ir „antras laidotuves“, kuriose atliekamos pagoniškos, o ne krikščioniškos apeigos. Nuolatiniai vyskupų skundai dėl nešventintų kapinių naudojimo rodo, kad tai buvo plačiai praktikuojama nemenką čiabuvių populiaciją turinčiuose regionuose dar XV a. Kai kurios giraitės taip pat toliau naudotos ir laidojimui žemėje. Aserio Estijos šiaurės rytuose kapinėse, pradėtose naudoti I a. po Kr., toliau laidota ir po kryžiaus žygių, o viename XV a. datuojamame kape rastas T pavidalo kryžius su Nukryžiuotuoju. Tokios giraitės akivaizdžiai turėjo ilgą protėvių istoriją[45].

Bet archeologiniai čiabuvių kapinių kasinėjimai, ypač istorinėje Livonijos teritorijoje, taip pat rodo, kad laidojimo praktika pamažu kito, o tarp miestų, kuriuose vyravo migrantai bei jų palikuonys, ir čiabuvių kaimų būta reikšmingų skirtumų. Lyginant su to paties meto Vakarų Europos papročiais, esama ir prieloškiamų skirtumų. Čia kunigai ir valdovai laidoti su savo regalijomis, o dauguma žmonių – suvynioti į drobules. Kai archeologai kasinėja tokius kapus, dauguma juose randamų daiktų paprastai būna drobulės sagčių likučiai. Gyvųjų dėvėtų kryžių ir krucifiksų kapuose dažniausiai nerandama, nes paprastai jie būdavo dovanojami bažnyčioms arba pasiliekami šeimos atminimui[46]. Tačiau kartais pridėta papildomų daiktų, tarkim, švininių popiežiaus bulių, vienintelių likusių indulgencijų dokumentų pėdsakų, ir įmantresnių artefaktų, pavyzdžiui, medicininių įtvarų[47].

Baltijos regiono rytuose kryžiaus žygių laikotarpiu taip pat pradedama laidoti suvyniojus į drobulę, o bažnyčių viduje laidojama panašiausiai kaip Vakaruose; tačiau čiabuvių bendruomenėse ir toliau vyravo laidotuvės su drabužiais ir papildomomis įkapėmis. Nors kai kurie dvasininkai ragindavo vynioti velionius į drobules, mėgdžiojant paties Kristaus laidotuves, mirusiojo kūno rengimas drabužiais Bažnyčios mokymui neprieštaravo. Ir vienaip, ir kitaip tuo pat metu laidota tuose pačiuose šventoriuose, galbūt tai rodo migrantų ir čiabuvių laidojimą, ar bent jau tų čiabuvių, kurie neperėmė vokiečių kultūrinės praktikos: kunigų akimis, aiškiai buvo priimtina ir viena, ir kita. Čiabuviai toliau laidoti su gausiomis įkapėmis, o greta vis priimtinesnių krikščioniškų laidojimo normų pastebimas socialinės (o gal net etninės) tapatybės saugojimas, laidojant su tradiciniais drabužiais ir kūno puošmenomis[48].

Nors priešingų apeigų eschatologija galėjo skirtis, pamažu katalikiška ir pagoniška samprata apie sielos likimą suartėjo, ir radosi sudėtiniai įsitikinimai ir praktika. XVI a. pabaigoje narsus jėzuitas Petrus Culesius, tapęs aktyviu Livonijos pietryčių misionieriumi, aprašė tikėjimą lygiagrečiu mirusiųjų pasauliu, pastebimą tarp čiabuvių valstiečių ir išliksiantį vėlesnėje tautosakoje[49]. Aname pasaulyje mirusiųjų poreikiai buvo panašūs kaip gyvųjų – maistas, drabužiai ir reikalingi daiktai. Į kapą reikėdavo dėti su mirusiojo profesija susijusių įrankių, kad jie galėtų toliau dirbti aname pasaulyje. Livonijos miestuose įkapių praktikos atsisakyta XIV ir XV a., neabejotinai tai paspartino čiabuvių amatininkų priėmimas į gildijas, kurios reguliavo religinį gyvenimą ir laidotuves. Kaimuose čiabuvių laidotuvių apeigos, kaip ir galima tikėtis, liko konservatyvios – moterys, vyrai ir vaikai toliau laidoti su drabužiais ir įkapėmis iki XIX a., bet XVI a. stambūs daiktai, tokie kaip jojimo reikmenys, žemdirbystės įnagiai ir ginklai bei stambūs krūtinės papuošalai ir antkaklės, į kapus nebedėti. Įkapių ginklų nebeliko tuo pat metu, kai čiabuviai ėmė vis mažiau dalyvauti karinėje veikloje, nes valdžia dažniau naudojosi profesionaliais kariais ir išleido ediktus, draudžiančius valstiečiams nešiotis ginklą. Tuo metu iš esmės visos kaimo laidotuvės pasidarė standartinis laidojimas žemėje, guldant rytų–vakarų kryptimi, o kapus kasant eilėmis, mėgdžiojant kapines prie bažnyčių, kurių šventintą erdvę apibrėždavo matoma riba[50]. Tokia tendencija pastebima ir Prūsijos rytuose, nors čia čiabuvių kapuose pasitaiko keramikos šukių, kurios aiškinamos kaip pereinamosios apeigos, ženklinančios atsivertėlių statusą[51].

Kapuose populiarėja krikščioniški daiktai, ypač medalionai su šventaisiais ir rožinio karoliukai; XVI a. rožiniai aprašyti

kaip pageidautinos dovanos nuotakoms ir moterų pakabučiai. Kai kurie daiktai susieti su aiškiai krikščioniška ano pasaulio vizija: į kapą dedami batai, kad mirusiajam būtų lengviau nueiti į dangų, o monetos, išpopuliarėjusios kaip įkapės visuose Baltijos regiono rytuose, buvo būtinos susimokėti šv. Petrui. Kartu įkapes ir toliau lėmė tam tikri, ko gero, nekrikščioniški įsitikinimai. Kaip matyti iš vėlesnės tautosakos, daiktai, su kuriais mirusysis susidūrė gyvendamas, buvo dedami į kapą, kad nuramintų vėlę, o to nepadarius, gyviems giminaičiams grėsė nelaimės. Kai kuriose Estijos pietų parapijose atsirado paprotys gedintiesiems per laidotuves įrėžti kryžius į medžius pakeliui į kapines[52]. Tokia praktika daugiausia dokumentuojama XIX a., nors medžiuose įrėžti kryžiai kaip riboženkliai minimi ir Viduramžių dokumentuose.

Visus tokius variantus galima aiškinti kaip mišinį iš laidotuvių madų, skirtingų pomirtinio gyvenimo ir ne tik dabartinių, bet ir protėvių vėlių likimo sampratų, taip pat maginių veiksmų, skirtų arba mirusiajam nuo piktavalių antgamtinių jėgų, arba gyviesiems nuo mirusiojo apsaugoti. Tai turėjo atitikmenų kitur katalikiškoje Europoje – Baltijos regiono rytams būdingi bruožai atspindėjo skirtingu laipsniu inkorporuotą ankstesnę praktiką ir jai priskiriamą reikšmę, įskaitant žmonių ir gyvulių aukojimą velionio labui, ugnies vaidmenį, pereinant į aną pasaulį, o su tuo susijusi ir žemėje liekančių sielų gyvenamoji vieta: kremuotųjų giraitėse sielos amžinai liks šalia, o Lannoy aprašyta pražuvusi siela, jeigu laužo dūmai draikosi į šoną, primena vėliau dokumentuotą lietuvių tikėjimą, kad mirusieji kyla į pamėklių kalną laužo dūmų taku, kai kurie raiti, kiti pėsti. Nors kremavimas ir paprotys pilti mirusiesiems pilkapius pamažu išnyko, laidotuvių puotos ir vaišės

prie kapų vis dar vykdavo, ir tokia praktika taip pat aptikta kaimyniniuose rusų, lenkų ir pamarėnų regionuose. Livonijos miestų kapinėse XVI ir XVII a. vėl pasirodžiusios įkapės siejamos su kaimo migrantų antplūdžiu, bet jos galėjo rodyti ir Reformacijos poveikį, kai Vakaruose atėjo mada laidoti mirusiuosius kasdieniais drabužiais, o ne drobulėse. Todėl taip pat įmanoma, kad tokias apeigas tarp Baltijos regiono rytų miestų išpopuliarino vokiečiai liuteronai[53].

LIETUVIŠKA KRIKŠČIONYBĖ

Didumą XIV amžiaus kintantys politikos ir religijos santykiai gali būti atsekami pagal Lietuvos didžiųjų kunigaikščių laidotuves. Pagonių valdovai laidoti gausiai aukojant gyvulius ir maistą, kuris būdavo deginamas įspūdingose viešose apeigose. 1364 m. tokias laidotuves smulkiai aprašė Philippe'as de Mézières'as, keliavęs po ordino žemes Baltijos regione kaip Kipro karaliaus ambasadorius. Miręs Lietuvos didysis kunigaikštis ginkluotas pasodintas ant gyvo grynakraujo žirgo vidury eglinių rąstų laužo. Netoliese artimiausias didžiojo kunigaikščio draugas savo noru įėjo į medinį narvą ir buvo gyvas sudegintas su savo valdovu ir jo žirgu, kad kartu keliautų į aną pasaulį[54]. Paskutinis kremuotas didysis kunigaikštis buvo Algirdas 1377 m., vėliau Jogaila, prieš pat tuokdamasis su Lenkijos monarche Jadvyga apsikrikštijęs Vladislovu, bus palaidotas Vavelio katedroje Krokuvoje. Jo pusbrolis Vytautas, perkrikštytas Aleksandru ir vėliau gavęs didžiojo kunigaikščio titulą, bus palaidotas Vilniaus katedroje, o Jogailos brolis Skirgaila, pasikrikštijęs Rytų Ortodoksų tikyboje kaip Ivanas (Jonas),

palaidotas Kyjivo Pečerų lauros vienuolyne. Aukščiausiu Lietuvos visuomenės lygmeniu atsisakyti protėvių laidojimo apeigų tuo pat metu buvo ir politinis, ir religinis veiksmas.

Įkūrus Vilniaus vyskupiją, į šalies pakraščius išsiųsti misionieriai. Kamaldulis Jeronimas Prahiškis aplankęs Žemaitiją pranešė aptikęs tokios pagonių veiklos, kokia bus dokumentuota ir kitur Lietuvoje: šventosios giraitės, namuose laikomi žalčiai, žynių šventykloje kūrenama šventoji ugnis ir saulės garbinimas. Tačiau iš jo pasakojimo taip pat matyti, kad kai kurios bendruomenės į savo kosmologiją įtraukė krikščioniško monoteizmo elementų[55]. Metalinės paukščių ir rozečių pavidalo segės, būdingos pranciškonams ir puošdavusios jų odinius kapšelius, rodo, kad būta tokių misionierių, o konkrečiai – priklausiusių vadinamajam trečiajam ordinui, arba tretininkų, kurių gyvenimo būdas ne toks griežtas. Žemaitijoje ir Lietuvoje segių rasta laidojimo žemėje vietose, datuojamose XIV a. pabaiga ir XV a.[56]

Aiškesnių duomenų apie krikščioniškos materialiosios kultūros sklaidą pateikia žiedinės segės, puoštos vynuogienojais, septyniais karveliais (reiškiančiais septynias Šventosios Dvasios dovanas) ir galbūt stilizuotu erškėčių vainiku. Tokių segių Livonijos pietuose rasta mažiau negu tuzinas, o dauguma – apie 176 pavyzdžiai – atkasta Lietuvoje ir kremavimo vietose, datuojamose XIV a., ir vėlesnėse laidojimo žemėje vietose, datuojamose iki XV a. antros pusės, jie randami moterų, vyrų ir vaikų kapuose. Įdomu, kad daug jų taip pat rasta didelėse stambiausių protėvių kapinių duobėse, pavyzdžiui, Marvelės ir Obelių, ant jų aptikta pėdsakų, suprantamų kaip likusių nuo apeiginių laužų, į kuriuos skirtingu metu mesti įvairūs daiktai, taip pat ir tokios segės. Kai kurios tokios duobės radi-

oaktyviosios anglies metodu datuotos XIV a. pabaiga. Dvidešimt penkios sveikos segės rastos Obelių ežere, kai kurios deformuotos didelio karščio, o kartu aptikta nemažai kremuotų kaulų liekanų. Tokios segės aiškinamos kaip lojalumo krikščionybei ženklai, dalijami misionierių pranciškonų. Tai, kad jos mestos į kremavimo ir kitokius laužus, atsargiai aiškinama kaip priešingų religinių pasaulių Lietuvos atsivertimo laikotarpiu susidūrimas: pagoniškosios anapusybės ir evangelinės krikšto ugnimi simbolikos[57]. XV a. viduryje kremavimo pagaliau atsisakyta.

1417 m. oficialiai įkurta Žemaitijos vyskupija, jos vyskupų sostas įkurdintas Medininkuose (vėliau pervadintuose Varniais), kur didysis kunigaikštis Vytautas finansavo katedros statybą. Stambūs pagonių religiniai centrai kaip Šatrijos kalva (Telšių rajone) apleisti, ir kaip kai kurios kitos gamtinės šventvietės Lietuvoje, vėliau bus imti sieti su raganomis ir velniais. Kai kurios stambesnės protėvių kapinės irgi apleistos, įsteigtos naujos, o jose nebebuvo kremuojama, nebeliko apeiginių duobių ir kartu laidojamų gyvulių. Tačiau vėlesniuose bažnytiniuose dokumentuose matyti, kad kaimo bendruomenės toliau laidodavo mirusiuosius giraitėse ir pievose, nedalyvaujant kunigui ir neatliekat teisingų laidotuvių apeigų. Ordino pareigūnai, pradėdami aneksuotos teritorijos pertvarką, atkreipė dėmesį į šventąsias vietas, o kai netrukus 1422 m. valdžią Žemaitijoje perėmė Lenkijos ir Lietuvos unija, ganytojiška infrastruktūra liko ribota; retas kunigas mokėjo vietos kalbą, o vėlesni šaltiniai leidžia manyti, kad tikėjimas darėsi vis mišresnis. XVI a. pabaigos pasakojime aprašoma, kad kunigas Kaune pademonstravo Kristaus nuplakimą Didįjį Penktadienį, kirtęs vytele per Nukryžiuotąjį. Tai išvydęs, žemaičių valstietis

paklausė, ką jis plakąs, o gavęs atsakymą, kad „Viešpatį Dievą“, valstietis paklausė, ar tai šis esąs atsakingas už prastą pernykštį derlių, ir liko patenkintas, kad baudžiamas *šitas dievas*[58].

1587 m. Žemaitijos vyskupas Merkelis Giedraitis skundėsi, kad vietiniai „kartu aukoja griaustiniui, garbina žalčius ir laiko šventais ąžuolus“. Giedraitis uoliai ėmėsi evangelizacijos, investavo į Žemaičių kunigiją, skatino jėzuitus imtis misijų vyskupijoje ir rėmė katekizmo ir postilės (katalikiškų pamokslų ir komentarų rinkinio) vertimus į lietuvių kalbą, vienus pirmųjų šia kalba išleistų tekstų[59]. Jėzuitai aktyviai ieškodavo laukinių pagonių maldos vietų ir jas naikindavo; vienas toks pavyzdys buvo didelis riedulys su įdubomis durpynuose prie Šilalės, o greta jo – niekada negęstantis ugniakuras[60]. Kartu atgijusi Žemaitijos Bažnyčia kovojo su Reformacija, paskutiniais XVI a. dešimtmečiais kova suintensyvėjo. Po kelių dešimtmečių žemaičių populiaciją nuniokos švedų invazija į Lenkijos ir Lietuvos Respubliką, vėliau praminta Tvanu (lenkiškai *Potop*), ir ganytojišką sistemą teks atkurti. Turint galvoje regiono religinę ir politinę suirutę, nestebėtina, kad buvo sunku įdiegti standartinę krikščionybės formą.

Iš šiuolaikinėje Lietuvoje dokumentuotų 2500 senovinių šventviečių geriausiai išlikę sudėtiniai pavyzdžiai, kuriuose su gamtinių šventviečių naudojimu maišėsi katalikiška praktika, aptinkami Žemaitijoje. Giraitėse tarp medžių aptinkamos medinės koplyčios su šventųjų atvaizdais ir kryžiais, daugeliu atvejų supamos akmeninės sienos ar medinės tvoros. Patys giraitės medžiai negarbinami, jiems nepriskiriamos antgamtinės galios, bet kitur pavieniai medžiai siejami su šimto metų ar ilgesne apeiginės veiklos istorija, pavyzdžiui, monetų aukomis ir maldomis. Žemaitijoje daugiausia dokumentuotų

šventųjų pušų, kurios, turint galvoje palyginti trumpą jų amžių, tegali reikšti buvusios šventvietės atminimą ir buvo visiškai integruotos į katalikiško pamaldumo praktiką. Jos kalvos su šventuoju vietovardžio elementu „alka“ siejamos su pasakose vis pasikartojančiais aukų motyvais, nuolat degančia šventąja ugnimi ir mergelėmis (t. y. netekėjusiomis moterimis), tarnaujančiomis pagonių žynėmis. Plačiau per visą Lietuvą paplitusios, nors retai pasitaikančios, yra pasakos apie žynes ir žynius, kurie, įvedus krikščionybę, nusiskandina upėje ar šaltinyje greta šventvietės[61]. Ar tai – XIX a. vaizduotės vaisiai? Nesant vienalaikių čiabuvių šaltinių ar archeologinių duomenų, tai visiškai įmanoma, bet šventviečių istorijos sudėtingos, ir norint paženklinti jų priešistorę, reikia išsamesnių archeologinių tyrimų.

RELIGINIŲ TRANSFORMACIJŲ TEMPAS

Įkūrus Žemaitijos vyskupiją, oficialiai baigėsi rytinių Baltijos regiono žemių inkorporavimas į katalikišką krikščioniškąjį pasaulį. Bent jau popieriuje. Tikrovėje Bažnyčia ir toliau vargo, evangelizuodama čiabuvius. Iš visų kultūrinių skirčių pusių radosi daug kliūčių. Vokiečių ordinas, Europos šiaurės rytų kryžininkų sąjūdžio vėliavnešys, ne sykį kritikuotas už tai, kad nekreipia dėmesio į dvasinę savo valdinių gerovę. Veiksmingiausių misionierių, elgetaujančių brolių, buvo per mažai, kad ir kiek vyskupai stengėsi, daugeliui kunigų stigo gebėjimų ar noro sakyti pamokslus vietos kalbomis, o versti svarbiausius tekstus į liaudies kalbas jiems drausta, siekiant išvengti eretiškos klaidatikystės pavojų. Žinoma, buvo vokiečių kunigų,

kalbėjusių čiabuvių kalba, ir gimtakalbių čiabuvių, įšventintų į kunigus, bet kadangi vyskupų statutai vis kalė ir kalė, kaip svarbu sakyti pamokslus skirtingomis kalbomis, jų tikriausiai nepakako. Pirmasis nuoseklus mėginimas įveikti šią problemą buvo 1426 m. Heilsberge (lenkiškai *Lidzbark Warmiński*) įkurta mokykla, skirta prūsų berniukus rengti kunigais, bet Livonijoje nieko panašaus neįvyks iki kito šimtmečio, o Suomijoje – ir dar ilgiau[62].

Todėl nestebėtina, kad įprasta katalikybė tokiu pavidalu, koks būtų buvęs atpažįstamas Vakarų Europoje, klestėjo ten, kur įsitvirtino migrantų bendruomenės. Ryškiausiai tai matyti Prūsijoje, kur čiabuvių šventvietės buvo apleidžiamos tokiu pat tempu, kokiu kūrėsi migrantai. Jau XIV a. Pomezanijoje, prūsiškųjų ordino žemių gilumoje, leista žvejoti ežeruose šventais pavadinimais, pavyzdžiui, *Schwentein* ir *Perkun*. XV a. tai vyko rytiniame paribyje: Ragnito (Ragainės) konvento komtūras leido kirsti medžius miške pavadinimu *Schwentai* (Šventas). Po šimtmečio dvasininkai dokumentavo paskutines pagonybės liekanas. 1595 m. liuteronų pastorius Kasparas Hennenbergeris aprašė nykstančią praktiką apsiakinti, išsilupant vieną akį kaip auką *Golbe* upei netoli Insterburgo miesto Prūsijos rytuose, vyresnė Lietuvos prūsų karta tai laikydavo garbės ženklu. Pastorius tai prilygino šėtono sukeltam dvasiniam aklumui ir neabejotinai su palengvėjimu pastebėjo, kad jaunesnės kartos taip nebesižaloja, nes tokio tikėjimo atsisakė[63]. Čiabuvių dvasingumas inkorporavo katalikybės elementus, bet Prūsijos rytams vis labiau germanizuojantis ir polonizuojantis, taip pat iš naujo patiriant evangelizacijos pastangas, prasidėjus Reformacijai ir Kontrreformacijai, sąsajos su protėvių vėlėmis ir dievybėmis, kaip ir jų šventvietės kraštovaizdyje, grimzdo

atmintyje, fosilizavosi toponimuose ir vis blausiau aidėjo pasakose. Krikščioniško pasaulėvaizdžio įtaka regima ten, kur buvusios šventvietės paženklintos tokiais pavadinimais kaip *Teufelstein* (Velnio akmuo) ar *Teuffeltsche Eiche* (Velnio ąžuolas), taip pat vietos kalbomis, kur „vėlę“ reiškiančios sąvokos perkontekstualizuotos kaip „demonai“, pavyzdžiui, lietuviškai Velniabala ar latviškai *Velnezers* (Velnio ežeras).

Kita vertus, Livonijos kaimuose ir Suomijos gilumoje, kur migrantų pasitaikydavo retai, didelė dalis šventojo kraštovaizdžio ne vien liko nepaliesta kryžiaus žygių, bet, augančiai čiabuvių populiacijai vis noriau perimant įvairius naujosios religijos elementus, ir toliau vystėsi bei transformavosi anksčiau nenumatytais būdais. Čia archeologai ir istorikai teigia egzistavus lygiagrečius pasaulėvaizdžius, kurie persidengdavo tam tikrose vietose ir tam tikru laiku, susiliedavo ir galiausiai virsdavo naujomis sudėtinėmis formomis. Žiaurus Livonijos karas užkardė religinės valdžios įtaką vidury Reformacijos, ir čiabuviai valstiečiai vėl ėmė lankytis kaimo koplyčiose atnašauti aukų. Tai rodo ir katalikiškų elementų – koplyčių, atvaizdų ir piligrimysčių – populiarumą kaimo bendruomenėse.

Baltijos regiono liuteronų dvasininkai nepritarė katalikams ir stabmeldystei, bet labiausiai smerkė valstiečių religiją, kuri, jų akimis, liko užteršta ir katalikybės, ir pagonybės. Suomijoje Liuteronų Bažnyčia ėmėsi aktyvesnio vaidmens, šviečiant ir drausminant kaimo populiaciją, o ypač pastoriai priešinosi *Tietäjät* („žinantiesiems“) – suomių regėtojams, kurie taip pat buvo svarbios kaimo bendruomenių figūros, garsėjančios maginiais užkalbėjimais[64]. Estijoje liuteronų kovą prieš katalikybę ir pagonybę įamžino 1694 m. čiabuvių kalba išleistas katekizmas, kuriame apie Pirmąjį Dievo įsakymą sakoma,

kad „jei žmogus tuos, kas nėra to verti, garbina taip, kaip dera garbinti vien Dievą, jei garbina stabus, meldžiasi mirusiems šventiesiems, ypatingu metu neša dovanas, garbina Žemę Motiną ar *Maa-alused* [požeminės antgamtinės estų folkloro būtybės], laiko šventomis tam tikras vietas, kalvas, akmenis, šaltinius, pirties garą, giraites ar miško medžius, aukoja jiems ar kitaip tarnauja stabams...“[65] Kituose liuteronų tekstuose taip pat aiškiai skiriamas tikras tikėjimas nuo prietarų. Paskutiniu pasipriešinimo aktu galima laikyti Estijos pietryčių Urvastės parapijoje 1642 m. dokumentuotą įvykį. Čiabuviai valstiečiai sugriovė ant Vehandu upės ką tik pastatytą malūną, mat upė buvo laikoma šventa griaustinio dievo buveine[66].

XVIII a. Livonijoje įsikūrę Moravijos broliai (pagal kilmės vietą dar vadinami hernhutiečiais) taip pat turėjo įtakos religijos praktikai. Jų pamokslininkai, pastebėję, kaip jie vadino, užsilikusių katalikiškų ir pagoniškų laikų prietarų, sakė pamokslus vietos kalbomis, skatindami naują socialinio ir intelektinio pasitikėjimo lygį čiabuvių populiacijoje. Čiabuviai valstiečiai tuomet pagaliau apleido daugelį gamtos šventviečių tokiu mastu, kokio niekada nepajėgė pasiekti Viduramžių religinė valdžia. Latvijos ir Estijos valstiečiai daug šventviečių sunaikino, nors ne visas, nes tautosakininkai pastebėjo, kad XX a. pradžioje kai kuriose ir toliau aukojama, ypač siejamose su gydymu, tautosakos išliko ir šiuolaikinėse bendruomenėse. Prasidėjus Baltijos šalių tautiniam atgimimui, kartu iš naujo susidomėta ir pagoniška religija, kaip ir kitur, ją ėmė naujai įsivaizduoti neopagoniški sąjūdžiai.

11 skyrius

Šventojo karo krizė

Maištas ir Reformacija

Dar daugiau, toks karas prieš netikėlius, ypač be teisėtos priežasties, nesuderinamas su artimo meile… o anot Tiesos, mūsų artimi yra ir tikintieji, ir netikėliai...

Paweł Włodkowic, „Saevientibus olim Pruthenis“, 1416[1]

KELIAS Į GRIUVĖSIUS

Dramatiški Cėsių – anksčiau vadintų Vendenu – pilies griuvėsiai Latvijos šiaurėje vis dar išlaiko pagrindinę konvento pastato formą ir turi tris išorinius priešpilius, tad kadaise tai buvo viena didžiausių Vokiečių ordino pilių. Bet jų išvaizda labiausiai siekia Livonijos magistro Walterio von Plettenbergo laikus ir paskutinius ordino valdžios Baltijos regiono rytuose dešimtmečius. Livonijos politinėje istorijoje von Plettenbergas dažnai laikomas didžiausiu provincijos magistru. Kilęs iš kilmingos Vestfalijos giminės, jis paauglystėje įstojo į ordiną, o 1489 m. buvo išrinktas Livonijos maršalu. Po dvejų metų stojo prieš Rygos kariauną ir ją nugalėjo, šitaip iš esmės užsitikrindamas, kad bus pakeltas į magistrus. Daug dešimtmečių Livonijos magistrai elgėsi vis labiau nepriklausomai nuo ordino vadovybės Prūsijoje, ir nors teoriškai jų galią tramdė artimiausi pareigūnai, von Plettenbergas siekė valdyti savarankiškai[2].

Nuo XV a. vidurio Livonijos magistrai ordino vardu kalamas monetas ženklindavo savo giminės herbu, bet Plettenbergas išleido aukso dukatų, kurie buvo puošti jo paties portretu visu ūgiu, su šarvais, dešinėje iškeltu kalaviju, o kitoje rankoje – ordino ir jo paties herbas. Reverse – karūnuota spindulinga Mergelė su kūdikiu, o užrašas skelbė: „Marija, gelbėk savo žmones.“ Kas tai, jei ne pareiškimas, kad jis – galingiausias faktinis Livonijos valdovas?

Jau 1413 m. Vendeno pilyje retkarčiais apsistodavo Livonijos magistras, ji tapo naujai sukurto rajono centru, o šis skirtas tam, kad pagausintų jo išteklius, kasmet dosniai nešdamas pajamų. Kai per viso regiono vizitaciją 1451 m. inventorizuotos ordino pilys Livonijoje, Vendenas pasirodė geriausiai aprūpintas po Rygos, jo sandėliuose – daugiau kaip trečdalis visos šalies grūdų, kurių pusė laikoma samdiniams. Tai rodo, kad pilies reikšmė didėjo, ir nors svarbiausias ordino centras Livonijoje liko Rygos konventas, (eilinį kartą) nutrūkus santykiams su miestu, magistro būstinė visam laikui perkelta į Vendeną. Ordino pilis Rygoje bus sugriauta 1484 m., ir net miestiečiams 1515 m. (trečią kartą) ją atstačius, būsimi magistrai liko Vendeno pilyje[3].

Valdant Plettenbergui, į Vendeno pilį smarkiai investuota. Jos karūnos brangakmenis buvo rekonstruota magistro menė pagrindinio vienuolyno pastato antro aukšto vakariniame bokšte. Jame įrengtas tinklinis skliautas, sumūrytas iš plytų ir prilaikomas dirbtinio akmens (t. y. didelių gipso luitų) gembių, puoštų vynuogienojais. Skliautas išdažytas mėlynai, kad primintų nakties dangų, o prie raktų nerviūrų susikirtimo vietoje ant medinio pagrindo pritvirtintos aukso žvaigždės.

XX a. devintajame dešimtmetyje restauruojant menę aptikta, kad sienos taip pat ištapytos gėlių ir žvėrių motyvais, tarp jų – medžioklės scena, lanku ginkluotas žmogus ir voverė medyje. Galbūt tai buvo priminimas apie vieną svarbiausių to meto ordino turto šaltinių – voverių kailius, kai prabangių kailių tiekimas Hanzos rinkai iš Naugardo persikėlė į Livoniją.

Menėje taip pat įrengta išvietė, židinys ir niša, paprastai laikoma lovos vieta. Reginys turėjo būti įspūdingas, šiandien jis išlikęs kaip unikalus pavyzdys, koks prabangus buvo gyvenimas ordino Livonijos pilyse. Gretimame sparne turėjo būti kanceliarija ir biblioteka, o kasinėjant pilį rasta apie šešiasdešimt knygų apkaustų, skirtų mažiausiai dvidešimt dviem knygoms, pagamintoms Vokietijos šiaurėje ir Nyderlanduose nuo XIV a. pradžios iki XVI a. trečiojo dešimtmečio[4]. Net vienname iš bokštų, pastatytų išoriniame priešpilyje ir akivaizdžiai skirtų gynybai, buvo įrengta prabangi menė su dideliu židiniu, miegamąja niša ir išviete, tikriausiai skirta kuriam nors konvento pareigūnui. Vendeno broliai, regis, ir visi kiti ordino nariai Livonijoje, gyveno pavydėtinai. Bet nepraėjus nė trims dešimtmečiams po Plettenbergo mirties 1535 m., ordino Livonijos šaką paskutinis jos magistras panaikins, susidūręs su katastrofiška rusų invazija, vėliau imta vadinti Livonijos karu, atsivertęs į liuteronybę ir pažadėjęs ištikimybę Lenkijos karaliui.

Vendeno „senosios pilies“ istorija baigiasi ne 1561 m. panaikinus ordiną, bet ryškesniu paskutinio Livonijos karo epizodu. Pilis perduota lenkų įgulai, kuriai vadovavo buvęs ordino brolis riteris. Bet kai 1577 m. vasarą Rusijos caras Jonas IV Žiaurusis paskelbė užkariausiąs likusią Livoniją,

Vendeno miestiečiai, baimindamiesi dėl savo gyvybės, išvarė įgulą ir pasidavė caro vasalui kunigaikščiui Magnusui, buvusiam Danijos Saremos-Lenemos vyskupui, paskelbtam „Livonijos karaliumi“[5]. Magnusas mieste įkūrė savo sostinę, o Joną tai įsiutino. Caras rugsėjį atvyko į Vendeną su didžiule kariauna, ir Magnusas buvo priverstas maldauti pasigailėjimo. Anot istorijos, Jonas jau ketino pasigailėti susigūžusio kunigaikščio, bet jam į galvą vos nepataikė šūvis iš pilies, tuomet jam užvirė kraujas, ir jis prisiekė nepasigailėsiąs nė vieno visame Vendene. Pilį pradėjo bombarduoti. Joje buvo prisiglaudę apie 300 vyrų, moterų ir vaikų. Per archeologinius griovio po pietiniu bokštu kasinėjimus rasta bokšto ir švininių patrankų sviedinių nuolaužų. Bokštas XVI a. penktajame dešimtmetyje atstatytas kaip pilies gynybos sistemos centras, su daugybe šaudymo angų, tad per apsiaustį turėjo smarkiai traukti ugnį[6].

Bombardavus penkias dienas ir naktis, žmonės viduje nusprendė masiškai nusižudyti, kad tik nepakliūtų rusams į rankas. Rugsėjo 6 d. jie susirinko vakariniame pilies sparne, kurį susprogdino paraku. Griuvo du viršutiniai aukštai ir pastogė, palaidoję kūnus. 1974 m. griuvėsius kasinėję archeologai rado griaučių palaikų rūsyje, o su jais – brokato tekstilės, griuvusių sijų, skliauto fragmentų, dažyto tinko ir krosnių koklių. Tų pačių kasinėjimų metu tarp nuolaužų rastas didžiausias Baltijos regiono rytuose sidabro lobis, 965 monetos (dauguma nukaltos Estijoje, Kurše ir Rygoje), ir įvairių moteriškų drabužių bei aksesuarų, tarp jų sidabrinis diržas ir piniginės sagtis. Ant diržo sagties išgraviruotas vardas Walter Strick, dėl to samprotaujama, kad lobį paslėpusi moteris buvo jo žmona. Strickas, kurio šeima buvo kilusi iš Saremos, galėjo priklausyti Magnuso palydai ir tikriausiai buvo suimtas ir nužudytas kartu su

Magnusu, kai Vendeną užėmė rusai. Tuo tarpu jo žmona, paslėpusi brangenybes, tikrai galėjo būti tarp žuvusiųjų per sprogimą[7]. Vakarinio sparno rūsyje taip pat rasta viena didžiausių archeologinių Viduramžių šarvų sankaupų Europoje – apie 300 vienetų, tarp jų šalmai, pirštinės, antdilbiai, antkrūtiniai ir antnugariai, pagaminti Vokietijos pietuose. Rūsyje, matyt, buvo ginklinė, bet radinys nuostabus tuo, kad daugelis šarvų buvo septyniasdešimties ar devyniasdešimties metų senumo, tad pasenę. Jis mums leidžia netiesiogiai pažvelgti į prastėjančią ordino finansinę padėtį paskutiniais valdžios dešimtmečiais[8].

Po Vendeno tragedijos smūgio bangos nusirito ir per katalikiškąją, ir per protestantiškąją Europą. Liuteronų pastorius Balthasaras Russowas Livonijos karo kronikoje rašė, kad likusieji gyvi pilyje buvo rusų kuo žiauriausiai nukankinti[9]. Vėlesni rašytojai pridės detalių, o tuomet maskvėnai, kaip ir turkai, visuotinai paskelbti apokaliptine grėsme krikščionybei. Rusai dar XV a. buvo užėmę lietuvių vietą kaip pagrindiniu laikomas pavojus Livonijai – o kartu ir „civilizuotam pasauliui“ – ir Livonijos karo metu toks įspūdis dar labiau sustiprėjo. Vendeno įvykiai liks Livonijos viešojoje sąmonėje bent kelias kartas, nors galiausiai pamiršta tai, kad pilyje būta vakarinio sparno, kol jį vėl atras XX a. archeologai.

Rusai Vendeno ilgai neišlaikė. 1577 m. gruodį miestą ir pilį vėl užėmė Treideno (latviškai *Turaida*) kaštelionas Johannas Bieringas, vedęs lenkų, vokiečių ir latvių kariauną[10]. Maskvėnų būriai kitais metais mėgins apsiausti Vendeną, bet bus atstumti, tai pirmasis iš daugelio pralaimėjimų, pamažu privertusių carą perleisti rusų okupuotus Livonijos rytus Lenkijos ir Lietuvos Respublikai. Po karo pilis atiteks švedų Oxenstiernos giminei, o tuomet joje apsistos karališkoji įgula, kuri

pastatus išniekino ir apgriovė. Per Didįjį Šiaurės karą (1700–1721) rusai toliau griovė pilį, kaip jau buvo sunaikinę kitas Livonijos pilis, kad jų nebebūtų galima įtvirtinti. Nuolaužos ir tebestovintys griuvėsiai išardyti ir panaudoti kaip statybinės medžiagos. Pamažu likusias sienas ir bestogius bokštus suardė vėjas ir lietus. XVIII a. antroje pusėje išorinis priešpilio vartų pastatas bus perstatytas kaip dvaro rūmai – „naujoji pilis“, – tuomet dar labiau griaunami senieji įtvirtinimai naudoti statyboms. Tuo metu iš senosios pilies, kaip ir iš daugelio kitų Livonijoje, tebuvo likęs tuščias kiautas, o ją pastatęs pasaulis seniai išnykęs.

Paskutinių kryžiaus žygių Baltijos regiono rytuose istorija taip pat pasakoja apie Vokiečių ordino, galingiausio regiono valdovo ir blėstančio katalikų šventojo karo Šiaurėje įsikūnijimo, žlugimą. Joje vyrauja politiniai ir kariniai įvykiai – be jų neįmanoma suprasti kultūrinių transformacijų, paženklinusių kryžininkų pasaulio pabaigą Baltijos regione. Tačiau galiausiai lemiamas buvo Reformacijos poveikis, ji nukirto ryšius, jungusius visuomenes aplink Baltijos jūrą su pontifikatu, kai kryžiaus žygių Šiaurėje nukaltam ir palaikomam pasauliui atėjo galas.

PASKUTINIAI KRYŽIAUS ŽYGIAI BALTIJOS REGIONE

XIII a. teritorinė Norvegijos ir Švedijos plėtra į šiaurę ir rytus, siekiant kontroliuoti prekybą ir prieigą prie gamtos išteklių, susidūrė su į vakarus plintančiu Naugardu. Tarp priešiškų krikščionių galybių atsidūrė čiabuvių pagonių grupės – daugiausia suomiai, samiai (amžininkų šaltiniuose dar vadinami

finais ar lapiais) ir karelai. Nors kolonizuojantiems režimams labiausiai rūpėjo nustatyti, kurios šių grupių mokės jiems mokesčius – tam skirtos įvairios sienas nustatančios sutartys, – kryžininkų ideologija susipynė su teritorine politika. Tai tęsėsi XIV ir XV a., kai šiauriausias krikščioniškojo pasaulio pakraštys nuolat apibūdinamas kaip patiriantis nepaliaujamą pagonių, schizmatikų ir netikėlių grėsmę. Tokia supaprastinta perskyra – kultūrų susikirtimas tarp norvegų ir samių arba tarp švedų ir karelų – kurta tyčia, siekiant politinių tikslų. Žinoma, tikrovė buvo daug sudėtingesnė, o tarp skirtingų religinių ir etninių grupių bendrauta įvairiai[11]. Kiekvienas „kryžiaus žygis" turėjo kontekstą, susijusį su tam tikrais įvykiais, kurių smulkmenos mūsų dažnai nepasiekė. Vienas mums geriau žinomas epizodas susijęs su Švedijos pasieniu Karelijoje XIV a. viduryje ir Švedijos bei Norvegijos karaliaus Magnuso Eriksono veikla.

Pretekstas tuomet jau buvo gerai nusistovėjęs, švedų valdovų akimis, Karelijoje katalikybė – ir jos ištekliai – nuolat patyrė grėsmę. 1328 m. Magnusas rašė popiežiui prašydamas, kad pusė jo karalystėje surinktų „Petro skatiko" (popiežiaus mokesčio) lėšų būtų skirta karui prieš pagonis ir schizmatikus, keliančius pavojų Švedijos rytiniam pasieniui. Jokių kampanijų neužfiksuota, bet 1346 m. Magnusas kartu su žmona karaliene Blanka sudarytame testamente patvirtino, kad davė kryžininko įžadus ir, jei mirs jų netesėjęs, testamento vykdytojai įpareigojami į kovą su katalikų tikėjimo priešais pasiųsti šimtą ginkluotų vyrų[12]. Įžadai tikriausiai duoti tada, kai Prancūzijos karalius Pilypas VI 1331 m. planavo kryžiaus žygį, kuris galiausiai taip ir neįvyko. Matyt, Magnusas svarstė apie dar vieną karo žygį į Kareliją, tikriausiai norėdamas pašalinti Naugardo įtaką.

Galbūt pateikti tai kaip kryžiaus žygį jį įtikino Brigita, švedų mistikė, įkūrusi savo vienuolių ordiną, o vėliau kanonizuota.

Brigita teigė regėjusi Kristaus, Švč. Mergelės Marijos ir įvairių šventųjų vizijų, kurias surašė ir sudėjo į daugiatomį veikalą, iš pradžių senąja švedų kalba, paskui išverstą į lotynų kalbą kaip „Revelationes Caelestes“ („Dangiškieji apreiškimai“). Viena iš tuose apreiškimuose minimų politinių figūrų buvo karalius Magnusas, ragintas grįžti prie pamaldesnio valdymo būdo. Brigita prisistatė Dievo pasiuntine, kad paveiktų žemiškųjų valdovų veiksmus, o Bažnyčia ją pripažino religiniu autoritetu. Jos apreiškimuose gana smulkiai vardijamos idealaus krikščionio valdovo pareigos, atnešiančios karalystei dvasinį atsinaujinimą. Sąrašo viršuje – kryžiaus žygiai, kuriuos ji apibūdino kaip fizinį dvasinės kovos už savo sielą atitikmenį, atgailos galimybę. Tai, kad Magnusas ir Blanka testamentu paliko auką naujajam Brigitos vienuolynui Vadstenoje, o Brigita po to ėmė regėti vizijas apie kryžiaus žygius, kai ką skatina teigti, kad karalius aktyviai prašė mistikės paramos planuojamai kampanijai rytuose[13].

Brigitos apreiškimuose Magnusui pateikiami smulkūs nurodymai, kaip reikėtų rengti kryžiaus žygį. Jo dalyvius turėtų motyvuoti ne asmeninė nauda, bet dvasinės dorybės, o jų tikslas – atversti pagonis. Kryžininkus turėtų lydėti vyskupai ir kunigai, kad lengviau būtų atversti taikiai, siūlant pagonims išganymą. Atsisakiusieji turėtų būti iškart žudomi, nes kuo ilgiau jie gyvens, tuo ilgiau kentės po mirties[14]. Brigitos kryžiaus žygių vizija skyrėsi nuo ankstesnių. Užuot pabrėžus būtinybę ginti krikščioniškąjį pasaulį, nauda buvo karalystei, tad popiežiaus pritarimo ir su juo teikiamos kryžininkų indulgencijos nereikėjo. Tačiau, paskelbus kryžiaus žygio bulę, būtų

lengviau sutelkti kariauną, ir galbūt Magnusas tokią išsirūpino. Regis, jam prireikė remtis abiejų savo karalysčių kariniais ištekliais, o anot Islandijos analų, norvegai nesileido įkalbami, kol jis jiems neparodė turįs popiežiaus paramą[15]. Taip pat tikėtina, kad visoje karalystėje buvo skaitomi Brigitos raginimai, prilyginantys kryžiaus žygius Kristaus sekimui, kartu su jų dvasiniu atpildu, kad įkvėptų dalyvauti kampanijoje. Kaip ir visais „švedų kryžiaus žygių" klausimais, istorikai nesutaria dėl svarbiausių motyvų. Daugelis teigia, kad tai buvo eilinis teritorinės ekspansijos karas, o kiti – kad jį motyvavo ir nuoširdūs religiniai jausmai.

Anot Rusios kronikų, Magnusas tikrai mėgino laikytis Brigitos nurodymų. Jis siuntė į Naugardą pasiuntinius diskutuoti apie katalikybės ir ortodoksijos dorybes, nors kai kurie istorikai svarsto, kad tikrasis jų tikslas buvo pareikšti ultimatumą dėl to, kad Kareliją kontroliuos Švedija. Naugardiškiai atsisakė kalbėtis ir patys atsiuntė pasiuntinius į Viborgą išklausyti karaliaus nuoskaudų, o ten jie išgirdo, kad Naugardas turi priimti katalikybę. Tuomet derybos nutrūko, o švedų kariauna patraukė į Vodos regioną ir pradėjo jėga krikštyti vietos ižorus (kaimyninę finų grupę), o pasipriešinusius žudyti. Švedai užėmė Orechovo miestą prie Nevos upės, per kurį buvo patenkama į Ladogos ežerą. Tuomet didumą kariaunos išvyko, liko tik nedidelė įgula, ir naugardiečiai po pusės metų apsiausties sugebėjo miestą atsiimti. Magnusas su flotile 1350 m. grįžo, bet audra Nevoje paskandino daug laivų, ir kampanija buvo atšaukta.

Po metų kampaniją prieš Naugardą parėmė popiežius. Jis uždraudė su Rusia prekiauti ginklais, žirgais ir laivais, suteikė Magnusui pusę visos per ateinančius ketverius metus

surinksimos dešimtinės, paprašė Vokiečių ordiną padėti karaliui, o tada trims Skandinavijos arkivyskupijoms – Lundui, Upsalai ir Nidarosui – įsakė pamoksluose skelbti kryžiaus žygį Karelijos atsivertėliams ginti nuo Rusios ir siūlyti tokias pačias indulgencijas kaip Šventojoje Žemėje. Kai 1352 m. popiežius mirė, jo įpėdinis Inocentas VI kryžiaus žygių bules pakartojo[16]. Bet Švediją ir Norvegiją taip nusiaubė Juodoji mirtis, kad kampanija taip ir neįvyko. 1355 m. popiežius neteko kantrybės ir pareikalavo grąžinti dešimtinės pinigus. Nepaklusęs Magnusas buvo ekskomunikuotas. Brigita, galbūt siekdama pati išlikti patikima, surašė ilgą priekaištą, išbarė karalių, kad, užuot klausęs Dievo patarimo, vadovavosi žemės žmonių žodžiais, neleidusiais jam įvykdyti užduoties atversti pagonis. Magnusas neteko populiarumo, jo sostą galiausiai paveržė sūnėnas, o 1374 m., nuskendus laivui, jis žuvo.

Tarp švedų ir Rusios Karelijos pasienyje XIV a. pabaigoje ir XV a. pradžioje konfliktų kilo ir daugiau, bet, kaip teigiama Naugardo metraščiuose, sėkmės jais nepasiekta[17]. Tuo metu Skandinavijos politinė istorija paženklinta kylančios Kalmaro unijos 1397 m., kai susivienijo trys Skandinavijos karalystės ir jų priklausomos teritorijos. Unijoje dominavo danų monarchai, tad rytinis pasienis vėl tapo jų rūpesčiu. 1401 m. unijos įkūrėja ir faktinė valdovė Danijos karalienė Margarita paprašė popiežiaus kryžiaus žygio bulės, tikindama, kad jos žemę reikia ginti nuo nepaliaujamų puldinėjimų. Atsakydamas popiežius Bonifacas IX pareikalavo Skandinavijos arkivyskupų pamoksluose skelbti kryžiaus žygį prieš unijos priešus, „ar jie būtų krikščionys, ar pagonys“, teikiant tokias pat indulgencijas kaip vykstantiesiems į Šventąją Žemę. Tai buvo neįprasta,

nes ligi tol krikščionys, prieš kuriuos būdavo nukreipti kryžiaus žygiai, būdavo smerkiami kaip eretikai ar schizmatikai, bet Romos popiežius Bonifacas rungėsi su konkurentais Avinjono popiežiais ir, matyt, šitaip stengėsi užsitikrinti paramą savo pozicijai.

1453 m. išplėšus Konstantinopolį, visas dėmesys ir pastangos rengti naujus kryžiaus žygius nukrypo į Vidužemio regiono rytus. Tačiau kai kurie šiaurės valdovai, taip pat ir Vokiečių ordinas, teigė tebesą per daug užimti savame krikščioniškojo pasaulio kampe, kad galėtų stoti į karą prieš turkus. Atkakliausias buvo Kristijonas I, valdęs Kalmaro uniją nuo 1457 m., įgijęs visas tris Skandinavijos karūnas. Keliuose laiškuose popiežiui Kristijonas ne sykį teisinosi, kad negali stoti į kryžiaus žygį prieš turkus, mat Švedijos ir Norvegijos pasienius nuolat puldinėja pagonys, niekinantys šventas vietas ir imantys krikščionis vergijon. Negana to, juos kurstąs jo konkurentas dėl sosto Karolis Knutsonas, sudaręs su Rusia sandorį. Knutsonas net grasino Naugardui atiduoti Viborgą. Galiausiai popiežius stojo Kristijono pusėn, o vėliau Knutsoną apkaltins tironija ir erezija[18].

Pagrindinis kryžiaus žygių taikinys pasikeitė 1471 m., kai Naugardo pajėgas įveikė Maskva. Miestas po septynerių metų oficialiai inkorporuotas į Maskvos didžiąją kunigaikštystę, ir dabar ši tapo pagrindine grėsme. Kai maskvėnai apiplėšė Viborgo apylinkes, Švedijos karališkoji taryba šaukė į karo tarnybą, minėdama šventuosius Eriką ir Henriką, kurie „laimėjo“ šalį Dievo šlovei ir dėl krikščioniškojo pasaulio bei Švedijos plėtros[19]. Dabar kryžiaus žygių paveldas jau buvo tvirtai įaugęs į Švedijos karalystės religinę kultūrą. Šv. Eriko

Švedo ir vyskupo Henriko kelionių į Suomiją vaizdai puošė bažnyčių sienas, o Henriko kapas *Nousiainen* bažnyčioje Suomijoje XV a. trečiajame dešimtmetyje išpuoštas bronzos plokštėmis, vaizduojančiomis švedų kryžiaus žygius, tarp jų ir švedų kariaunos atvykimą kogais, išsilaipinimą ir pagonių krikštą.

Tapęs popiežiumi Inocentas VIII vėl ėmė kviesti į kryžiaus žygį visus krikščioniškojo pasaulio kampelius. 1485 m. vasarį jis įsakė Upsalos arkivyskupui įtikinti karalių Joną (t. y. Hansą), Kalmaro unijos valdovą, skelbti karą schizmatikams, o tuomet stengėsi skatinti taiką savo žemėse, kad Jonas galėtų surengti bendrą kampaniją su Vokiečių ordinu prieš Rusią. Taikos negerbiantiems švedų kunigaikščiams grėsė ekskomunika, dėl kurios Jonas galėtų rengti kryžiaus žygį prieš juos. Švedija buvo Kalmaro unijos probleminė partnerė, o jos kilmingieji priešinosi danų valdžiai. Galbūt dėl to XV a. dešimtajame dešimtmetyje Jonas pradėjo derybas su Maskvos kunigaikščiu Jonu III, vildamasis jo paramos prieš švedą konkurentą Steną Sturę ir Vokiečių ordiną. Todėl Stenas Sturė 1496 m. gaus popiežiaus kryžiaus žygio bulę, leidžiančią šventąjį karą prieš Rusią ir jos sąjungininkus danus. Galiausiai tai beveik nieko nepakeitė. Po metų Sturė pralaimėjo svarbų mūšį prieš Joną, o šis tuomet oficialiai pripažintas Švedijos karaliumi.

Paskutinius kryžiaus žygius prieš Rusią pirmaisiais XVI a. metais rengė Livonijos magistras Walteris von Plettenbergas. Tuo metu sąvoka „kryžiaus žygis“ jau buvo plačiau siejama su krikščioniškojo pasaulio gynimu, o sukarinti ordinai kaip Vokiečių ordinas ar hospitaljerai šitaip pateisindavo savo veiksmus[20]. Nepaisant to, Plettenbergas, remiamas

Rygos arkivyskupo ir Prūsijos didžiojo magistro, mėgino įtikinti popiežių parūpinti jam kryžiaus žygio bulę. Iš pradžių indulgencijos gauti nepavyko. Vis dėlto Plettenbergas laimėjo reikšmingų pergalių prieš Rusios pajėgas, ir galiausiai sudarytos paliaubos. 1503 m. popiežius pagaliau suteikė Plettenbergui kryžininko indulgenciją trejiems metams. Indulgencija turėjo būti siūloma visuose miestuose aplink Baltijos jūrą, visuose, priklausančiuose Hanzai, ir Rygos, Revalio, Magdeburgo, Brėmeno ir Kamino (lenkiškai *Kamień Pomorski*) vyskupijose. Surinkta tiek pinigų, kad Plettenbergas 1506 m. paprašė antros indulgencijos. Suteikta ir ji, tad pamokslai ir lėšų rinkimas tęsėsi iki 1510 m. Tačiau kryžiaus žygių daugiau nevyks, o su Maskva pusei šimtmečio stos taika.

VOKIEČIŲ ORDINO NUOSMUKIS PRŪSIJOJE

XIV a. pabaigoje Vokiečių ordiną, galutinai sumenkus jo, kaip svarbiausios kryžiaus žygių Šiaurėje institucijos, vaidmeniui, ištiko tapatybės krizė. Nors 1386 m. pasikrikštijo didysis kunigaikštis Jogaila – tapęs Vladislovu II Jogaila, – brolija toliau teigė, kad lietuviai tebėra pagonys, o jiems padedantys lenkai – melagiai arba eretikai, ir toliau pretendavo į Žemaitiją, siekdami išplėsti teritoriją ir išskalbti blunkantį kryžininkų apsiaustą. Didysis magistras Conradas von Jungingenas ordino teritorines intencijas teisino pažįstama krikščioniško pasaulio plėtros ir gynybos kalba[21]. Tačiau pasidarė aišku, kad svarbiausiais tikėjimo gynėjais Rytų Europoje pontifikatas dabar laiko Lenkijos ir Lietuvos unijos valdovus.

Tačiau unija klibėjo. Didysis kunigaikštis Vytautas siekė Lietuvos nepriklausomybės, o kartu ir pats turėjo teritorinių ambicijų Rusios žemėse (didelėje dalyje dabartinės Ukrainos ir Baltarusijos). To siekdamas jis 1398 m. perleido ordinui Žemaitiją mainais į karinę pagalbą prieš mongolus. Jų valdovas Tochtamyšas kovojo prieš Timūrą (dar vadinamą Tamerlanu), Centrinėje Azijoje sukūrusį naują mongolų imperiją ir sėkmingais užkariavimais plečiantį teritoriją į vakarus. 1395 m. Aukso ordos sostinė Sarajus sugriautas, o jo gyventojai iššudyti arba paimti vergijon. Tochtamyšas buvo nuverstas ir spruko į Krymą, o iš ten – į Lietuvą. Priimtas didžiojo kunigaikščio dvare, jis sudarė su Vytautu sandorį, pasiūlęs jam Aukso ordai priklausiusias Rusios žemes mainais už karinę pagalbą, atsiimant sostą. Iš pradžių Vytautui sekėsi, jis sulaukė popiežiaus paramos paskelbti savo karą kryžiaus žygiu. 1399 m. rugpjūčio 12 d. Vytautas, lydimas Vokiečių ordino brolių riterių, savo vasalų Rusios žmonių ir sąjungininkų mongolų, stojo prieš naujojo Aukso ordos chano Timūro Kutluko kariauną prie Vorsklos upės. Mūšis baigėsi triuškinamu „kryžininkų“ (kaip teigė vienas istorikas, tai buvo katalikų, „schizmatikų“ ir „pagonių“ sąjunga)[22] pralaimėjimu, o Vytautas vos išnešė sveiką kailį. Timūro kariauna apsiautė Kyjivą, o Tochtamyšas pasislėpė ir po keleto metų buvo nužudytas. Vytauto teritorinės ambicijos Rusios žemėse žlugo, ir jis susitaikė su pusbroliu, oficialiai vėl patvirtinęs Lenkijos ir Lietuvos uniją.

Taikos tarp ordino ir Lietuvos laikotarpiu suklestėjo prekyba, bet netrukus ėmė tuštėti Marienburgo aruodai. 1402 m. ordinas iš Brandenburgo kunigaikštystės įsigijo Neumarką,

o prieš keletą metų po brangios karinės kampanijos iškrapštęs iš Gotlando pirataujančius vitaliečius, nusipirko ir salą. Tuomet ordinui 1403–1404 m. žiemą teko ją ginti nuo Danijos karalienės Margaritos pajėgų, tai irgi brangiai kainavo. Konfliktas baigėsi patu, o didžiuoju magistru vietoje brolio 1407 m. tapęs Ulrichas von Jungingenas nusprendė nusikratyti bent vieno priešo ir atidavė Gotlandą Margaritai[23].

Didysis karas prieš Lenkiją ir Lietuvą, kaip jis pramintas, brendo jau kurį laiką, o kibirkštį įskėlė Žemaitija. Ten brolijos valdžia nebuvo mėgstama, o Vytautui susitaikius su Lenkijos karaliumi Jogaila, žemaičiai 1401 m. kovą pakėlė maištą prieš ordiną, užpuolė ir sugriovė dvi neseniai brolių pastatytas pilis. Vytautas slapta rėmė sukilimą, bet kai su ordinu susivienijo jo pusbrolis Švitrigaila, troškęs pats užimti kunigaikščio sostą, didysis kunigaikštis į konfliktą stojo atvirai. Abi kovojančios pusės prašė popiežiaus paramos, ir galiausiai 1404 m. sudaryta taika. Pagal jos sąlygas brolija išlaikė Žemaitiją, o Vytautas turėjo jai padėti užgniaužti bet kokį pasipriešinimą, taip jis ir darė. Tuomet padėjo ordinui pastatyti naują pilį prie Šušvės upės, joje įkurdinta jungtinė brolių riterių ir lenkų įgula. Ordinas vėl valdė priespauda, stengėsi išspausti kuo daugiau pelno iš Žemaitijos ūkių ir žiauriai baudė už bet kokį pasipriešinimą.

Įtampa liko, ir ordino santykiai su Vytautu vėl pagedo. Lietuvos didysis kunigaikštis ir Lenkijos karalius svarstė paremti dar vieną žemaičių sukilimą, siekdami išprovokuoti ordiną paskelbti karą. Planas pavyko. Po alinančio bado žemaičiai 1409 m. gegužę vėl sukilo, sugriovė kelias ordino pilis ir net pasiekė Mėmelio miestą. Vytautas vėl pareiškė maištininkams paramą, o kai ordinas pagrasino pulti Lietuvą, Lenkija

savo ruožtu paskelbė keršysianti Prūsijai. Didysis magistras tam buvo pasirengęs ir paskelbė karą Lenkijai, nusiuntęs kariauną per pietinę sieną. Iš pradžių sudarytos paliaubos, bet po metų lenkų ir lietuvių pajėgos puolė Prūsiją.

1410 m. liepos 15 d. abi pusės susitiko lauke tarp *Grünfelde* (*Grunwald*) ir *Tannenberg* (*Stębark*) kaimų, ir prasidėjo vienas garsiausių Viduramžių mūšių – vokiečių vadinamas Tanenbergu, lenkų – Griunvaldu, o lietuvių – Žalgiriu. Šiam mūšiui ir platesniam konfliktui skirtas visas mokslo subžanras[24]. Mūšio šaltinių parūpino ir archeologai, nuolat skelbiami nauji pranešimai – neseniai rasta kalavijų nuolaužų, daugybė strėlių antgalių, ietigalių, kirvių, pentinų ir diržų dalių, priklausiusių riteriams. Anksčiau aptikta apsiausto sagtis su įrašu „Ave Maria“ ir antspaudas su pelikane, savo krauju peninčia jauniklius – pažįstamas Kristaus kankinystės simbolis, naudotas ordino. Ordino kariauna, kurioje buvo svetimšalių „riterių svečių“, katastrofiškai pralaimėjo. Nukautas Jungingenas ir dar keli svarbiausi ordino pareigūnai, daugiau kaip 200 brolių riterių ir tūkstančiai karių. Vyrų ir žirgų kūnai, suversti vienas ant kito į kruviną aplūžusių galūnių kaugę, buvo palaidoti ten, kur krito. Po kelerių metų ordinas užsakys koplyčią, pastatys lygiai ten, kur žuvo didysis magistras. Šio pastato liekanas ir maždaug 300 vyrų kaulus vėliau atras archeologai[25].

Europos mūšių istorijoje Tanenbergas ryškus, bet jo reikšmė buvo labiau simbolinė. Ordinas nusilpo, bet nebuvo sunaikintas. Dėl korporatyvinės struktūros greitai išrinktas naujas didysis magistras, šis vaidmuo, įvertinant indėlį į Marienburgo gynybą, atiteks Heinrichui von Plauenui. Lenkų ir lietuvių kariauna nužygiavo į ordino būstinę, atvyko liepos

25 d., bet paaiškėjo, kad didelė dalis miesto į pietus nuo pilies tyčia sugriauta, nepaliekant jiems kur prisiglausti. Jie sustatė aplink pilį patrankas ir pradėjo ją bombarduoti, apgadino daug bokštų ir pastatų. Slenkant savaitėms, pilies gynėjai pradėjo veiksmingai rengti kontratakas, puldinėdami artilerijos įgulą. Senkant atsargoms, abi pusės silpo. Išgirdę, kad atvyksta pastiprinimas iš Livonijos, lenkų ir lietuvių vadai ėmė trauktis, Vytautas pirmasis. Pagaliau rugsėjo 19 d. Jogaila įsakė nutraukti apsiaustį, nors jei būtų atsilaikę dar porą savaičių, gynėjai būtų likę be maisto. Tuomet ordinas atsiėmė daugumą užimtų pilių, bet spalio 10 d. lenkų ir lietuvių kariauna jį vėl nugalėjo prie Koronovo. Galiausiai abi pusės susiderėjo ir 1411 m. vasarį Torunėje pasirašė taikos sutartį. Ordinas sutiko atsitraukti iš Žemaitijos iki Vytauto ir Jogailos gyvos galvos, grąžinti Lenkijai Dobrynės žemę ir sumokėti milžinišką sumą reparacijų – 6 milijonus Prahos grašių. Kiekvienoje monetoje buvo 3,5 g sidabro, tokio lydinio vertė šiandien siektų apie 12,6 milijono dolerių.

Ordino laimei, mokėti reikėjo dalimis, tačiau lėšas tai paveikė gniuždomai. Kai kurie Baltijos regiono komtūrijų ir Europos balijų pajamų šaltiniai taip pat menko, o mėgindami sušvelninti pinigines problemas, didieji magistrai nusprendė nuvertinti savo valiutą, sumažinę sidabro kiekį monetose. Po to įvesti nemėgstami mokesčiai, ir prasidėjo infliacija, tad santykiai su valdiniais apsunko. Negana to, broliją kamavo ir naujokų stygius. Apskritai susidomėjimas religiniu gyvenimu organizacijoje buvo sumenkęs, ir ji ėmė apsileisti. XV a. pradžioje Prūsijoje buvo apie 700 brolių riterių, brolių ginklanešių ir brolių kunigų, o Livonijoje – apie 250. Tanenbergas buvo

didelis smūgis esamiems nariams, ir 1437 m. Prūsijoje jų liko mažiau negu 400. 1525 m. brolių liko vos 55. Tas pats nutiko ir Livonijoje bei ordino balijose imperijoje, kur XV a. pabaigoje narių sumažėjo dviem trečdaliais. Tai reiškė, kad ordino pilių įgulą vis dažniau turėdavo sudaryti samdiniai, o ištekliams menkstant, darėsi sunkiau išlaikyti ir juos[26].

Skaudus klausimas ordinui liko Žemaitijos kontrolė, o lenkų ir lietuvių kariauna vėl nusiaubė Prūsiją, ir 1414 m. spalį pasirašytos dar vienos paliaubos. Tais metais pamėginta pagaliau išspręsti konfliktą Konstanco susirinkime. Tai buvo vienas esminių Bažnyčios istorijos įvykių, nes katalikų tikėjimo galva vėl tapo vienas popiežius, ir baigėsi schizma, kurios metu į Šv. Petro sostą pretendavo daug kandidatų. Susirinkime taip pat pasmerktas Johno Wycliffe'o (po mirties) ir Bohemijos reformato Jano Huso mokymas kaip eretiškas. Kartu su rėmėju Jeronimu Prahiškiu Husas sudegintas, dėl to Bohemijoje kilo „husitų karai", daugelio laikomi pradžia grandininės reakcijos, privedusios prie Reformacijos. Dar buvo konflikto tarp Lenkijos bei Lietuvos ir ordino klausimas. Abiejų pusių atstovai išdėstė savo argumentus, kaltindami vieni kitus. Lenkų delegacijai vadovavęs teisininkas Pawełas Włodkowicas išsamiai pristatė bylą prieš ordiną, prie kurios pridėtas pagonių tautų teisių gynimas ir priekaištas dėl priverstinio atvertimo į krikščionybę, ir teigė, kad tai nemoralu ir neteisėta. Jo argumentas, kurio ištrauka cituojama šio skyriaus pradžioje, padėjo pakreipti debatų dėl prievartos religijos reikaluose toną ir paklojo pamatą vėlesnėms diskusijoms apie toleranciją. Ordinas, teigė jis, verčiau eitų ginti krikščioniškojo pasaulio nuo mongolų ir turkų. Kita vertus, ordino rėmėjai,

ypač karalius (o vėliau imperatorius) Zigmantas, pripažino, kad brolijos vaidmuo Prūsijoje, ginant krikščioniškąjį pasaulį, teisėtas. Abi pusės toliau svaidysis tokiais argumentais dar kelis dešimtmečius[27]. Galiausiai atsakomybė atversti Žemaitiją perleista Lenkijai ir Lietuvai. 1417 m. įsteigus Žemaitijos vyskupiją, dabar jau visa Didžioji Kunigaikštystė Bažnyčios akimis buvo katalikiška.

Ties Prūsijos pasieniu susirėmimų vykdavo ir toliau, lenkų ir lietuvių pajėgos puolė ordino žemes per trumpą konfliktą 1422 m. Ant Melno ežero kranto sudaryta sutartis, kuria darsyk patvirtinta lietuvių valdžia Žemaitijoje ir nustatyta rytinė ordino Prūsijos žemių siena, pagrindine demarkacine linija tapo Luko upė[28]. Tuo pagaliau baigėsi karas tarp ordino ir Lietuvos, ir brolija atsisakė ankstesnių kaltinimų melagingai atsivertus, bet ėmė kartoti, kad Didžiojoje Kunigaikštystėje schizmatikų daugiau negu katalikų[29]. Sudarius taiką, karalius Zigmantas ragino broliją labiau įsitraukti į gynybą nuo osmanų Vengrijos rytuose, bet 1430 m. mirus Vytautui vėl pasitaikė proga įvaryti pleištą į Lenkijos ir Lietuvos uniją. Jo įpėdinis Švitrigaila siekė Lietuvos nepriklausomybės, o kai Jogaila pasiuntė dalinius į Lietuvą, kad jam pasipriešintų, ordinas atskubėjo Švitrigailai į pagalbą, puolęs ir sudeginęs Lenkijos miestą Inovroclavą. Bet kai Jogaila ir Švitrigaila sudarė paliaubas, ordinas liko izoliuotas ir dar kartą pralaimėjo prie *Dąbki*. Trumpam stojo taika, atnaujintos diplomatinės pastangos, o po metų lenkai sudarė sąjungą su husitais.

Husitų ir katalikų konfliktas buvo virtęs religiniu karu, ir popiežius kvietė į kryžiaus žygius prieš juos. Husitai savo ruoštu irgi perėmė kankinystės mūšio lauke idėją. Prieš

kryžininkų kariaunas jie ne sykį laimėjo, tada ėmė plėšti priešų teritorijas. Kadangi ordinas rėmė karą prieš husitus, šie tapo natūraliais lenkų šalininkais, nors Lenkijos Bažnyčia aršiai priešinosi jų reformistinei ideologijai. 1433 m. lenkų ir husitų pajėgos įsiveržė į ordino žemes Pomerelijoje ir Naujojoje markoje, užėmė *Dirschau* (lenkiškai *Tczew*) miestą, bet Dancigo užimti nepajėgė. Ordinas vėl prašė taikos. Kai prasidėjo karas tarp Švitrigailos ir Vytauto brolio Žygimanto Kęstutaičio, ordino broliai Livonijoje suteikė karinę paramą. Žygimantas 1435 m. rugsėjo 1 d. triumfavo Ukmergės (dar vadinamos *Vilkomir*) mūšyje, ir brolija buvo priversta gruodį sėsti prie derybų stalo. Dabar ordinas prisiekė daugiau nesikišti į lietuvių reikalus, o suteikti reikšmingą paramą Vengrijoje jam trūko išteklių. Ordino taip pat laukė nemalonumai tarp jo paties valdinių Prūsijoje.

XV a. pradžioje miestų biurgeriai ir kilmingieji Prūsijoje tapo įtakingomis socialinėmis grupėmis, savarankiškomis politinėmis ir ekonominėmis veikėjomis, kurias istorikai vadina luomais (vokiškai *Landstände*)[30]. Ordinui pakėlus mokesčius ir įvedus prekybos apribojimus, siekiant atkurti išsekusius finansus, ėmė bręsti nepasitenkinimas, ypač stipriausiuose miestuose. Kariniai pralaimėjimai vienas po kito silpnino ordino kontrolę, dėl to Kulmo žemės ir stambiųjų Prūsijos miestų kilmingieji 1440 m. vasarį išdrąsėję įkūrė Prūsijos konfederaciją. Jos tikslas buvo apriboti ordino valdžią ir atgauti ekonominę autonomiją. Kai ordino didysis magistras dėl konfederacijos teisėtumo kreipėsi į imperijos teismą (kuris ją pripažino neteisėta), jos nariai ėmė slapta rengti sąmokslą prieš ordiną, remiami Lenkijos. 1454 m. vasario 4 d. konfederacijos nariai atsižadėjo ištikimybės ordinui, ir jų kariaunos puolė

jo pilis Torunėje, Graudence ir Elbinge. Įgulos greitai pasidavė, o pilys tada susprogdintos paraku. Maištas kilo ir kituose miestuose – Restenburge biurgeriai paskandino ordino drabužininką. Konfederacijos pasiuntiniai šiltai sutikti Lenkijos dvare Krokuvoje, o kovo 6 d. Kazimieras IV Jogailaitis, pradėdamas karą prieš ordiną, paskelbė, kad visa Prūsija priklauso Lenkijos karalystei.

Taip prasidėjo Trylikametis karas, paženklintas daugybės konfliktų ir trumpalaikių paliaubų. Kai kurie miestai užpulti daug sykių: pavyzdžiui, Frauenburgas, kuriame Varmės kapitula paskelbė ištikimybę Lenkijos karaliui, ordino kariaunos pultas 1454 m., lenkų pajėgų atsiimtas 1455 m., paskui ordino vėl pultas 1456, 1461 ir 1462 m. Ordino pergales jo kronikininkai priskirdavo dieviškam įsikišimui, dažnai susijusiam su Švč. Mergele Marija, – įrodinėdami, kad organizacija tebeturi dangiškąjį mandatą[31]. Galiausiai nuolat pralaimintis, nuo prastai apmokamų samdinių priklausomas ordinas prarado savo brangiąją būstinę Marienburgą. Didžiąją pilį iš samdinių įgulos nusipirko Dancigo miestas, o tada ją perleido Lenkijos karaliui, kuris triumfuodamas ten įjojo 1457 m. birželio 8 d. Didysis magistras buvo priverstas sostą perkelti į Kionigsbergą, toli nuo fronto linijos. Tačiau Marienburgo miestas kapituliuoti atsisakė, ir lenkai pradėjo ilgą apsiaustį. 1460 m. kovą prie jį apsiautusių lenkų prisidėjo Dancigo kariauna, ir po kelių mėnesių miestas pasidavė. Nepaklususiam Marienburgo burmistrui įvykdyta mirties bausmė, o Dancigo vaidmuo, užimant miestą, po dviejų dešimtmečių įamžintas apsiausties paveiksle, pakabintame jo Artūro rūmuose. Paveikslas nufotografuotas, o 1945 m. prarastas, tai seniausias žinomas pilies ir miesto atvaizdas.

1466 m. ordinas perleido Prūsijos vakarų teritorijas Lenkijos karūnai ir nuo šiol dar šešis dešimtmečius valdys tik rytinę savo žemių pusę (apytikriai sutampančią su vėlesne Rytprūsių teritorija). Didysis magistras privalėjo prisiekti ištikimybę kiekvienam Lenkijos monarchui, o paprašytas – teikti karinę paramą. Perleistosios vakarinės teritorijos imtos vadinti Karališkąja Prūsija, Lenkijos karalystėje joms suteikta tam tikra autonomija. Tuo metu Prūsijos rytuose ordino vadovybė ėmė skatinti naują imigracijos bangą, kad įsavintų retai apgyventas teritorijas, kuriose vyravo miškai ir ežerai. Prūsų žemių Galindos ir Bartos apgyvendinimas jau buvo prasidėjęs XIV a., bet po 1466 m. daug lenkų naujakurių iš kaimyninės Mazovijos steigė naujus kaimus, malūnus, liejyklas bei statė parapijų bažnyčias. Čia jie susidūrė su vokiečiais ir čiabuviais prūsais, apsigyveno greta jų, ir iškilo nauja hibridinė kultūra – mozūrų. Dėl to atsirado naujas lenkų kalbos dialektas, kuriam būdingi vokiški ir senprūsių žodžiai.

Ordino vadovybė siekė atnaujinti organizacijos tikslą ir atgaivinti jos dvasingumą, bet veltui. Didžiuoju magistru 1498 m. rugsėjį išrinktas Friedrichas, jaunesnysis Saksonijos kunigaikščio sūnus, valdė taip, lyg šeimininkautų pasaulietiniame kunigaikščio dvare[32]. Viską pakeis jo įpėdinis Albertas, trečiasis Brandenburgo-Ansbacho markgrafo sūnus iš galingos Hohenzollernų giminės šalutinės šakos. Išrinktas 1511 m., būdamas dvidešimt vienų, jis tapo jauniausiu, ėjusiu šias pareigas, išlaikė pasaulietinį pirmtako valdžios stilių ir atsisakė pripažinti Lenkijos viršenybę. Po aštuonerių metų Albertas pagaliau pareikalavo grąžinti 1466 m. prarastas teritorijas, dėl to vėl prasidėjo karas su Lenkija. Tų metų gruodį ordino pajėgos puolė Varmę, ir prasidėjo keturiolika mėnesių užsitęsęs

konfliktas. Nors sutelkė nemenką samdinių kariauną, Albertui nepavyko užimti svarbiausių miestų, o kai į Vengriją įsiveržė osmanų pajėgos, imperatorius Karolis V pareikalavo nutraukti karą, ir 1521 m. balandžio 5 d. sudarytos paliaubos.

Laikinai liovusis smurtui, Albertas ėmė ieškoti naujų sąjungininkų prieš Lenkiją ir Lietuvą ir susidūrė su svarbiausiomis Reformacijos figūromis[33]. 1522 m. jis nuvyko į Vitenbergą susitikti su Martinu Lutheriu. Šis prieštaravo pačiai kryžiaus žygių idėjai ir galiausiai įtikino Albertą sekuliarizuoti ordino teritorijas Prūsijoje bei nutraukti ryšius su Katalikų Bažnyčia. 1523 m. kovą Lutheris paskelbė atvirą laišką ordino vadovybei, ragindamas atsisakyti celibato ir tapti tikru riterių ordinu. Lutherio bendražygiai lankėsi Kionigsberge, kur jų pamokslai labai paveikė Sembos vyskupą, šis priėmė reformų idėjas ir padėjo Albertui organizuoti liuteronų pamokslus visose savo žemėse. 1525 m. balandžio 8 d. Krokuvoje Albertas pasirašė su Lenkijos karaliumi Žygimantu taikos sutartį, prisiekė ištikimybę ir simboliškai atidavė savo pareigūno drabužį, užbaigęs įsisenėjusį jų konfliktą. Naujasis kunigaikštis atsisakė ištikimybės popiežiui, netrukus taip pat pasielgė ir dauguma likusių Prūsijos brolių. Rytų Prūsija tapo Lenkijos karūnos vasaline valstybe, pasaulietiškai valdoma Hohenzollernų. Žygimantas nereikalavo, kad ordino teritorija būtų paversta pasaulietine kunigaikštyste: taip nusprendė pats Albertas. Lenkijos karalius baiminosi liuteronybės plitimo savo valdose ir vylėsi, kad bus lengviau sugrąžinti Prūsiją į katalikybę, jei ji bus Lenkijos feodas. Reikšminga, kad Sembos vyskupas savo pasaulietinę valdžią vyskupijoje perleido kunigaikščiui pagal liuteronišką požiūrį į valstybės galią; po dvejų metų jo pavyzdžiu paseks ir Pomezanijos vyskupija.

Rytų Prūsijos bažnyčia pertvarkyta, ir miestuose sparčiai plito liuteronybė, bet kaimo vietoves ji pasiekė lėtai, ypač palei Lenkijos ir Lietuvos pasienį, kur suintensyvėjo migracija[34]. Vis dėlto plisdama ji prisidėjo prie dar didesnės senprūsių populiacijos likučių germanizacijos. Kaip ir kitose protestantiškose valstybėse, iš bažnyčių pašalinti katalikiški elementai, kalkėmis užbaltintos freskos, naikintos religinės skulptūros. Kunigaikščio dvaras Kionigsberge tapo menų ir mokslų židiniu, ir 1544 m. ten įkurtas universitetas. Nors ribojosi su katalikiškomis Lenkijos ir Lietuvos teritorijomis, nesama duomenų apie kokius nors reikšmingus liuteronų ir katalikų religinius konfliktus, nors vėliau atvyko Kontrreformaciją vykdantys jėzuitai, remiami Lenkijos ir Lietuvos valdovų[35]. Teritorinę ordino administraciją pakeitė naujas suskirstymas, o jo pilims suteikta nauja paskirtis, mat jos nebebuvo korporatyvinės valdžios centrai. Prūsijos kunigaikštystės monetų sistemą stengtasi sujungti su Lenkijos ir Karališkosios Prūsijos, tad 1530 m. birželį ordino monetos paskelbtos negaliojančiomis[36]. Visoje kunigaikštystėje juodąjį kryžių pakeitė juodas erelis su aukso karūna ir raide „S“ (reiškiančia Zigmundą), simbolizuojantis ir ryšius su Šventąja Romos imperija, ir ištikimybę Lenkijos karūnai. Tai buvo eros pabaiga.

SENOSIOS LIVONIJOS GALAS

XIV a. pabaigoje ir XV a. Vokiečių ordinas Livonijoje skelbėsi esąs vienintelis, pajėgiantis apginti krikščioniškąjį pasaulį nuo schizmatiškos Rusios grėsmės. Kaip matėme anksčiau, panašiai teigė ir skandinavų valdovai. Tačiau Livonijoje ordinas

tuo teisino nuolatinius mėginimus tapti dominuojančia regiono galybe. 1392 m. laiške popiežiui Livonijos magistras gynė ordino kariaunos įvykdytą Rygos vyskupijos okupaciją, nes arkivyskupas ir kapitula susidėję su pagonimis, Rusia, netikėliais ir kitais ordino priešais, tad brolija veikusi taip, kaip buvę geriausia katalikiškai Livonijai. Panašiais kaltinimais apipiltas ir Dorpato vyskupas, o ordinas ne sykį stengėsi pasiskelbti vyskupijos „gynėju“, taip pat minėdamas, kad katalikams reikia vienytis prieš Rusią[37]. Įtampa su vyskupijomis dar labiau išaugo 1428 m., kai ordino Grobino fogtas sulaikė delegaciją, vykstančią į Romą skųstis brolija tiesiogiai popiežiui. Delegatai apiplėšti, išrengti ir nužudyti. Fogtas spruko ir buvo pasmerktas, bet slapta kai kurie įtakingi ordino nariai jį gynė ir rėmė finansiškai[38].

Livonijos ordinas rūpinosi saviškiais, bet jo gretų viršūnėlėse nuolat virė kova dėl valdžios tarp dviejų frakcijų – reiniečių (tarp kurių buvo olandas ordino krašto komtūras iš Utrechto) ir vestfalų (kilusių iš dabartinės Vokietijos šiaurės vakarų). Reiniečiai, pirmuosius tris XV a. dešimtmečius dominavę valdžioje, rėmė *status quo*, o vestfalai siekė daugiau nepriklausomybės. Livonijoje, kaip ir Prūsijoje, smarkiai sumažėjo ordino narių. Jų skaičiui dar labiau sumenkus per maro protrūkį 1433 m., magistras Cissė van den Rutenbergas pradėjo kviesti naujokus iš ordino Utrechto balijos, ir 1435 m. jau šeštadalis Livonijos brolių buvo olandai[39]. Įvykęs anksčiau minėtasis Ukmergės mūšis buvo katastrofa reiniečiams. Žuvo Livonijos magistras ir daug svarbiausių jo pareigūnų. Daugeliu atžvilgių tai buvo Livonijos brolių „Tanenbergas“, prisidėjęs prie ordino pažado daugiau nesikišti į Lietuvos reikalus. Taip pat tai reiškė, kad pirmenybė dabar teks vestfalams, galiausiai

vienas iš jų paskirtas ir naujuoju magistru. Jie kreips ordiną Livonijoje vis didesnės autonomijos nuo Prūsijos link.

Mūšis buvo reikšmingas posūkis Livonijos galios dinamikoje. Brolija nebegalėjo kaip kadaise dominuoti regione nei politiniu, nei kariniu požiūriu. Ėmė ryškėti naujos politinės struktūros poreikis, tad ordinas kartu su kitomis teritorinėmis Livonijos galybėmis, įskaitant visas vyskupijas ir svarbiausius miestus, sukūrė Livonijos konfederaciją. Kaip ir Prūsijoje, Livonijoje ordinui teko vis dažniau daugelyje pilių įkurdinti samdinių įgulą. Tai savo ruožtu kėlė grėsmę regiono saugumui, tad konfederacija turėjo būti abipusės gynybos sandoris prieš visus išorinius priešus. Taip pat konfederacija siekė pertvarkyti Livonijos galios pusiausvyrą, užtikrinti, kad regione negalėtų dominuoti jokia viena grupė. Buvo sukurtas *Landtag*, arba regioninis seimas, kuriame atstovauta įvairioms politinėms grupėms, suskirstytoms „luomais“, ir ordinas iš esmės buvo priverstas dalytis valdžia ir su pasaulietine, ir su bažnytine vyresnybe[40]. Livonijoje jau buvo pradėjusi kurtis dvarų sistema, pirma vyskupų žemėse, bet galiausiai ir ordino komtūrijose, ir XV a. kryžininkų ir vokiečių imigrantų palikuonių dvarų buvo daugiau negu čiabuvių vasalų, tad jie tapo stipresne politine jėga[41]. Galiausiai Livonijos vyskupai ir ordinas toliau grumsis dėl galios pasiskirstymo konfederacijoje, ir įtampa retsykiais prasiverš ginkluotu konfliktu. Valdant Walteriui von Plettenbergui, dėl nuolatinės asamblėjos šaukimo *Landtag* pamažu virto nuolatiniu forumu Livonijos vidaus ir išorės politikai aptarti. XVI a. pirmaisiais dešimtmečiais tai pagaliau išaugs į nuolatinę asamblėją.

Tuo metu ordinas, kaip nuo seno, ir toliau nesutarė su Rygos biurgeriais, o XV a. devintajame dešimtmetyje tai virto

atviru konfliktu, ir abi pusės stojo į mūšį. Prisiminti įprasti pasiteisinimai. Livonijos magistras pareiškė, kad jei ordinui atitektų pasaulietinė valdžia Rygos arkivyskupijoje, jis geriau sugebėtų apginti Livoniją nuo Rusios. Regis, ordino propaganda niekas nepatikėjo. 1485 m. Rygos kariauna nugalėjo ordiną, bet po šešerių metų jie apsikeitė vietomis, ir Plettenbergo – tuomet veikusio kaip Livonijos maršalas – vadovaujama ordino kariauna triumfavo. 1491 m. kovo 31 d. abi pusės Volmare (*Wolmar*) sudarė ilgalaikę sutartį. Apskritai Livonijos broliai lengvai išsisuko. Ryga buvo vienintelis miestas, iš tikrųjų pamėginęs nusimesti jų valdžią, net jei Revalis pasirodė esąs sudėtingas politinis partneris, ir nesusidarė joks Prūsijos konfederacijos atitikmuo, nebuvo koordinuojamų sukilimų. Beveik neabejotinai taip susiklostė dėl to, kad ekonominė padėtis Livonijoje buvo ne tokia drastiška (nors ten ordinas irgi buvo nuvertinęs monetas), bet ir dėl to, kad galios pusiausvyra nuo kryžiaus žygių laikų priklausė nuo konsensuso, XV a. kartoto įvairiomis regiono galybių sutartimis[42]. Kartu Livonijos teritorinis suskirstymas apribojo vientisos miestų ir kilmingųjų sąjungos plėtrą, nes generalinės asamblėjos tapo derybų tarp skirtingų teritorijų atstovų, o ne solidarumo vieta[43]. Vieningos valstybės nebuvimas galiausiai bus mirtinas.

Paskui Livonijoje šaknis suleido Reformacija, pirma Rygoje ir Kurše, o paskui ir kituose didžiuosiuose miestuose[44]. Ordino viduje susidomėjimas liuteronybe augo pamažu, prasidėjęs nuo Vindau (Ventspilis) komtūro Wilhelmo von der Baleno, tapusio pirmuoju aukšto rango nariu, prisijungusiu prie reformatorių. Nors jis pažeminus pareigas buvo perkeltas, apskritai reformistinės tendencijos buvo toleruojamos, nes vyraujančiai vestfalų frakcijai svarbiau buvo autonomija nuo

Prūsijos, o ne religinis susiskaldymas. Nors Plettenbergas buvo tvirtas katalikas, jo įpėdiniai noriau priėmė liuteronų idėjas ir skatino pamokslininkus Livonijoje. Po magistro Johano von der Reckės mirties 1551 m. ir imperatorius, ir ordino didysis magistras ieškojo katalikiškesnių pažiūrų vedlio, bet kitas magistras Heinrichas von Galenas rėmė liuteronybę ir net dalyvaudavo evangelikų pamaldose. Reformistinės idėjos nebuvo laikomos grėsme ordino vientisumui, nes atspindėjo jo raidą iš katalikiškos korporacijos į aristokratišką, riterinę organizaciją, priimančią įvairių religinių konfesijų atstovus[45].

XVI a. pradžioje, Jonui III nusiaubus Naugardą ir uždarius Hanzos kontorą (prekybos punktą), įtampa tarp Livonijos ir Maskvos pasiekė aukščiausią tašką. Tuomet prasidėjo Plettenbergo karas ir paliaubos, atnešusios dešimtmečius taikos, kol į sostą žengė Jonas IV Žiaurusis. Tapęs pirmuoju Maskvos suvienytos Rusijos caru, Jonas nekantravo užsitikrinti prieigą prie Baltijos jūros prekybos tikslais ir siekdamas didinti Rusijos įtaką regione. Politiškai susiskaldžius, ekonomiškai nusilpusi, kariniu atžvilgiu pasenusi Livonija buvo lengvas taikinys. Nutraukta Livonijos duokle rusams pasinaudota kaip pretekstu pradėti karą. 1558 m. sausį Jono kariauna netrukus užvaldė didelę dalį regiono, nugalėjusi konfederacijos pajėgas. Karas virto didesniu konfliktu, įsitraukus Lenkijai ir Lietuvai, Švedijai ir Danijai-Norvegijai, kiekviena siekė užsitikrinti savo įtaką Livonijoje ir nutraukti Rusijos ekspansiją.

Karas siaubingai nualino Livonijos gyventojus, sugriauta daug miestų ir kaimų. Vėlesniuose audituose vardijama daug tuščių sodybų, nes nuo smurto iš karo niokojamų sričių daug žmonių spruko, didelė dalis gyventojų liko be namų. Pabėgėliai dažnai kraustydavosi ten, kur saugiau, įskaitant Lenkiją ir

Lietuvą, taip pat į beveik nepaliestas Livonijos dalis, pavyzdžiui, Saremą. Konflikto suirutė sukėlė badą ir ligų protrūkius, o naikinama ir apleista dirbama žemė bei žlugusi vietos ekonomika apsunkino žmonių galimybę pramisti. Tačiau ilgalaikiai padariniai – su trenksmu žlugusi senoji politinė tvarka. Gotthardas Kettleris, iškilęs Livonijos ordino gretose iki Felino (*Fellin*) komtūro, privertė Livonijos magistrą atsistatydinti ir užėmė jo vietą, vildamasis Lenkijos ir Lietuvos karinės paramos prieš Maskvą. Estijos šiaurė pasidavė Švedijai, ir Kettleriui – dabar taip pat atsivertusiam į liuteronybę – atrodė, kad vienintelis būdas pačiam išsaugoti valdžią yra formaliai sudaryti sąjungą su Lenkija[46]. 1561 m. jis pradėjo derybas su Lenkijos karaliumi, o šis sutiko, kad pietinėse ordino žemėse Livonijoje būtų įkurta Kuršo ir Žiemgalos kunigaikštystė. Tuomet senieji ordino vasalai prisiekė ištikimybę naujajam kunigaikščiui, patvirtindami naują politinę tvarką. Kettleris vėliau kvies į savo žemes garsius liuteronus ir įsakys versti į latvių kalbą konfesinius tekstus. Tai prisidėjo prie jos, kaip rašytinės kalbos, statuso ir paklojo latvių literatūros pamatus[47].

Karui pasibaigus, Dorpato, Kuršo, Saremos-Lenemos ir Rygos vyskupijos supasaulietintos, o jų teritorijas išsidalijo naujosios galybės. Lenkijos ir Lietuvos Respublika, valdoma karaliaus Stepono Batoro, pradėjo sėkmingas karines kampanijas prieš Rusiją ir pamažu perėmė Livonijos teritoriją. Karas baigėsi Rusijos ir Lenkijos-Lietuvos bei Rusijos ir Švedijos sutartimis. Rusija priversta atsisakyti pretenzijų į Livoniją, ir kontrolę regione įtvirtino Lenkija-Lietuva ir Švedija. Nepaisant to, šiuo karu prasidėjo ilgalaikės Rusijos pastangos įgyti įtaką Baltijos regione ir perkeitė Šiaurės Europos jėgų pusiausvyrą.

KRYŽININKŲ PASAULIO ŠIAURĖJE GALAS

Paskutinis kryžiaus žygis Šiaurėje buvo Kalmaro unijos monarcho Kristijono II mėginimas vėl užkariauti Grenlandiją. Ankstesniais dešimtmečiais norvegų kolonijos Grenlandijoje buvo apleistos, ir kryžiaus žygiais nusitaikyta į čiabuvius inuitus, kurie Bažnyčios požiūriu buvo laukiniai pagonys. 1514 m. popiežius išleido kryžiaus žygio bulę, siūlančią indulgencijas visiems kampanijos dalyviams, bet dusyk nepavykus pradėti žygio, plano galiausiai atsisakyta[48]. Po kelerių metų per Šiaurės Europą nusirito Reformacija, ir pamažu Skandinavijos karalystės, Prūsija ir Livonija – šimtus metų laikytos katalikiškos krikščionybės paribiu – priėmė liuteronybę. Protestantai atmetė popiežiaus teisę skelbti karą, taip pat indulgencijų vertę. Pawełło Włodkowico argumentai, pabrėžę nekrikščionių teises ir abejonę teisiniu priverstinio atvertimo pagrįstumu, reformatams skambėjo įtikimai. Kai Vokiečių ordino Livonijoje brolija 1561 m. nusivilko vienuolių abitus, buvo galutinai nutraukti bet kokie ryšiai su Baltijos regiono kryžininkų sąjūdžiu. Vis dėlto protestantiškoje mintyje liko „teisingo karo“ idėja, ypač konfliktuose su katalikiškomis valstybėmis[49].

Šiaurinėse Šventosios Romos imperijos provincijose liuteronybė sparčiai plito, ir XVI a. viduryje ją priėmė Pomeranijos ir Meklenburgo kunigaikštystės, kuriose abiejose tebegyveno nemažai vendų. Nors Suomijoje ir Livonijoje dėl Reformacijos paskelbti pirmieji tekstai čiabuvių kalbomis, norint pasiekti platesnę populiaciją, čia ji paspartino vendų germanizaciją. Vendų gyvenamose srityse protestantų dvasininkai ėmė išstumti katalikų kunigus, dažniau vartodami vokiečių kalbą. Šiek tiek mėginta versti į vendų kalbą religinę medžiagą,

bet kadangi protestantų bažnyčiose skatinta Biblija ir giesmės vokiškai, vendų kalba nyko, nors, protestantams sutelkus dėmesį į švietimą, raštingumo lygis paaugo. Todėl vendai, ir taip buvę mažuma daugiausia vokiškai kalbančioje visuomenėje, XVI a. dar labiau kultūriškai marginalizuoti. Priešingai, protestantų dvasininkų pastangomis Baltijos regiono rytuose radosi rašytinė latvių, estų, lietuvių ir suomių literatūra – vėlesnio šių kraštų tautinio atgimimo pamatas.

Katalikų Bažnyčia viso to nepriėmė nuolankiai. Remiama Habsburgų dinastijos, ji ėmėsi visa jėga kovoti su Reformacija, pradėjusi Kontrreformaciją. Dėl to iškilo baroko menas ir architektūra, skirta išreikšti katalikų tikėjimo šlovei ir galybei bei įkvėpti tikinčiuosius didingesnėmis dangaus vizijomis. Iškilo ir nauji religiniai ordinai, atliksiantys lemiamą vaidmenį, atgaivinant katalikišką dvasingumą, garsiausi jų – jėzuitai. Šiaurėje jie ypač aktyviai veikė Lenkijos ir Lietuvos teritorijose, kurios tapo pagrindiniu Kontrreformacijos centru Baltijos regione. Čia Katalikų Bažnyčia kovojo ne vien su protestantizmu, bet ir su tuo, ką laikė užsilikusiais čiabuvių pagonybės pėdsakais. Tam ypač daug dėmesio skirta Livonijos pietuose, kur jėzuitai aktyviai skatino katalikybę ir laimėdavo atsivertėlių iš liuteronybės, ir nors miestuose, kaip Ryga, šio to pasiekta, dauguma jų gyventojų liko protestantai.

Kontrreformaciją nutraukė tai, kad Livoniją iš Abiejų Tautų Respublikos paveržė Švedija. Valdant karaliui Gustavui Adolfui (karaliavusiam 1611–1632 m.), Švedija tapo stambia Europos politikos žaidėja, ypač dėl karinių pergalių Trisdešimtmečiame kare (1618–1648), kurio metu okupavo dalį Šventosios Romos imperijos, Karališkosios Prūsijos, Lenkijos ir Livonijos. Po to kilusiame konflikte – Didžiajame Šiaurės

kare – Švedija stojo prieš koaliciją, sudarytą Rusijos, Danijos-Norvegijos bei Lenkijos ir Lietuvos Respublikos. Karas 1721 m. baigėsi Ništato taika, kuria Rusija įgijo nemenkai teritorijų, tarp jų Estijos šiaurę, Livoniją ir dalį Suomijos. Švedija neteko stambios galybės padėties, o Rusija virto vyraujančia Šiaurės Europos jėga. O Prūsijos kunigaikštystė iš buvusios Lenkijos vasalinės valstybės tapo nauja, nepriklausoma karalyste. Dėl to imta naujai permąstyti praeitį, ir tai nulems, kaip bus iš naujo įsivaizduojami kryžiaus žygiai Baltijos regione.

Nuo juodojo iki Geležinio kryžiaus

12 skyrius

Protėvių vargai

Nauja kryžiaus žygių Baltijos regione samprata

Žmoniją nukrečia šiurpas pagalvojus, kiek čia pralieta kraujo per ilgus žiaurius karus, kurie senovės prūsus bemaž visiškai išnaikino, o kuršiai ir latviai atsidūrė vergijoje, kurios jungą iki šiol kenčia. Galbūt praeis dar šimtmečiai, kol jie nusimes šį jungą, ir kaip atpildas už visas tas niekšybes, kai iš romių tautų buvo atimta žemė ir laisvė, iš žmoniškumo joms bus grąžinta teisė gyventi naujos, geresnės laisvės sąlygomis.

Johann Gottfried Herder,
„Idėjos žmonijos istorijos filosofijai“, 1803[1]

IMPERATORIUS MARIENBURGE

1902 m. Marienburgo (lenkiškai *Malbork*) pilyje Vakarų Prūsijoje, buvusioje Vokiečių ordino būstinėje, nutiko neregėtas dalykas[2]. Oficialią *Kaisertag*, arba Imperatoriaus dieną, apsilankė Vokietijos imperatorius Vilhelmas II. Jis buvo asmeniškai susidomėjęs Marienburgo restauravimu, per savo valdymo laikotarpį pilyje lankėsi beveik keturiasdešimt kartų, paprastai dusyk per metus. Tris kartus tos viešnagės sutapo su prabangiomis ir labai politinėmis šventėmis, šlovinančiomis Vokietijos imperiją ir jo giminę Hohenzollernus, tarp kurių atstovų buvo ir paskutinis Vokiečių ordino Prūsijoje didysis

magistras. Vilhelmas kiekvieną sykį pasakydavo kalbą, girdamas Marienburgą kaip spindintį vokiečių civilizacijos simbolį. 1902 m. iškilmėse nueita dar toliau. Renginys uoliai planuotas dvejus metus, ta proga turėjo būti baigta du dešimtmečius trukusi aukštutinės pilies restauracija, kurią karūnavo Švenčiausiosios Mergelės bažnyčios konsekracija. Pilyje reikėjo įrengti patalpas ilgam sąrašui garbių svečių, tarp jų Vokietijos karališkajai šeimai, svarbiems kilmingiesiems ir imperatoriaus dvariškiams, taip pat Brandenburgo protestantiškajam Šv. Jono ordinui, kurio globėjai buvo Hohenzollernai, ir aukštiems katalikiškojo Vokiečių ordino, dabar įsikūrusio Vienoje, delegatams.

Iškilmės, kuriose rengtos įvairios procesijos, sakytos kalbos ir prabangiai puotauta, buvo suplanuotos 1901 m. rudenį, bet rugpjūtį mirus Vilhelmo motinai Viktorijai nukeltos į kitų metų birželio 5 d., ketvirtadienį, ir 6 d., penktadienį, ši data buvo Vakarų Prūsijos provincijos šventė. Sudėtingame scenarijuje Vilhelmo dvaro didybė susipynė su Viduramžių Vokiečių ordino atmintimi – visame pilies komplekse išstatyti vietinio 152-ojo pėstininkų dalinio kareiviai buvo aprengti ordino riteriais su visais koviniais reikmenimis, net grandiniais šarvais, šalmais, skydais, ietimis ir kalavijais. Pats Vilhelmas vilkės Brandenburgo hospitaljerų apsiaustu su plačia šermuonėlių apykakle ir bus su juoda skrybėle, papuošta balta plunksna. Pilį užliejo Vokietijos imperijos, Prūsijos karalystės, Vokiečių ordino vėliavos ir vienuolikos didžiųjų magistrų, Šv. Jono ordino ir garsiausio šventojo kryžininko – šv. Jurgio heraldiniai herbai. Net svečiams patiektų pusryčių valgiaraštis puošniai paženklintas abiejų sukarintų ordinų herbais bei Hohenzollernų ereliu, o fone – restauruota raudonų plytų pilis.

Švč. Mergelės bažnyčios pašventinimo pamaldose pamokslą sakė imperatoriaus dvaro pamokslininkas Ernstas Dryanderis, 1898 m. lydėjęs Vilhelmą ir jo žmoną Augustą Viktoriją į Jeruzalę, kur ne mažiau iškilmingai pašventinta liuteroniška Atpirkėjo bažnyčia. Dryanderis pabrėžė Marienburgo reikšmę Vokiečių ordino istorijai, o svarbiausia – vokiškai Prūsijos ateičiai, taip pat paminėjo ryšį su Šv. Jono ordinu, priminęs abiejų Viduramžių sukarintų ordinų bendrą praeitį. Vilhelmas buvo paskelbęs, kad bažnyčia tarnaus ir katalikams, ir protestantams, ženklindama religijų susitaikymą vokiečių vienybės vardu, ryškiai reprezentuojamą dalyvaujančių Brandenburgo hospitaljerų ir Vokiečių ordino. Tą vakarą prie gausaus puotos stalo imperatorius sakė kalbas, kuriose gyrė abu ordinus, primindamas Viduramžius ir vokiečių pasiekimus, kuriuos rodo Marienburgas, taip pat teigė, kad jis turėtų likti nuolatinis vokiečių ryžto simbolis. Paskui, kaip paprastai, jis prabilo apie Lenkijos keliamą grėsmę vokiškumui ir ragino vokiečių tautą ginti savo papročius. Puotoje dalyvavęs aukščiausio rango ordino narys baronas Antonas von Mauchenheimas, Austrijos kavalerijos generolas, viešai padėkojo imperatoriui už atstatytą Marienburgą ir pabrėžė, kad jis – vokiečių lojalumo simbolis. Vilhelmas II buvo spalvinga, karikatūriška figūra, tradiciškas autokratas, linkęs į diplomatinius liapsusus, nuolatos pašiepiamas oponentų ir vis labiau tolstąs nuo savo valdinių, bet jo kalbos provokacijos įsiutino lenkų spaudą ir šokiravo net kai kuriuos iš jo palydos.

Tačiau tokie sentimentai buvo būdingi ne jam vienam. Kaip ir Tanenbergo mūšio laukas, Marienburgo pilis, stiprėjant etninei įtampai, keliamai XIX a. politinių neramumų, buvo paversta nacionalistiniu simboliu. Valdant Vilhelmui, pilies

atstatymui vadovavo vienas didžiųjų architektūros restauracijos pirmeivių – Conradas Steinbrechtas. Darbą jis pradėjo, kylant Vokietijos imperijai, supergalybei, nukaltai „Geležinio kanclerio“ Bismarcko ir vadovaujamai neįveikiamos Prūsijos „Geležinės karalystės“[3]. Marienburgo pilyje Steinbrechtas stengėsi įamžinti paminklo, prilygstančio didžiosioms Viduramžių Europos tvirtovėms, istorinę dvasią. Civilizuojančios Vakarų Europos įtakos bastionas, apogėjų pasiekęs Vokietijos imperijoje, atspindėjo „Rytų“ užkariavimą ir sutramdymą. Tai Vilhelmas daugsyk minėjo kalbose.

Tačiau tai buvo naujas istorijos kūrinys, o jo radimasis – mito gimimo procesas, kai fragmentuoti Viduramžių užkariavimai ir migracijos sutelkti krūvon, kad taptų nauja suvienytos vokiečių nacijos istorija. Vokiečių kultūrinio pranašumo mintį atrėmė Prūsijos, Austrijos ir Rusijos valdomų lenkų nacionalistų kontrnaratyvas, kuriame pabrėžta istorinė pergalė prieš Vokiečių ordiną, tad ir prieš vokiečių civilizaciją. Tuo metu lietuviai, estai, latviai ir suomiai siekė nepriklausomybės nuo Rusijos kontrolės ir sukonstravo savo nacionalines istorijas. Mažesnės grupės, kaip mozūrai ir samiai, vėl patyrė spaudimą integruotis į naujai apibrėžtas tautines valstybes. Šiems supolitintiems naratyvams kryžiaus žygiai Baltijos regione buvo labai svarbūs, čia jie iš naujo pervaizduoti taip, kad sukurtų naują ir konkuruojančią istorinę atmintį.

NAUJA VIDURAMŽIŲ PRŪSIJOS SANTVARKA

1525 m. baigėsi beveik tris šimtmečius trukusi Vokiečių ordino valdžia Prūsijoje. Buvęs didysis magistras Albertas tapo ir

kunigaikštystės, ir savo paveldėtų Brandenburgo žemių valdovu, tokią politinę sąjungą formalizavo jo sūnus, o vėlesni Hohenzollernai paveldėjo. 1657 m. pagal sutartį su Lenkijos ir Lietuvos Respublika, tarpininkaujant Habsburgams, Brandenburgo kurfiurstams atiteko visas paveldimas Prūsijos suverenitetas. Dėl to kurfiurstas Friedrichas III 1700 m. įsidrąsins pasisiūlyti kandidatu į „Prūsijos karaliaus" postą. Remiamas imperatoriaus Leopoldo I, Friedrichas siekė karališkuoju titulu pasikelti prestižą; nors sulaukus popiežiaus, Vokiečių ordino (ir toliau pretendavusio į buvusių žemių Prūsijoje nuosavybę) ir Lenkijos parlamento pasipriešinimo Friedricho pretenzijoms prireikė rimtesnio pagrindo. Jis bus rastas Prūsijos praeityje, bet ne kryžiaus žygiuose[4]. Brandenburgo diplomatas Friedrichas Werneris senuose istoriniuose dokumentuose tariamai rado įrodymų, kad pagonišką Prūsiją valdė galingas ir išmintingas suverenus karalius vardu Videvutis. Hohenzollernams tokia mitologija labai patiko, ji ne tik patvirtino Friedricho pretenzijas į „atkurtą" Prūsijos sostą, bet ir praplėtė giminės teritorines pretenzijas iki senovės Prūsijos ribų. Nuo tada „Prūsijos karalyste" bus vadinamos visos Hohenzollernų žemės, įskaitant Brandenburgą.

Hohenzollernams palankūs mokslininkai tuomet sutelkė dėmesį į atskiros prūsiškos tapatybės idėją, kuri pabrėžtų laisvę, išmintį ir kilnumą, atskirą nuo visų vokiečiakalbių migrantų, kolonizavusių regioną po ordino užkariavimo; jų požiūriu, prastą šlovę Prūsijai atnešė užsieniečiai vokiečiai, o ne čiabuviai prūsai (vadinamieji *National-Preussen*). Todėl XVIII a. pradžioje naujai įkurta karalystė legitimuota, atmetus vergvaldišką ir tironišką vokiečių praeitį, bet pasinėrus į mitus apie laisvę mylinčią tautą, valdomą išmintingo ir teisingo valdovo.

Susitapatinęs su Videvučiu, Friedrichas nusimetė „svetimšalio“ Vokiečių ordino vergovės pančius. 1701 m. sausį Karaliaučiuje jis karūnuotas Prūsijos karaliumi Friedrichu I, o kartu įkurtas Juodojo erelio ordinas. Šis Hohenzollernų vadovaujamas riterių ordinas, kurio herbe vaizduoti juodi ereliai su aukso karūnomis, priklausė karališkajam ceremonialui. Karūnavimas įvyko kunigaikščio pilies bažnyčioje, išpuoštoje naujųjų riterių insignijomis.

Tuometinis Vokiečių ordino didysis magistras pfalcgrafas Franzas Ludwigas von Neuburgas 1703 m. užprotestavo Friedricho karūnaciją Regensburgo imperijos Reichstage. Į debatus įsitraukė ir lenkai Prūsijos istorikai, persigandę galimos Hohenzollernų monarchijos, pabrėždami Prūsijos istorijos fragmentiškumą bei Lenkijos ir Lietuvos Respublikos valdžios teisėtumą[5]. Tačiau iškilti naujajai Prūsijos karalystei tai nesutrukdė, XVIII a. viduryje ji tapo galingiausia Šventosios Romos imperijos valstybe, o per kelis pasidalijimus su Rusija ir Austrija prisijungė vis daugiau Abiejų Tautų Respublikos žemių. Kai Prancūzijos revoliucija visoje Europoje įkvėpė politines permainas, kaip galinga jėga ėmė ryškėti nacionalizmas. 1806 m. panaikinus Šventąją Romos imperiją, Napoleono nugalėtą Austerlice, kaip reakcija į prancūzų dominavimą sukilo vokiečių nacionalizmas, įskaitant ir siekį suvienyti susiskaldžiusias vokiečių valstybėles į tautinę valstybę. Lemiamą vaidmenį formuojant kultūrinį susivienijimo diskursą atliko romantiniai nacionalistai poetai, dailininkai ir mąstytojai, jie gręžėsi į Viduramžius, ieškodami esminių tikro vokiečio savybių – į laikus, kol Reformacija, Apšvieta ir prancūzų imperializmas dar nebuvo pridarę skaldančios žalos. Tuo metu įsigeista restauruoti Viduramžių pastatus, taip pat atsirado įkvėpimo

architektūriniam pirmykščių gotikinių stilių atgimimui, nors vyko sparti industrializacija ir augo miestai.

Prūsijoje medievistinis atgimimas daugiausia dėmesio skyrė Vokiečių ordino paveldui, mat jo istorinės žemės plytėjo rytinėse „Geležinės karalystės“ provincijose, įskaitant neseniai aneksuotas lenkiškosios Prūsijos teritorijas. Pirma reikšminga šio atgimimo akimirka buvo 1813 m. po lemtingo Leipcigo mūšio įsteigtas *Eisernes Kreuz*, arba Geležinis kryžius, Prūsijos karaliaus Frydricho Vilhelmo III ordinas su Napoleonu kovojusiems kareiviams[6]. Pirminis Karlo Friedricho Schinkelio dizainas buvo pagrįstas juoduoju ordino kryžiumi. Sąsaja tarp Geležinio kryžiaus ir Viduramžių vokiečių kryžininkų viešai tiesiai įvardyta netrukus po medalio įsteigimo, kai Maxas von Schenkendorfas pašlovino jį kaip atgimusį ordino ženklą ir dvasią eilėraštyje „Eisernes Kreuz“[7]. Kryžius greitai pasidarė ne vien karinis apdovanojimas. Keleri metai po medalio įsteigimo juo papildyta karalystės vėliava, o galiausiai – kitos karinės ir karališkosios vėliavos. Kai Vokietija susivienijo, juodasis kryžius platėjančiais galais buvo tapęs tokiu pat „Geležinės karalystės“ simboliu kaip juodasis erelis, todėl abu tapo pagrindiniais Vokietijos imperijos simboliais.

Eilėraštyje Schenkendorfas minėjo ir kitą įsimintiną Viduramžių ordino simbolį – Marienburgo pilį. Valdant pirmiesiems dviem Prūsijos karaliams, griūvančios ordino pilys vertintos menkai, o kai kurios net nesusimąsčius nugriautos. Marienburgo pilį Hohenzollernai įsigijo aneksavę lenkiškąją Prūsiją ir pavertė ją barakais – nugriovę ir perstatę daug statinio dalių, pritaikė ją modernioms karinėms reikmėms. Friedricho Gilly Marienburgo piešiniai po viešnagės 1794 m., o vėliau Friedricho Fricko raižiniai atkreipė visuomenės dėmesį į

pilį, o kartu ir į kitus ordino paminklus Prūsijoje. Kai Schenkendorfas užprotestavo planus griauti pilį, 1803 m. parašęs straipsnį Berlyno laikraščiui, karališkasis kabinetas po metų įsakė tvirtovės kompleksą išsaugoti. Aktyvi restauracija prasidėjo 1817 m., pirmiausia nuo vadinamosios Vidurinės pilies. Išvalyti didžiojo magistro rūmai ir didysis refektorijus, jų vidus puošniai įrengtas, įskaitant idealizuotus aštuonių didžiųjų magistrų ir dviejų Prūsijos magistrų portretus rūmų vasaros refektorijuje. Kartais praktiškumas pirmaudavo prieš konservaciją. Per išorinį pilies priešpilį nutiestas geležinkelis, ten įrengta traukinių stotis – ja vėliau naudosis nuolat lankęsis imperatorius Vilhelmas[8].

Svarbiausias restauracijos laikotarpis prasidėjo 1882 m., vadovaujant Conradui Steinbrechtui. Dailiame Tangermiundės mieste prie Elbės gimęs Conradas kovojo trumpame Prancūzijos ir Prūsijos kare 1870–1871 m., kuris baigėsi Vokietijos susivienijimu, o tada prisijungė prie vokiečių archeologų, kasinėjančių ir atstatinėjančių Olimpijos griuvėsius Graikijoje. Grįžęs jis pirmiausia ėmėsi restauruoti Viduramžių pastatus Torunėje, pirmojoje per XIII a. kryžiaus žygius įkurtoje miesto kolonijoje, kuri greitai išaugo į stambų Hanzos centrą. Padaręs įspūdį bendradarbiams, Steinbrechtas tapo Marienburgo restauravimo programos direktoriumi. 1922 m. Marienburgo statybos darbų vadovu taps jo kolega Bernhardas Schmidas, su Viduramžių Prūsijos architektūra supažindintas paties Steinbrechto brolio, Kolbergo mokytojo. Tuo metu pilis jau buvo atgavusi Viduramžių išvaizdą – bent tokią, kaip ją įsivaizdavo Steinbrechtas – nuardžius šimtmečius pakeitimų, atkūrus XIX a. pradžioje nugriautus elementus, atstačius kompleksą taip, kad dvelktų ordino laikų Marienburgo šlovės

dvasia. Darbo būta milžiniško, kad ir kaip žiūrėsi, jis nuveiktas įspūdingai[9].

Restauruoti Marienburgą Steinbrechtas ėmėsi metodiškai ir akademiškai, jis nuoširdžiai domėjosi konservacija kaip priemone įamžinti autentišką Viduramžių pastatų pobūdį. Jo restauracijos programa, kuria siekta atsukti laiką iki tada, kai pilis dar nebuvo atitekusi lenkams, išoriškai pabrėžė karinę architektūrą, o vidaus išvaizda, kai kur tikrai pastebimai išsilaikius puošybai, priminė įsivaizduojamą vokiečių riterių dvarą su šarvais ir ragų sietynais. Tam reikėjo visiškai pertvarkyti kompleksą, dėl to pirmą kartą buvo atliktas sistemingas architektūrinis ir archeologinis Marienburgo pilies tyrimas. Nors siekė autentiškumo, Steinbrechtas atkartojo nacionalistinę sąsają tarp Vokiečių ordino ir Prūsijos karalystės, pabrėždamas vokiečių karingumą, o ne vienuolystę. Mieste greta pilies pridygo gotikos atgimimo pastatų, jie statyti dar XX a. trečiajame dešimtmetyje. Kelias į Marienburgą taip pat gausiai išpuoštas keliais neogotikiniais tiltais per Vyslos užliejamą lygumą, skirtais naujajam geležinkeliui nuo Dancigo į Rytprūsius. Tų tiltų galai išpuošti Vokiečių ordino figūromis, tarp jų Hermanno von Salzos, atvedusio ordiną į Prūsiją, ir Alberto, paskutinio Prūsijos didžiojo magistro ir pirmojo kunigaikščio, Hohenzollernų karalių protėvio. Šitaip ordinas pateiktas kaip vokiečių civilizacijos Rytuose pirmtakas, sutramdęs čiabuvius prūsus. XIX a. istorikai taip pat ėmė rimčiau domėtis ordinu. Nuo 1827 iki 1839 m. Johannesas Voigtas išleido monumentalų devynių tomų veikalą apie ordino istoriją Prūsijoje, bet svarbiausias žingsnis žengtas paskutinį XIX a. dešimtmetį, kai išlikę rašytiniai šaltiniai imti kaupti

milžiniškoje *Preußisches Urkundenbuch* („Prūsijos dokumentų knygos“) serijoje, kurios pirmasis tomas išleistas Karaliaučiuje 1882 m.

Tačiau tai, kad Prūsiją užkariavo ir į savo religiją atvertė katalikai, nederėjo su *Kulturkampf* (kultūros karais), kurių metu XIX a. pabaigos protestantiškoje Prūsijoje valstybė rėmė smarkų priešiškumą katalikybei. Čia ordino ryšiai su kryžiaus žygiais ir pontifikatu buvo švelniai nutylimi, vietoje to minėtas bendras krikščioniškas paveldas. Ši tema vyravo vokiečių literatūroje apie Prūsijos užkariavimą. 1806 m. Zacharias Werneris, gimęs Karaliaučiuje, paskelbė romaną „Das Kreuz an der Ostsee“ („Kryžius prie Baltijos“), kuriame grožėtasi, kaip prūsai priėmė krikščionybę, o jie patys pavaizduoti primityvūs ir karingi. Vėlesni autoriai, pavyzdžiui, Franzas Lubojatzky, šią temą tęsė, bet sutelkė dėmesį į Herkų Mantą, nelaimingąjį 1260 m. prūsų sukilimo vadą[10]. Čiabuviai prūsai čia vaizduojami kaip narsūs kovotojai už laisvę, o ordino broliai – pamaldūs krikščionys vokiečiai, kurių užkariavimas pateikiamas kaip neišvengiamas[11]. Įtakingas konservatorius ir Reichstago narys Heinrichas von Treitschkė 1862 m. parašė „Das deutsche Ordensland Preußen“ („Vokiečių ordino Prūsija“) ir nuėjo dar toliau – kolonializmo žodynu XIII a. užkariautojus ir kolonistus pavaizdavo kaip ankstyvą neblėstančios „vokiečių dvasios“ apraišką[12]. Jam ordino užkariavimai prie Baltijos ir vokiečių kolonializmas Afrikoje atrodė analogiški: pagonių žemės apdainuotos kaip ankstyvosios vokiečių tautos kolonijos.

Nacionalistams, pasisakantiems už susivienijimą, Prūsijos provincijos istorija tapo Vokietijos istorijos dalimi, o Prūsijos muziejams paskirta išgryninti ir išryškinti vietinės vokiečių kultūros indėlį į bendrą nacionalinę tapatybę. Skirtingos

vokiečiakalbių pirklių, valstiečių ir riterių šeimų migracijos į rytus bangos Viduramžiais suplaktos į nuolatinę ir vientisą išeiviją, siejamą bendros lemties. Todėl išryškinti ordino vokiški ir kariniai bruožai, o jų katalikiškas kryžininkų vaidmuo prigesintas. Liūdnai pagarsėjusios frazės *Drang nach Osten*, arba „veržimasis į Rytus", kilmę galima atsekti iki 1849 m., kai lenkų istorikas Julianas Klaczko, kalbėdamas konkrečiai apie ordiną, susiejo tuometinį vokiečių nacionalizmą su istorine ekspansija[13]. Vėliau frazę perėmė rusų žurnalistai, užsipuolę vokiečiakalbius Baltijos regiono provincijose, o galiausiai frazė pateko į vokiečių nacionalistinį diskursą[14].

Tačiau toks vokiečių krikščionių kolonializmo skatinimas nesumenkino susidomėjimo regioniniu Prūsijos išskirtinumu. Tarp daugybės vokiečių nacionalizmo išraiškų iškilo vienas XIX a. antros pusės liaudies sąjūdis, žvelgęs į intymesnę namų prasmę. Tai buvo *Heimat* sąjūdis, dažnai tai verčiama kaip „tėvynė", nors tikslaus angliško atitikmens tam nėra[15]. Apskritai *Heimat* sąvoka išreikšta plačiu spektru, nuo tapatinimosi su asmeniniais namais, vietove ir regionu iki nacionalinio solidarumo jausmo. Taip pat ji buvo giliai įsišaknijusi nostalgijoje ikimoderniam agrariniam pasauliui: tokiam, kurį perkeitė žemės ūkio mechanizacija ir miesto industrializacija[16]. Todėl *Heimat* išpažinėjai labai daug dėmesio skyrė viskam, ką aprėpė *Volkskultur* sąvoka, išsaugoti ir įvertinti – vietos papročiams ir šventėms, žodinei istorijai, artefaktams, ypač vietiniams archeologiniams radiniams, istoriniams pastatams, ypač ūkių troboms, ir net kraštovaizdžiams – viskam, kas fiziškai ar dvasiškai sudaro tam tikrą vietą. Visose trisdešimt septyniose vokiškose valstybėse radosi *Heimat* draugijų ir muziejų, o mokyklos vadovėliuose pasidarys įprasta mokytis

Heimatkunde – gimtinės mokslo. Tai nutiko ir istoriškai vokiečiakalbių okupuotuose regionuose anapus Šventosios Romos imperijos ribų, kur provincijos tapatybė išreikšta per istorinius susidūrimus tarp vokiečių, baltų ir slavų. Rytprūsių provincija, kurioje vis dar vyravo didžiuliai miško plotai, taip pat ežerai ir pelkės, nebuvo industrializuota tiek, kiek kiti Vokietijos regionai, ir dėl to sustiprėjo jos įvaizdis kaip kaimiško gyvenimo bastiono, nesugadinto modernybės. Tai buvo *Heimatland* tarsi iš paveiksliuko.

Kaip ir kitur, intelektualai ėmėsi užrašinėti ir saugoti čiabuvių *Volkskultur*, ir 1837 m. Jodocus Dedatus Hubertus Temmė ir Wilhelmas Johannas Albertas Tettau kartu išleido „Die Volkssagen Ostpreussens, Lithauens und Westpreussens“, didžiulį visos Prūsijos tautosakos rinkinį. Senprūsių kalba galbūt mirė, bet Rytprūsiuose gyvenantys lietuviai imti laikyti natūraliais čiabuvių kultūros paveldėtojais[17]. 1844 m. įsikūrus Prūsijos senovės draugijai (*Altertumsgesellschaft Prussia*), mokslininkai ėmėsi sistemingai užrašinėti Prūsijos kultūros įvairovę, įskaitant archeologinius priešistorinių vietovių kasinėjimus ir Viduramžių statinių tyrimus. Dėl to atsirado pirmieji regioniniai muziejai, tarp jų – Prūsijos muziejus Karaliaučiuje, tapęs pagrindine visos su ikivokiška praeitimi susijusios archeologinės medžiagos saugykla. Vietiniai mėgėjai taip pat atlikdavo tyrimus ir patys, jie tokiems muziejams perdavė didelį kiekį medžiagos. Didžiausias sudėtinio Prūsijos paveldo gynėjas XX a. pradžioje buvo Karaliaučiaus katedros restauratorius Richardas Jepsenas Dethlefsenas. Jis tikino, kad Rytprūsių kultūrinė vertė unikali, apibūdino juos kaip daugiakultūrę visuomenę, ir tai aiškiai buvo įkūnyta vėliau jo kartu su kitais įkurtame *Heimat* muziejuje, kuriame

atvaizduotos senprūsių, lietuvių, vokiečių ir mozūrų kultūros. Tačiau susižavėjimas Prūsijos Viduramžių praeitimi taip pat paskatino pradėti kultūrinį karą prieš vokiškumo „istorinius priešus“ – lenkus.

KULTŪRINIS KARAS SU LENKAIS

1864 m. Marienburge pastatytas paminklas vietos istorinei įžymybei. Tai buvo Bartholomäus Blumė, miesto meras, vadovavęs pasipriešinimui lenkų pajėgoms Trylikamečio karo metu, galiausiai 1460 m. pakliuvęs į nelaisvę ir nubaustas mirtimi. Paminklas tokiai, regis, menkai žinomai asmenybei iš tikrųjų įamžino etninę kovą, XIX a. susietą su Viduramžių Vokiečių ordinu, nustelbusią čiabuvių prūsų užkariavimą ir sukrikščionimą. Nacionalistams ordino (o kartu ir vokiečių tautos) didžiausi priešai buvo ne išnykę čiabuviai prūsai, kurie buvo užkariauti ir pavergti, bet lenkai, kurie priešinosi ordino galiai, silpnino ją, o galiausiai (kartu su lietuviais) įveikė. Taigi, pati Prūsija buvusi esminis istorijos mūšio laukas tarp vokiečių ir slavų, ir tai imta pateikti kaip etninį konfliktą, nustelbusį populiarius regiono istorijos perpasakojimus.

XVII a. pabaigoje susitraukus ir išnykus Lenkijos ir Lietuvos Respublikai, Lietuvą aneksavo Rusija, o Lenkijos šiaurines ir vakarines teritorijas palaipsniui perėmė Prūsija, pietus okupavo Austrija. Prūsijos protestantų valdžia buvo atvirai priešiška katalikams lenkams, kurie kentė socialinę, religinę ir ekonominę diskriminaciją, taip pat – germanizacijos politiką, įskaitant žemės perdalijimą vokiečių naujakuriams. Tai suintensyvėjo po Vokietijos suvienijimo, kai Bismarckas vadovavo

Kulturkampf – valstybės išpuoliui prieš Katalikų Bažnyčią. Nacionalistinės draugijos, kaip *Deutscher Ostmarkenverein* (Vokiečių rytinių markų draugija) siekė išnaikinti atskirą lenkų nacionalinę tapatybę vokiškose žemėse ir net fiziškai išgyvendinti lenkus ir pakeisti juos vokiečiais. Panašūs sentimentai reikšti ir populiaraus žanro *Ostmarkenromane*, arba Rytinių markų romanų, literatūroje, kartais kurstant rasinio užkrato baimę įsivaizduojamoje vokiečių kolonijos erdvėje[18]. Tokią perspektyvą sustiprins Vilhelmo III valdymo laikotarpiu ne sykį pasitaikę žodiniai išpuoliai prieš lenkus. Lenkų spauda atsiliepdavo pašaipomis iš Vilhelmo, jo vizitai lenkiškuose miestuose nuolat boikotuoti, nors ypač pasmerkta tai, kaip per viešnagę Marienburge 1902 m. jis minėjo Vokiečių ordiną ir jo civilizuojančią misiją Rytuose: Pomeranijos ir Didžiosios Lenkijos lenkų priespauda, patirta nuo „kraujo ištroškusio Vokiečių ordino“, lyginta su žiauriu vokiečių kolonializmu Kamerūne.

Kai Lenkiją pasidalijo ir okupavo užsienio valstybės, irgi mėginusios užgniaužti lenkišką tapatybę, tai savo ruožtu subrandino taip pat į praeitį atsigręžusį nacionalistinį sąjūdį, pagrįstą pasipriešinimu ir patriotizmu. Čia Viduramžiams irgi skirta daugiausia dėmesio, o lenkams, gyvenantiems vokiečių valdžioje, istorinės įtampos su Vokiečių ordinu atrodė tarsi jų pačių vargų atspindys. Tokios įtampos suartino lenkus ir lietuvius į istoriškai tvirtą sąjungą. Taigi, nors pagonys čiabuviai prūsai XIX a. lenkų literatūroje dažnai vaizduoti kaip barbarai, „kiti“, kurių agresija prieš kaimynus krikščionis buvusi kalta dėl nesibaigiančių konfliktų, pagonys lietuviai galėjo būti prielankios ir didvyriškos figūros. Tai ypač ryšku lenkų romantizmo pradininko Adamo Mickiewicziaus kūryboje. Kelių

jo poemų veiksmas vyksta Lietuvoje, o dviejose konkrečiai pasakojama apie istorinį konfliktą su ordinu. 1823 m. jis paskelbė poemą „Gražina“, pasakojančią apie tragišką heroję lietuvaitę, ištekėjusią už kunigaikščio Liutauro, sudariusio sandorį su ordinu, o 1828 m. poemoje „Konradas Valenrodas“ pasakoja apie pagonį lietuvį, vaikystėje paimtą į nelaisvę ir ordino Marienburge perauklėtą krikščionimi, bet vėliau nubunda jo tautinės tapatybės jausmas, skatinantis atkeršyti brolijai. Kaip ir kitas didis lenkų romantizmo poetas Juliusz Słowackis, Mickiewiczius nematė problemos nei dėl baltų, nei dėl slavų kultūros pagoniškų elementų, nes jie buvo laikomi tautos sielos šaltiniu.

Bendra kova prieš ordiną taip pat įamžinta Jano Matejko paveiksluose, nulėmusiuose, kaip buvo įsivaizduojamos ir vaizduojamos lemiamos Lenkijos istorijos akimirkos. Du buvo konkrečiai skirti triumfui prieš Vokiečių ordiną – „Žalgirio mūšis“ (1878), vaizduojantis didžiojo magistro Ulricho von Jungingeno žūtį prie Tanenbergo 1410 m., ir „Prūsijos priesaika“ (1880–1882), kurioje pavaizduotas prieš karalių Žygimantą nusižeminęs Albertas von Hohenzollernas[19]. Nestebėtina, kad Prūsijos valdžiai abu nepatiko, nes nemaloniai priminė vokiečių civilizacijos pralaimėjimą, dėl kurio buvo galima suabejoti jos tariamu pranašumu prieš slavus. Matejko gyveno ir „Žalgirį“ nutapė Krokuvoje, iškilusioje kaip lenkų tautinio atgimimo centras iš dalies autonominėje Austrijos provincijoje Galicijoje. 1910 m. liepos 15 d., penktadienį, per Žalgirio mūšio 500 metų sukakties šventės kulminaciją, Krokuvoje atidengtas išraiškingas raito Jogailos paminklas, įamžinantis pergalę prieš ordiną. Žemiau prie kritusio didžiojo magistro Ulricho von Jungingeno kūno stovi Lietuvos didysis kunigaikštis Vytautas[20].

Ne mažiau įtakingas buvo Henrykas Sienkiewiczius – antrasis lenkas, gavęs Nobelio premiją po Marios Skłodowskos Curie, – ypač žinomas dėl savo epinio kūrinio „Kryžiuočiai“ („Krzyżacy“). Iš pradžių, nuo 1897 iki 1900 m., jis leistas savaitinėmis ištraukomis, o vėliau išleistas knyga. Jį parengti užtruko dešimtmetį, Sienkiewiczius rėmėsi įvairiais mokslininiais veikalais ir pirminiais šaltiniais, įskaitant Długoszo tekstą, bet taip pat senesniu (ir daug mažiau populiariu) romanu apie konfliktą su ordinu, parašytu Józefo Ignaco Kraszewskio. Vaizdinio įkvėpimo tikriausiai teikė Matejko „Žalgiris“, bet Sienkiewicziaus pasakojime apie mūšį Vytautui suteikiamas tik kuklus vaidmuo, priešingai negu paveiksle. Sienkiewiczius pratęsė ir galutinai įtvirtino Vokiečių ordino brolių kaip žiaurių, piktavalių vokiečių konflikto su moraliai pranašesne Lenkijos ir Lietuvos unija tropą. Sienkiewiczius teigė, kad viena iš dingsčių rašyti „Kryžiuočius“ buvo siekis sustiprinti lenkų tautinį sąmoningumą nesibaigiančios svetimšalių okupacijos akivaizdoje, nors aplinka taip pat konkrečiai pasirinkta taip, kad būtų priimtina rusų cenzoriams, didumą XIX a. draudusiems arba smarkiai kupiūravusiems Mickiewicziaus kūrybą. Sienkiewiczius atvirai kritikavo Prūsijos germanizacijos politiką, ir jo pavaizduotas ordinas, dabar abiem nacionalistų stovykloms tvirtai įaugęs kaip Vokiečių imperijos rytuose protėvis, atspindėjo jo politines pažiūras ir buvo plačiai atpažįstamas okupacijos sąlygomis gyvenantiems lenkams.

Prūsijos tapatybės politika neapsiribojo kultūriniu karu prieš lenkus – užkabino ir Pomerelijos slavus kašubus bei mozūrus Rytprūsiuose. Šios mažumų grupės taip pat patyrė tautinį atgimimą, kurio metu pabrėžtos jų savarankiškos kalbos, papročiai ir istorija; kai kurie savo tapatybės politiką derino su

lenkų nacionalizmu, o prūsų nacionalistai jiems visiems priskyrė vieną nepageidaujamų lenkų ar slavų etiketę. Mozūrijoje, kur ordinas kvietė vokiečių, o vėliau mozūrų naujakurius, nuo XV a. pabaigos išsivystė atskira tarmė (kai kas ją vadina ir savarankiška kalba). Mozūrų kalba pasidarė lenkų ir vokiečių kalbų sampyna, taip pat perėmė kai kuriuos senprūsių žodžius. XIX a. aštuntajame dešimtmetyje germanizacijos politika Prūsijos rytuose prieš mozūrus buvo nukreipta taip pat, kaip ir prieš lenkus. Tokios politikos „sėkmė“ lėmė, kad mozūrų tarmė daugelio imta laikyti antrine, o dauguma 1925 m. save laikė vokiečiais; mozūrų kalbos vartotojų iš visų, dokumentuotų 1900 m., liko mažiau negu 30 procentų. Tačiau homogenizacijos procesas subrandino ir ryškią mažumą, troškusią išsaugoti atskirą tapatybę: *Masurenbund*, arba Mozūrų federaciją, 1923 m. Luke įkurtą Gustawo Sawickio, reikalavusią vokiečių valdžios pripažinimo[21]. Taigi, „Geležinėje karalystėje“ gyvenusių nevokiečiakalbių germanizacija buvo suvokiama ne vien kaip priemonė išgryninti prūsų naciją – tai buvo ir istorinis kerštas.

DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTYSTĖS ATGAIVINIMAS

Dauguma Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių, padalijus Abiejų Tautų Respubliką, atiteko Rusijos kontrolei, ir XIX a. pirmoje pusėje ėmė ryškėti etniškai apibrėžiamos Lietuvos jausmas, siejamas su istorinėmis kunigaikštystės ribomis. Iš pradžių lietuvių nacionalistai, visi priklausę dvikalbei aristokratijai, pasisakė už glaudžius ryšius su Lenkija, pabrėždami istorinę bendros Abiejų Tautų Respublikos svarbą Lietuvos

kultūros plėtrai – Mickiewiczius buvo vienodai reikšmingas ir lenkų, ir lietuvių intelektualams. Tokie santykiai baigėsi kruvinai numalšintu vadinamuoju Sausio sukilimu 1864 m., jam vadovavo lenkų karininkai, bet įsitraukė ir lietuvių aukštuomenė bei valstiečiai, siekę nuversti Rusijos valdžią ir atkurti Abiejų Tautų Respubliką. Po numalšinto maišto prasidėjo represijos, siekta uždrausti nacionalines kalbas, o lietuviški leidiniai galėjo būti spausdinami tik kirilica.

XIX a. devintajame dešimtmetyje išryškėjo naujas nacionalizmo pavidalas, kuriam rūpėjo ne tiek kultūrinė, kiek etnolingvistinė tapatybė, atsiliepiant į tai, kad Rusijos valstybė draudė lietuvių kalbą. Kultūrinio Abiejų Tautų Respublikos žemėlapio vietoje radosi Lietuvos nacionalinė erdvė, apibrėžiama per čiabuvius gimtakalbius, gyvenančius žemėse, pavergtose Prūsijos, Rusijos, o istoriškai ir Lenkijos. Šioje erdvėje imtas projektuoti Lietuvos politinis suverenumas – naujai įsivaizduojama Didžioji Kunigaikštystė. Užtat ikilenkiškojo „aukso amžiaus“ Didžiosios Kunigaikštystės valdovai imti laikyti tautos didvyriais, ypač Gediminas, jo sūnus Kęstutis, o svarbiausia – Vytautas. Į katalikybę atsivertęs Vytautas sujungė pagonių ir krikščionių pasaulį, bet nejuodinamas lenkų valdžios šešėlio, siejamo su jo pusbroliu Jogaila. Geografiniu požiūriu nacionalistiniai impulsai taip pat labiau telkėsi Žemaitijoje, o ne lenkų dominuojamame Vilniuje, 1897 m. gyventojų surašymas rodo, kad lietuviai čia sudarė vos 2 procentus gyventojų[22]. Šis regionas, buvęs karų su ordinu fronto linija, imtas laikyti lietuvių tautinės dvasios bastionu. XIX a. liaudies kultūros atgimimas taip pat pasigavo gyvą šalies valstiečių paveldą, siekdamas užčiuopti buvimo lietuviais esmę. Rašytojai, poetai ir dailininkai supynė prisiminimą apie valstybę

ir Lietuvos valstietį, išgaudami romantišką pagonių karalijos vaizdinį, kurioje žmonės gyveno darnoje su gamta ir sėkmingai priešinosi istorinei vokiečių agresijai. Bet daugiausia antivokiškų sentimentų susitelkė ties teritorinėmis pretenzijomis į gretimą vokišką *Memelland* (Klaipėdos kraštą), šiaurės rytinę Prūsijos dalį, kurioje gyveno nemažai Prūsijos lietuvių (lietuvninkų), nacionalistiškai trokštant etninio susivienijimo. Dėl to vokiečiai ir lietuvninkai imti laikyti dviem visiškai priešiškomis grupėmis – žiauriais kryžininkais ir jų aukomis[23]. Tačiau nebuvo jokios vidinės diskusijos apie tautiškumą, siejamą su kalbiniu grynumu, jokios ambicijos atsiskirti nuo Vokietijos: dvikalbiai socialiai konservatyvūs lietuvninkai buvo patenkinti savo dviguba tapatybe, o su vokiečiais juos net jungė *Heimat* jausmas. Klaipėdos krašte už etninę tautybę buvo svarbesnė gimimo vieta[24]. Kaimyninės Lietuvos nacionalistai šią grupę laikė germanizuota, reikalinga atlietuvinimo, ir vėliau stengėsi skatinti lietuvišką tapatybę Klaipėdos ir Tilžės miestuose. Tačiau daugiausia jėgų jie skyrė lenkams. Įkvėpti XX a. pradžios latvių nacionalistų, lietuvių tautininkai įžvelgė aiškių panašumų tarp latvių konflikto su vietos vokiečiais ir savo pačių – su lenkų elitu, kuriam vis dar priklausė daugiausia žemės etniškai apibrėžiamos Lietuvos širdyje. Latvių ir lietuvių kultūrinių sąjūdžių XX a. pradžioje sąveika netgi nepaisė religinių skirtumų, imta diskutuoti apie bendrą Lietuvos ir Latvijos valstybę vietoje buvusios unijos su Lenkija, kuri ir toliau kaitino lenkų intelektualų vaizduotę[25].

Visa tai galiausiai prasiveržė trumpu karu tarp Lenkijos ir Lietuvos 1919 m., po kurio Lenkija užėmė Vilnių, nes taip Lenkijos valstybės viršininkas Józefas Piłsudskis įsivaizdavo senosios unijos prikėlimą. Ankstesnių metų vasarį pasirašytu

nepriklausomybės aktu Lietuvos valstybė buvo apibrėžta kaip atkurta Didžioji Kunigaikštystė su sostine Vilniumi. Kitus du dešimtmečius lietuvių nacionalinės tapatybės viduramžiška vizija plačiai skleista pinigais, pašto ženklais ir naujosios valdžios užsakomais meno kūriniais. 1923 m. viso to kulminacija tapo 600-osios istorinės Lietuvos sostinės Vilniaus, tuo metu vis dar kontroliuojamo lenkų, įkūrimo metinės. Istoriniai didieji kunigaikščiai, vaizduojami kaip šarvuoti kariai, masiniam naujosios respublikos vartojimui rodėsi visur – nuo kortų iki viešbučio fojė. 1929 m. gruodžio 31 d. vyriausybė paskelbė Vytauto Didžiojo jubiliejinius metus, ir prasidėjo gausybė šio tautos didvyrio atminimo švenčių, o po metų kaip aukščiausias respublikos apdovanojimas bus įsteigtas Vytauto Didžiojo ordinas[26]. Jubiliejinius metus ženklino šventės visoje Lietuvoje, o visos šalies miestų aikštėse statyti Vytauto paminklai. Šios skulptūros, kai kurios figūrinės, kitos abstraktesnės, sovietų bus sunaikintos, o devintojo dešimtmečio pabaigoje ir dešimtajame atstatytos, savo ruožtu griaunant sovietinius paminklus.

SENOSIOS LIVONIJOS ATMINIMAS

Kitose buvusiose Vokiečių ordino valdose Baltijos regiono rytuose – Livonijoje – jo sąsaja su Vokietijos imperija taip skatinama nebuvo. XVIII a. Rusija palaipsniui paveržė regiono kontrolę iš Švedijos ir Abiejų Tautų Respublikos ir padalijo jį į Estijos, Livonijos ir Kuršo gubernijas. Vokiečių aristokratams, sudariusiems mažiau negu 10 procentų gyventojų, leista pasilikti privilegijas, ir jie toliau vyravo aukštuomenėje, o dauguma kaimo gyventojų – etninių estų ir latvių – liko

baudžiauninkai. Ryšiai su Vokietija daugiausia buvo kultūriniai, nemažai vadinamųjų Baltijos vokiečių elito atstovų studijavo Vokietijos universitetuose, o tai savo ruožtu reiškė, kad Apšvietos mąstymas turėjo įtakos persvarstant jų, kaip kolonistų, istoriją ir skatino augantį susidomėjimą vietinių valstiečių vargais[27]. Taip radosi pirmieji išsamios vokiečių poveikio – kuris buvo įvardijamas etniniais terminais – Livonijai kritikos pavyzdžiai.

Vienas pirmųjų, šitaip rašęs apie Viduramžių Livoniją, nors geriau žinomas dėl savo veikalų apie Balkanus, buvo Ludwigas Albrechtas Gebhardis. Livoniją sukūrusių kryžiaus žygių sėkmę jis priskyrė pranašesnei vokiečių karo technologijai ir jos svarbiausių atstovų strategijai, ypač vyskupui Albertui, o religijos vaidmenį atmetė. Laikydamasis Apšvietos istorikų tendencijų, jis taip pat kritikavo kryžininkus už žiaurumą ir veidmainišką elgesį su vietos gyventojais. Gebhardis darbavosi su daugybe medžiagos, o jo vokiečių režimo Livonijoje kritika siekė iki pat Reformacijos, įskaitant ir indulgencijas, kuriomis Vokiečių ordinas prekiavo XVI a. pradžioje. Vienintelis tikras jo pasakojimo herojus buvo Gotthardas – Gebhardis jį laikė ir kompetentingu, ir tikrai pamaldžiu. Tačiau, jo požiūriu, gniuždantį kryžiaus karų palikimą įkūnijo kilmingi vokiečių žemvaldžiai, kurie priešinosi mėginimams reformuoti valstietiją ir pasinaudoti proga sukurti stiprią centrinę valdžią. Atėjus liuteronybei, vietiniai valstiečiai pasitraukia į Gebhardžio istorijos paraštes, jie nebeaktualūs įvykiams, kuriuos jis regėjo skleidžiantis. Jis taip susitelkė į Livonijos vokiečių valdančiosios klasės nesėkmes ir likimą, kad jam nė į galvą neatėjo, jog kitame amžiuje viską lems iškilę tautiniai latvių ir estų sąjūdžiai[28]. Panašius sentimentus kartojo ir daug įtakingesnis

vokiečių Apšvietos filosofas Johannas Gottfriedas Herderis, plačiau apmąstęs moralinį ir kultūrinį vokiečių dominavimo prieš vietines tautas Prūsijoje ir Livonijoje teisėtumą, kaip cituota šio skyriaus pradžioje[29].

Tiesiogiai iš Vokietijos perimtos ir idėjos, sietinos su „liaudies Apšvieta". Dėl to imti idealizuoti latvių ir estų valstiečiai, kurių padėtis laikyta etninės tautybės sinonimu, kaip įkūnijantys prigimtinę, pirmykštę visuomenės būklę, o kartu kilo troškimas juos lavinti ir modernizuoti (nors šiek tiek tvardantis, kad nebūtų „per daug apšviesti"). Savo ruožtu tai sukėlė diskusijas apie baudžiavą ir aristokratų privilegijas, kurių ir šalininkai, ir priešininkai paramos savo argumentams ieškojo kryžiaus žygių laikotarpyje. Vietiniai valstiečiai tikrai buvo suvokiami per kolonijinę prizmę, Baltijos regiono rytų ir „egzotiškų", „primityvių" jų gyventojų „atradimas" lygintas su Šiaurės Amerika. Tačiau stereotipai patraukė dėmesį į baudžiavos problemas, ir galiausiai ši praktika panaikinta visose trijose Baltijos regiono gubernijose[30].

XIX a. intelektinis ir politinis klimatas pakito, paveiktas Romantizmo ir ryškėjančių nacionalistinių ideologijų. Baltijos regiono vokiečių intelektualai vis labiau stengėsi pateisinti ir išaukštinti vokiečių naujakurių vaidmenį Livonijoje, savo kolonizaciją vaizduodami kaip „civilizuojančią misiją". Ten, kur Gebhardis ir Herderis regėjo priespaudą ir praradimus, vėlesni autoriai – pažangą ir išgelbėjimą[31]. 1874 m. Henriko Livonijos kronika įtraukta į „Monumenta Germaniae Historica" („Vokietijos istorijos paminklai"), ir Livonija tapo esmine vokiečių istorijos dalimi, o pats tekstas vėliau taps Baltijos regiono vokiečių tapatybės pamatiniu pasakojimu. Kronikoje aprašyti įvykiai ankstesniais dešimtmečiais iliustruoti Friedricho

Ludwigo von Maydellio graviūrose, jų atvaizdai perteikia vokiečių kultūros pranašumo jausmą. Vienas svarbiausių Baltijos regiono vokiečių mokslininkų, tyrinėjusių Livoniją, buvo Theodoras Schiemannas, jo poveikis buvo platesnis. Gimęs Kurše, jis studijavo Dorpate (estiškai Tartu) ir su šeima persikėlė į Berlyną dėl caro Aleksandro III rusifikacijos politikos. Čia jis 1892 m. tapo Rytų Europos istorijos ir regiono studijų profesoriumi. Dėl Heinricho von Treitschkės įtakos jo veikalai tapo esminiais vokiečių mokslų darbais apie Baltijos regiono rytus, taip pat įkvėpė imperatorių Vilhelmą, šis kreipdavosi jo patarimo su šiuo regionu susijusiais klausimais. Schiemannas, aršus Rusijos hegemonijos priešininkas, skatino Baltijos regiono rytų kaip integralaus kultūrinio Vokietijos imperijos elemento idėją – regioną jis apibūdino kaip „pirmąją vokiečių koloniją“. Kartu Schiemannas ir jo mokiniai pasisakė už ypatingą Baltijos regiono Rusijos gubernatūrų vokiečių statusą ir priešinosi jų asimiliacijai į didžiąją Vokietiją.

Baltijos regiono vokiečiai prisidėjo ir prie Gotikos atgimimo, kuris, kaip ir kitur, suaugo su Viduramžių pastatų konservacija ir restauracija[32]. Buvo statomi paminklai ryškiausioms Livonijos istorijos vokiečių figūroms. Latvijoje iškilo vyskupo Alberto atvaizdai, garsiausias – Rygos katedroje, kur jis pavaizduotas vitraže ir pietinės sienos varinėje skulptūroje[33]. XVIII a. Walterio von Plettenbergo portretas Nordkirchene taip pat tapo vėlesnių šio Livonijos magistro skulptūrų ir atvaizdų pavyzdžiu, jie išpopuliarėjo ir Latvijoje, ir Estijoje. 1834 m. įkurta Rygos senienų draugija, tapusi įkvėpimu vėlesnėms Baltijos regiono mokslinėms draugijoms. Ji išleido daug publikacijų apie vietos archeologiją ir senienų įgijimą. Tačiau daugiausia dėmesio vis tiek skirta vokiečių paveldui, ir net kai

XIX a. pabaigoje imtos kurti konservacijos draugijos, joms labiausiai rūpėjo Viduramžių pastatai ir menas – Livonijos elito materialioji kultūra[34]. Vendeno pilis (latviškai *Cēsis*) buvo pirmoji regione, atverta lankytojams XIX a. penktajame dešimtmetyje, ji pritraukė pakankamai susidomėjimo, kad prasidėtų senovės mylėtojų finansuojami restauravimo darbai. 1913 m., kai Rygos draugija pirmoji Rusijoje įkūrė provincijos archeologo postą Baltijos regiono provincijose, į jį paskirtas vokietis Maxas Ebertas iš Berlyno, nors jo investitūra nutrūko, prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui. Valstybės finansuojama archeologija ateis su nepriklausomybe.

Baltijos regiono vokiečių praeities monopoliui XIX a. šeštajame dešimtmetyje iššūkį mes latvių ir estų tautinis atgimimas: pirmieji ryškūs tautinių tapatybių pripažinimai Baltijos regiono rytuose. Tuo metu pradėjo formuotis erdvinė „Latvijos“ prasmė, nors atskira nuo Latgalės regiono (šis buvo ne liuteroniškas, o katalikiškas); aiškiau apibrėžta geografija neišryškės iki amžiaus pabaigos, kartu su ankstyviausiu mėginimu nubraižyti Estijos žemėlapį estų kalba. Nacionalistai intelektualai taip pat nostalgiškai žvalgėsi į praeitį, bet, veikiami Apšvietos požiūrio į kryžiaus žygius kaip barbariškus ir stiprių antivokiškų nuostatų, jie abejojo mintimi, kad kryžiaus žygiai buvo civilizuojanti jėga. Imtos rašyti naujos istorijos, taip pat pagrįstos Henriko kronika, bet kryžiaus žygiai juose apibūdinti kaip priespaudos ir vergovės laikotarpio pradžia, nutraukusi vietinių „aukso amžių“. Ne visi nacionalistai sutiko, kad kultūra iki kryžiaus žygių buvo vien pasigėrėtina: pavyzdžiui, Estijoje moralinę dilemą kėlė mintis apie pagonių žiaurumą, o Latvijoje (kaip ir Suomijoje) – ne[35].

Vis dėlto kryžiaus žygiai ilgam tapo nacionalinės istorinės atminties chronologiniu atskaitos tašku. 1868 m. estų istorikas Carlas Robertas Jakobsonas Estijos istoriją padalijo į tris eras – šviesos, tamsos ir aušros – ir įtvirtino „700 metų vergovės“ po kryžiaus žygių sampratą. Protestantas Jakobsonas, kaip ir kiti estų Apšvietos rašytojai, kritiškai žiūrėjo ne į pačią krikščionybę, bet į katalikybę. Tačiau tokia perskyra vyraus Baltijos regiono istoriografijoje dar ir XX a., kartosis mintis, kad su kryžiaus žygiais prasidėjo šimtmečius trukusi vokiečių valdovų priespauda[36]. Tai matyti ir latvių istorikų veikaluose, pavyzdžiui, Jānio Krodzinieko, kur pabrėžiama, kad vokiečių kryžininkai sutrukdė natūralios latvių tautos istorijos trajektoriją[37]. Vietinių vargai populiarinti ir romanuose. Estų rašytojas Eduardas Bornhöhė 1880 m. paskelbė „Keršytoją“ („Tasuja“), o 1890 m. – „Vilaus kovas“ („Villu võimisemed“), abiejų veiksmas vyksta per Šv. Jurgio nakties sukilimą, ir šis įvykis įaugo į viešąją sąmonę. Industrializacija sukėlė dar daugiau įtampos tarp turtingo vokiečių elito, vis dar valdžiusio Baltijos regiono gubernijas Rusijos valstybės vardu, ir daugiausia vietinių darbininkų Estijoje ir Latvijoje, kuriems senovės nesantaika ataidėjo ką tik išryškėjusioje miesto gyvenimo nelygybėje.

Tačiau vokiečių ir latvių bei estų perskyra ne visada buvo tokia vienareikšmiška, o vokiečių intelektualai ėmė domėtis vietinių liaudies kultūra; kai kas teigia, kad tokios empatijos būta jau seniai, ypač tarp humanistų. Tai įkūnijo tokios organizacijos kaip *Gelehrte Estnische Gesellschaft* (Estijos mokslinė draugija), skirta Estijos istorijos ir kultūros tyrimams ir sklaidai. Kadangi apie protėvių praeitį ir jų kovas su svetimšaliais atėjūnais nepasakojo jokios vietinių kronikos, reikėjo sudaryti

naujų, remiantis estų ir latvių tautosaka. Kaip Prūsijoje ir kitur, mokslininkai, pavyzdžiui, Jakobas Hurtas, Matthias Johannas Eisenas ir Jaanas Jungas, aistringai rinko valstiečių tautosaką, šį žinių korpusą laikydami tyrutėlės ikipramoninės – o šiuo atveju ir konkrečiai ikikrikščioniškos – praeities dokumentu. Vienas iš Estijos mokslinės draugijos laimėjimų buvo paskelbta epinė poema „Kalevo sūnus“ („Kalevipoeg“), įkvėpta estų folkloro, parašyta Friedricho Reinholdo Kreutzwaldo, vieno svarbiausių šalies tautinio atgimimo veikėjų. Latvių nacionalinį epą „Lačplėsis“ („Lāčplēsis“, „lokių žudikas“, pagrindinio herojaus vardas) parašė Andrejs Pumpurs panašiomis aplinkybėmis, ir visoje poemoje svarbi kovos su vokiečių atėjūnais tema[38]. Tuo metu nacionalinis vietinių tautų atgimimas aplenkdavo po kryžiaus žygių susiformavusios visuomenės vokiškus elementus ir ieškojo šaknų priešistorinėje kultūroje.

Galiausiai nustumti vokiškąjį paveldą į šalį ėmėsi ir Rusijos valdžia, kuriai vis labiau rūpėjo apriboti Baltijos regiono vokiečių politinę autonomiją gubernijose[39]. Kartu būta mėginimų sugretinti vietinių Baltijos regiono gyventojų paveldą su slaviška Rusija. Dėl to radosi naratyvų, pabrėžiančių, kaip vietiniai pirmiausia susidūrė su taikia krikščionybės atmaina per Rusijos Ortodoksų Bažnyčią, tik po to – su katalikų vokiečių ir skandinavų kryžininkų priespauda. Šitaip žvelgiant, krikščionybės vertė Estijoje ir Latvijoje jau žinota ir prisidėjo prie minties apie bendrą Baltijos regiono ir Rusijos paveldą, priešinantis katalikiškajai Europai. Nestebėtina, kad toks naratyvas stipriai įsivyraus sovietmečiu, kai valdžia labai skatino antivokiškas nuostatas. Tokioje šviesoje Henriko kronika imta laikyti šališku užsienio agento, bendrininkavusio pavergiant Baltijos regiono tautas, dokumentu. Tačiau kai kas mėgino nusavinti

Henriko tekstą, teigdami, kad jis buvęs išsilavinęs vietinis – Henrikas Latvis. Vietiniai, stoję kryžiuočių pusėn ir garbstyti Baltijos regiono vokiečių, kaip Kaupas, paskelbti tautos išdavikais. Kiti, ypač Lembitu, laikyti narsiais kovotojais už laisvę. Toks Livoniją sukūrusių kryžiaus žygių perskaitymas prasismelkė į Estijos ir Latvijos tautinį atgimimą. Nors priešintasi ir germanizacijai, ir rusifikacijai, visuotinį naratyvą, jungiantį praeitį su dabartimi, nulėmė vietinių kova prieš Vakarų kryžininkus.

Tokį neigiamą vokiečių įvaizdį Baltijos regiono rytuose įtvirtino tai, kas nutiko po bolševikų revoliucijos ir caristinės Rusijos žlugimo. 1917 m. spalį vokiečių pajėgos užėmė Estiją, ir nors iš pradžių susivienijo su latviais prieš bolševikus, netrukus paaiškėjo, kad tikrasis jų ketinimas buvo čia įkurti naują Vokietijos kunigaikštystę. Žinoma, „Jungtinės Baltijos kunigaikštystės“ vėliava buvo ne kas kita, o juodas kryžius baltame fone. Kilmingi vokiečių katalikai vylėsi iš naujo kolonizuoti Baltijos regiono rytus katalikais naujakuriais Švč. Mergelės Marijos vardu, atkartojant kryžiaus žygių įvykius[40]. Toks planas pamirštas, 1918 m. žlugus Vilhelmo imperatoriškajam režimui; tačiau dar dvejus metus Latvija ir Estija kovojo, kaip vėliau pavadinta, nepriklausomybės kovas, pirma prieš rusų bolševikus, o galiausiai ir prieš Baltijos vokiečių pajėgas. Karo metu šauktasi protėvių didvyrių, pavyzdžiui, estų karinis laivas ir keli šarvuoti automobiliai gavo Lembitu vardą. Vykstantys mūšiai gretinti su mūšiais prieš kryžininkus, ypač Šv. Mato dieną, kai nugalėtas ir Kaupas, ir Lembitu, o atgaivintas prisiminimas apie estų Šv. Jurgio nakties sukilimą 1343 m. buvo aktualus konfliktui ir su rusais, ir su vokiečiais. Net latvių bolševikų savanorių dalinys buvo pavadintas Ymantos, lyvių

vado, pasipriešinusio vokiečių kryžininkams, vardu, jo legendą šimtu metų anksčiau sukūrė Baltijos regiono fokiečių letofilas Garliebas Helvigas Merkelis poemoje „Wannem Ymanta“[41]. 1918 m. lapkričio 11 d., kai pasirašyta paliaubų sutartis, vėliau Latvijoje kasmet bus minima kaip Lačplėsio diena, tiesiogiai minint Lačplėsį, tuomet jau tapusį tautos gynybos nuo svetimšalių atėjūnų įsikūnijimu.

Du dešimtmečius po Estijos ir Latvijos nepriklausomybės karo vis labiau įtvirtinta naujųjų tautinių valstybių tapatybė praeities atžvilgiu. Sudaryti išsamūs archeologinių ir etnografinių paminklų inventoriai, 1923 m. Latvijoje, o 1925 m. Estijoje priimti paveldo apsaugos įstatymai, siekiant pripažinti ir apsaugoti ir priešistorines, ir Viduramžių vietoves, taip pat gamtines šventvietes. Suklestėjo archeologiniai tyrimai, muziejų steigimas ir parodos, ir nors nacionalinio paveldo įstaigos ir mokslinės draugijos siekė aprėpti visą praeitį, praktiškai pirmenybė teikta priešistoriniams paminklams, o ne „svetimam“ Viduramžių laikotarpiui. Kartu vykdytos valstybės remiamos vokiečių ir rusų mažumų suestinimo ir sulatvinimo programos, keisti gatvių pavadinimai ir vietovardžiai. Šiuo atžvilgiu tautinio steigimosi kultūrinėse programose istorinis kryžiuočių ir vietinių konfliktas užėmė centrinę vietą.

Iš dalies tai išreikšta statant paminklus, šlovinančius pasipriešinimą vokiečių užkariautojams esminėse vietovėse, išrankiotose iš Henriko kronikos. Jie atidengti labai iškilmingai, su liaudiškais pasirodymais, jungiant tuometinę ir naujai įsivaizduojamą protėvių tapatybę. Vienas toks paminklas pastatytas Estijos Muhu salos žemių pylimo tvirtovės centre. Anot Henriko kronikos, tvirtovę 1227 m. apsiautė vokiečių kryžininkai, kurie galiausiai pralaužė gynybą ir išskerdė visus ten

buvusius. 1928 m. atminimo kolona, skirta gynėjams ir jų „senovės kovai už laisvę“, atidengta su prabangia ceremonija tautiniais kostiumais[42]. Dvejais metais anksčiau Sūre Janyje atidengtas paminklas Estijos nepriklausomybės karui. Tai buvo Amandaus Adamsono sukurta Lembitu skulptūra, šarvuota ir parkritusi, bet atkakliai iškeltu kalaviju, o pamate įrašytas jo vardas ir datos 1217 bei 1918–1920, šitaip tiesiogiai susiejant modernią ir protėvių kovą už laisvę nuo svetimšalių priespaudos. Paminklas 1941 m. bus nugriautas, atstatytas, vėl nukeltas 1949 m., praradus nepriklausomybę, o galiausiai atstatytas 1990 m., atgavus suverenumą[43].

SUOMIŲ KILMĖ

Po Didžiojo Šiaurės karo dalis Suomijos pietryčių iš švedų kontrolės perėjo rusams, naujoji valdžia ten įsteigė Vyborgo guberniją, o vėliau vadino *Staraya Finlyandiya* – Senąja Suomija. Likusi švedų kontroliuota Suomija atiteko Rusijai 1809 m., ir nors vietiniai suomiai priešinosi rusų kišimuisi, regionas, atkurtas kaip didžioji kunigaikštystė imperijos sudėtyje, pasiekė nemenkos autonomijos. Nors politiškai maištauti nelinkęs, nacionalizmas Suomijoje įgis fenomanų sąjūdžio pavidalą, kurio šaknys siekia XVIII a. pabaigą ir kuris pabrėžė suomių kalbos ir papročių pirmumą. Jo varomoji jėga buvo suomių nacionalistai, įsivėlę į kultūrinį karą su švedų mažumos elitu, taip pat priešinęsi rusifikacijos pastangoms. XIX a. pabaigoje jam priešinosi prošvediškas švedomanų sąjūdis, vėliau iš jo išsirutuliojo šiuolaikinė *Svenska folkpartiet i Finland* – Švedijos liaudies partija Suomijoje. Švedomanai, panašiai kaip Baltijos

regiono vokiečiai, kaip argumentą istorinėms pretenzijoms į Suomiją iškėlė savo protėvių paveldą, jų požiūriu, siekiantį ne vien kryžiaus žygius, bet ir ankstesnį romantizuotą Vikingų amžių. Jų argumentams svarbiausia buvo idėja, kad švedų vikingai įsikūrė Suomijos litoralėje anksčiau negu suomiai, sąjūdis vikingus netgi padarė savo emblema. Kryžiaus žygių laikų figūros taip pat šlovintos kaip kolonistiniai didvyriai, pavyzdžiui, Tyrgilsas Knutssonas, sietas su Trečiuoju švedų kryžiaus žygiu ir Viborgo – suomiškai *Viipuri* – įkūrimu[44]. XX a. pradžioje švedų kalba tebebuvo vartojama Suomijos visuomenėje, bet jos reikšmė gerokai sumenko, o Suomijai paskelbus nepriklausomybę, kils priešiška nacionalistinė įtampa.

Finofilai taip pat nacionalinės tapatybės ir pasididžiavimo šaltinio ieškojo laikotarpyje iki kryžiaus žygių. Kaip neatsiejama Suomijos tautinio atgimimo dalis sukurta nauja nacionalinė istorija[45]. Šis naratyvas remsis pažįstama medžiaga – tam tikrais archeologiniais paminklais ir artefaktais, fragmentiškais istorijos šaltiniais, o labiausiai tautosaka, išlikusia visų pirma sakytiniais pavidalais ir laikyta antlaikiška. Senovės mylėtojai ir ankstyvieji istorikai dėmesį sutelkė į vėlyvąjį geležies amžių, šimtmečius prieš švedų užkariavimą. Kiti priešistorės laikotarpiai laikyti ne tokiais svarbiais, nes buvo manoma, kad jie senesni už suomių kilmės pasakojimą. Pagal naująjį naratyvą manyta, kad suomiai atmigravo į Suomiją geležies amžiuje ir įkūrė galingą karišką visuomenę, kuri priešinosi nuolatinei svetimšalių atėjūnų grėsmei, svarbiausia, vikingams – švedų kryžininkų protėviams, – ir sykiu buvo kultūriškai pranašesnė už kaimynus samius, kurie laikyti egzotiškais laukiniais. Nesutarta, ar suomių kilmė germaniška,

ar ugrofiniška, o tokia skirtis turėjo aiškių politinių pasekščių[46]. Bet kur rasti suomiškumo esmę? Kaip ir kitur, Romantizmo nacionalistai gręžėsi į valstiečius, kuriuos laikė ištikimais tautos sielos sergėtojais.

Suomių intelektualai šią esmę užčiuops, popieriuje užrašinėdami neapčiuopiamas, žodžiu perduodamas valstiečių dainas ir tautosaką užgimstančios tautos rinkai; kadangi liuteronai šimtus metų reikalavo skaityti Bibliją liaudies kalbomis, XIX a. viduryje dauguma gyventojų jau buvo raštingi. Suomijos literatūros draugija rinko ir paskelbė daugiau kaip trisdešimt tomų liaudies poezijos serijoje „Suomen Kansas Vanhat Runot“ („Senovės suomių eilėraščiai“), o Karelijos regionas, kaip Žemaitija lietuviams, imtas laikyti pagrindiniu suomių čiabuviškumo šaltiniu, greta etnografų ir tautosakos rinkėjų, jis viliojo ir Romantizmo menininkus. Istoriškai Švedijos ir Rusijos politinės ir religinės įtakos sferų paribys, Karelija tapo neatsiejama etnonacionalistinio Didžiosios Suomijos žemėlapio dalimi. Elias Lönnrotas epą „Kalevala“, tapusį nacionalistinės literatūros zenitu, pirmą kartą dviem tomais išleido 1835–1836 m., susintetinęs daugybę liaudies dainų, užrašytų per viešnages Karelijoje; vėlesniame leidime bus pridėta naujos medžiagos iš kitų kelionių. Šis galutinis tekstas tapo Suomijos nacionalinės literatūros pamatu, net pasitarnavo kaip pirminis Suomijos istorijos šaltinis, o vėliau įamžintas Akselio Galleno-Kallelos paveiksluose ir Sibelijaus muzikoje. „Kalevala“ ir kitos liaudies poemos šlovino didvyrišką ikikrikščionišką praeitį spalvingais personažais, apgyvendintais tautinėje aplinkoje, kurią archeologai pripildė geležies amžiaus paminklų ir artefaktų. 1915 m. paskelbus įtakingą Väinö

Voionmaa Karelijos istoriją, suomių valstiečiai imti idealizuoti kaip kultūriškai rafinuoti, racionalūs ir neatsiejami nuo visuomenės raidos.

XX a. pradžioje, o ypač po nepriklausomos Suomijos įkūrimo 1917 m., šis naratyvas pasidarė konfrontacinis. Nors geležies amžiaus protėviai suomiai laikyti galingais kariais, valdžiusiais nepriklausomą valstybę, šimtai metų priespaudos ir kultūrinio nuosmukio pavertę gyventojus keliaklupsčiaujančiais valstiečiais. Negausūs kryžiaus žygių laikotarpio dokumentai suteikė detalių naratyvui apie didvyrišką, bet galiausiai tragišką kovą prieš švedų kryžininkus ir Bažnyčią. Vėlyvąjį geležies amžių tiriantys archeologai ieškojo suomių pagonybės liekanų, kurias būtų galima datuoti XII ir XIII a., kultūrinės ištvermės, net pasipriešinimo švedų valdžiai ir kolonistinei krikščionybei pavyzdžių. Smurtinės kultūrinės konfrontacijos naratyvą pabrėžė iliustruotos rekonstrukcijos, tarp jų – prievartinis vietos tautų krikštas, stebint rūstiems bažnytininkams[47]. Ir nors katalikybė tikrai transformavo vietinių religiją, tautos dvasinis atgimimas (kartu su dėmesiu suomių kalbai) pateiktas kaip prasidėjęs su liuteronybe, ir šiuo atžvilgiu krikščionybės atėjimas suvoktas kaip galiausiai naudingas. Nors pirmojoje suomių meno istorijoje, išleistoje 1891 m., Viduramžių pilys praleistos – iš dalies dėl to, kad jas pastatė švedai, – senovės mylėtojų susidomėjimas sugriautais Viduramžių paminklais subrendo į didesnę pagarbą kultūriniam paveldui. Kai archeologija Suomijoje pasidarė profesionali, įskaitant valstybės archeologo skyrimą ir valstybinio muziejaus įkūrimą, Viduramžių paminklai oficialiai tapo tautos kultūros paveldo dalimi.

NAUJAS PRAEITIES KRYŽIAUS ŽYGIŲ VAIZDINYS

Laikas, kai praeitis perkurta taip, kad tarnautų ištisų kitos epochos visuomenių poreikiams, buvo laikotarpiu nuo Napoleono imperijos iškilimo iki Pirmojo pasaulinio karo pokario, paženklinto politinių ir visuomeninių transformacijų visoje Europoje. Baltijos jūros regione iškilę nacionalistiniai sąjūdžiai galiausiai sukurs nepriklausomas valstybes, užgims šiuolaikinė Vokietija, Estija, Latvija ir Suomija, naujai atsikurs suvereni Lenkija ir Lietuva. Tautinė tapatybė apibrėžta visų pirma per kalbą, kuri pamažu priskirta teritorijai, nors geopolitinė situacija ir toliau svyruos. Etnolingvistinės tapatybės suvoktos susiejus su naujai įsivaizduota praeitimi, vizualiai ženklintos atgimimo architektūros, tam tikrų istorinių ir priešistorinių paminklų restauravimo ar rekonstrukcijos, taip pat kanoninių literatūros ir dailės kūrinių, kurie visi itin pabrėžė tautinius istorinius naratyvus.

Nuo Prūsijos litoralės iki Suomijos kryžiaus žygiai laikyti lemiama protėvių istorijos akimirka – ar iš užkariautojų ir „civilizuotojų“ perspektyvos, ar iš „tikrųjų čiabuvių“, kurie gręžėsi į senesnius laisvės laikus, kol dar nebuvo užgriuvusi vokiečių, švedų, lenkų ir rusų valdžia. Viduramžių užkariavimų paveldėtojai, ar vokiečiakalbiai, ar, Suomijos atveju, švedai, konstravo naratyvus apie savo istorinę civilizuojančią įtaką, kad pateisintų savo tebeturimas politines ir ekonomines privilegijas. Savo ruožtu vietiniai nacionalistai įvairiai išnaudojo pagoniškos praeities elementus, ne visada atmesdami užkariavimo poveikį, taip pat ir ilgalaikį krikščionybės vaidmenį, formavusį jų visuomenę. Mažumos, kaip sorbai ar mozūrai,

rėmėsi praeitimi, suintensyvėjusios germanizacijos akivaizdoje gindamos atskirą tapatybę.

Mokslinės istorikų ir archeologų draugijos pradėjo rimtai ir sistemingai tyrinėti šį laikotarpį, sukaupė milžinišką duomenų rinkinį, bet labai dažnai jų veikalai būdavo perleisti per nacionalistinį filtrą. Kartu su muziejais, mokyklomis, spauda, o galiausiai ir kino kūrėjais jie skleidė naujuosius istorinius naratyvus imliai auditorijai. Pirmaisiais XX a. dešimtmečiais kryžiaus žygiai Baltijos regione plačiai suvokti kaip pirmasis ilgalaikės etninės nesantaikos tarp vietinės ir migrantų kultūros epizodas. Iškilusi Prūsijos karalystė, Vokietijos imperija, o galiausiai Trečiasis reichas užtikrino, kad vyraujantis naratyvas, supintas su kryžiaus žygių Baltijos regione istorija, taptų vokiečių *Drang nach Osten*, kai į praeitį projektuoti tuometiniai kolonijiniai siekiai. Kryžiaus žygių idėją, ir taip nepatrauklią Apšvietos mąstymui, pakeitė etninė karinė istorija, apimanti istorinius konfliktus su Lenkija ir Lietuva. Reikšmingas Prūsijos vaidmuo suvienijant Vokietiją Geležinį kryžių pakylėjo iki dviejų vėlesnių režimų simbolio, primindamas juodąjį Vokiečių ordino kryžių, ir etninę vokiečių ir slavų kovą įdiegė į politinę ideologiją, per Antrąjį pasaulinį karą turėjusią katastrofiškų padarinių, tebejuntamų ir dabar.

13 skyrius

Nuo arijų kryžininkų prie Europos paveldo

Kryžiaus žygių Baltijos regione reabilitacija

Malborko pilis, galios ir kultūrinės tradicijos simbolis, yra svarbiausias vienuolinės Vokiečių ordino valstybės – unikalaus Vakarų civilizacijos fenomeno – paminklas. Kartu ši pilis – svarbi materialinė kryžiaus žygių Rytų Europoje, prievartinio Baltijos tautų atvertimo į krikščionybę ir jų gentinių teritorijų kolonizacijos, atlikusių lemiamą vaidmenį Europos istorijoje, apraiška.

Pranešimas įtraukiant Malborko pilį į UNESCO Pasaulio paveldo sąrašą, 1997[1]

ATKASTAS VENDŲ UŽKARIAUTOJAS

1935 m. liepos 17 d. Adolfas Hitleris atvyko į Brunsviko miestą Žemutinėje Saksonijoje, nacių rėmėjų bastioną. Jo dienotvarkėje buvo ir apsilankymas prie neseniai atverto Saksonijos kunigaikščio Henriko Liūto, pagonių vendų užkariautojo, kapo. Slaptus kasinėjimus organizavo Dietrichas Klaggesas, trumpai gyvavusios Laisvosios Brunsviko valstybės vadovas nacis, mėginęs pasigerinti savo paties ir savo „feodo“ politinę reikšmę Trečiajame reiche. Kadangi buvo svarbi Vokietijos šiaurės Viduramžių istorijos figūra, Henrikas buvo reikšmingas saksų

tapatybei, bet katedra ir kunigaikščio kapas turėjo būti paversti tautos šventove, šlovinančia tai, kaip vokiečiai kolonizavo slavų žemes. Tačiau iškasti griaučiai, identifikuoti kaip Henriko, buvo daug smulkesni, negu tikėtasi, o klubo sąnarys deformuotas, viena koja trumpesnė negu kita. Suglumę dėl tokio atradimo (ir neturėdami osteologijos įgūdžių), ekspertai nusprendė, kad Henrikas buvo žemas ir raišas. Vėliau XX a. atliktais tyrimais nustatyta, kad griaučiai tikriausiai priklausė Henriko žmonai Matildai, palaidotai kartu su juo. Dabar manoma, kad antrasis kūnas, anuomet palaikytas Matilda, iš tikrųjų buvo Henrikas. Bet pirminis atradimas labai nuvylė nacių vadovybę, ir tuo metu archeologų ataskaita neviešinta[2]. Negana to, paties Hitlerio nuomonė apie kunigaikštį toli gražu nebuvo teigiama, nes jis dievino Šventosios Romos imperatorių Frydrichą Barbarosą, kurį Henrikas „išdavė". Klaggeso gudrybė nepavyko ir jis prarado katedros bei kapo kontrolę. Tuomet Hitleris įsakė kunigaikščių porai suprojektuoti naują kriptą, ji bus baigta 1938 m., išpuošta heraldiniais simboliais ir svastika. Kapus apšvietė ugnies dubenys, tarsi relikvija demonstruota ir neva Henriko plaukų sruoga. Katedros vidus taip pat bus iš naujo įrengtas, kad grąžintų į Henriko laikus, bent jau tokius, kokius juos įsivaizdavo naciai. Navoje nutapytos naujos freskos, iliustruojančios, kaip Henrikas užkariavo vendus. Iki 1940 m. katedra paskelbta „šventos vokiečių piligrimystės vieta", nors tuomet Hitleris ja nebesidomėjo ir peršventinimo ceremonijoje nedalyvavo. Nepaisant to, iškelti Henriką kaip tautos didvyrį tarp nacių buvo populiaru, tai pagrindė ideologija, kuri turėjo įtakos Trečiojo reicho ekspansionistinei ir genocidinei politikai.

Tai buvo *Völkisch* nacionalizmas, iškilęs XIX a. ir pabrėžęs rasės grynumą bei „arijų", arba germanų tautų, pranašumą.

Giliai susijęs su antisemitizmu, jis skatino rasiškai homogeniškos žemdirbių visuomenės idealą, pagrįstą romantizuota Vokietijos kaimo gyvenimo samprata, daugiausia išaugusia iš įsivaizduojamų Viduramžių. Čia Viduramžių vokiečių valstiečiai idealizuoti kaip gryniausia *Volk* išraiška. Sąjūdžio ideologai labai kritiškai žvelgė į modernybę, urbanizaciją ir industrializaciją, kurios jiems atrodė kaip jėgos, sutrikdžiusios „prigimtinį" vokiečių tautos gyvenimo būdą. *Völkisch* mintis formavo *Ostforschung* („Rytų tyrimus") ir savo ruožtu iš jų sėmėsi intelektinės paramos – tai buvo vokiečių mokslininkų ir akademinių institucijų grupė, kurios Vidurio ir Rytų Europos tyrimai skelbė, kad „germanų" tautos istoriškai apsigyvendavo šiuose regionuose ir juos „civilizuodavo"[3]. *Völkisch* sąjūdžio siekis atkurti etniškai gryną Vokietijos valstybę derėjo su *Ostforschung* akademiniais interesais, kur Vokietijos istorinių teritorijų atgavimas buvo laikomas ne vien išlikimo, bet ir rasinės lemties klausimu. Tokia mintis buvo glaudžiai susijusi su *Lebensraum* („gyvenamosios erdvės") sąvoka, įsitikinimu, kad Vokietijos gyventojams reikia plėsti teritoriją, kad išpildytų tokį tautos likimą. *Lebensraum* jau buvo įtraukta į nacionalistinį politinį diskursą, teisinant imperijos ekspansiją prieš Pirmąjį pasaulinį karą, ji liūdnai pagarsės kaip Trečiojo reicho užsienio politikos esmė. Propagandistams, tokiems kaip Dietrichas Klaggesas, atstovavusiems *Völkisch* ir nacių minties sankirtai, Henrikas Liūtas įkūnijo *Lebensraum* dvasią – buvo pavyzdinis valdovas vokiečių teritorinei plėtrai. Klaggesas, sakydamas kalbą mėnesį prieš fiurerio vizitą į Brunsviką, Hitlerio politiką net lygino su Henriko tąsa. Klaggesas taip pat buvo iš tų *Völkisch* mąstytojų, kurie perinterpretavo krikščionybės istoriją ir simboliką, kad derėtų prie rasinio grynumo siekio ideologijos[4]. Kryžiaus

žygiai Baltijos regione, vokiečių nacionalistinėse istorijose jau įtvirtinti kaip misija civilizuoti „barbarų“ visuomenes, buvo pateikiami kaip dichotomiškas konfliktas tarp „arijų“ kryžininkų ir „nearijų“ pagonių.

Vendų grupių, į kurias buvo nusitaikęs Henrikas ir kiti markų valdytojai, palikuonys tebegyveno Vokietijoje. Tai buvo sorbai, gyvenantys Lužicos regione. Jie taip pat patyrė tautinį atgimimą ir aktyviai priešinosi dar didesnės germanizacijos pastangoms, kurios suintensyvėjo iškilus nacionalistinei politikai. Pasibaigus Pirmajam pasauliniam karui sorbų ir čekų aktyvistai siekė Lužicą prijungti prie naujosios Čekoslovakijos Respublikos, remdamiesi bendromis slaviškomis šaknimis. Pasiūlymas atmestas dėl praktinių dalykų, bet dėl tokių mėginimų vokiečiai nacionalistai į sorbus ėmė žiūrėti įtariai[5]. „Vendų pavojus“ virto žurnalistiniu šūkiu, apibūdinančiu šią tariamą vidinę grėsmę vokiškumui. *Ostforschung* istorikai ir archeologai nuo seno pabrėždavo slavų visuomenių primityvumą, o prieš vendus stoję vokiečių vadai, tokie kaip Henrikas Liūtas, tapo svarbūs istoriniame vokiečių ekspansijos naratyve.

Įtampa tarp sorbų ir vokiečių valstybės išaugo Veimaro laikais, ypač stiprėjant nacionalistiniams sentimentams. 1920 m. Baucene įkurtas „Vendų departamentas“, skirtas sorbams germanizuoti. Kai 1933 m. naciai atėjo į valdžią, sorbų kalbos vartotojų skaičius buvo sumažėjęs perpus. Po kelerių metų uždraustos sorbų organizacijos, leidiniai ir kalbos vartojimas viešumoje, o slaviški vietovardžiai suvokietinti[6]. *Ostforschung* mokslininkai paskelbė, kad sorbai neturi istorijos, tad buvo laikoma neišvengiama, kad jie „pranyks vokiškume“, nors procesui paspartinti slaviškai skambantys vietovardžiai

pakeisti vokiškais[7]. Bet daug didesnė baimė dėl grėsmių vokiškumui buvo susijusi su Rytprūsių provincija. Čia, eskaluojant kultūrinį karą, ryškiausiai minėti istoriniai įvykiai, susiję su kryžiaus žygiais Baltijos regione. Viduramžių vokiečių markgrafų vertė nacių propagandai buvo ribota, o kryžininkų sąjūdžio Šiaurėje vėliavnešys Vokiečių ordinas ims simbolizuoti vokiečių ekspansiją ir nacių režimui, ir tiems, kuriuos jis užkariaus ir okupuos.

Kryžiaus žygių Baltijos regione istorinę atmintį Trečiasis reichas nusavino tarp vokiečių teritorijų sienų, o ypač ties pasieniais, jie taip pat minėti propagandoje, lydėjusioje Vidurio ir Rytų Europos užkariavimų siaubus ir nacių bei sovietų režimų priespaudą. Vokiečių kryžininkų ir nacių agresijos sąsaja nepamiršta dešimtmečiais po Antrojo pasaulinio karo ir toliau atliko vaidmenį Šaltojo karo propagandoje. Tik žlugus Sovietų Sąjungai, susivienijus Vokietijai ir atkūrus visišką Lenkijos, Lietuvos, Baltarusijos, Latvijos ir Estijos suverenumą, buvo galima pradėti kurti naujas kryžiaus žygių istorijas. Dabar jie pripažįstami Europos istorijos dalimi, nors nacionalistinės jų praeities šešėliai ne visai prasisklaidė.

ISTORINĖ ATMINTIS „KRUVINUOSE PASIENIUOSE“

Pirmojo pasaulinio karo pabaigoje Rytprūsių provincija tapo Laisvosios Prūsijos valstybės dalimi, o ši radosi vietoje buvusios karalystės, kai iširo Vokietijos imperija. Joje gyveno mažiau negu 4 procentai Vokietijos žmonių, regionas buvo retai apgyventas ir menkai reikšmingas ekonomiškai, jame vis dar vyravo kaimo žemės valdos, priklausančios aristokratų

šeimoms, bet kalbant apie santykius su Lenkija ir Lietuva jis atliko neproporcingai didelį ideologinį vaidmenį. Pagal Versalio taikos sąlygas, nemenka dalis Pomerelijos buvusioje Vakarų Prūsijoje, Vyslos žemupio regionas, inkorporuotas į Lenkijos Respubliką kaip Pamario vaivadija. Vietoje ankstesnės germanizacijos politikos, kurios metu Vakarų Prūsijoje XIX a. kūrėsi šimtai tūkstančių vokiečių migrantų, o iš lenkų didikų žemė konfiskuota, imta judėti priešinga kryptimi, ne vien dėl politinių, bet ir dėl ekonominių motyvų, o paskui likę vokiečiams priklausę dvarai Lenkijos teritorijoje nusavinti. Vokietijoje užkietėję dešinieji Pomerelijos netektį smerkė jau pažįstama *Völkisch* kultūrinio nuosmukio kalba, ypač kai iš regiono emigravo šimtai tūkstančių vokiečių[8].

Laisvasis Dancigo (lenkiškai *Gdańsk*) miestas, atskirtas ir nuo Vokietijos, ir nuo Lenkijos, daugiausia liko apgyventas žmonių, save laikiusių etniniais vokiečiais. Prūsų apygardos greta naujai apibrėžtos Respublikos šiaurės vakaruose, Marienverderis ir Olštynas (*Allenstein*), kurių lenkiškai ir vokiškai kalbančių gyventojų proporcijos skyrėsi, perduoti Sąjungininkų komisijos kontrolei, kad surengtų plebiscitą, nulemsiantį, prie kurios šalies jie bus prijungti. Plebiscitas įvyko 1920 m. liepos 11 d., Lenkijai kariaujant su bolševikų Rusija, o vokiečių aktyvistams kelias savaites prieš tai smurtavus ir bauginus. Atkaklios propagandos kampanija nusitaikyta būtent į mozūrų bendruomenes, minėta etniškai apibrėžta Prūsijos istorija, nusidriekusi iki pat kryžiaus žygių laikų. Plakatuose, raginančiuose balsuoti už Vokietiją, įspūdingai vaizduoti Vokiečių ordino riteriai, turintys simbolizuoti Rytprūsių praeities tąsą[9]. Išskyrus kelis pasienio kaimus, abiejų apygardų gyventojai didele persvara nubalsavo, kad nori likti

Vokietijos dalis. Tuomet Marieverderio apygarda pasidalyta tarp Lenkijos ir Veimaro respublikos – vokiškoji dalis bus inkorporuota į Rytprūsius, kur jos regiono pavadinimas *Regierungsbezirk Westpreussen*, apimantis ir Elbingo, Marienburgo, Rozenbergo bei Štumo apygardas, turėjo priminti prarastą Vakarų Prūsijos teritoriją.

Rytprūsių provincijoje, atkirstoje nuo likusios Vokietijos, imtos rengti nacionalinės ir regioninės kampanijos vokiečių tapatybei, ypač jos pasienių žemėms išsaugoti. Lenkų bendruomenės provincijoje marginalizuotos ir baugintos, ypač iškilus vietos sukarintoms ir nacistinėms organizacijoms, bet jos liko pastebimas elementas, glaudžiai susijęs su katalikiška Varmės (vokiškai *Ermland*) kultūra. Imta dosniai investuoti į išskirtinių provincijos *Heimat* architektūros bruožų, laikytų iš esmės vokiškais, išsaugojimą, ypač į istorinius kaimo pastatus, tokius kaip ūkiai ir malūnai, suvoktus kaip vokiečių naujakurių dvasios įkūnijimas[10]. Mozūrijos miškai ir ežerai, Vyslos deltos šlapynės taip pat laikytos neatsiejama Rytprūsių kultūrinio kraštovaizdžio dalimi, persmelkta vokiečių istorijos. Tačiau tai nebuvo vien nostalgiškas pasididžiavimas, tai buvo *Heimatschutz* – vokiečių tėvynės kultūrinio turto ir tapatybės gynyba.

Vyslos žemupis, nuo 1920 iki 1939 m. vėl tapęs pasieniu, buvo nusagstytas bene įspūdingiausių pilių griuvėsiais, jos statytos po kryžiaus žygių prieš vietinius prūsus, tarp jų reikšminga buvo Marienverderio pilis-katedra, pastatyta Pomezanijos kapitulai pirmoje XIV a. pusėje. 1551 m. pilis atiteko Albertui von Hohenzollernui, buvusiam didžiajam magistrui, prieš tai du šimtmečius buvusi pasaulietinė rezidencija, ji buvo paversta teismu ir kalėjimu, kartu pusiau apgriauta, o

XIX a. antroje pusėje restauruota. 1926 m. Waldemaras Heymas, vietos mokytojas ir Pirmojo pasaulinio karo veteranas, mieste atidarė *Heimatmuseum Westpreussen*, kuriame sukaupė nuotraukų archyvą ir aplinkinių rajonų istorinių artefaktų kolekciją. Archeologiniai kasinėjimai čia vyko nuo XIX a. aštuntojo dešimtmečio pabaigos, bet, įsteigus naująjį muziejų, vėl pradėti pilies ir miesto tyrimai, imta kasinėti priešistorinėse kapinėse palei žemutinę Vyslą, ir artefaktų kolekcijos tolydžio augo. Tarpukariu senovės mylėtojų draugijos visoje Prūsijoje jau buvo įsitvirtinusios ir tais metais vyko daugybė kasinėjimų, pripildžiusių muziejų saugyklas, ypač Prūsijos muziejaus Karaliaučiuje. Nuo 1934 iki 1939 m. Prūsijos pasienių istorijos interpretacija darėsi vis nacionalistiškesnė, imta neigti ar menkinti bet kokius „svetimšalius“ ar jų įtaką praeityje, ypač Lenkijos ir Lietuvos. Dėl to taip pat pakeista daugiau kaip 2000 lenkiškos, lietuviškos ar senprūsių kilmės vietovardžių[11].

Vadinamųjų pasienio kraštų muziejų (*Grenzlandmuseen*), tokių kaip Marienverderyje, Marienburge ir Elbinge, taip pat šių miestų mokslinių draugijų vaidmuo buvo skatinti regione istorinę vokiečių tapatybę. Valdžioje esant naciams, Marienverderio pilis perimta ideologiniams tikslams, ji tapo hitlerjugendo mokykla. Mieste taip pat įsikūrė Rytprūsių turistų propagandos kontora. Turizmas jau seniai sukosi aplink regiono pilis, kur lankytojai galėdavo „vaikščioti Vokiečių ordino riterių pėdomis“, bet tai buvo nauja tendencija naujos lojalių nacių kartos įkvėpimui – perimti pilis, turinčias simbolinių ryšių su vokiečių kolonizacija[12]. Turistų iš Vokietijos, ypač jaunimo grupių, į šį „kruviną pasienį“ pagausėjo XX a. ketvirtajame dešimtmetyje, kai taikliomis kalbomis ir vizitais istoriniuose paminkluose buvo pabrėžiama būtinybė ginti vokiečių

žemes nuo Lenkijos grėsmės. Šiuo atžvilgiu sudėtinga užkariavimo, naujakurių ir religinės transformacijos Baltijos regiono pietuose ir rytuose istorija pajungta nacionalistiniam tautų konflikto naratyvui, jis neva atsikartojęs dabartyje.

Amunicijos teritorinėms Trečiojo reicho pretenzijoms sustiprinti suteikė įkurtas *Deutsche Ahnenerbe*, nacių tyrimų institutas, turintis gilintis į „indogermanų šiaurės rasės" paveldą[13]. Nors keli jo nariai buvo kompetentingi archeologai, jų atradimai turėjo tarnauti propagandai. Rytprūsiai pasidarė vienas svarbiausių jų tiriamų regionų, čia buvo galima užginčyti ir atmesti istorines lenkų ir lietuvių pretenzijas[14]. Pirmieji ir didžiausi *Ahnenerbe* vykdyti kasinėjimai buvo Senojo Kristburgo tvirtovėje nuo 1935 iki 1937 m., inicijuoti ten apsilankiusio Heinricho Himmlerio ir vadovaujami Hanso Schleifo. Žinoma, vieta buvo labai reikšminga ne vien dėl sąsajos su Vokiečių ordino užkariavimais prūsų žemėse, bet ir dėl to, kad buvo netoli tuometinės Lenkijos sienos. Kasinėta išsamiai, iš pradžių daugiausia tvirtovės įtvirtinimai, bet paskui ir centrinėje srityje, kur rasta daug „germaniškos" keramikos šukių. Galutinėje ataskaitoje Schleifas darė išvadą, kad vietovė įkurta pirmųjų germanų naujakurių, o kai perėmė tvirtovę iš prūsų, ordinas atgavo žemes, visada priklausiusias vokiečiams. Labai svarbu, kad nerasta jokios slavų keramikos, tad aiškiai atmestas bet koks Lenkijos pretenzijų į Prūsiją ir Pomeraniją istorinis pagrindas. Įrengtas lauko muziejus, ten lankydavosi vietos mokyklos, jaunimo organizacijos ir nacių įžymybės. Kristburgo senamiestyje neradus jokių panašių duomenų apie ten gyvenusius senovės germanus, kasinėjimai greitai nutraukti[15].

Naciai ir save pateikdavo pagal tokį rasinį praeities vaizdinį. Partijos elitas vaizduotas kaip naujas, neva viduramžiškas

vokiečių riterių ordinas, seksiantis Vokiečių ordino pramintu taku ir vėl užkariausiantis Rytus. Entuziastingas nacių ideologas Alfredas Rosenbergas net laikė Trečiąjį reichą atgaivinta Vokiečių ordino valstybe, tokią mintį jis skelbė savo polemiškame veikale apie nacionalsocializmą „Der deutsche Ordenstaat“, paskelbtame 1934 m. Nuo 1936 m. trijose specialiai pastatytose nacių *Ordensburgen*, arba „Ordino pilyse“, *Krössinsee*, Zonthofene ir Fogelzange įkurti specialūs mokymo centrai, kuriuose turėjo būti rengiama nauja partijos lyderių karta. Tačiau nacių ideologinėje mišrainėje ryšiai su ordinu ne visada buvo tiesmuki. Kai būdavo lyginami su Viduramžių riteriais propagandos tikslais kurtoje dailėje, naciai buvo vaizduojami kaip pasauliečiai kariai, nors gaubiami sakralumo: vietoje kryžių, žyminčių Vokiečių ordino riterius ar Viduramžių kryžininkus, jie puošėsi svastikomis. Jei retsykiais naudotas kryžius, tai tik Geležinis[16]. Vokiečių ordinas ir kitos *Drang nach Osten* figūros SS buvo arijų riterių pavyzdžiai. Vevelsburgo (*Wewelsburg*) pilyje netoli Paderborno Vokietijos šiaurėje, kuri turėjo tapti SS grupių vadų susirinkimo ir įkvėpimo vieta, kai kurie kambariai buvo pavadinti Marienburgo, Vokiečių ordino riterių (šiame kambaryje nutapytas Marienburgas) ir, žinoma, Henriko Liūto vardais[17].

Ketvirtoji nacių *Ordensburg* iš tikrųjų turėjo būti Marienburge, ir nors šis planas taip ir neįgyvendintas, pilis pasitarnaus kaip vienas svarbiausių režimo simbolių. 1922 m. mirus Conradui Steinbrechtui, pilies restauracijai vadovavo Bernhardas Schmidas, kol 1941 m. išėjo į pensiją. Abiejų palikimas buvo ne vien konservacija ir restauracija, bet ir sistemingas, rimtas Prūsijos istorinių paminklų, ypač pilių, tyrimas. Keleri metai prieš pensiją Schmidas įstojo į nacių partiją išaugusios

politinės įtampos dėl vadinamojo lenkų koridoriaus metu. Pilį kaip nacionalistinį simbolį įtvirtino imperatorius Vilhelmas, tokia ji liko tarpukariu ir valdant naciams. Dar 1920 m. Marienburgas virto klestinčiu nacionalistų grupių centru, įskaitant nemažai sukarintų organizacijų, kurios rengė įvairius kongresus, įskaitant ir maršalo Hindenburgo vizitą tų metų gegužę. Ketvirtajame dešimtmetyje pilis naudota kaip fonas hitlerjugendo ir jo jaunesniojo padalinio *Deutsches Jungvolk* konsekracijos ceremonijoms, taip pat politinėms nacių ministrų kalboms. Propagandiniuose filmuose apie „vokiečių galybę Rytuose" rodyta didžiulė fotogeniška tvirtovė, ji turėjo palikti ryškų įspūdį mokyklų grupėms ir jaunimo organizacijoms per *Heimat* viešnages. 1931 m. Rytprūsiuose švęstas Vokiečių ordino atvykimo 700 metų jubiliejus, Marienburgo pilis buvo iškilmių centre, joje lankėsi aukšto rango valdžios pareigūnai, net prezidentas Hindenburgas. Šventės ir kalbos persmelktos vokiečių nacionalizmo ir antilenkiškų jausmų[18]. 1934 m. balandį Rosenbergas Marienburgo pilyje pasakė aistringą kalbą, kurioje ragino Rytprūsius sekti Vokiečių ordino pavyzdžiu, kartojo *Drang nach Osten* idėją apie gyvenamosios erdvės vokiečių naujakuriams atvėrimą, o ordino įpėdiniais laikė nacius.

Indoktrinuojančioje hitlerjugendo ugdymo kultūroje Prūsija sudarė nemenką turinio dalį. Minėta ir Livonija – *Livland*, – nors daug labiau fone. Lyginant su Prūsija, vokiečių tautinėje atmintyje jai stigo istorinės reikšmės gylio. Negana to, nacių rasinė ideologija labiausiai demonizavo slavų tautas, o baltų ir finų grupės šiam radikalizuotam naratyvui buvo daug mažiau svarbios. Tačiau Baltijos šalių Viduramžių paveldas galiausiai pritrauks atsinaujinusios propagandos

kampaniją, pradedant nuo Klaipėdos krašto aneksijos. Šio buvusio Rytprūsių regiono gyventojai buvo apylygiai vokiečiai ir lietuvninkai. 1923 m. regioną inkorporavus į Lietuvą, ėmė kunkuliuoti įtampa su Vokietija, prasiveržianti tokiais incidentais, kaip Kauno procesas 1935 m. pavasarį, kai 126 Klaipėdos naciai apkaltinti Lietuvos valstybės išdavyste. Vokiečių pretenzijas į regioną lydintys komentarai buvo įsišakniję istorijoje, kuri, Klaipėdos nacių organizacijų ir jiems prijaučiančiųjų požiūriu, prasidėjo tik nuo Vokiečių ordino užkariavimo. Tuo metu Tilžė (vėliau rusiškai *Sovetsk*), kurioje gyveno nemenka lietuvių bendruomenė ir kuri liko Rytprūsiuose, buvo pateikiama kaip vokiečių tvirtovė Rytuose, kur pabrėžtas ordino paveldas[19]. Klaipėdos kraštas, kaip jis įvardytas Versalio sutartyje, tapo svarbiu nacių revanšistinės politikos taikiniu – siekta atgauti prarastas teritorijas ir vėl suvienyti vokiečių *Volk*. Kai 1939 m. kovą Vokietija vėl atgavo regioną, imta slopinti lietuvių kalbos ir simbolių vartojimą viešumoje.

Ir nors nacių režimui buvo naudinga žavėtis karingu Vokiečių ordino vaidmeniu Baltijos regione, ypač jo susidūrimais su tais, kurie buvo laikomi menkesnių rasių atstovais, požiūris į tuometinį ordiną, katalikišką organizaciją, buvo šaltokas, o vėliau atvirai priešiškas. 1938 m. ordinas Vokietijoje ir Austrijoje panaikintas, dar po metų ir Čekoslovakijoje – tai buvo platesnės kampanijos prieš religines organizacijas dalis, suderinta su nacių valdžios tikslu sumenkinti Katalikų Bažnyčios įtaką. Atimta ordino nuosavybė, jo kunigai ir vienuolės persekioti: trisdešimt trys nariai nužudyti Hartheimo pilyje Austrijoje, vykdant liūdnai pagarsėjusią nacių eutanazijos programą *Aktion T4*. Naciai kuo ramiausiai atmetė modernų, labdaringą ordino pavidalą, sykiu nusavinę jo Viduramžių

praeities aspektus propagandai, šlovinančiai vokiečių militarizmą ir ekspansionizmą. Protestantai Brandenburgo hospitaljerai, anksčiau globoti Hohenzollernų, nebuvo uždrausti ir toliau atliko vaidmenį vokiečių visuomenėje, įskaitant ir šalpą, ir karinių paslaugų teikimą. Nors jie pritarė nacių karui prieš bolševizmą, jų nariai taip pat aktyviai įsitraukė į pasipriešinimą Hitlerio valdžiai[20].

NAUJAI IŠGYVENAMI SENI KONFLIKTAI

1914 m. rugpjūtį, kai Vokietijos kariuomenė sutriuškino Antrąją Rusijos armiją prie Olštyno (*Allenstein*) viename lemiamų Pirmojo pasaulinio karo Rytų fronto mūšių, lauko maršalas Hindenburgas įvykį pavadino „Tanenbergo mūšiu“. Viduramžių mūšio laukas nuo ten buvo toli, bet jo tiesmuka užuomina apie 1410 m. nugalėtą ordiną pabrėžė, kad tai – dar vienas istorinio vokiečių ir slavų konflikto kerštо skyrius, ar prieš lenkus, ar prieš rusus, taip jis ir buvo apgiedamas paplūdusioje triumfuojančioje poezijoje ir spaudos komentaruose[21]. Vos po dešimtmečio suprojektuotas pergalei skirtas paminklas, aštuoniakampė plytų tvirtovė, karūnuota aštuoniais bokštais, griežta modernistinė pilis. Jos architektai (kurie vėliau perprojektuos Henriko Liūto kriptą Brunsvike) tikino, kad ji įkvėpta akmenų rato. Bet niekas tuo nepatikėjo, ir vokiečiams, ir lenkams tai buvo akivaizdus simbolinis veiksmas, atkartojantis pažįstamus ordino valdžios paminklus. Įkurdinta netoli Lenkijos sienos, ji turėjo stiprinti vokiečių ryžtą prieš lenkų ekspansionizmo baimę. Kai 1934 m. Hindenburgas mirė, Tanenbergo paminklas vėl prisimintas, nes Hitlerio diriguojamos

prezidento valstybinės laidotuvės memoriale jį pavertė grynu politiniu teatru. Hitleris šlovino Hindenburgo laimėjimus ir karinę Vokietijos praeitį, o vokiečių spauda, rašydama apie įvykį, minėjo ordino sugrįžimą. Čia tuoj pat ėmė traukti piligrimai – dar vienas *Drang nach Osten* ženklas kultūriniame kraštovaizdyje.

Lenkijoje ketvirtąjį dešimtmetį ženklino istorinių simbolių karo eskalavimas, atsakant į Tanenbergo memorialą[22]. Jis pasidarė ypač ūmus Prūsijos pasienyje, netoli tikrosios mūšio vietos. Ypač į tai įsitraukė Dzialdovo (*Działdow*), vienintelės Mozūrijos dalies, inkorporuotos į atgimusią Lenkijos valstybę, aktyvistai. Mieste atidarytas muziejus, kuriame visa salė paskirta Griunvaldo mūšiui, kaip jį vadino lenkai, o po kelerių metų pastatytas paminklas mūšio nugalėtojui Vladislovui Jogailai. Dar vienas paminklas pastatytas gretimame Udzovo (*Uzdow*) kaime, įsikūrusiame pačiame Rytprūsių pasienyje. Lyginant su dramatiškesniu Griunvaldo memorialu Krokuvoje, statiniai buvo kuklūs, bet jų vieta daug labiau provokuojama. 1936 m. pagamintos naujos per mūšį atimtų ordino vėliavų kopijos ir pakabintos Krokuvos Vavelio pilyje, mat senosios prarastos. Po trejų metų Lenkijos paviljone Niujorko pasaulinėje parodoje puikavosi Stanisławo Ostrowskio sukurtas raito Jogailos paminklas.

1939 m. vasarą, lenkams laukiant karo su Vokietija, mūšio metinės liepos 15 d. suteikė progą sustiprinti moralę. Varšuvoje ir Krokuvoje aukotos šventinės mišios, aplink Griunvaldo paminklus vyko mitingai, o nacionalistai susirinkusiesiems priminė apie senovės šlovę. Net buvo kalbama apie „naująjį Griunvaldą“ numatomame konflikte su Vokietija, kaip ir ankstesniais dešimtmečiais. Lietuviai taip pat statė paminklus

Žalgiriui, kaip mūšį vadino jie, ir svarbiausia buvo Vytauto figūra. 1937 m. Vytauto Didžiojo Karo muziejaus kolekcijai įsigyta Matejko „Žalgirio“ kopija, o pats muziejus pastatytas kaip jubiliejaus iškilmių viršūnė. Lietuvių požiūriu, paveikslas – o ypač gerai matoma Vytauto padėtis – skelbė laisvę nuo priespaudos ir nepriklausomą suverenią valstybę. Tokia samprata bus pristatoma ir globaliai. Kaip lenkai į Pasaulinę parodą atsivežė Jogailą, lietuvių paviljono centre stovėjo Vytauto Kašubos Vytauto statula, o vienas iš septynių paveikslų greta jos vaizdavo nugalėtus ordino brolius, dedančius Vytautui po kojomis savo vėliavas.

1939 m. rugsėjo 1 d. Lenkiją užplūdo vokiečių tankai ir lėktuvai, paženklinti Geležiniu kryžiumi ir primenantys mūsų laikų Vokiečių ordino riterius, netrukus tai virto jungtine invazija su Sovietų Sąjunga, ir Lenkijos valstybės greitai neliko. Geležinio kryžiaus medalis, gautas daugelio Pirmojo pasaulinio karo veteranų, ėmė simbolizuoti vokiečių išdidumą nacionalinio pažeminimo akivaizdoje ir perkeitė kariuomenę, *Wehrmacht*. Invazijos į Lenkiją proga atgaivintos įvairios Geležinio kryžiaus klasės, o naujų medalių reversas paženklintas svastika, nacionalsocializmo ideologiją susiejant su ankstesniais karais, kuriais pasiekta Vokietijos susivienijimo. Sukurta ir visai nauja Geležinio kryžiaus atmaina – Riterio kryžius, arba *Ritterkreuz*. Tai buvo pačių nacių juodasis kryžius, skirtas šlovinti naujuosius vokiečių riterius, susigrąžinusius protėvių palikimą kaip Rytų užkariautojai. Tokia ryški Viduramžių Vokiečių ordino ir modernios Vokietijos karinės galios sąsaja buvo graudžiai akivaizdi ir lenkams.

Kalboje apie Lenkijos puolimą Hitleris minėjo šimtus metų trunkančias vokiečių ir lenkų kovas – Vokiečių ordino

riterius, Viduramžių vokiečių naujakurius lenkų žemėse. Tai davė toną okupacijai. Spalį naujai įkurto Dancigo ir Vakarų Prūsijos *Reichgau* gubernatorius Albertas Forsteris paragino vokiečius, pakviestus užimti iš lenkų konfiskuotą nuosavybę ir žemę įsijausti „į *Ordensritter* dvasią" – į Vokiečių ordino riterius. Forsteris siekė tiesiog išnaikinti nevokiečius naujojoje gubernijoje, ypač lenkus ir žydus[23]. Imta įgyvendinti populiacijos keitimo politika, dėl kurios Lenkijos piliečiai iškraustyti iš Vakarų Prūsijos miestų, taip pat ir iš Marienburgo, o į jų vietą atkelti vokiečių naujakuriai. Ką tik susikūrusi nacių administracija Lenkijoje, Generalinė vyriausybė, pradėjo sistemingą lenkų tautinių simbolių naikinimą, ir pirmieji sąraše atsidūrė Griunvaldo paminklai – ypač Uzdovo ir puošnesnis memorialas Krokuvoje. Ordino vėliavų replikos iš Vavelio išgabentos į Marienburgą. 1940 m. gegužės 19 d. jos neštos iškilmingoje procesijoje nuo rotušės į pilį, simboliškai sugrąžinant vokiečių valdžią Lenkijoje, kaip buvo visiškai aišku iš naujojo Generalinės vyriausybės vadovo Hanso Franko kalbos[24]. Nacių valdžiai dėl akivaizdžių priežasčių ypač rūpėjo Matejko „Žalgirio mūšis" ir „Prūsų priesaika", bet jų slėptuvių ji nerado. Tuo metu turėjo būti pakeisti visi gatvių pavadinimai, kaip nors susiję su lenkų pergale prieš ordiną – ar Griunvaldas, ar Sienkiewiczius.

Nors Vokietija ir Sovietų Sąjunga prieš pat invaziją susitarė dėl Lenkijos ir Baltijos regiono rytinių šalių pasidalijimo, abi iki kaulų smegenų nepasitikėjo viena kita. 1938 m. išleistas Sergejaus Eizenšteino režisuotas „Aleksandras Neviškis", sovietinio kino lūžis. Filme pasakojama apie didvyrį Naugardo kunigaikštį, nugalėjusį Vokiečių ordino kariauną garsiajame Ledo mūšyje, išgelbėjusiame miestą ir sustabdžiusiame katalikų kryžininkų žygį į Rytus. Žinoma, veikėjai perleisti per

sovietinio nacionalizmo filtrą, tai yra užuominos apie krikščionybę prislopintos, Neviškis – bolševikas valstietis didvyris, o vokiečiai veikėjai su Reicho erelio ir svastikos insignijomis[25]. Nebuvo įmanoma nepastebėti analogijos su Vokietijos ekspansionistinės politikos baime. 1938 m. lapkritį išleistas filmas kitais metais, sudarius sovietų ir nacių paktą, nustotas rodyti, o vokiečių kariuomenei pradėjus pulti Rusiją, vėl pradėtas.

1941 m. birželį Hitleris pradėjo operaciją „Barbarosa“ (jo nuomone, taikliai pavadintą Šventosios Romos imperatoriaus vardu) – invaziją į Sovietų Sąjungą. Vokiečių pajėgos sparčiai okupavo Baltijos valstybes, ir sovietų okupacijos priespaudą pakeitė toks pat žiaurus nacių režimas. Puolimo metu smarkiai nukentėjo istoriniai Liepojos ir Rygos centrai. Naujoji civilinė administracija *Reichskommissariat Ostland* greta ekonominės eksploatacijos ir pasipriešinimo slopinimo turėjo įgyvendinti nacių rasinę ideologiją. Netrukus dėl to bus pradėti steigti getai ir sistemingai naikinti Baltijos kraštų žydai ir romai, taip pat skelbiama provokiška propaganda, ruošiantis regioną iš naujo apgyvendinti vokiečiais. Nestebėtina, kad visą laiką prisiminti kryžiaus žygiai ir ordino palikimas. 11-asis *SS Panzer* batalionas, kovojęs Rytų fronte, kuriame buvo savanorių iš Skandinavijos ir Baltijos šalių, net buvo pavadintas garsiojo ordino vado Hermanno von Salzos vardu. Pats karas prieš Rusiją pateiktas kaip ordino kryžiaus žygių tąsa, tai Hitleris aiškiai pasakė 1943 m. sausio 30 d. kalboje: „Anksčiau vokiečių riteriai leisdavosi į tolimus kraštus kovoti už savo tikėjimo idealus; šiandien mūsų kareiviai kaunasi bekraščiuose rytuose, gelbėdami Europą nuo pražūties.“[26] Vėliau Hitleris karinę Vokiečių ordino sėkmę pateiks kaip sektiną pavyzdį nacionalsocializmo kariams[27].

Latvijoje nacių gubernatoriai siekė pabrėžti vokiškąjį paveldą ir susieti jį su savo okupacijos teisėtumu. *Reichskommissariat* laikraštyje „Deutsche Zeitung im Ostland“ paskelbtame Erwino Assmanno straipsnyje pasakota apie tariamus jo atliktus pirmojo akmeninio pastato Latvijoje (ir Baltijos regiono rytuose) – Ikškilės pilies – kasinėjimus. Kaip „pirmoji pilis“, ji laikyta legitimavusia vokiečių atvykimą į Baltijos šalis ir simbolizavo „tikrąsias“ Antrojo pasaulinio karo priežastis – istorinį mūšį tarp Vakarų ir Rytų. Kartu naciai siekė pabrėžti, kad vokiečiai ir latviai istoriškai visada buvo sąjungininkai prieš rusus. Rygoje surengta paroda, pavadinta „Nākotnei pretī“, arba „Į ateitį“, kurioje eksponuotos didžiulės freskos, vaizduojančios senovės latvių karius ir ordino riterius, kartu išsiruošusius į mūšį Rytuose. Žemėlapyje nubrėžta įsivaizduojama tvirtovių linija, pastatyta gintis nuo rusų, o parodoje pateikiami archeologiniai duomenys naudoti parodyti, kad rytinis Latvijos regionas Latgalė liko nepaliestas slavų kultūros, visiškai priešingai, negu jį pateiks sovietai. Kad analogijos būtų aiškesnės, parodoje buvo ir fotomontažų, vaizduojančių šiuolaikinį mūšį prieš bolševizmą[28]. Nesama duomenų, kad tokia propaganda būtų ką nors paveikusi, o latvių mokslininkai kovojo už savo respublikos nepriklausomybę ir prieš Sovietų Sąjungą, ir prieš nacistinę Vokietiją.

Estijoje panašiai mėginta atgaivinti susidomėjimą Viduramžių vokiečių paveldu. Vokiečių dailės istorikas Konradas Straussas, ypač domėjęsis keramika, prieš karą kelissyk aplankė Baltijos regiono rytus, tyrė ir studijavo Rygos ir Talino muziejų kolekcijas. Nacių okupacijos metu jis organizavo Narvos pilies kasinėjimus, vildamasis rasti pirmųjų vokiečių (ar danų) kolonistų pėdsakų. Narva jo tyrimuose ir spaudoje taip

pat pateikta kaip Vakarų civilizacijos bastionas prieš barbarus rusus. Mintis, kad Baltijos regiono rytai – tarsi tvirtovė nuo „Azijos banditų“, plačiai vartota ir vokiečių, ir estų institucijų propagandoje. Čia taip pat surengta paroda „Eesti rahva eluvõitlus“, arba „Estų tautos kova už būvį“, siejanti istorines kovas už laisvę su konfliktu prieš Sovietų Sąjungą. Estų požiūriu, bet koks kolaboravimas su vokiečiais prieš sovietus laikytas būtinu blogiu – būdu atkurti Estijos nacionalinę nepriklausomybę[29]. Galiausiai estų inteligentai įkliuvo tarp dviejų tironų pajėgų. Kai kurie pasirinko priešintis ar bent jau atsitraukti nuo aktyvios paramos naciams, o kitiems labiau rūpėjo pasipriešinti sovietų grėsmei, nes akivaizdžiai ryškėjo naujos rusų okupacijos galimybė.

Taip pat ir Suomija vienijosi su Vokietija ne siekdama nacių tikslų, bet kad atgautų iš sovietų nepriklausomybę ir teritoriją, nors abiejose pusėse buvo prijaučiančiųjų. Čia bendra kova prieš Sovietų Sąjungą pateikta kaip istorinių karų tąsa, minint ilgalaikį Suomijos kaip buferio nuo įsiveržimo iš Rytų vaidmenį, kartais aprėpiant Viduramžių laikotarpį. Rusijos baimė ypač sukosi aplink Kareliją, tą amžiną pasienio regioną, kurio kultūrinė reikšmė išdidinta nacionalistinėje mintyje. Kai Suomija prisijungė prie operacijos „Barbarosa“, liuteronų kunigai šią kampaniją pateikė kaip kryžiaus žygį (nepaisydami katalikiškų sąsajų), o Suomijos kariuomenę – kaip Kristaus karius. Vyskupas Aleksis Lehtonenas (vėliau tapęs Turku arkivyskupu) ypač prisiminė švedų kryžiaus žygius ir teigė, kad jais Suomija išgelbėta nuo užmaršties. Suomijos vėliava – mėlynas kryžius – savo ruožtu imta suvokti kaip kryžiaus karo simbolis. Kai puolimas prieš sovietus įstrigo, tokią retoriką pakeitė dejonės dėl suomių nuodėmių[30].

MIESTŲ NAIKINIMAS

1944 m. vasarą Raudonoji armija pradėjo kontrpuolimą ir pralaužė vokiečių gynybos linijas visuose Baltijos regiono rytuose. Sovietų antskrydžiai, atsitraukiančių vokiečių pajėgų griovimai ir artilerijos mūšiai sunaikino daugelio Estijos ir Latvijos miestų istorinius centrus. Labiausiai nukentėjo Narva ir Jelgava, bet nemažai žalos padaryta ir Talinui, Tartu, Pernu, Rėzeknei, Valmierai ir Liepojai[31]. Po kelių mėnesių vokiečių pajėgos išstumtos į Kuršo smaigalį, ten apsuptos ir prispaustos iki karo pabaigos. Toliau į pietus sovietų puolimo taikinys buvo vokiečių linijos Baltarusijoje, sovietai sparčiai judėjo į vakarus Rytprūsių link. Prieš kontrpuolimą ir jo metu sovietų propagandininkai stengėsi įdiegti istorinio tęstinumo jausmą, priešinantis vokiečių agresijai, o Raudonąją armiją pateikė kaip natūralią Baltijos kraštų gynėją. Skrajutėse ir transliacijose naciai vadinti „naujaisiais teutonų įsibrovėliais“, jų žiaurumą ir teritorines ambicijas lyginant su Viduramžių kryžininkų. Plakatuose nacių kariai vaizduoti greta Vokiečių ordino riterius primenančių figūrų – šarvuotų, beveidžių ir žiaurių, – priešingai negu didvyriai sovietų kariai ir Baltijos šalių partizanai. Vizualinis ryšys turėjo vietiniams priminti istorinį vokiečių invazijų ir senbuvių pasipriešinimo ciklą. Atgaivintas įprastų istorijos epizodų prisiminimas – Šv. Jurgio nakties sukilimas Estijoje, o Lietuvoje, vėliau, ypač Lenkijoje, – pergalė prieš ordiną 1410 m.

Naciams okupavus Lietuvą (1941–1944), *Reichskommissariat* aktyviai varžė lietuvių nacionalizmą ir naikino visus simbolius, galinčius įkvėpti pasipriešinimą. Uždrausta ir viešai didžiuotis istoriniais lietuvių vadais, kovojusiais prieš ordiną,

ypač Vytautu. Tuomet Lietuvos didžiųjų kunigaikščių atmintis (trumpai ir ciniškai) išnaudota Sovietų Lietuvos propagandininkų, priešinantis vokiečių kariuomenei. Prosovietinėse Lietuvos istorijos knygose, leistose Maskvoje 1942 ir 1944 m., vokiečiai pavaizduoti kaip amžini lietuvių tautos priešai, o baltų ir slavų sąjunga prieš šį bendrą senovės priešą tuomet buvusi natūrali. Lietuvių poetas Liudas Gira sovietų valdžios užsakymu parašė poemą „Žalgirio Lietuva". Jos viršelyje pavaizduoti Vokiečių ordino riteriai, sprunką nuo raitų lietuvių, virš jų sovietų tankas traiško vokiečių pėstininką, o apačioje plevėsuoja raudona vėliava su kūju ir pjautuvu. Sovietų kova atspindi istorinę lietuvių kovą. Gira, entuziastingai rėmęs sovietų okupaciją, rašė lietuviškai ir lenkiškai, vildamasis ir vienus, ir kitus įkvėpti bendradarbiaujant istoriškai nugalėti vokiečius[32].

Sąjungininkų bombardavimu taikytasi į istorinius Vokietijos centrus, įskaitant Rytprūsius. Svarbiausiąjį – Karaliaučių – sovietų oro pajėgos kelissyk bombardavo nuo 1941 iki 1943 m., o 1944 m. vasarą – dar ir Karališkųjų oro pajėgų naikintuvai, sugriovę beveik visą istorinį centrą. Paskui, 1945 m. pavasarį, sovietai puolė sausuma, nors miestas dabar buvo toli nuo fronto linijos. Vienas po kito apsiausti senieji Prūsijos centrai, jų istoriniai rajonai sunaikinti. Artinantis sovietams, į vakarus, Vokietijon, spruko tūkstančiai pabėgėlių, tai buvo viena beviltiškiausių karo evakuacijų; dauguma likusiųjų arba žuvo užėmus miestus, arba vėliau buvo deportuoti; daug žuvo ir bėgdami. Marienburgas, strategiškai įkurdintas ant pagrindinio kelio per Vyslos užliejamą lygumą, 1944 m. vasarą Hitlerio paskelbtas tvirtove. Kai 1945 m. sausio 23 d. į miestą atriedėjo sovietų tankai, juos pasitiko vos pora tūkstančių vokiečių gynėjų. Dauguma iš 25 000 civilių gyventojų buvo evakuoti

į vakarus, nors kai kurie nusprendė pasilikti. Po kelių dienų miestas virto griuvėsiais, o sovietai ėmė bombarduoti rytinę pilies pusę[33]. Netrukus bažnyčios vietoje žiojėjo skylė, o milžiniška Švč. Mergelės Marijos statula sudužusi voliojosi griovyje. Vokiečių gynėjai atsilaikė du mėnesius, o kovo 9 d. spruko, prisidengę tamsa, ir pakeliui susprogdinę tiltą per Nogatą pasitraukė į vakarus.

2008 m. žiemą archeologai atkasė masinį kapą prie pat rytinės pilies sienos, ruošiantis ten statyti viešbutį. Beveik 2000 individų identifikuoti kaip daugiausia moterys ir vaikai – civilės Raudonosios armijos apsiausties aukos. 1945 m. kovo pabaigoje ir balandį sovietų armijos divizijai įsakyta miestą „išvalyti" – surinkti kūnus iš sugriautų pastatų ir gatvių ir visus sumesti į duobę kartu su yrančia gyvūnų maita. To reikėjo, kad neplistų ligos[34]. Kitus kelis mėnesius iš visos Marienburgo apylinkės „išvalyti" vokiečiai, nors kelioms lenkiškai mokėjusioms šeimoms leista pasilikti. Miestas liko tuštutėlis kiautas, nors, neįtikėtina, tebestovėjo rotušė, šiandien – vienas geriausiai išsilaikiusių Viduramžių Prūsijos viešosios architektūros pavyzdžių. Sunaikinta Šv. Jurgio bažnyčia su Conrado Steinbrechto kapu, šis žmogus didelę dalį gyvenimo skyrė piliai restauruoti. Miesto griuvėsių plytos bus panaudotos Varšuvai atstatyti.

Kitą dešimtmetį miestuose, tokiuose kaip Marienburgas, ims kurtis lenkų migrantai. Daugelis buvo kilę iš buvusių Lenkijos teritorijų, po karo inkorporuotų į Sovietų Sąjungą – Ukrainos, Baltarusijos ir Lietuvos pakraščių. Kai kurie naujakuriai atvyko ir iš centrinės Lenkijos, tokiuose miestuose kaip Marienburgas – dabar oficialiai pervadintas Malborku – ieškodami naujų galimybių, mat jį ir kitas buvusias vokiečių teritorijas reikėjo atstatyti ir naujai apgyvendinti. Pilis liko beveik

sveika, ir Lenkijos valdžia nusprendė jos negriauti, kad atstatytų Varšuvą. Ketinta ją restauruoti kaip Lenkijos karalių rezidenciją (1457–1772), šitaip susigrąžinant šį labai simbolinį pastatą iš Vokietijos.

TERITORIJOS IR ISTORINĖS ATMINTIES POKYČIAI

Estijos, Latvijos, Lietuvos ir Lenkijos „išvadavimo" kaina buvo siaubinga. Trys Baltijos valstybės inkorporuotos į Sovietų Sąjungą, tai lėmė kitas žmonių tragedijas – masinius trėmimus ir mirties bausmę visiems, laikomiems politine grėsme. Estai ir latviai pasidarė mažuma savo pačių sostinėse, nes sovietų valdžia skatino imigruoti daugybę rusų, tyčia stengdamiesi rusifikuoti okupuotas šalis. Tokia pat politika taikyta ir daug kur Karelijoje, atitekusioje Sovietų Sąjungai. Pokario aplinka, kurios demografinis kraštovaizdis visiškai pertvarkytas, apskleista propaganda, kuria siekta pabrėžti istorines slavų sąsajas su šiais kraštais.

Estijoje Talinas pradėtas kasinėti po karo, 1952–1953 m., pirmiausia Tompėjos (*Toompea*) kalva ir aikštė priešais rotušę. Tikslas buvo pademonstruoti senovės ryšius tarp estų ir slavų (t. y. rusų) bei įrodyti, kad Talino miestas jau buvo prieš atvykstant kryžininkams[35]. Nors sovietų valdžia stengėsi cenzūruoti tuos tautinės istorijos aspektus, kurie nukrypo nuo jos patvirtintos versijos, mielai šlovindavo figūras, kurias buvo galima perinterpretuoti taip, kad pasitarnautų sovietų tikslams. Geriausias pavyzdys – Lembitu, kuris ir toliau buvo priimtinas kovos prieš vokiečių – o dabar Vakarų – imperializmą simbolis, jei tik nebūdavo užsimenama apie estų suverenumą[36].

Taigi, Nepriklausomybės karo paminklas Sūre Janyje, vaizduojantis Lembitu, sovietų nugriautas dusyk, 1942 ir 1950 m. Kita vertus, 1969 m. prie *Lõhavere* stovėjęs paminklas iš statmenų raudono granito plokščių su Henriko kronikos ištraukomis lotyniškai ir estiškai paliktas. Ideologai mielai galėjo jį interpretuoti kaip antiimperialistinį, o patriotai supras užuominą apie platesnę kovą prieš svetimšalius atėjūnus.

Rusijos kaip vedlės istorinis vaidmuo taip pat pabrėžtas Lietuvoje ir Baltarusijoje. Po trumpalaikio propagandos karo prieš vokiečių okupaciją teigiamą Didžiosios Kunigaikštystės įvaizdį sovietų valdžia užgniaužė ir viešumoje, ir akademinėje srityje. Visi paminklai Vytautui, svarbiausiai figūrai, siejamai su Lietuvos valstybingumu, buvo nugriauti, o iš viešų vietų pašalintas jo vardas. Lietuvių istorikams patarta netyrinėti Didžiosios Kunigaikštystės laikotarpio, ypač tokių valdovų kaip Algirdas, užkariavusio Rusios teritorijas, nors šio to nuveikta išeivijoje. Kai 1959 m. paskelbta marksisto rusų istoriko Vladimiro Pašuto naujoji Lietuvos kilmės istorija, Didžiąją Kunigaikštystę jis aiškino kaip susiformavusią atsiliepiant į ordino keltą grėsmę ir pabrėžė rusų indėlį ir į valstybės raidą, ir į kovą prieš kryžininkus[37]. Tais pačiais metais lietuvių rašytojas Juozas Grušas paskelbė romaną „Herkus Mantas“, pasakojantį apie notangą Didžiojo prūsų sukilimo prieš ordiną vadą. Herkus vaizduojamas kaip pasmerktas kovotojas už laisvę, regis, primena tragišką Lietuvos sukilimą prieš sovietų okupaciją šeštojo dešimtmečio pradžioje[38]. 1987 m. Klaipėdoje bus atidengta jo skulptūra, tuo metu Lietuvos istorijos cenzūra ėmė švelnėti. Kaimyninėje Baltarusijoje, prieš jai tampant Sovietų Sąjungos respublika steigėja, istorikai pabrėždavo reikšmingą jos vaidmenį Didžiosios Kunigaikštystės istorijoje, kurią

vadindavo Lietuvos ir Baltarusijos valstybe. Tokia mintis bus užgniaužta sovietmečiu, kai Lietuvos plėtra į rytus buvo apibūdinama kaip agresyvi. Tokioje šviesoje žvelgiant, Baltarusiją Rusija „išvadavo" nuo Lietuvos (ir Abiejų Tautų Respublikos) priespaudos[39].

Marksistai istorikai Vokietijos Demokratinėje Respublikoje (Rytų Vokietijoje) taip pat atkreipė dėmesį į slavų istoriją, šiuo atveju vendų, ir teigė, kad jie buvo vokiečių feodalinės priespaudos aukos, o šią laikė senovine kapitalizmo išraiška. Su tokiu naratyvu susaistyta „slavų archeologija" VDR, kasinėjant vendų tvirtoves ir prekybos centrus, siekta atmesti ankstesnį neigiamą slavų įvaizdį[40]. Patys sorbai po karo trumpam atgavo daugiau kultūrinių teisių, nors XX a. antroje pusėje jų sumažėjo dėl tolesnės asimiliacijos, urbanizacijos ir migracijos[41]. Vokiečių kolonizacija liko ryškus istorinių raštų visame sovietų Rytų bloke bruožas, nes vis dar buvo laikoma grėsme naujai sukurtoji Vokietijos Federacinė Respublika (Vakarų Vokietija). 1958 m. kovo 10 d. Federacinės Respublikos kancleris Konradas Adenaueris tapo Vokiečių ordino Kiolne garbės nariu, tai buvo plačiai viešinama. Užsimetęs baltą apsiaustą su juodu kryžiumi, jis virto nesibaigiančios vokiečių grėsmės paveikslėliu sovietų propagandoje. Nepadėjo ir tai, kad likę gyvi *Ostforschung* nariai toliau čiulbėjo apie aukščiausius vokiečių kultūros laimėjimus, dabar vokiečių kolonizaciją Baltijos regione pateikdami kaip klestinčios Vakarų Europos dalį. Vieno garsaus mokslininko Ericho Weisės, rašiusio šeštojo dešimtmečio viduryje, nuomone, Vokiečių ordinas buvo koncentruota Europos kultūros energija ir tarsi mūru stojo prieš „grėsmę iš Rytų". *Drang nach Osten* naujai pritaikytas Šaltajam karui[42].

Lenkijoje, kuriai 1945 m. atiteko diduma Prūsijos, „Atgautosiomis teritorijomis“ vadinamų žemių aneksiją lydėjo vokiško kultūrinio kraštovaizdžio ardymas, jis kartais būdavo šimtmečių senumo, o kartais vėlesnės germanizacijos politikos padarinys[43]. Šiuo tikslu kiekvienas vokiškas vietovardis pakeistas lenkišku atitikmeniu, nors kai kurie apskritai pervadinti, pavyzdžiui, Rastenburgas tapo Kentšynu (*Kętrzyn*), pritaikius mozūrų-lenkų patriotinio istoriko Wojciecho Kętrzyńskio pavardę. Kartu su pervadinamu kultūriniu kraštovaizdžiu buvo šalinami ir naikinami dauguma regimų vokiškų simbolių, įskaitant Geležinį kryžių ir juodąjį erelį. Vietoje jų naujajame kraštovaizdyje kilo paminklai žuvusiesiems kare ir nacių nusikaltimų aukoms, o kai kurie paversti katalikų šventovėmis. Kaip ir viso Rytų bloko istorikų raštuose, Vokiečių ordinas toliau pateiktas kaip pirmasis vokiečių imperializmo agentas[44]. Sienkiewicziaus „Kryžiuotis“ dabar tiko labiau negu bet kada, romanas iš esmės skaitytas kaip populiarioji istorija. Pokariu jis pasitelktas plačiai reklamuoti Griunvaldo istorinę atmintį Lenkijoje, siejant ją su nacistinės Vokietijos nugalėjimu vadinamajame antrajame Griunvalde[45]. Pavadinimas plačiai vėl naudotas gatvėms, kitiems objektams ir tiltams naujai apibrėžtoje Lenkijos valstybėje, atstatyti keli Griunvaldo paminklai, įskaitant garsiausiąjį Krokuvoje. Tačiau įpaminklinant daugiausia dėmesio skirta pačiam mūšio laukui.

1960 m. švenčiant 550-ąsias mūšio metines, parodytas naujasis Aleksanderio Fordo filmas pagal „Kryžiuočiuos“. Jis akimirksniu tapo hitu, kaip anksčiau pats romanas, ir nulems visos kartos požiūrį. Šventėje taip pat pabrėžtas pokarinių

Lenkijos sienų neliečiamumas. Svarstydamas, kaip Vakarų Vokietijoje gali atgimti Vokiečių ordino paveldas, žurnalistas Eugeniusz Paukszta Griunvaldo minėjimus pavadino „įspėjimu aniems Vokiečių ordino riterių palikuonims“[46]. Visą XX a. antrąją pusę Griunvaldas kultūriškai pasitelktas lenkų ir vokiečių, taip pat plačiau sovietų ir Vakarų santykiams atspindėti[47].

Rusijos aneksuota kaimyninė Semba tapo Kaliningrado sritimi, Karaliaučių pervadinus velionio Sovietų Sąjungos valstybės vadovo Michailo Kalinino garbei[48]. 1945 m. rusų miestų planuotojai ėmėsi rekonstruoti Kaliningradą, laikydamiesi jau nusistovėjusios schemos statyti greitus ir pigius komunalinius būstus. Architektūroje tuo metu vengta individualizmo, tad nebuvo intereso atgaivinti istorinio centro charakterio, tuo metu tai buvo Viduramžių, Baroko ir vėlesnių epochų pastatų margumynas. Išlikę istoriniai paminklai, tarp jų ir katedros griuvėsiai, kelios bažnyčios ir priemiesčio namai palikti. Tačiau piliai teko likimas, kurio per plauką išvengė Marienburgas. Rusų valdžia nė kiek nesibodėjo sunaikinti šio Prūsijos simbolio, ir 1949 m. visas statinys nugriautas, pasitelkus sprogmenis. Jo vietoje iškilo brutalistinė pokario Europos baisybė – Sovietų namai. Likusiame pusiasalyje elgtasi panašiai. Istoriniai pastatai iš esmės neliesti; nemažai jau buvo apgriauti XIX a., pavyzdžiui, Balgos pilis, ir tai buvo lengvai prieinamos kasyklos iš Sovietų Sąjungos plūstelėjusiai dar vienai naujakurių bangai, beveik visiškai išstūmusiai vokiečių populiaciją. Vokiški vietovardžiai pakeisti rusiškais, o pats Kaliningradas tapo Raudonosios armijos veteranų šeimų miestu, jie įamžinti gausybėje paminklų, kurie dabar ėmė vyrauti įvairiose iš griuvėsių išnyrančiose viešose erdvėse.

BALTIJOS KRYŽIAUS ŽYGIŲ PAVELDO REABILITACIJA

1961 m. sausio 1 d. atidarytas Malborko pilies muziejus, taip prasidėjo nauja šio paminklo istorijos era, kai Vokiečių ordinas bus pamažu išnarpliotas iš vokiečių imperializmo tapatybės. Įvertinant lenkų paveldosaugininkų pastangas, 1997 m. pilis įtraukta į UNESCO Pasaulio paveldo sąrašą. Oficialiame pranešime, cituotame šio skyriaus pradžioje, tiesiogiai pripažįstamas ordino indėlis, taip pat kryžininkų vieta ir jų poveikis vietos gyventojams. Didžiulis kompleksas, virtęs vietos, regiono ir tautos pasididžiavimu, kartkartėmis papildomas naujai rekonstruotais pastatais, tai vienas svarbiausių turizmo objektų šalyje, kasmet pritraukiąs daugiau kaip 700 000 lankytojų. Nuo dešimtojo dešimtmečio muziejuje taip pat įsikūręs tarpdisciplininis tyrimų centras, turintis tarptautinių ryšių, tarp jų ir su partneriais Vokietijoje, jis užvis labiau stengiasi reabilituoti ordino įvaizdį kaip Viduramžių religinės korporacijos – dalyvavusios kryžiaus žygiuose, o ne etniniuose karuose.

Plačiau žvelgiant, Lenkijai 2004 m. įstojus į Europos Sąjungą, imta taikiau vertinti istorinę atmintį, ir naratyvas pasislinko nuo konflikto į bendro paveldo pusę. Lenkų istorikai, archeologai ir meno istorikai pirmieji kritiškai pervertino ordino istorinį vaidmenį kaip svarbaus kryžiaus žygių Baltijos regione dalyvio, taip pat jo santykius su Lenkija, Lietuva ir kitomis Viduramžių valstybėmis. Malborke tai įkūnijo 2023 m. rugsėjo 28 d. Pilies muziejuje atidaryta paroda „*Nigra Crux, Mala Crux*: juoda ir balta Vokiečių ordino legenda“. Jos eksponatai surinkti iš Lenkijos, Vokietijos, Lietuvos, Prancūzijos, Austrijos ir Belgijos, ji aprėpė visą ordino istoriją, pristatyda-

ma ir sklaidydama nacionalistinius mitus ir stereotipus, susiformavusius per pastaruosius du šimtmečius[49].

Nors pilis išgelbėta, miestas prie jos atstatytas niekaip nesistengiant atkurti jo buvusio architektūrinio charakterio, nors išsaugota, o ne nugriauta rotušė, išlikę vartų bokštai ir gynybinės sienos fragmentai. Taip pat nemėginta prieš statybas kasinėti istorinio centro, archeologai ir šiandien apgailestauja dėl tokios prarastos progos. Visai kas kita – Elbingo (*Elbląg*) senamiesčio atstatymas. Jo griuvėsiai iki galo neišvalyti iki septintojo dešimtmečio, o kadangi nepakako lėšų centrui perstatyti, jis virto ilgalaike archeologinių kasinėjimų vieta, kuri praturtino mūsų supratimą apie gyvenimą viename svarbiausių Baltijos regiono Hanzos miestų. Devintajame dešimtmetyje nuspręsta, kad gyvenami pastatai bus atstatomi taip, kad primintų Viduramžių statinius, laikantis „retroversijos" koncepcijos, kai naujų pastatų pobūdyje užsimenama apie jų istorinę formą[50]. Taigi, dabar Senamiestis pristatytas neoviduramžiškų namų su išskirtiniais, modernizuotais laiptuotais frontonais. Tokia prieiga įkvėpė ir kitus miestus, tai – sąmoninga pastanga užmegzti ryšį su sudėtinga Viduramžių praeitimi, kuri vis dar reabilituojama. Nuo dešimtojo dešimtmečio ordino pastatytos pilys suvokiamos kaip bendro Lenkijos ir Europos paveldo dalis ir yra svarbūs vietos bei užsienio turistų traukos objektai. Kartu vis labiau domimasi vietos senprūsių kultūriniu paveldu, į tai įsitraukia ir mokslininkai, ir vietos entuziastai.

Viešojoje atmintyje vis dar gyvas Griunvaldas, nuo 1998 m. mūšis kasmet suvaidinamas, o mokyklų programose vis dar įtrauktas Sienkiewicziaus romanas „Kryžiuočiai", stiprinamas ir kultinio Fordo filmo. 2010 m. 600-osios Griunvaldo metinės paminėtos statant paminklus, taip pat ir Malborke.

Jų tikslas – priminti istorinės Prūsijos „lenkiškumą“. Visai neseniai, 2025 m. balandį, kai kuriuose Lenkijos miestuose minėta „Prūsijos garbės“ 500 metų sukaktis – tuomet paskutinis ordino Prūsijos didysis magistras nusilenkė Lenkijos karaliui. Dėl to kilo šiokia tokia kontroversija Olštyne, kur turėjo būti atidengta skulptūra pagal garsųjį Matejko paveikslą. Vietos valdžios pareigūnai tam priešinosi, bet rėmėjų argumentai rodo, kad istorinė lenkų ir vokiečių priešprieša vis dar siejama su ordinu. Vizualiniai Matejko įvesti motyvai vis dar retsykiais pasirodo popmene ir miesto grafičiuose.

Panašus reabilitacijos procesas dar visai neseniai buvo stebimas kaimyninėje Kaliningrado srityje. Čia dešimtajame dešimtmetyje taip pat imta tolti nuo sovietinių naratyvų, o įtakingiausi atkurto Prūsijos muziejaus nariai viešai paragino išsaugoti likusį istorinį paveldą. Katedra atstatyta, nors kontroversijų neišvengta, ir atvirai aptarinėti planai atgaivinti pilies rajoną. Siūlyta net atstatyti ją visą, ir nors finansiškai tai buvo nerealu, matyti, kaip smarkiai pakito požiūris. Dabar regiono istorija ir archeologija užsiima nedidelė grupė mokslininkų, o vietos entuziastai dokumentuoja ir restauruoja jo istorinius paminklus. Tačiau skurdesnėse srities vietose, pietuose ir rytuose, istoriniai pastatai toliau griaunami kaip žaliava statyboms. Naujausi įvykiai suardė srities pastangas susitaikyti su kaimynais Europoje.

Vladimiro Putino Rusijoje istorinės kovos su Vakarais naratyvas vėl prikeltas politiniais tikslais, ir jame vėl figūruoja Aleksandras Neviškis. 2021 m. Rusijoje švęsta jo 800 metų gimimo sukaktis. Rusijos karo istorijos draugija, remiama Gynybos ministerijos ir Ortodoksų Bažnyčios, pastatė Aleksandrui Neviškiui paminklą ant Peipaus ežero kranto, šlovinantį

Ledo mūšį prieš ordiną. Pats mūšis vaizduojamas religiniame triptike užpakalinėje paminklo pusėje, atstojančioje altorių. Atidengiant paminklą, Putinas kalboje minėjo prieš šimtus metų įveiktus Vakarus. Paminkle vaizduojamas Aleksandras Neviškis su ginkluotų riterių palyda, jie laiko vėliavas su šventųjų veidais ir Rusijos ortodoksų kryžiais. Paminklas pastatytas ten, kur rusai beveik negali jo pamatyti, bet parinkta vieta prie Estijos sienos aiškiai siunčia žinią „Vakarams", vesdama paralelę tarp Neviškio ir Putino kaip Rusijos gynėjų[51]. Kaimyninėje Baltarusijoje progą atgauti vietą Europoje per Didžiosios Kunigaikštystės paveldą sujaukė jos antivakarietiškas režimas. Lietuviai taip pat Baltarusiją dažniausiai prisimena kaip sovietų respubliką, o ne „lygią partnerę" Didžiojoje Kunigaikštystėje[52].

Estijoje ir Latvijoje, kuriose dešimtajame dešimtmetyje suklestėjo kryžiaus žygių Baltijos regione moksliniai tyrimai, susižavėjimas vietinių pasipriešinimu kryžininkams tebejusti blausiau, jis susietas su santūriais memorialais, įkurdintais kai kuriuose vėlyvojo geležies amžiaus paminkluose, XIII a. sugriautuose kryžininkų kariaunos. Tačiau kartu paminklai, labiausiai sietini su kryžininkų įvestu režimu, – pilys, taip pat labai vertinami. Lietuvoje po Sovietų Sąjungos žlugimo atgijo susidomėjimas Didžiąja Kunigaikštyste. Nuo devintojo dešimtmečio pabaigos atstatyta daug paminklų Vytautui, kitur įamžintas vietinių pasipriešinimas istorinės atminties vietose. 1348 m. įvykusio Strėvos mūšio vietoje Lietuvos pietryčiuose 2013 m. pastatytas didelis kovos kirvis. Taip įamžintos lietuvių pajėgos, kovojusios prieš ordiną, pažymint 665 metų mūšio sukaktį. Kitame šalies pakraštyje, prie įspūdingų kuršių tvirtovės Įpilties, 1263 m. sugriautos ordino, pylimo likučių

pastatytos medinės skulptūros: 2003 m. pagerbiant šios vietos žmonių tapatybę, o 2007 m. – paženklinant šventą erdvę baltų pagonių dievų simboliais.

Pagarba iki kryžiaus žygių gyvavusiai kultūrai pastebima ir istorinėse vakarų slavų teritorijose. Vokietijos Demokratinės Respublikos laikais, kai išaugo susidomėjimas vendų paveldu, Arkonoje, Riugeno saloje, pastatyta medinė keturgalvio dievo Sventovito statula. 2013 m. ją kartu su dalimi skardžio aplink buvusio rugijų religinio centro archeologinę vietovę sunaikino audra. 2021 m. naują dievybės skulptūrą šiai vietai sukūrė lenkų dailininkė Patrycja Kujawowicz (bendradarbiaudama su savo buvusiu mokytoju Tadeuszu Golinczaku), gyvenanti Putgartene netoliese. Ją sudaro keturi metaliniai veidai, priveržti prie vietinio ąžuolo kamieno. Šios dievybės atvaizdų galima aptikti ir kitose su vendų paveldu siejamose Vokietijos ir Lenkijos šiaurės vietose, pavyzdžiui, archeologiniame muziejuje po atviru dangumi Gros Radene, atidarytame 1987 m. Vendų kultūrinis paveldas nebelaikomas „kitu“, jis vis dažniau suvokiamas kaip esminė Vidurio Europos istorijos dalis. Muziejai ir istorinės draugijos, ypač Brandenburge, Saksonijoje ir Meklenburge-Vakarų Pomeranijoje, vendų istoriją pateikia kaip neatsiejamą savo regiono tapatybės dalį. Nepaisant to, paveikta šimtmečių germanizacijos, vendų kalba bei tapatybė ir toliau menksta.

Pirmąsias išsamias kryžiaus žygių Baltijos regione istorijas parašė nacionalistai laikais, kai Europoje formavosi naujos tapatybės, ir tos istorijos neįtikėtinai įtakingos net dabar. Šiandien kryžiaus žygius Šiaurės Europoje suvokiame kaip teritorinės krikščionybės išraišką, kurioje dalyvavo skirtingi veikėjai,

turėję įvairių siekių. *Drang nach Osten* paradigmai seniai galas, jos vietoje atsirado kritiškesnis visų čia aktualių grupių kolektyvinės tapatybės suvokimas. Vietoje nacionalistinės etninio kolonializmo sampratos dabar Viduramžių kolonizacija suvokiama su daugiau niuansų, o užkariavimą ir visuomenės transformaciją galima apmąstyti Europos ir net pasaulio istorijos kontekste.

Nuo tada, kai Baltijos šalys įstojo į Europos Sąjungą, istoriniai pagonių kraštų užkariavimai suvokiami per europėjimo prizmę. Tačiau šiuolaikinės politinės ir kalbinės sienos vis tiek smarkiai paveikia interpretacijas, o praeitis ir toliau perdirbama ir naujai įsivaizduojama, tenkinant emocinius dabarties poreikius. Tai nestebina, turint galvoje, kad bet kokia istorija ir archeologija veikiama savo dabarties kultūrinio konteksto, bet ypač krenta į akis, kad įtakingą vaidmenį čia ir toliau atlieka tautiniai sentimentai. Tvariausiuose didžiuosiuose istoriniuose naratyvuose mažosios ar išnykusios grupės – tokios kaip senbuviai prūsai – paliktos nuošalyje[53]. Priklausomai nuo to, kaip susiklostys geopolitinė Baltijos jūros regiono situacija, kurią prognozuoti sudėtinga, galbūt nacionalizmas pagaliau paleis „ateities praeitis“ iš nagų. Daug mokslininkų jau prisideda prie šio proceso, o ši knyga – mėginimas plačiau paskleisti jų balsą.

Pastabos

ĮVADAS

1. Eiliuotoji Livonijos kronika, 10041.
2. Naujausią išsamios statinio istorijos apžvalgą žr. Mentzel-Reuters and Samerski, 2019.
3. Čia ir vėlesniuose skyriuose žodį „vokiečiai“ vartoju kaip amžininkų šaltiniuose vartojamo lotyniško egzonimo atitikmenį, turėdamas galvoje, kad šią kolektyvinę tapatybę sudarančios grupės taip pat buvo apibrėžiamos pagal kilmės regioną (pvz., saksai, vestfalai etc.).
4. Markowski, 1984. Ši sąvoka imama taikyti iki XII a. pabaigos, anksčiau kryžininkai paprastai vadinami piligrimais.
5. Naujausią diskusiją apie šių valstybių susiformavimą žr. Barber, 2012.
6. Visoje šioje knygoje sąvoką „katalikai“ vartoju kaip „Romos katalikų“ trumpinį, t. y. turėdamas galvoje krikščionių bendruomenę, vadovaujamą Romos popiežiaus.
7. Ousterhout, 2003.
8. Latham, 2011.
9. Bernardas Klervietis, Laiškas Rytų Prancūzijai ir Bavarijai, kviečiant į Antrąjį kryžiaus žygį, 1146.
10. Gilchrist and Sloane, 2005, 94–6.
11. Brundage, 1969, 155.
12. Apie sąvokos „pagonis“ taikymą Šiaurės Europos atžvilgiu žr. Hofstra, Houwen and MacDonald, 1995.
13. Palmer, 2007; Janson, 2010. Nusprendžiau vartoti sąvoką „čiabuviai“, kalbėdamas apie populiacijas, gyvenusias tam tikrame geografiniame

regione jo užkariavimo ar kolonizacijos metu, pagal JT TDO konvenciją nr. 169, žr. Wang, 2023, 4–5.

14. https://sourcebooks.fordham.edu/source/urban2-5vers.asp
15. Robertas Vienuolis, Historia Iherosolimitana I: 1.
16. Ottewill-Soulsby, 2016.
17. Ottewill-Soulsby, 2016, 410; gera apžvalga apie tai, kaip Viduramžiais krikščionys suprato islamą, žr. Tolan, 1994.
18. Bartlett, 1993.
19. Bendros istorijos – tamplierių žr. Barber, 1995; hospitaljerų žr. Riley-Smith, 1999; Vokiečių ordino žr. Urban, 2003, Militzer, 2005, Pluskowski, 2024. Išsamiausias sukarintų ordinų archeologijos veikalas yra Boas, 2006.
20. Boas, 2006, 84–8, 93–4.
21. Išsamią studiją apie Vokiečių ordiną Levante žr. Morton, 2009.
22. Vokiečių ordino regula ir statutai, prologas 3; Sterns, 1969, 203–04.
23. Hunyadi, 2008.
24. Fonnesberg-Schmidt, 2007, 27.
25. Dragnea, 2020.
26. Tamm, 2013.
27. Henriko Livonijos kronika II: 2.
28. Henriko Livonijos kronika II: 7.
29. Rowell, 2014; Christiansen, 1997; Urban, 2003, 2019.

1 SKYRIUS. AKISTATA SU PAGONYBE

1. Scholz and Rogers, 1970, 51.
2. Karolis Didysis ir popiežius Leonas; Dutton, 1993, no. 1 Jot 2.
3. Coupland, 2005, 223–6.
4. Naujausias veikalas apie Karolingų saksų užkariavimą yra Cragle, 2024.
5. Reynolds, 2016, 91–2.
6. Karras, 1986, 556.
7. Dümmler, 1881, 380–1.

8. Rembold, 2017.
9. Hines, 2003, 306–07.
10. McKitterick, 2008, 105.
11. Šiame skyriuje „Saksonija“ reiškia Senąją Saksoniją, o ne vėlesnę vokišką Saksonijos valstybę, kuri atsirado XII a. pabaigoje atsidalijus rytinei Henriko Liūto kunigaikštystės daliai.
12. Rembold, 2017, 39–40.
13. Einhard, Life of Charlemagne, Holder-Egger, ch. 7, 10.
14. Flierman, 2017, 1111–12.
15. Groenewoudt, Van Beek and Groothedde, 2014, 1–3.
16. Ankstyvųjų Viduramžių palaidojimai pagal socialinės tapatybės, etninės tautybės ir religijos kaitą glausčiausiai aptarti vis dar Halsall, 1995.
17. Rembold, 2017, 191–7.
18. Wood, 1995, 259–60.
19. Müller-Wille, 2003.
20. Flierman, 2017, 130–1.
21. Rembold, 2017, 183.
22. Flierman, 2017, 136.
23. Vokietijos šiaurėje panašiai būdavo naudojama iš naujo net ir brandžiaisiais Viduramžiais, žr. Sopp, 1999.
24. Cusack, 2011.
25. Maraschi, 2019
26. Slavų kronika I: 47.
27. Palmer, 2007.
28. Puiki nauja vendų apžvalga anglų kalba yra Dragnea, 2021.
29. Gera apžvalga anglų kalba yra Fehring, 2016.
30. Dragnea, 2021, 13–14.
31. Išsamią atvejo analizę žr. Friedland, 2013.
32. Neseną apžvalgą žr. Biermann, 2015.
33. Šios teritorijos taip pat vadinamos saksų markomis. Terminas „Nordmark“ („Šiaurės marka“) buvo konkrečiai taikomas tam tikrai teritorijai, sukurtai 965 m., atskirtai nuo stambesnės saksų rytinės markos, arba Gero markos. Ji aprėpė sritis, vėliau priklausysiančias Brandenburgui.

34. Adomas Brėmenietis, Arkivyskupų istorija, III: 22.
35. Blough, 2016.
36. Pederson, 2006.
37. Jensen, 2017, 59–60.
38. Henning, 2002.
39. Janson, 2010.
40. „Mieszko“ – vėlesnis skirtingų vardų užrašymas.
41. Lengviausiai paskaitomas veikalas anglų kalba yra Buko, 2008; diskusijas apie sudėtingas Lenkijos valstybės ištakas žr. Urbańczyk, 2008a, ir skyrių apie Lenkiją Berend, Urbańczyk and Wiszewski, 2013. Naujausią sintezę žr. Buko, 2021.
42. Buko, 2008, 316.
43. Neseną diskusiją apie Piastų karinio elito kilmę žr. Gardeła, 2024.
44. Apie Gieczą žr. Kara, Krysztofiak and Wyrwa, 2016.
45. Urbańczyk, 2012; Kajkowski, 2021.
46. Roach, 2020.
47. Lenkijos kunigaikščių darbai I: 4.
48. Saksų darbai III: 69.
49. Neseną studiją apie Lenkijos sukrikščioninimą žr. Dobosz, Matla and Strzelczyk, 2017.
50. Kotecki, Jensen and Bennett, 2021, 11.
51. Bukowska, 2012.
52. Buko, 2008, 311–12.
53. Shephard, 2005, 267.
54. Kałdus bažnyčios datavimas ir architektūrinė identifikacija ginčijama; Rodzińska-Chorąży, 2011.
55. Paner, 2001.
56. Kuczkowski and Kajkowski, 2011, 35.
57. Gołembnik, 2004.
58. Kalaga, 2006
59. Michałowski, 2016.
60. Tai išsamiai aptariama Michałowski, 2016.
61. Shepard, 2005, 272–4.
62. Urbańczyk, 2008a, 357–9.

63. Güttner-Sporzyński, 2014, 170.
64. McKitterick, 2008.
65. Gabriele, 2011, 30–31.
66. Stuckey, 2008.
67. Naujausią veikalą apie krikščionybės ir karybos ryšį žr. Kotecki, Jensen and Bennett, 2021.

2 SKYRIUS. PIRMASIS KRYŽIAUS ŽYGIS ŠIAURĖJE

1. Epistolae et privilegia, col. 1203, no. 166.
2. Constable, 2008, 197–214.
3. Anonimas, Paramos laiškas prieš pagonis (slavus); Riley-Smith and Riley-Smith, 1981, 74–7.
4. Bysted et al., 2012, 29.
5. Barber, 2012.
6. Słupecki ,2004.
7. Arkivyskupų istorija II: 21.
8. Slavų kronika I: 52.
9. Geriausia sintezė tebėra Słupecki, 1994.
10. Lübke, 2008.
11. Słupecki, 1994, 57–8.
12. Pirmojo kryžiaus žygio istorija, 1 skyrius.
13. Žr. 3 ir 4 skyrių.
14. Fonnesberg-Schmidt, 2007, 30–31.
15. Bysted, 2009, 11.
16. Güttner-Sporzyński, 2015, 137–43.
17. Lees, 2015.
18. Bysted, 2009, 13.
19. Stuckey, 2008, 143–6.
20. Hoffmann, 2012.
21. Arkivyskupų istorija I: 84.
22. Chernyshov, 2008.

23. Partenheimer, 1994.
24. Kluge, 2009.
25. Wünsch, 2008, 25.
26. Gerą diskusiją apie sąvokos taikymą Viduramžių pasienių visuomenėms žr. Bartlett, 1993, ir West, 1999.
27. Zientara, 2013.
28. Išsamesnius tyrimus žr. Piskorski, 2004.
29. Spanuth, 1985.
30. Koebner, 2012.
31. Arkivyskupų istorija I: 89.
32. Wieckowska-Lüth, 2013, 134.
33. Rüdiger, 2009.
34. Kempke, 1995; žr. straipsnius Wesse, 1998, ir ypač Biermann and Mangelsdorf, 2005; Brather, 2005.
35. Larsen, 2019; Shroeder, 2022.
36. Neseną vakarų slavų archeologijos santrauką žr. Brather, 2008.
37. Neseną santrauką žr. Lübke, 2013.
38. Leciejewicz, 1995.
39. Hill, 1995.
40. Neseną miesto raidos santrauką žr. Gläser, 2015.
41. Slavų kronika, 84.
42. Žr. 4 skyrių.
43. Wiwjora, 1996, 176.
44. Reiger, 2019.
44. Biermann, 2015, 72–4.
45. Wünsch, 2008.
46. Stone, 2016, 42–3.
47. Hoffmann, 1991.
48. Stone, 2016, 79.
49. Leciejewicz, 1995.
50. Bryda, 2022.
51 Jensen, 2013, 222–3.

3 SKYRIUS. PAVOJINGI PASIENIAI

1. „Lenkijos kunigaikščių darbai I“: Įvadas: Bisson, 2003, 12–13. Neaišku, apie ką kalba Selencia, bet tikriausiai apie vendų regioną greta Pomeranijos. „Angys“ čia – užuomina į Mt 3, 7 ir Lk 3, 7.
2. Neseną Pomeranijos sukrikščioninimo sintezę žr. Rębkowski, 2007; t. p. žr. Rosik, 2020.
3. Tačiau Pirmojo kryžiaus žygio tikslas buvo ne atversti musulmonus, bet perimti Jeruzalę krikščionių kontrolei.
4. Apie Otono Bambergiečio gyvenimą žr. Lyon, 2017, 98–149.
5. Rębkowski, 2007.
6. Rębkowski, 2017.
7. Migdalski, 2020.
8. Lenkijos kunigaikščių darbai II: 42.
9. Kadangi šiame skyriuje daugiausia kalbu apie archeologiją, vartoju lenkišką pavadinimą.
10. Bartlett, 1985.
11. Žr. ankstesnį skyrių.
12. Urbańczyk, 2012, 256.
13. Kajkowski, 2011; Makowiecki and Makowiecka, 2014.
14. Kuczkowski and Kajkowski, 2011.
15. Geriausiai šio pasienio pobūdis aptartas Jamroziak, 2011.
16. Žr. 4 skyrių.
17. Vokiečių miestų teisę išsamiau aptariu 9 skyriuje.
18. Jabłoński, 2019.
19. Śliwiński and Możejko, 2017, 17; vartoju lenkišką pavadinimą iki XIV a., kai prasideda oficialiai dokumentuotas „Danzig“ vartojimas, kuris vyrauja iki Antrojo pasaulinio karo pokario.
20. Jagodziński, 2010; Bogucki and Jurkiewicz, 2012.
21. Makowiecki et al., 2022.
22. Śliwiński and Możejko, 2017.
23. Ceynowa and Paszkiewicz, 2015.
24. Paner, 2001.

25. Ossowski, 2016.
26. Latałowa, Święta-Musznicka and Pędziszewska, 2009.
27. Paner, 1997, 277–9.
28. Jagodziński, 2004.
29. Sintetiniai veikalai apie čiabuvius prūsus, žr. Okulicz-Kozaryn, 1983 ir 1997. Nesenas veikalas apie religiją, žr. Kawiński and Szczepański, 2016, ir Kawiński, 2018.
30. Długokęcki, 2009, 43; Nowakiewicz, 2010.
31. Shiroukhov, 2015, 266, 270.
32. Prūsijos kronika III: 5.
33. Vėlius, 1996, 319.
34. Okulicz-Kozaryn, 1983, 32.
35. Nors vendų srityje aptinkama panašiai išraižytų figūrų.
36. Szczepański, 2015, 320.
37. Apie prūsų religiją žr. Kawiński and Szczepański, 2016; Kawiński, 2018.
38. Białuński, 1993.
39. Kawiński and Szczepański, 2016, 37–8.
40. Kawiński, 2018, 199.
41. Zinoviev, 2009; Karczewski, 2011, 161–91.
42. French et al., 2024.
43. Prūsijos kronika III: 5.
44. Prūsijos kronika III: 3.
45. Haftka, 1987, 37–41; Haftka and Wadyl, 2015, 180–1.
46. Išsamią diskusiją apie lenkų karus prieš prūsus kryžiaus žygių aplinkoje žr. Gładysz, 2012, ir Güttner-Sporzyński, 2014.
47. Güttner-Sporzyński, 2022.
48. Güttner-Sporzyński, 2014, 70.
49. Güttner-Sporzyński, 2014, 72.
50. Białuński, 1999, 8.
51. Kalaga, 2006
52. Gogosz, 2020.
53. Powierski, 2001, 171–2, 192.
54. Güttner-Sporzyński, 2014, 170.

55. Borchardt, 2008.
56. Gładysz, 2012, 118–20.

4 SKYRIUS. NUO PAGONIŲ IKI KRYŽININKŲ

1. Danų istorija XIV: 39.34.
2. Ibsen and Frenzel, 2010.
3. Mägi, 2018.
4. Neseną Skandinavijos regionų sukrikščioninimo santrauką žr. Brink and Price, 2008, part III.
5. Blöndal and Benedikz, 2009.
6. Jensen, 2017, 77–8.
7. Jensen, 2017, 68–9.
8. Doxey, 1996.
9. Jensen, 2017, 115.
10. Svenungsen, 2016.
11. Lindkvist, 2001.
12. Markus, 2020, 18.
13. Išsamią santrauką anglų kalba žr. Bysted et al., 2012.
14. Bysted et al., 2012, 30–1.
15. Jensen, 2002.
16. Roslund, 2007, 509–10.
17. Jensen, 2002, 191.
18. Naum, 2013, 87.
19. Jensen, 2002.
20. Skaarup, 1994–5, 157.
21. Abejotina, ar toks buvo originalus slaviškas pavadinimas.
22. Danų istorija XIV: 39.32
23. Danų istorija XVI: 5.1. Čia vartojamas žodis *scelestorum*, reiškiantis nedorą ar bedievį.
24. Įveikiamą santrauką žr. Tummuscheit, 2006.
25. Fonnesberg-Schmidt, 2007, 46–7.

26. Roslund, 2007, 216–23; Naum, 2012.
27. Biermann and Herrmann, 2014, 53; Gabriel and Muhl, 2014, 410.
28. Pvz., Jensen, 2007; Bysted et al., 2012.
29. Markus, 2020.
30. Jensen, 2018.
31. Jürgensen, 2021.
32. Markus, 2020, 84.
33. Žr. atitinkamus skyrius Bandlien, 2023.
34. Sonne De Torrens, 2024.
35. Jensen, 2002, 192.
36. Poulsen, 2011, 287–8.
37. Lind, 2015. Tradiciškai „kryžiaus žygių laikotarpis" suomių archeologijoje prasideda apie 1025 m., remiantis kapuose randamomis bizantiškomis monetomis, ir atitinka laikotarpį, kai, manoma, suomių visuomenę pradėjo veikti išorės jėgos.
38. Line, 2009; taip pat žr. Korpela, 2008.
39. Waśko, 2013; Heikkilä, 2016.
40. Line, 2009, 81.
41. Kad būtų paprasčiau, palikau „suomius", bet skandinaviškuose šaltiniuose „Finnar / Finni" reiškia samius, o gyvenantieji Suomijos pusiasalio pietvakariuose vadinti *Finlander* (Line, 2009, 74; taip pat žr. Wang, 2023).
42. Jensen, 2022, 149.
43. Lind, 2015; Lindkvist, 2001.
44. Johansen, 2008, 53; Korpela, 2008, 47.
45. Wessman, 2010; Moilanen, 2021.
46. Mäntylä, 2007.
47. Šiek tiek diskutuojama dėl to, ar pirmoji vyskupija buvo *Nousiainen*, nes tai rodo daug vėlesni ir su Henriko kulto skatinimu susiję duomenys.
48. Ratilainen et al., 2016.
49. Immonen, Kinnunen and Harjula, 2021.
50. Žr. straipsnius Poutanen, 2011.
51. Heinonen, 2023.
52. Fewster 2000.
53. Lamberg 2006.

5 SKYRIUS. *TERRA MARIANA*

1. Livonijos kronika 4, XV.1.
2. Bojtár, 1999, 129; Tamm, 2011.
3. Valk, 2014.
4. Valk, 2018.
5. Mägi, 2024.
6. Regioninė galios dinamika puikiai aptarta Selart, 2015.
7. Henriko kronika geriausiai aptarta Tamm, Kaljundi and Jensen, 2011.
8. Livonijos kronika 3, IV.5.
9. Banerjea et al., 2017.
10. Caune, 2007, 77–8.
11. Tamm, 2009.
12. Mänd, 2009, 195; Tamm, 2020.
13. Fonnesberg-Schmidt, 2007, 93.
14. Livonijos kronika 3, IX.8.
15. Tamm, 2013.
16. Blūzma and Lazdiņš, 1998; Šnē, 2006.
17. Tamm, 2013, 454.
18. Livonijos kronika 2, X.15
19. Kala, 2001, 10–12.
20. Benninghoven, 1965, 420–68.
21. Murray, 2013.
22. Apala and Apals, 2014.
23. Lang and Valk, 2011.
24. Livonijos kronika 4, XXVII: 2.
25. Lang and Valk, 2011, 296–301.
26. Atgāzis, 1999.
27. Valk et al., 2013a, 121–2, 125–7.
28. Puikią santrauką žr. Markus, 2020, 304ff.
29. Tamla and Valk, 2017.
30. Andreson, 2014.
31. Alberic de Trois-Fontaines, *Chronica Albrici monachi Trium Fontium, a monacho Novi Monasterii Hoiensis interpolata*, 1874, 930.

32. Kreem, 2001, 217–18.
33. Jarockis, 1998, 52; Šnē, 2008, 92–3.
34. Murray, 2001.
35. Valk et al., 2013b.
36. Olesen, 2013.
37. Nielsen, 2013, 146.
38. Šterns, 1997, 2002.
39. Šnē, 2009a, 67; Šnē, 2009b, 131–2.
40. Brown, 2019.
41. Šterns, 1998; Selart, 2009, 38–41.
42. Kalling, 1997, 55–7.
43. Arbusow, 1928, 296–7, 323.

6 SKYRIUS. JUODASIS KRYŽIUS KYLA

1. Prūsijos kronika III: 123.
2. Sawicki et al., 2015.
3. Petras Dusburgietis rašė, kad jie dėvėjo kalavijo ir žvaigždės simbolį, bet jis suklydo, nes sutapatino juos su kalavijuočiais (Dorna, 2024, 16).
4. Dorna, 2024, 31.
5. Gładysz, 2012, 182–3.
6. Tamla and Valk, 2017, 106.
7. Szacherska, 1988; Fonnesberg-Schmidt, 2007, 103.
8. Gładysz, 2012, 185ff.
9. Pósán, 2014, 439–41.
10. Kuczyński, 1978, 130–1.
11. Gładysz, 2012, 200–02.
12. Gładysz, 2012, 177ff.
13. Jusupović, 2006.
14. Güttner-Sporzyński, 2014, 207–08.
15. Dorna, 2024, 20–22.
16. Dorna, 2008.

17. Gouguenheim, 2012, 120–4.
18. Prūsijos kronika III: 3. Kituose šaltiniuose taip pat nurodoma Sasnos teritorija, buvusi tarp Liubavos ir Galindos.
19. Szczepański, 2019.
20. Žr. Bojtár, 1999, and Powierski, 2003, – išsami diskusija apie skirtingas prūsų grupes.
21. Wroniecki, Molewski and Uziembło, 2021.
22. Wasik ,2017, 245–6.
23. Paszkiewicz, 2009, 69–70.
24. Poliński, 2003, 179.
25. Wiewióra, 2018, 247–50. Vartoju „Kulmą“, kad atskirčiau jį nuo Mozūrijos centro.
26. Zdrójkowski, 1983; Pósán, 2010.
27. Ekdahl, 1998.
28. Prūsijos kronika III: 11.
29. Gouguenheim, 2012, 129–31.
30. Leighton, 2022.
31. Szczepański, 2018, 40–43.
32. Fonferek, 2019.
33. Szczepański, 2013, 20.
34. Ehlers, 2001, 29.
35. Shiroukhov, 2012.
36. Białuński, 1999, 119.
37. Łysiak, 1999.
38. Leighton, 2022.
39. Okulicz-Kozaryn, 1983, 70–85; Hoffmann, 2002, 11–12.
40. Biskup, 2002, 133.

7 SKYRIUS. DANGAUS TVIRTOVĖS

1. Eiliuotoji Livonijos kronika, 5291–2.
2. Šiandien Ušakovas Rusijos Kaliningrado srityje.

3. Leighton, 2022, 82.
4. Atnaujintas Brandenburgo komtūrijos datavimas aptariamas Jóźwiak and Trupinda, 2019.
5. Apie ordino pilių statybą žr. Arszyński, 1995, 2005; Wasik, 2018.
6. Brandenburgo statybos etapų interpretacija glaustai atpasakota Herrmann, 2007, 371–2; išsamesnę analizę žr. Torbus, 1998, 369–72. Matavimai apytikriai, nes Kulmo lazda buvo 4,35 m.
7. Herrmann, 2007, 372–3.
8. 1 Hufe = 16,8 hektaro.
9. Herrmann, 2007, 112.
10. Brandenburgo rekonstrukcijose taip pat esama išvietės bokšto, arba latrinos. Tokį statinį turėjo dauguma vienuolynų, bet ne visi, o ar jis buvo Brandenburge, tikslių duomenų nesama.
11. Tandecki, 2009, 109.
12. Apie Danijos valdžią Estijoje žr. Olesen, 2013.
13. Gera tokios kintančios padėties diskusija gali būti Nielsen 2013.
14. Apie Viduramžių pilis Suomijoje žr. Knuutinen and Haggrén, 2023.
15. Haggrén, 2018.
16. Militzer, 2011, apie ordino politiką po 1291 m.
17. Paner, 1997, 282.
18. Apie ordino įvaizdį lenkų istoriografijoje žr. Kożuchowski, 2019.
19. Vercamer, 2007.
20. Śliwiński, 2003. Apie Pomeraniją ir Vokiečių ordiną žr. Milliman, 2013.
21. Neseną Vokiečių ordino administracinės struktūros apžvalgą anglų kalba žr. Czaja and Radzimiński, 2016.
22. Herrmann, 2009, 213.
23. Jakubowska, 2016; Leighton, 2022, 51.
24. Dygo, 1989.
25. Tvauri, 2009.
26. Arszyński, 2010, 44.
27. Wasik, 2021, 140.
28. Apals, 2012.
29. Herrmann, 2007, 613–15.

30. Jóźwiak and Trupinda, 2007; Mentzel-Reuters and Samerski, 2019. Malborko pilies muziejus taip pat yra paskelbęs išsamių atskirų pilies dalių tyrimų.
31. Biała Góra kasinėjimų plytų petrografinė analizė jas susiejo su tuo pačiu molio šaltiniu, kuris naudotas ir seniausiajam Marienburgo aukštutinės pilies etapui (Hayward, 2019).
32. Marienburgo kilmės santrauką žr. Jóźwiak and Trupinda, 2007, chapter 3.
33. Wasik, 2021, 140.
34. Jurkowlaniec, 2010, 213–14.
35. Jóźwiak and Trupinda, 2007, 333–7.
36. Trupinda, 2004.
37. Naujausią veikalą apie „rūmus“ žr. Herrmann, 2019.
38. Pospieszna, 2002.
39. Jóźwiak and Trupinda, 2010, 33.
40. Pospieszna, 2002, 20–21.
41. Dąbrowska, 2007.
42. Dąbrowska, 2007.
43. Apie pilies topografijos raidą ir kintančią terminologiją žr. Jóźwiak and Trupinda, 2012, 65–89.
44. Išsamią santrauką žr. Uotila, 1998, 87–112.
45. Wasik, 2021.
46. Herrmann, 2007, 83.
47. Wółkowski, 2016.
48. Dygo, 1989, 69.

8 SKYRIUS. ANŲ DIENŲ APOKALIPSĖ?

1. Naujoji Prūsijos kronika VII: 30–1.
2. Žr. Knüsel et al., 2010.
3. Grant, 2013.
4. Jensen, 2007, 19.
5. Ehlers, 2007, 50–76, 532–7; Ehlers, 2008.

6. Svarbiausias veikalas apie Lietuvos *Reysen* (šiuolaikine vokiečių kalba *Reisen*) yra Paravicini, 1989–1995, 2020, 2024.
7. Guard, 2016.
8. Orešekas, dabartinis Šliselburgas Rusijos Leningrado srityje.
9. Milliman, 2013, appendix 3.
10. Cook, 1915, 377.
11. Jóźwiak and Trupinda, 2009.
12. New Prussian Chronicle VIII: 25.
13. Żabiński, 2017
14. Apie Didžiąją dykrą žr. Striegler, 2018, 61–158.
15. Apie dykrą Biblijoje žr. Saunders, 1993; įvairių šių sąvokų pavyzdžių, kuriais apibūdinamas pasienis, galima rasti Naujojoje Prūsijos kronikoje.
16. Geriausia Viduramžių Baltijos regiono apsiausties įrenginių santrauka yra Ekdahl, 2007.
17. Biermann et al., 2019.
18. Lazda-Cazers, 2009.
19. Tai pagrįsta paties ordino kronikų analize, pvz., Kwiatkowski, 2017.
20. Žr. Mažeika, 1994, ir Rowell, 2014.
21. Žr. 10 skyrių.
22. Apie krikščionis Viduramžių Lietuvoje santrauką žr. Baronas, 2014.
23. Almonaitis, 2017.
24. Rowell, 2014, 229.
25. Murray, 2019.
26. Bell, 2012.
27. Tyerman, 1996, 278–80.
28. Hector and Harvey, 1982, 444–9; Smith, 2015.
29. Išsamesnių Henriko ekspedicijų aprašymų galima rasti Given-Wilson, 2016, ypač 5 skyriuje, ir Guard, 2016.
30. Apskaičiuota Smith, 2015.
31. Mažeika and Chollet, 2016, 48.
32. Manion, 2018, 79–80.

9 SKYRIUS. HANZOS PASAULIS

1. PrUB 1, 31–133, no. 181.
2. Tammet, Lätti and Heikkilä, 2023.
3. Roio, 2006.
4. Crumlin-Pedersen, 2000.
5. Paulsen, 2016; Zwik, 2017.
6. Livonijos kronika XIV: 1; XIX: 2, 5, 11; XXIV: 7.
7. Kogai taip pat naudoti Vidužemio jūroje, jie galėjo būti identifikuojami pagal regioninius „prekių ženklus“.
8. Maltby et al., 2019.
9. Kreem 2011; Mänd and Leimus, 2017, 284.
10. Wubs-Mrozewicz and Jenks, 2012.
11. Gera santrauka, žr. Wubs-Mrozewicz and Jenks 2012 įvadą, taip pat Harreld, 2015.
12. Slavų kronika (Arnoldo Liubekiečio) V: 30.
13. Benninghoven, 1965, 208.
14. Myberg, 2010a.
15. Мельникова, 2019.
16. Munzinger, 2012.
17. Livonijos kronika III: 2–5.
18. Myberg, 2010b; Jonsson, 2017; Leimus, 2022.
19. Markus, 2020.
20. Magnusson, 1995.
21. Wienberg, 2004.
22. Frankot, 2007, 154.
23. Nesena santrauka, žr. Nawrolska, 2016.
24. *Codex Neumannianus* paskutinė dalis.
25. Lemeškin, 2018.
26. Domagała, 2004, 92.
27. Nawrolska, 2013, 88–95.
28. Nawrolska, 2006, 396–400.
29. Nawrolska, 2004, 307–8.

30. Nawrolska, 2004, 316–17.
31. Latałowa, Jarosińska and Badura, 1998; Badura and Możejko, 2019.
32. Gaimster, 2005, 2014.
33. Nawrolska, 2008.
34. Pelech, 1987, 65.
35. Nawrolska, 2008, 510.
36. Czaja, 2009, 447.
37. Kubicki, 2010.
38. Haak, 2015, 2022; Naum, 2014, 2016.
39. Russow, 2024, 75.
40. Neseną santrauką žr. Markus, 2020, 261–2, 304–30, ir Russow, 2020, 2024.
41. Mägi, 2015.
42. Markus, 2020, 321; Russow, 2024, 75.
43. Markus, 2020, 322–3; Russow, 2024, 89.
44. Russow, 2024, 92.
45. Mänd and Leimus, 2017, 280.
46. Russow, 2024, 85–6.
47. Naum, 2014, 659.
48. Saage and Russow, 2020, 334.
49. Tvauri, 2009.
50. Lightfoot et al., 2016.
51. Naum, 2014.
52. Russow, 2007.
53. Selart, 2009.
54. Caune and Ose, 2004, 461.
55. Kala, 2012; Strenga, 2020.
56. Kala, 2009, 189.
57. Czaja and Stevens, 2022.
58. Naum, 2014, 656.
59. Immonen, 2007.
60. Mugurēvičs, 1990.
61. Das rothe Buch inter Archiepiscopalia; Fuchs, 1853, 780, 790, 792.
62. Strenga, 2020.

63. Tamm, 2009.
64. Pluskowski, 2019.
65. Šnē, 2008.
66. Rannamäe et al., 2016.
67. Kubicki, 2012.
68. Odner, 2001.
69. Gaimster, 2014.

10 SKYRIUS. SENIEJI IR NAUJIEJI DIEVAI

1. PrUB 1, no. 134.
2. Radzimiński, 2006a, 84–5.
3. Radzimiński, 2006b, 95–100.
4. LUB VII, 690; Rand, 2015.
5. Young, 2022.
6. Radzimiński, 2006a, 73.
7. Radzimiński, 2006b, 217.
8. Pluskowski, Valk and Szczepański, 2018.
9. Radzimiński, 2006a, 75–7.
10. German *Landesordnungen*.
11. Radzimiński, 2006a, 77.
12. Lavery, 2017. Apie Viduramžių bažnyčias Suomijoje žr. Hiekkanen, 2023.
13. Możdżeń, 2013.
14. Simiński, 2013, 301–02.
15. LUB I, 240, 304.
16. Pluskowski, Valk and Szczepański, 2018.
17. Deliciae Prussicae III: 140–42.
18. Jonuks, Oras and Veldi, 2018, 96.
19. Valk and Kiudsoo, 2018.
20. Pvz., kaip nuosekliai teigia Heiki Valk.
21. Nesena diskusija apie sąvoką, žr. Ščavinskas 2017.
22. Vaitkevičius, 2004, 12.

23. Põltsam-Jürjo, 2021.
24. Jonuks and Joosu, 2013; Valk, 2009, 54–5.
25. Białuński, 1993.
26. Klimek, 2016.
27. Anglakalbėje literatūroje vis dar plačiai vartojamos sąvokos *folk religion* arba *popular religion*, nors abi yra miglotos ir apibrėžiamos skirtingai.
28. Urtāns, 1977, 87, 92.
29. Merrifield, 1988.
30. Pluskowski, Valk and Szczepański, 2018.
31. Johanson and Jonuks, 2015, 136.
32. Ehrnsten, 2018.
33. Įvairių Baltijos regiono pavyzdžių bei platesnę namų dvasių traktuotę žr. Lecouteaux, 2013.
34. Jezierski, 2020, 414ff.
35. Balsys, 2015; Kawiński, 2018, 225.
36. Šiandien Zaostrovjė Kaliningrado srityje.
37. Apie XVI a. pranešimus apie pagonių praktiką žr. Vėlius, 2001.
38. Vaitkevičius, 2004, 37.
39. Valk, 2015; Heiki Valk nustatė, kad ežeras yra Kauru.
40. Vaitkevičius, 2004, 38–9.
41. Čia vartojamos lietuviškos sąvokos ir gimininginga baltiški bei suomiški pavadinimai. Žr. Kawiński, 2018, 308ff.
42. Apie lietuvių liaudies meno interpretacijas žr. Richardson, 2003.
43. Laime, 2009.
44. Chmielewski, 1963. Šiandien *Eylau* (arba *Preußisch Eylau*) vadinamas Bagrationovsk.
45. Jonuks, 2007, 25.
46. Gilchrist, 2012, 211–12.
47. Žr. Gilchrist and Sloane, 2005, pateikta geriausiai ištirtų pavyzdžių.
48. Muižnieks, 2015.
49. Muižnieks, 2015.
50. Apie istorinės Estijos laidojimo apeigas žr. Valk, 2001, 2004; apie Latviją žr. Muižnieks, 2015.
51. Koperkiewicz, 2020.

52. Torp-Kõivupuu, 1996.
53. Muižnieks, 2015.
54. Mažeika and Chollet, 2016, 44.
55. Baronas, 2014, 71–5.
56. Svetikas, 2002.
57. Svetikas, 2006.
58. Aprašyta Maciej Stryjkowski 1582 m., žr. Baronas, 2014, 74.
59. Perfrazuota pagal Vaitkevičių, 2004, 24.
60. Kosman, 1989, 113.
61. Apie Lietuvos gamtines šventvietes žr. Vaitkevičius, 2004; naują veikalą apie lietuvių pagonybę žr. Ščavinskas, 2024.
62. Radzimiński, 2006a, 80.
63. Kawiński, 2018, 263.
64. Šios giesmės išsaugotos sakytinėje poezijoje, vėliau pavadintoje „Kalevala" pagal XIX a. tautinį epą.
65. Perfrazuota pagal Jonuks, Oras and Veldi, 2018, 93.
66. Valk, 2009, 59.

11 SKYRIUS. ŠVENTOJO KARO KRIZĖ

1. *Saevientibus olim Pruthenis*, 141 (Paweł Włodkowic, *Raštai*).
2. Kreem, 2001.
3. Neitmann, 1993.
4. Taimiņa, 2018.
5. Šiuo laikotarpiu kalbant apie Maskvos valstybę imtos dažniau vartoti sąvokos „Rusija" ir „rusai", o „Rusia" pamažu išnyko. Nusprendžiau taip vadinti carystę ir vėlesnius Rusijos valstybių pavidalus.
6. Lapiņš, 2018.
7. Dzenis, 2017.
8. Chęć, 2017.
9. Livonijos kronika, 125.
10. XVI a. kaip atskira kalbinė tapatybė ėmė ryškėti iš latgalių išsirutuliojusi latvių kalba.

11. Apie sudėtingus norvegų ir samių santykius žr. Wang, 2023.
12. Waśko, 2013, 276.
13. Johansen, 2008, 82–3.
14. Apreiškimai VIII: 40.
15. Johansen, 2008, 67–8.
16. Jensen, 2022, 151.
17. Naugardo kronika, 1348, 141.
18. Jensen, 2007, 84–5.
19. Jensen, 2007, 135.
20. Sarnowsky, 2017, 124.
21. Sarnowsky, 2017, 125–6.
22. Sarnowsky, 2017, 139.
23. Etting, 2004, 134–5.
24. Apie „Didįjį karą“ žr. Jóźwiak et al., 2010.
25. Wolski, 2008, 75, 79–81.
26. Arnold, 1994.
27. Sarnowsky, 2017, 127.
28. Białuński, 2002, 10.
29. Selart, 2009, 67.
30. Jóźwiak, 2009, 455.
31. Sarnowsky, 2017, 128–9.
32. Jähnig, 2013.
33. Arnold, 2006.
34. Rowell, 1999, 191.
35. Rowell, 1999, 195
36. Paszkiewicz, 2009, 240–8.
37. Selart, 2017.
38. Mol, 2023.
39. Mol, 2015.
40. Raudkivi, 2018.
41. Šnē, 2008, 94.
42. Kreem, 2002, 159.
43. Piirimäe, 2013.

44. Kreem, 2006.
45. Kreem, 2013.
46. Arnold, 2006, 24.
47. Schoenborn, 2017.
48. Jensen, 2007, 158–89.
49. Šio perėjimo ir „teisingo karo“ sekuliarizacijos aptarimą žr. Johnson, 1975.

12 SKYRIUS. PROTĖVIŲ KOVOS

1. Herder, *Outlines of a Philosophy of the History of Man* II, 338–9. Lietuviškai cituojama iš: Johann Gottfried Herder, *Idėjos žmonijos istorijos filosofijai*, II tomas, iš vokiečių k. vertė A. Tekorius. Vilnius: Margi raštai, 2021, p. 276–7.
2. Dobry, 2018.
3. Vokietijos imperiją naciai vadino Antrąja imperija arba Reichu, šitaip legitimuodami savo Trečiąjį reichą kaip tiesioginį Šventosios Romos imperijos įpėdinį.
4. Clark, 2006, 73–4.
5. Friedrich, 2000, 161, 164–6.
6. Neseną šio simbolio istoriją žr. Heinemann, 2019.
7. Schenkendorf, 1872, 103–5.
8. Lijka and Herrmann, 2024.
9. Steinbrecht, 1896.
10. Franz Lubojatzky *Herkus Monte*, 1840, or Heinrich's *Herkus Monte. Aus Altpreussens Vergangenheit* (1865).
11. Kuzborska, 2020.
12. Confino, 1997, 154.
13. Klaczko vartojo frazę *Drang nach dem Osten*, o „dem“ praleido Mikhailas Katkovas 1863 m.; Leuschner, 2012.
14. Wippermann, 1981.
15. Gerą *Heimat* santrauką žr. Confino, 1997, ypač 6 skyrių, ir Boa and Palfreyman, 2000.

16. Vėlesnės *Heimat* išraiškos apėmė miestų erdves ir miestus.
17. Strakauskaitė, 2015.
18. Kopp, 2012.
19. Neseną komentarą apie Matejko „Žalgirį“ žr. Kiełczewska, 2010.
20. Michalski, 2008, 118.
21. Dabar Ełkas Lenkijoje.
22. Remiantis ne tautybe, bet kalba: Srebrakowski, 2020, 47.
23. Safronovas, 2016, 173–85.
24. Vareikis, 2001, 62–3.
25. Pivoras, 2021.
26. Mickūnaitė, 2006.
27. Iš pradžių XIX a. septintajame dešimtmetyje vadinti baltais, o po 1918 m. – vokiečių baltais; Topij, 2011, 63.
28. Išsamų komentarą žr. Jennison, 1971.
29. Melliņa-Flood, 2019, 23.
30. Daija, 2017.
31. Plakans, 1998.
32. Jõekalda, 2020.
33. Skulptūra po Pirmojo pasaulinio karo dingo, jos vietoje 2001 m. pastatyta bronzinė replika, Baltijos regiono vokiečių dovanota Rygos aštuonių šimtų metų sukakčiai.
34. Tvauri, 2006.
35. Kukk, 2013.
36. Gera santrauka pateikta Jensen, 2017.
37. Plakans, 1998.
38. Kruks, 2004.
39. Kļaviņš, 2006.
40. Jõekalda, 2024, 58.
41. Kļaviņš, 1998.
42. 1967 m. ten pastatytas naujas paminklas.
43. Selart, 2021.
44. Ripatti, 2024.
45. Fewster, 1999 ir 2006.

46. Apie Suomijos archeologiją žr. Immonen and Taavitsainen, 2011.
47. Fewster, 2000.

13 SKYRIUS. NUO ARIJŲ KRYŽININKŲ IKI EUROPOS PAVELDO

1. https://whc.unesco.org/en/list/847/
2. Išleista bus tik 1978 m.; žr. Menzel, 2021.
3. Burleigh, 1988.
4. Germann, 1995.
5. Maxwell, 2014.
6. Stone, 2016, 306–07.
7. Burleigh, 1988, 118–19.
8. Chu, 2012, 54
9. Derda, 2020.
10. Prarat, 2014.
11. Kozłowski, 2008.
12. Harvey, 2005, plate 6.
13. Arnold, 2006, 19–20; Panfil 2016.
14. Arnold, 2006, 19–20.
15. Szczepański, 2014.
16. Heinen, 2011.
17. John-Stucke, 2022.
18. Fiedor, 1967, 494.
19. Safronovas, 2016, 280–81.
20. Bertrand, 2004.
21. Vermeiren, 2018, 780–82.
22. Apie Tanenbergo palyginimą 1410 ir 1914 m. žr. Goebel, 2016.
23. Harvey, 2005, 89.
24. Burleigh, 1988, 194–5; Vermeiren, 2018.
25. Merritt, 1994–5, 36–49.

26. Domarus, 2004, 2748.
27. Borejsza, 2017, 136.
28. Broka-Lāce, 2023, 327–9.
29. Russow, 2023, 356.
30. Tilli, 2017.
31. Fülberth, 2019.
32. Jankevičiūtė, 2010.
33. Biskup, 1986.
34. Tomkiewicz, 2024.
35. Russow, 2023.
36. Selart, 2021.
37. Gudavičius, 1997, 12–13; Мегем, 2020.
38. Kuzborska, 2020.
39. Marozava, 2019.
40. Kilger, 1998; Fehring, 2016; Roslund, 2007.
41. Panayi, 2001, 220, 225, 229–30.
42. Burleigh, 1988, 315–16.
43. Grzechnik, 2017.
44. Kożuchowski, 2019.
45. Gałęziowska, 2010.
46. Grzechnik, 2017, 354.
47. Ekdahl, 1991; Schenk, 2001, 452.
48. Neseną eksklavo tyrimą žr. Modzelewski and Żukowski, 2021.
49. Trupinda, 2023.
50. Lubocka-Hoffmann, 2019; Urban, 2000.
51. Prout, 2022, 37.
52. Dementavičius, 2016, 243.
53. Mägi, 2018, 430.

Bibliografija

SANTRUMPOS

LUB *Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch nebst Regesten* (Livonijos, Estijos ir Kuršo liudijimų ir registrų knyga)

PrUB *Preußisches Urkundenbuch* (Prūsijos įrašų knyga)

PIRMINIAI ŠALTINIAI

Arbusow, L., „Römischer Arbeitsbericht, I", *Acta Universitatis Latviensis* 17, 1928, p. 285–422.

Bernard of Clairvaux, Letter to Eastern France and Bavaria promoting the Second Crusade, 1146: Robinson, J. H., *Readings in European History I*, Boston: Ginn and Company, 1904, p. 330–33.

Carolingian Chronicles: Royal Frankish Annals and Nithard's Histories: Scholz, B. W., and Rogers, B., Ann Arbor: University of Michigan Press, 1970.

Chronica Albrici monachi Trium Fontium, a monacho Novi Monasterii Hoiensis interpolata / Alberic de Trois-Fontaines: Scheffer-Boichorst, P., Hanover, 1874.

The Chronicle of Livonia, Balthasar Rüssow: Smith, J. C., Eichhoff, J., and Urban, W., *The Chronicle of Balthasar Russow*, 1988, Madison: Baltic Studies Center.

The Chronicle of Novgorod, 1066–1471: Michell, R., Forbes, N., Beazley, R. C., and Shakhmatov, A. A., London: Royal Historical Society, 1914.

The Chronicle of Prussia / Peter of Dusburg: Wenta, J., and Wyszomirski, S., *Kronika ziemi Pruskiej*, Toruń: University of Nicolaus Copernicus, 2011. Lietuviškai cituojama iš: Petras Dusburgietis, *Prūsijos žemės kronika*, parengė R. Batūra, vertė L. Valkūnas, Vilnius: Vaga, 1985.

The Chronicle of the Slavs / Arnold of Lübeck: Loud, G. A., *Chronica Slavorum*, London: Routledge, 2019.

Deeds of the Princes of the Poles / Gallus Anonymous: Knoll, P. W., Schaer, F., and Bisson, T., *Gesta Principum Polonorum*, Budapest: Central European University Press, 2003.

Deeds of the Saxons / Widukind of Corvey, Bachrach, B. S., and Bachrach, D. S., Washington, DC: The Catholic University of America Press, 2014.

Deliciae Prussicae, oder, Preussische Schaubühne / Matthaeus Praetorius: Lukšaitė, I., Gerulaitienė, V., ir Ulčinaitė, E., *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla* / Matas Pretorijus, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 1999.

Dutton, P. E., *Carolingian Civilization: A Reader*, Peterborough: ONT, 1993.

Epistolae et privilegia / Eugenius III: Migne, J-P., *Patrologia Latina cursus completus* 180, Paris: Garnier Fratres, 1902.

Henry's Chronicle of Livonia / Henry: Brundage, J. A., *The Chronicle of Henry of Livonia*, New York: Columbia University Press, 2003. Lietuviškai cituojama iš: Henrikas Latvis, Hermanas Vartbergė, *Livonijos kronikos*, iš lotynų kalbos vertė, įvadą ir paaiškinimus parašė J. Jurginis, Vilnius: Mokslas, 1991.

History of the Archbishops of Hamburg-Bremen / Adam of Bremen: Tschan, F. J., New York: Columbia University Press, 2002.

The History of the Danes / Saxo Grammaticus: Friis-Jensen, K., and Fisher, P., Oxford: Oxford University Press, 2014.

The History of the First Crusade: Historia Iherosolimitana / Robert the Monk: Sweetenham, C., Aldershot: Ashgate, 2005.

Life of Charlemagne / Einhard: Holder-Egger, O., *Vita Karoli Magni*, Hanover: Hahn, 1911.

The Livonian Rhymed Chronicle, Smith, J. C., and Urban, W. L., Chicago: Lithuanian Research and Studies Center, 2001.

Max von Schenkendorf, *Gedichte*, Leipzig: Reclam, 1872.

The New Prussian Chronicle / Wigand of Marburg: Zonenberg, S., and Kwiatkowski, K., *Nowa kronika pruska*, Toruń: Towarzystwo Naukowe, 2017. Lietuviškai cituojama iš: Vygandas Marburgietis, *Naujoji Prūsijos kronika*, vertė R. Jasas, Vilnius: Vaga, 1999, p. 100.

Outlines of a Philosophy of the History of Man / J. G. Herder: Churchill, T., London: Luke Hansard, 1803. Lietuviškai cituojama iš: Johann Gottfried Herder, *Idėjos žmonijos istorijos filosofijai*, II tomas. Iš vokiečių k. vertė A. Tekorius, Vilnius: Margi raštai, 2021, p. 276–277.

Paweł Włodkowic, Writings, Thompson, E., Knoll, P. W., and Kraszewski, C. S., Rome, Warsaw: Angelicum University Press; Fundacja Świętego Mikołaja, 2023.

Poem Concerning the Conversion of the Saxons, Dümmler, E., *Carmen de conversione Saxonum in Monumenta Germaniae Historica, Poetae* 1, Berlin: Weidemann, 1881, p. 380–81.

Revelations / St Birgitta of Sweden: Searby, D., and Morris, B., *The Revelations of St Birgitta of Sweden*, Oxford: Oxford University Press, 3 volumes, 2006–2009.

Das rothe Buch inter Archiepiscopalia / *Scriptores Rerum Livonicarum* (2 volumes): Fuchs, M.,Riga, Leipzig: E. Frantzen's Verlag-comptoir, 1853.

The Rule and Statutes of the Teutonic Order: Sterns I., *The Statutes of the Teutonic Knights: A Study of Religious Chivalry*, Publicly Accessible Penn Dissertations 1181, 1969, http://repository.upenn.edu/edissertations/1181

The Westminster Chronicle, 1381–1394, Hector, L. C., and Harvey, B. F, Oxford: Clarendon Press, 1982.

ANTRINIAI ŠALTINIAI

Abenheim, D., *Reforging the Iron Cross: The Search for Tradition in the West German Armed Forces*, Princeton: Princeton University Press, 1988.

Almonaitis, V., „The capture of the Marienwerder Castle, or where the Teutonic Order's expansion to the East was stopped", *Acta Baltico-Slavica* 41, 2017, p. 1–30.

Andreson, K., „The presence of the sacred: A 13th-century cult image from Saaremaa (Estonia)", *Baltic Journal of Art History* 8, 2014, p. 7–43.

Apala, Z., and Apals, J., „The Vendic hill fort on Riekstu Kalns in Cēsis", in H. Valk (ed.), *Strongholds and Power Centres East of the Baltic Sea in the 11th–13th Centuries*, Tartu: Institute of History and Archaeology at the University of Tartu, Department of Archaeology at the Institute of History of Tallinn University, 2014, p. 115–38.

Apals, J., *Āraišu ezerpils: rakstu izlase un draugu atmiņas*, Riga: LU Latvijas vēstures institūts, 2012.

Arnold, B., „'Arierdämmerung': Race and archaeology in Nazi Germany", *World Archaeology* 38 (1), 2006, p. 8–31.

Arnold, U., „Eight hundred years of the Teutonic Order", in M. Barber (ed.), *The Military Orders: Fighting for the Faith and Caring for the Sick*, Aldershot: Ashgate, 1994, p. 223–35.

Arnold, U., „Hochmeister Albrecht von Brandenburg-Ansbach und Landmeister Gotthard Kettler. Ordensritter und Territorialherren am Scheideweg in Preußen und Livland", in J. A. Mol, K. Militzer and H. J. Nicholson (eds), *The Military Orders and the Reformation: Choices, State Building, and the Weight of Tradition*, Hilversum: Verloren, 2006, p. 11–29.

Arszyński, M., *Budownictwo warowne zakonu krzyżackiego w Prusach (1230–1454)*, Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1995.

Arszyński, M., „Budownictwo", in A. Radzimiński (ed.), *Zakon Krzyżacki: wybór tekstów źródłowych*, Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2005, p. 123–44.

Arszyński, M., „Architektura warowna Zakonu Krzyżackiego w Prusach", in B. Pospieszna (ed.), *Fundacje artystyczne na terenie państwa krzyżackiego w prusach*, Pelplin: Wydawnictwo Bernardinum, 2010, p. 7–45.

Atgāzis, M., „Vecdoles pils nocietinājumi un apbūve", *Latvijas Viduslaiku Pilis* 1, 1999, p. 312–48.

Badura, M., and Możejko, B., „The plant element in the diet of the inhabitants of Gdańsk, Elbląg and Malbork during the rule of the Teutonic Order: The historical and archaeobotanical perspective", in A. G. Pluskowski (ed.), *Ecologies of Crusading, Colonisation and Religious Conversion in the Medieval Baltic*, Turnhout: Brepols, 2019, p. 95–110.

Balsys, R., „Pagoniškieji lietuvių ir prūsų aukojimai prie vandens ir per vandenį", *Res Humanitariae* 18, 2015, p. 167–77.

Bandlien, B. (ed.), *Jerusalem in Viken: Crusading Ideology, Church-Building and Monasticism in South-Eastern Norway in the Twelfth Century*, Oslo: Cappelen Damm Akademisk/NOASP, 2023.

Banerjea, R. Y., Badura, M., Kalejs, U., Cerina, A., Gos, K., Hamilton-Dyer, S., Maltby, M., Seetah, K., and Pluskowski, A., „A multi-proxy, diachronic and spatial perspective on the urban activities within an indigenous community in medieval Riga, Latvia", *Quaternary International* 460, 2017, p. 3–21.

Barber, M., *The New Knighthood: A History of the Order of the Temple*, Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

Barber, M., *The Crusader States*, New Haven and London: Yale University Press, 2012.

Baronas, D., „Christians in late pagan, and pagans in early Christian Lithuania: The fourteenth and fifteenth centuries", *Lithuanian Historical Studies* 19, 2014, p. 51–81.

Bartlett, R., „The conversion of a pagan society in the Middle Ages", *History* 70 (229), 1985, p. 185–201.

Bartlett, R., *The Making of Europe: Conquest, Colonization and Cultural Change, 950–1350*, London: BCA, 1993.

Bell, A., „English members of the Order of the Passion: Their political, diplomatic and military significance", in *Philippe de Mézièrs and his Age*, Leiden: Brill, 2012, p. 321–46.

Benninghoven, F., *Der Orden der Schwertbrüder: Fratres Milicie Christi de Livonia*, Cologne: Böhlau, 1965.

Berend, N., Urbańczyk, P., and Wiszewski, P., *Central Europe in the High Middle Ages*, Cambridge: Cambridge University Press, 2013.

Bertrand, S., „The Order of St John in Germany and the Second World War", *Guerres Mondiales et Conflits Contemporains* 215, 2004, p. 91–106.

Białuński, G., „Bogini Kurko – główny kult Galindii", *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 1, 1993, p. 3–10.

Białuński, G., *Studia z dziejów plemion pruskich i jaćwieskich*, Olsztyn: Ośrodek Badań Nauk. im. Wojchiecha Kętrzyńskiego, 1999.

Białuński, G., *Kolonizacja „Wielkiej Puszczy" (do 1568 roku) – starostwa piskie, ełckie, straduńskie, zelkowskie i węgoborskie (węgorzeweskie)*, Olsztyn: Ośrodek Badań Nauk. im. Wojchiecha Kętrzyńskiego, 2002.

Biermann, F., „Central place and periphery in early and high medieval northeastern German territory", in A. Wilkin, J. Naylor, D. Keene and A.-J. Bijsterveld (eds), *Town and Country in North Western Europe: Dynamic Interactions*, Turnhout: Brepols, 2015, p. 49–86.

Biermann, F., and Herrmann, C., „The origin and rise of brick technology and use in medieval Pomerania, Pomerelia and Lower Silesia", in T. Ratilainen, R. Bernotas and C. Herrmann (eds), *Fresh Approaches to Brick Production and Use in the Middle Ages*, Oxford: Archaeopress, 2014, p. 51–61.

Biermann, F., Herrmann, C., Koperkiewicz, A., and Ubis, E., „Burning Alt-Wartenburg. Archaeological evidence for the conflicts between the Teutonic Order and the grand duchy of Lithuania from a deserted medieval town near Barczewko (Warmia, Poland)", *Lietuvos archeologija* 45, 2019, p. 265–93.

Biermann, F., and Mangelsdorf, G. (eds), *Die bäuerliche Ostsiedlung des Mittelalters in Nordostdeutschland: Untersuchungen zum Landesausbau des*

12. bis 14. Jahrhunderts im ländlichen Raum, Frankfurt am Main: Peter Lang, 2005.

Biskup, H., „Malbork podczas działań wojennych w 1945 roku", *Komunikaty Warmińsko-Mazurskie* 1–2, 1986, p. 63–75.

Biskup, M., „Etniczno-demograficzne przemiany Prus Krzyżackich w rozwoju osadnictwa w średniowieczu", in M. Biskup, *Opera Minora: Studia z dziejów zakonu Krzyżackiego*, Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 2002, p. 129–50.

Blöndal, S., and Benedikz, B. S. (trans.), *The Varangians of Byzantium: An Aspect of Byzantine Military History*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

Blough, K., „The Lance of St Maurice as a component of the early Ottonian campaign against paganism", *Early Medieval Europe* 24 (3), 2016, p. 338–61.

Blūzma, V., and Lazdiņš, J., „Paražu tiesības Latvijas teritorijā līdz XIII gs.", in E. Meļķisis (ed.), *Latvijas tiesību avoti. Teksti un komentāri. 1. sējums. Seno paražu un Livonijas tiesību avoti 10.gs.–16.gs*, Riga: Fonds Latvijas Vē sture, 1998, p. 19–25.

Boa, E., and Palfreyman, R., Heimat: *A German Dream. Regional Loyalties and National Identity in German Culture 1890–1990*, Oxford: Oxford University Press, 2000.

Boas, A., *Archaeology of the Military Orders: A Survey of the Urban Centres, Rural Settlement and Castles of the Military Orders in the Latin East*, London: Routledge, 2006.

Bogucki, M., and Jurkiewicz, B. (eds), *Janów Pomorski, stan. 1. Wyniki ratowniczych badań archeologicznych w latach 2007–2008, Elbląg*, 3 volumes. Elbląg: Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblągu, 2012.

Bojtár, E., *Foreword to the Past: A Cultural History of the Baltic People*, Budapest: Central European University Press, 1999.

Borchardt, K., „Competition between the military-religious orders in central Europe, c. 1140–c. 1270", in J. Upton-Ward (ed.), *The Military Orders: On Land and by Sea*, Aldershot: Ashgate, 2008, p. 29–34.

Borejsza, J. W. (trans. D. French), *A Ridiculous Hundred Million Slavs: Concerning Adolf Hitler's World View*, Warsaw: PAN, 2017.

Brather, S., „Hochmittelalterliche Siedlungsentwicklung und ethnische Identitäten–Slawen und Deutsche östlich der Elbe in archäologischer und siedlungsgeographischer Perspektive", in F. Biermann and G. Mangelsdorf (eds), *Die bäuerliche Ostsiedlung des Mittelalters in Nordostdeutschland: Untersuchungen zum Landesausbau des 12. bis 14. Jahrhunderts im ländlichen Raum*, Frankfurt am Main: Peter Lang, 2005, p. 29–38.

Brather, S., *Archäologie der westlichen Slawen: Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft im früh- und hochmittelalterlichen Ostmitteleuropa*, Berlin: De Gruyter, 2008.

Brink, S., and Price, N. (eds), *The Viking World*, London: Routledge, 2008.

Broka-Lāce, Z., „The struggle to survive and work: Archaeology in Latvia during the German occupation (1941–1945)", in M. Eickhoff, D. Modl, K. Meheux and E. Nuijten (eds), *National-Socialist Archaeology in Europe and its Legacies*, Cham: Springer, 2023, p. 315–35.

Brown, A., „Vegetation changes in Livonia: The palynological data", in A. G. Pluskowski (ed.), *Environment, Colonization and the Baltic Crusader States,* Turnout: Brepols, 2019, p. 105–36.

Brundage, J. A., *Medieval Canon Law and the Crusader*, Madison: University of Wisconsin Press, 1969.

Bryda, G. C., „Tainted trees: Uncovering the long shadow over Germany's medieval maypoles and ancient tree cults", *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 85 (3), 2022, p. 337–62.

Buko, A., *The Archaeology of Early Medieval Poland: Discoveries – Hypotheses Interpretations*, Leiden: Brill, 2008.

Buko, A., *Świt państwa polskiego*, Warsaw: Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, Muzeum Historii Polski, 2021.

Bukowska, A., „The origins of Christianity in Poland. Actual research on the church archaeology", in O. Heinrich-Tamaska, N. Krohn and S. Ristow

(eds), *Die Christianisierung Europas: Entstehung, Entwicklung und Konsolidierung im archäologischen Befund*, Regensburg: Schnell + Steiner, 2012, p. 449–68.

Burleigh, M., *Germany Turns Eastwards: A Study of Ostforschung in the Third Reich*, Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

Bysted, A., „The ideology of mission and the Wendish Crusade of 1147", in B. F. Jensen and D. Wille-Jørgensen (eds), *Expansion-Integration, Danish-Baltic contacts 1147–1410 ad*, Vordingborg: Danmarks Borgcenter, 2009, p. 9–14.

Bysted, A., Jensen, C. S., Jensen, K. V., and Lind, J. H., *Jerusalem in the North: Denmark and the Baltic Crusade, 1100–1552*, Turnhout: Brepols, 2012.

Caune, A., *Pētījumi Rīgas archeoloģijā*, Riga: LVIA, 2007.

Caune, A., and Ose, I., *Latvijas 12. gadsimta beigu – 17. gadsimta vācu piļu leksikons*, Riga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2004.

Ceynowa, B., and Paszkiewicz, B., „Sambor I and Otto of Bamberg on early Gdańsk coins", *Wiadomości Numizmatyczne* 59 (1–2), 2015, p. 199–200.

Chęć, A., „Ieskats Cēsu pils izrakumos iegūto viduslaiku bruņu kolekcijā", in G. Kalniņš (ed.), *Cēsu pils raksti: 1: archeoloģija, architektūra*, Cēsis: Cēsu pils saglabāšanas fonds, 2017, p. 143–65.

Chernyshov, K., „The first Brandenburg coins (12th century) in the Hermitage Collection", *Reports of the State Hermitage Museum* 66, 2008, p. 57–64.

Chmielewski, S., „Czy pruski grób ciałopalny z XV wieku? (Próba interpretacji opisu znaleziska z 1703 r.)", *Rocznik Olsztyński* 5, 1963, p. 295–319.

Christiansen, E., *The Northern Crusades*, London: Penguin, 1997.

Chu, W., *The German Minority in Interwar Poland*, Cambridge: Cambridge University Press, 2012.

Clark, C., *Iron Kingdom: The Rise and Downfall of Prussia, 1600–1947*, London: Penguin, 2006.

Confino, A., *The Nation as a Local Metaphor: Württemberg, Imperial Germany and National Memory, 1871–1918*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1997.

Constable, G., *Crusaders and Crusading in the Twelfth Century*, Farnham: Ashgate, 2008.

Cook, A. S., „Beginning the board in Prussia", *Journal of English and Germanic Philology* 14 (3), 1915, p. 375–88.

Coupland, S., „Charlemagne's coinage: ideology and economy", in J. Story (ed)., *Charlemagne. Empire and Society*, Manchester: Manchester University Press, 2005, p. 211–29.

Cragle, J. M., *Converting the Saxons: A Study of Violence and Religion in Early Medieval Germany*, London: Routledge, 2024.

Crumlin-Pedersen, O., „To be or not to be a cog: The Bremen cog in perspective", *International Journal of Nautical Archaeology* 29 (2), 2000, p. 230–46.

Cusack, C., „Pagan Saxon resistance to Charlemagne's mission: „Indigenous" religion and „world" religion in the Early Middle Ages", *The Pomegranate* 13 (1), 2011, p. 33–51.

Czaja, R., „Rozwój osadnictwa miejskiego", in M. Biskup et al. (eds), *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach: Władza i społeczeństwo*, Warsaw: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2009, p. 370–83.

Czaja, R., and Radzimiński, A. (eds), *The Teutonic Order in Prussia and Livonia: The Political and Ecclesiastical Structures 13th–16th century*, Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 2016.

Czaja, R., and Stevens, M. F., „The place of native populations in the chartered towns of conquered regions. Wales and Prussia as a comparative case study", in M. F. Stevens and R. Czaja (eds), *Towns on the Edge in Medieval Europe: The Social and Political Order of Peripheral Urban Communities from the Twelfth to Sixteenth Centuries*, Oxford: Oxford University Press, 2022, p. 21–45.

Dąbrowska, M., „Badania archeologiczno-architektoniczne na terenie zamku niskiego w Malborku w latach 1998–2004", in G. Nawrolska (ed.), *XV*

Sesja Pomorzoznawcza, Elbląg: Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblągu, 2007, p. 303–16.

Daija, P., *Literary History and Popular Enlightenment in Latvian Culture*, Newcastle: Cambridge Scholars, 2017.

Dementavičius, J., „Baltarusijos istorijos politika kaip Lietuvos istorijos politikos subjektas ir aporija", in R. Lopata ir I. Vinogradnaitė (eds), *Lietuvos ir Baltarusijos istorijos politika*, Vilnius: VU leidykla, 2016, p. 235–57.

Derda, A., „Kampania i przebieg plebiscytu z 11 lipca 1920 roku na Warmii i Mazurach w świetle materiałów tekstowych oraz ikonograficznych zamieszczonych w lokalnej prasie niemieckojęzycznej", *Echa Przeszłości* 21 (1), 2020, p. 239–60.

Długokęcki, W., „Prusy w starożytności i we wczesnym średniowieczu", in M. Biskup et al. (eds), *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach: Władza i społeczeństwo*, Warsaw: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2009, p. 25–50.

Dobosz, J., Matla, M., and Strzelczyk, J. (eds), *Chrzest Mieszka I i chrystianizacja państwa Piastów*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 2017.

Dobry, A., „Dni Cesarskie i poświęcenie kościoła na Zamku Wysokim w Malborku w 1902 r.", *Historia Slavorum Occidentis* 1 (16), 2018, p. 56–71.

Domagała, T., „Zagubiony Elbląski kodeks prawa lubeckiego z 1240 roku. Próba identyfikacji i rekonstrukcji tekstu", in R. Czaja, G. Nawrolska, M. Rębkowski and J. Tandecki (eds), *Archaeologia et historia urbana*, Elbląg: Muzeum w Elblągu, 2004, p. 89–93.

Domarus, M., *Hitler: Speeches and Proclamations, 1932–1945: The Chronicle of a Dictatorship, vol. 4: The Years 1941–1945*, London: I.B. Tauris, 2004.

Dorna, M., „Przywilej kruszwicki Konrada Mazowieckiego z czerwca 1230 roku. Przyczynek do genezy państwa krzyżackiego w Prusach", *Zapiski Historyczne* 73 (1), 2008, p. 7–35.

Dorna, M., *Knights of Christ of Prussia: A Forgotten 13th Century Military Order*, Tallinn: Eostre, 2024.

Doxey, G. B., „Norwegian crusaders and the Balearic Islands“, *Scandinavian Studies* 68 (2), 1996, p. 139–60.

Dragnea, M., *The Wendish Crusade, 1147: The Development of Crusading Ideology in the Twelfth Century*, London: Routledge, 2020.

Dragnea, M., *Christian Identity Formation across the Elbe in the Tenth and Eleventh Centuries*, New York: Peter Lang, 2021.

Dygo, M., „The political role of the cult of the Virgin Mary in Teutonic Prussia in the fourteenth and fifteenth centuries“, *Journal of Medieval History* 15 (1), 1989, p. 63–81.

Dzenis, A., „Cēsu Pils „voltera Štrika depozīts“: izcelsme un priekšmetu identificēšanas problēmas“, in G. Kalniņš (ed.), *Cēsu pils raksti: 1: arheoloģija, architektūra*, Cēsis: Cēsu pils saglabāšanas fonds, 2017, p. 189–205.

Ehlers, A., „The crusade against Lithuania reconsidered“, in A. V. Murray (ed.), *Crusade and Conversion on the Baltic Frontier 1150–1500*, Aldershot: Ashgate, 2001, p. 21–44.

Ehlers, A., *Die Ablasspraxis des Deutschen Ordens im Mittelalter*, Marburg: N. G. Elwert, 2007.

Ehlers, A., „The use of indulgences by the Teutonic Order in the Middle Ages“, in V. Mallia-Milanes (ed.), *The Military Orders*, vol. 3: *History and Heritage*, Aldershot: Ashgate, 2008, p. 139–45.

Ehrnsten, F., „A cheap salvation? Post-Reformation offerings in Finnish churches“, in N. M. Burström and G. T. Ingvardson (eds), *Divina Moneta: Coins in Religion and Ritual*, Abingdon: Routledge, 2018, p. 228–48.

Ekdahl, S., „Tannenberg/Grunwald – ein politisches Symbol in Deutschland und Polen“, *Journal of Baltic Studies* 22 (4), 1991, p. 271–324.

Ekdahl, S., „Horses and crossbows: Two important warfare advantages of the Teutonic Order in Prussia“, in H. Nicholson (ed.), *The Military Orders: Welfare and Warfare*, Aldershot: Ashgate, 1998, p. 119–51.

Ekdahl, S., „The siege machines during the Baltic Crusades“, *Fasciuli Archaeologiae Historicae* 20, 2007, p. 29–51.

Etting, V., *Queen Margrete I (1352–1412) and the Founding of the Nordic Union*, Leiden: Brill, 2004.

Fehring, G. P., *The Archaeology of Medieval Germany: An Introduction*, London: Routledge, 2016.

Fewster, D., „The invention of the Finnish Stone Age: politics, ethnicity and archaeology", in M. Huurre (ed.), *Dig it All: Papers Dedicated to Ari Siiriäinen*, Helsinki: The Archaeological Society of Finland, 1999, p. 13–20.

Fewster, D., „Approaches to the conversion of the Finns: Ideologies, symbols, and archaeological features", in G. Armstrong and I. N. Wood (eds), *Christianizing Peoples and Converting Individuals*, Turnhout: Brepos, 2000, p. 89–102.

Fewster, D., *Visions of Past Glory: Nationalism and the Construction of Early Finnish History*, Helsinki: Finnish Literature Society, 2006.

Fiedor, K., „Formy antypolskiej działalności w Prusach Wschodnich w latach 1918–1939", *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 4, 1967, p. 485–517.

Flierman, R., *Saxon Identities, ad 150–900*, London: Bloomsbury, 2017.

Fonferek, J., „The environmental setting of the earliest Teutonic Order stronghold in Elbąg", in A. G. Pluskowski (ed.), *Ecologies of Crusading, Colonisation and Religious Conversion in the Medieval Baltic*, Turnhout: Brepols, 2019, p. 16–23.

Fonnesberg-Schmidt, I. M., *The Popes and the Baltic Crusades, 1147–1254*, Leiden: Brill, 2007.

Frankot, E., „Medieval maritime law from Oléron to Wisby: Jurisdictions in the Law of the Sea", in J. Pan-Montojo and F. Pedersen (eds), *Communities in European History: Representations, Jurisdictions, Conflicts*, Pisa: Pisa University Press, 2007, p. 151–72.

French, K. M., Musiał, A. D., Karczewski, M., et al., „Biomolecular evidence reveals mares and long-distance imported horses sacrificed by the last pagans in temperate Europe", *Science Advances* 10, eado3529, 2024.

Friedland, S. N., „Network analysis in Slavic archaeology: An example from the Plon area in Wagria (Schleswig-Holstein)", in S. Kleingärtner, T. P. Newfield, S. Rossignol and D. Wehner (eds), *Landscapes and Societies in Medieval Europe East of the Elbe*, Toronto: Pontifical Institute, 2013, p. 139–70.

Friedrich, K., *The Other Prussia: Royal Prussia, Poland and Liberty, 1569–1772*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Fülberth, A., „Further destruction as a result of too much confidence in Communism? Baltic cities after World War II", in S. Michonneau et al. (eds), *Paisajes de Guerra*, Madrid: Casa de Velázquez, 2019, p. 95–105.

Gabriel, I., and Muhl, A., „Der slawische Trinkhornmann von Seehausen, Lkr. Börde – Präsentation und Interpretation einer frühmittelalterlichen Kleinskulptur", *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte* 94, 2014, p. 399–416.

Gabriele, M., *An Empire of Memory: The Legend of Charlemagne*, Oxford, Oxford University Press, 2011.

Gaimster, D., „A parallel history: The archaeology of Hanseatic urban culture in the Baltic c. 1200–1600", *World Archaeology* 37 (3), 2005, p. 408–23.

Gaimster, D., „The Hanseatic cultural signature: Exploring globalization on the micro-scale in late medieval Northern Europe", *European Journal of Archaeology* 17 (1), 2014, p. 60–81.

Gałęziowska, M., „Grunwald i idea – celoworacjonalność 535. i 550. rocznicy obchodów bitwy", *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 3, 2010, p. 339–58.

Gardeła, L., *The Vikings in Poland*, London: Routledge, 2024.

Germann, H., *Die politische Religion des Nationalsozialisten Dietrich Klagges: Ein Beitrag zur Phaenomenologie der Ns-Ideologie*, Frankfurt: Peter Lang, 1995.

Gilchrist, R., *Medieval Life: Archaeology and the Life Course*, Woodbridge: Boydell, 2012.

Gilchrist, R., and Sloane, B., *Requiem: The Medieval Monastic Cemetery in Britain*, London: Museum of London Archaeology Service, 2005.

Given-Wilson, C., *Henry IV*, New Haven and London: Yale University Press, 2016.

Gładysz, M., *The Forgotten Crusades: Poland and the Crusader Movement in the Twelfth and Thirteenth Centuries*, Leiden: Brill, 2012.

Gläser, M., „The development of Lübeck into a medieval metropolis", in M. S. Kristiansen, E. Roesdahl and J. Graham-Campbell (eds), *Medieval Archaeology in Scandinavia and Beyond: History, Trends and Tomorrow*, Aarhus: Aarhus University Press, 2015, p. 335–54.

Goebel, S., „The German crusade: The battle of Tannenberg 1410 and 1914", in K. Stevenson and B. Gribling (eds), *Chivalry and the Medieval Past*, Woodbridge: Boydell, 2016, p. 169–86.

Gogosz, R., *Od ziemi swietej do ziemi Prusów*, Połomia: Inforteditions, 2020.

Gołembnik, A., „Early medieval Plock", in P. Urbańczyk (ed.), *Polish Lands at the Turn of the First and Second Millennia*, Warsaw: Institute of Archaeology and Ethnology, Polish Academy of Sciences, 2004, p. 241–70.

Gouguenheim, S., *Krzyżacy*, Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku (original French edn publ. 2007), 2012.

Grant, A., „The St Bees Lord and Lady, and their Lineage", Lancaster: University of Lancaster, 2013.

Groenewoudt, B., van Beek, R., and Groothedde, M., „Christianisation and the afterlife of pagan open-air cult sites: Evidence from the northern Frankish frontier", *Medieval and Modern Matters* 5, 2014, p. 1–28.

Grzechnik, M., „'Recovering' territories: The use of history in the integration of the new Polish western borderland after World War II", *Europe–Asia Studies* 69 (4), 2017, p. 668–92.

Guard, T., *Chivalry, Kingship and Crusade: The English Experience in the Fourteenth Century*, Woodbridge: Boydell, 2016.

Gudavičius, E., „Ar pasistūmėta sovietinėje istoriografijoje po Henryko Lowmianskio „Studijų apie Lietuvos valstybės ir visuomenės 3 genezę"?", *Lietuvos istorijos studijos* 5, 1997, p. 7–22.

Güttner-Sporzyński, D. von, *Poland, Holy War and the Piast Monarchy, 1100–1230*, Turnhout: Brepols, 2014.

Güttner-Sporzyński, D. von, „Poland and the second crusade", in J. T. Roche and J. M. Jensen (eds), *The Second Crusade: Holy War on the Periphery of Latin Christendom*, Turnhout: Brepols, 2015, p. 115–54.

Güttner-Sporzyński, D. von, „The periphery of Europe and the idea of crusade: Adaptation and evolution of crusader ideology in Poland under the Piast dynasty (1100–47)", in P. Srodecki and N. Kersken (eds), The *Expansion of the Faith: Crusading on the Frontiers of Latin Christendom in the High Middle Ages*, Turnhout: Brepols, 2022, p. 69–88.

Haak, A., „Problems in defining ethnic identity in medieval towns of Estonia on the basis of archaeological sources", in A. Haak, V. Lang and M. Lavento (eds), *Today I Am Not the One I Was Yesterday: Archaeology, Identity, and Change*, Tartu: University of Tartu, 2015, p. 13–27.

Haak, A., „'Local' characteristics of the medieval Livonian town", in A. Selart (ed.), *Baltic Crusades and Societal Innovation in Medieval Livonia, 1200–1350*, Leiden: Brill, 2022, p. 232–60.

Haftka, M., „Mikroregion osadniczy Węgry-Gościszewo-Malbork w świetle kilkunastoletnich obserwacji terenowych", in A. Pawłowski (ed.), *Badanaia archeologiczne w woj, elbląskim w latach 1980–83*, Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 1987, p. 27–42.

Haftka, M., and Wadyl, S., *Węgry. Zespół osadniczy na pograniczu Pomorsko-Pruskim w XI–XII w*, Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 2015.

Haggrén, G., „Six estate landscapes: Traces of medieval feudalisation in Finland?", in P. Kouki and T. Kirkinen (eds), *Landscapes of the Past and Future: Current Finnish Research in Landscape Archaeology*, Turku: Archaeological Society of Finland, 2018, p. 69–86.

Halsall, G., *Early Medieval Cemeteries: An Introduction to Burial Archaeology in the post-Roman West*, Skelmorlie: Cruithne Press, 1995.

Harreld, D. J., *A Companion to the Hanseatic League*, Leiden: Brill, 2015.

Harvey, E., *Women and the Nazi East: Agents and Witnesses of Germanisation*, New Haven and London: Yale University Press, 2005.

Hayward, K., „Resources for castle construction medieval Prussia and Livonia", in A. G. Pluskowski (ed.), *Ecologies of Crusading, Colonisation and Religious Conversion in the Medieval Baltic*, Turnhout: Brepols, 2019, p. 35–58.

Heikkilä, T., „An imaginary saint for an imagined community: St. Henry and the creation of Christian identity in Finland, thirteenth–fifteenth centuries", in W. Jezierski and L. Hermanson (eds), *Imagined Communities on the Baltic Rim, from the Eleventh to Fifteenth Centuries*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2016, p. 223–52.

Heinemann, W., *Das Eiserne Kreuz: Die Geschichte eines Symbols im Wandel der Zeit*, Potsdam: Militärgeschichtliches Forschungsamt, 2019.

Heinen, F. A., *NS-Ordensburgen: Vogelsang, Sonthofen, Krössinsee*, Berlin: Ch. Links, 2011.

Heinonen, T., „Development of the medieval villages in Southern Finland", in M. Ødegaard and I. Ystgaard (eds), *Complexity and Dynamics: Settlement and Landscape from the Bronze Age to the Renaissance in the Nordic Countries (1700 bc – ad 1600)*, Leiden: Sidestone Press, 2023, p. 201–10.

Henning, J., „Der slawische Siedlungsraum und die ottonische Expansion östlich der Elbe. Ereignisgeschichte – Archäologie – Dendrochronologie", in J. Henning (ed.), *Europa im 10. Jahrhundert. Archäologie einer Aufbruchszeit*, Mainz: P. von Zabern, 2002, p. 131–46.

Herrmann, C., *Mittelalterliche Architektur in Preussenland: Untersuchungen zur Frage der Kunstlandschaft und geographie*, Petersberg: Michael Imhof, 2007.

Herrmann, C., „Kloster und Burg – die Architektur des Deutschen Ordens in Preußen und Livland", in O. Auge, F. Biermann und C. Herrmann (eds), *Glaube, Macht und Pracht. Geistliche Gemeinschaften des Ostseeraums im Zeitalter der Backsteingotik*, Rahden: VML, 2009, p. 209–20.

Herrmann, C., *Der Hochmeisterpalast auf der Marienburg. Konzeption, Bau und Nutzung der modernsten europäischen Fürstenresidenz um 1400*, Petersberg: Michael Imhof, 2019.

Hiekkanen, M., *Suomen keskiajan kivikirkot*, Helsinki: Suomen Kirjallisuuden Seura, 2023.

Hill, T., „Von der Konfrontation zur Assimilation: Das Ende der Slawen in Ostholstein, Lauenburg und Lübeck vom 12. bis zum 15. Jahrhundert", in M. Müller-Wille, D. Meier and H. Unverhau (eds), *Slawen und Deutsche im südlichen Ostseeraum vom 11. bis 16. Jahrhundert*, Neumünster: Wachholtz, 1995, p. 79–104.

Hines, J., „Converting the Old Saxons", in D. H. Green and F. Siegmund (eds), *The Continental Saxons from the Migration Period to the Tenth Century: An Ethnographic Perspective*, Woodbridge: Boydell, 2003, p. 299–328.

Hoffmann, J., *Die mittelalterliche Baugeschichte des Havelberger Domes*, Berlin: Lukas, 2012.

Hoffmann, L., „Das 'Volk'. Zur ideologischen Struktur eines unvermeidbaren Begriffs", *Zeitschrift für Soziologie* 20 (3), 1991, p. 191–208.

Hoffmann, M., „Struktury społeczne i gospodarka Prusów w VII–XIII wieku", *Masovia* 5, 2002, p. 5–16.

Hofstra, T., Houwen, L. A. J. R., and MacDonald, A. A. (eds), *Pagans and Christians: The Interplay between Christian Latin and Traditional German Cultures in Early Medieval Europe*, Groningen: University of Groningen, 1995.

Hunyadi, Z., „The Teutonic Order in Burzenland (1211–1225): New reconsiderations", in H. Houben and K. Toomaspoeg (eds), *L'Ordine Teutonico tra Mediterraneo e Baltico. Incontri e scontri tra religioni, popoli e culture*, Galatina: M. Congedo, 2008, p. 151–62.

Ibsen, T., and Frenzel, J., „In search of the early medieval settlement of Wiskiauten/Mohovoe in the Kaliningrad region", *Lietuvos archeologija* 36, 2010, p. 47–58.

Immonen, V., „Defining a culture: the meaning of Hanseatic in medieval Turku", *Antiquity* 83 (313), 2007, p. 720–32.

Immonen, V., Kinnunen, J., and Harjula, J., „At the fringes of urbanisation: A socio-economic model of founding of the town of Turku, Finland, c. 1300", *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 49, 2021, p. 217–34.

Immonen, V., and Taavitsainen, J. P., „Oscillating between the national and the international: The case of Finnish archaeology", in Ludomir R. Lozny (ed.), *Comparative Archaeologies: A Sociological View of the Science of the Past*, New York: Springer, 2011, p. 137–78.

Young, F., *Pagans in the Early Modern Baltic: Sixteenth-Century Ethnographic Accounts of Baltic Paganism*, Leeds: ARC Humanities Press, 2022.

Jabłoński, A., „Język kaszubski jako element narodowotwórczy", *Postcritum Polonistyczne* 1, 2019, p. 45–56.

Jagodziński, M., „Podstawy źródłowe – analiza. Przekazy pisane – odkrycia archeologiczne", in J. Trupinda (ed.), *Pacifica Terra: Prusowie-Słowianie-Wikingowie u ujścia Wisły*, Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 2004, p. 21–40.

Jagodziński, M. F., *Truso. Między Weonodlandem a Witlandem*, Elbląg: Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblągu, 2010.

Jähnig, B., „Albert de Brandebourg-Ansbach et la sécularisation de l'Ordre Teutonique en Prusse", *Histoire, économie & société* 2, 2013, p. 19–27.

Jakubowska, B., *Magiczna przestrzeń Złotej Bramy w Malborku: progres badawczy czy regres?*, Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 2016.

Jamroziak, E., *Survival and Success on Medieval Borders: Cistercian Houses in Medieval Scotland and Pomerania from the Twelfth to the Late Fourteenth Century*, Turnhout: Brepols, 2011.

Jankevičiūtė, G., „Constructing national identity: The image of the medieval Grand Duchy of Lithuania in Lithuanian art from the 1920s to the 1990s", *Central Europe* 8 (2), 2010, p. 158–80.

Janson, H., „What made the pagans pagans?", in T. Stepanov and G. Kazakov (eds), *Medieval Christianitas: Different Regions, „Faces", Approaches*, Sofia: Voenno, 2010, p. 11–30.

Jarockis, R., „Semigallia 1100–1400: A review of archaeological and historical sources", in N. Blomkvist (ed.), *Culture, Clash or Compromise? The Europeanisation of the Baltic Sea Area 1100–1400 ad*, Visby: Gotland Centre for Baltic Studies, 1998, p. 45–53.

Jennison, E. W., „An eighteenth century appraisal of Germany's Baltic Crusade: Gebhardi's History of Livonia in the 'Allgemeine Welthistorie'", *Bulletin of Baltic Studies* 2 (7), 1971, p. 3–12.

Jensen, C. S., „Appropriating history: Remembering the crusades in Latvia and Estonia", in M. Cassidy-Welch (ed.), *Remembering the Crusades and Crusading*, London: Routledge, 2017, p. 231–46.

Jensen, J. M., *Denmark and the Crusades, 1400–1750*, Leiden: Brill, 2007.

Jensen, J. M., „Martyrs for the faith: Denmark, the Third Crusade and the fall of Acre in 1191", in J. France (ed.), *Acre and its Falls: Studies in the History of a Crusader City*, Leiden: Brill, 2018 p. 49–68.

Jensen, K. V., „The blue Baltic border of Denmark in the High Middle Ages: Danes, Wends and Saxo Grammaticus", in D. Abulafia and N. Berend (eds), *Medieval Frontier Concepts and Practices*, London: Routledge, 2002, p. 173–93.

Jensen, K. V., „Crusading and Christian penetration into the landscape: The new Jerusalem in the desert after c.1100", in S. W. Nordeide and S. Brink (eds), *Sacred Sites and Holy Places: Exploring the Sacralization of Landscape through Time and Space*, Turnhout: Brepols, 2013, p. 215–36.

Jensen, K. V., *Crusading at the Edges of Europe: Denmark and Portugal, c. 1000–c. 1250*, London: Routledge, 2017.

Jensen, K. V., „Papal crusade bulls and preaching to Scandinavia", in K. Salonen, A.-S. Hägglund and C. Gejrot (eds), *Scandinavia and the Vatican Archives: Papers from a Conference in Stockholm, 14–15 October 2016*, Stockholm: The Royal Swedish Academy of Letters, History and Antiquities, 2022, p. 141–56.

Jezierski, W., „Livonian hospitality: The „Livonian Rhymed Chronicle" and the formation of identities on the thirteenth-century Baltic frontier", *Frühmittelalterliche Studien* 54, 2020, p. 395–427.

Jõekalda, K., „German Monuments in the Baltic Heimat? A Historiography of Heritage in the 'Long Nineteenth Century'", PhD thesis, Estonian Academy of Arts, Tallinn, 2020.

Jõekalda, K., „Mothers of the land: Baltic German and Estonian personifications from the Virgin Mary to the Epic Linda", in C. Heß and G. Strenga (eds), *Doing Memory: Medieval Saints and Heroes and their Afterlives in the Baltic Sea Region (19th–20th Centuries)*, Berlin: De Gruyter, 2024, p. 43–80.

Johansen, R., „The Political Impact of Crusading Ideology in Sweden 1150–1350", Master's thesis, University of Oslo, 2008.

Johanson, K., and Jonuks, T., „Superstition in the House of God? Some Estonian case studies of vernacular practices", *Mirator* 16 (1), 2015, p. 118–40.

John-Stucke, K., „Himmler's plans and activities in Wewelsburg", in K. John-Stucke and D. Siepe (eds), *Myths of Wewelsburg Castle: Facts and Fiction*, Leiden: Brill, 2022, p. xiv–32.

Johnson, J. T., *Ideology, Reason and the Limitation of War: Religious and Secular Concepts 1200–1740*, Princeton: Princeton University Press, 1975.

Jonsson, K., „The earliest coinage on Gotland and in the Baltic countries, in M. C. Caltabiano (ed.), *Proceedings – XV International Numismatic Congress Taormina 2015*, Rome: Arbor Sapientiae editore, 2017, p. 1128–32.

Jonuks, T., „Holy groves in Estonian religion", *Estonian Journal of Archaeology* 11 (1), 2007, p. 3–35.

Jonuks, T., and Joosu, L., „Pendants of St. Anthony cross with the crucifixion from Estonia: Possible badges of a folk pilgrimage", *Estonian Journal of Archaeology* 17 (2), 2013, p. 123–38.

Jonuks, T., Oras, E., and Veldi, M., „Mix and match, old and new: Material remains of religious practices by Estonian pagans", in J. Leskovar and R. Karl (eds), *Archaeological Sites as Space for Modern Spiritual Practice*, Newcastle: Cambridge Scholars, 2018, p. 90–109.

Jóźwiak, S., „Rycerstwo-szlachta", in M. Biskup et al. (eds), *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*, Warsaw: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2009, p. 450–59.

Jóźwiak, S., Kwiatkowski, K., Szweda, A., and Szybkowski, S., *Wojna Polski i Litwy z zakonem krzyżackim w latach 1409–1411*, Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 2010.

Jóźwiak, S., and Trupinda, J., *Organizacja życia na zamku krzyżackim w Malborku w czasach wielkich mistrzów (1309–1457)*, Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 2007.

Jóźwiak, S., and Trupinda, J., „Budowa krzyżackiego zamku komturskiego w Ragnecie w końcu XIV–na początku XV wieku i jego układ przestrzenny", *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 57 (3–4), 2009, p. 339–68.

Jóźwiak, S., and Trupinda, J., „Funkcjonowanie wielkiego refektarza w czasach krzyżackich (do 1457 r.)", in J. Trupinda (ed.), *Wielki refektarz na zamku średnim w Malborku: dzieje – wstrój – konserwacja*, Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 2010, p. 31–9.

Jóźwiak, S., and Trupinda, J., *Krzyżackie zamki komturskie w Prusach. Topografia i układ przestrzenny na podstawie średniowiecznych źródeł pisanych*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2012.

Jóźwiak, S., and Trupinda, J., „Czas powstania krzyżackiego komturstwa w Pokarminie (Brandenburg) a kwestia chronologii wznoszenia tamtejszego zamku", *Studia z Dziejów Średniowiecza* 23, 2019, p. 100–13.

Jürgensen, M. W., „Depictions of violence in late Romanesque mural paintings in Denmark", in R. Kotecki, C. S. Jensen and S. Bennett (eds), *Christianity and War in Medieval East Central Europe and Scandinavia*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2021, p. 117–38.

Jurkowlaniec, T., „Z Prus do wieczności... o nagrobkach", in B. Pospieszna (ed.), *Fundacje artystyczne na terenie Państwa Krzyżackiego w Prusach*, Pelplin: Wydawnictwo Bernardinum, 2010, p. 213–22.

Jusupović, A., „'Domus quondam Dobrinensis': Przyczynek do dziejów templariuszy Na ziemiach Konrada Mazowieckiego", *Zapiski Historyczne* 71 (1), 2006, p. 1–12.

Kajkowski, K., „Wyspy jako symboliczne centra wczesnośredniowiecznych mikroregionów osadniczych Pomorza Środkowego", *Nasze Pomorze* 13, 2011, p. 23–42.

Kajkowski, K., „'Kryzys monarchi piastowskiej' i problem tzw. Reakcji pogańskiej okiem archeologa", *Slavia Antiqua* 62, 2021, p. 193–216.

Kala, T., „The incorporation of the northern Baltic lands into the western Christian world", in A. V. Murray (ed.), *Crusade and Conversion on the Baltic Frontier, 1150–1500*, Aldershot: Ashgate, 2001, p. 3–20.

Kala, T., „Rural society and religious innovation: Acceptance and rejection of Catholicism among the native inhabitants of medieval Livonia", in A. V. Murray (ed.), *The Clash of Cultures on the Medieval Baltic Frontier*, Farnham: Ashgate, 2009, p. 168–90.

Kala, T., „Gab es eine „Nationale Frage" in mittelalterlichen Reval?", *Forschungen zur baltischen Geschichte* 7, 2012, p. 11–34.

Kalaga, J., „Formy i etapy rozwoju ciałopalnego obrządku pogrzebowego w miedzyrzeczu Liwca, Bugu i Krzny we wczesnym średniowieczu", in H. Karwowska (ed.), *Stan Badań Archeologicznych na pogranicu*, Białystok: Muzeum Podlaskie, 2006, p. 113–25.

Kalling, K., „Uusi paleoantropoloogilisi andmeid Tartu Jaani kirikumatuste kohta – Arheoloogilisi uurimusi", *Tartu Ülikooli Arheoloogia Kabineti Toimetised* 9, 1997, p. 54–70.

Kara, M., Krzysztofiak, T., and Wyrwa, A. M., *Gród Piastowski w Gieczu. Geneza – Funkcja – Kontekst*, Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2016.

Karczewski, M., *Archeologia środowiska zachodniobałtyjskiego kręgu kulturowego na pojezierzach*, Poznań-Białystok: Bogucki Wydawnictow Naukowe, 2011.

Karras, R. M., „Pagan survivals and syncretism in the conversion of Saxony", *Catholic Historical Review* 72 (4), 1986, p. 553–72.

Kawiński, P., *Sacrum w wyobrażeniach pogańskich Prusów Próba interpretacji na pograniczu historii i etnologii religii*, Olsztyn: Pruthenia, 2018.

Kawiński, P., and Szczepański, S., *Szkice o religii Prusów*, Olsztyn: Pruthenia, 2016.

Kempke, T., „Slawen und Deutsche in Ostholstein bis zum frühen 13. Jahrhundert aus archäologischer Sicht", in M. Müller-Wille, D. Meier and H. Unverhau (eds), *Slawen und Deutsche im südlichen Ostseeraum vom 11. bis 16. Jahrhundert*, Neumünster: Wachholtz, 1995, p. 9–28.

Kiełczewska, A. (ed.), *Jan Matejko's Battle of Grunwald: New Approaches*, Warsaw: National Museum in Warsaw, 2010.

Kilger, C., „The Slavs yesterday and today: Different perspectives on Slavic ethnicity in German archaeology", *Current Swedish Archaeology* 6 (1), 1998, p. 99–114.

Kļaviņš, K., „The Baltic Enlightenment and perceptions of medieval Latvian history", *Journal of Baltic Studies* 29 (3), 1998, p. 213–24.

Kļaviņš, K., „Eastern Prussia and Livonia: Interactions of power and culture from the 13th to the 18th century", in A. Cimdina and J. Osmond (eds), *Power and Culture: Hegemony, Interaction and Dissent*, Pisa: Pisa University Press, 2006, p. 53–67.

Klimek, R., „Od pogańskiego miejsca kultu do chrześcijańskiego sanktuarium: Święta Lipka i Gietrzwałd na tle krajobrazu sakralnego Warmii", *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 3 (293), 2016, p. 431–44.

Kluge, B., „Jacza de Copnic und seine Brakteaten. Fakten, Thesen und Theorien zum ältesten Thema der brandenburgischen Numismatik", *Beiträge zur brandenburgisch / preußischen Numismatik* 17, 2009, p. 14–42.

Knüsel, C. J., Batt, C. M., Cook, G., Montgomery, J., Müldner, G., Ogden, A. R., Palmer, C., Stern, B., Todd, J. and Wilson, A. S., „The identity of the St Bees Lady, Cumbria: An osteobiographical approach", *Medieval Archaeology* 54 (1), 2010, p. 271–311.

Knuutinen, T., and Haggrén, G., „Medieval castles and castle studies in Finland", in T. Heinonen, M. Holappa, T. Knuutinen, J. Harjula and G. Haggrén (eds), *Reconsidering Raseborg: New Approaches to a Medieval Castle in Finland*, Turku: The Society for Medieval Archaeology in Finland, 2023, p. 9–26.

Koebner, R., „The settlement and colonisation of Europe", in N. Berend (ed.), *The Expansion of Central Europe in the Middle Ages*, Ashgate: Variorum, 2012, p. 39–60.

Koperkiewicz, A., „'Zmartwychwstanie neofity' czyli pierwsi chrześcijanie w okolicach Świętej Lipki", in A. Jacyniak and E. Sukiennik (eds), *Święta Lipka: perła na pograniczu ziem, kultur i wyznań, Part 2*, Kętryzn: Labrita, 2020, p. 28–61.

Kopp, K., *Germany's Wild East: Constructing Poland as Colonial Space*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 2012.

Korpela, J., *The World of Ladoga: Society, Trade, Transformation and State Building in the Eastern Fennoscandian Boreal Forest Zone c. 1000–1555*, Münster: LIT, 2008.

Kosman, M., *Litwa pierwotna: Mity, legendy, fakty*, Warsaw: Iskry, 1989.

Kotecki, R., Jensen, C. S., and Bennett, S., „Introduction", in R. Kotecki, C. S. Jensen and S. Bennett (eds.), *Christianity and War in Medieval East Central Europe and Scandinavia*, York: Arc Humanities Press, 2021, p. 1–22.

Kozłowski, J. B., „Germanizacja nazw", in W. Mierzwa (ed.), *Mazury – słownik stronniczy, ilustrowany*, Dąbrówno: Retman, 2008, p. 46–57.

Kożuchowski, A., „The devil wears white: Teutonic Knights and the problem of evil in Polish historiography", *East Central Europe* 46 (1), 2019, p. 135–55.

Kreem, J., „The Teutonic Order as a secular ruler in Livonia: The privileges and oath of Reval", in A. V. Murray (ed.), *Crusade and Conversion on the Baltic Frontier 1150–1500*, Aldershot: Ashgate, 2001, p. 215–32.

Kreem, J., *The Town and its Lord: Reval and the Teutonic Order (in the Fifteenth Century)*, Tallinn: Tallinna linnaarhiiv, 2002.

Kreem, J., „Der Deutsche Orden und die Reformation in Livland", in J. A. Mol, K. Militzer and H. J. Nicholson (eds), *The Military Orders and the Reformation: Choices, State Building, and the Weight of Tradition*, Hilversum: Verloren, 2006, p. 43–57.

Kreem, J., „Seasonality of transport network in the Eastern Baltic", in H. Houben and K. Toomaspoeg (eds), *Towns and Communication*, vol. 2, Galatina: M. Congedo, 2011 p. 259–69.

Kreem, J., „Crusading traditions and chivalric ideals: The mentality of the Teutonic Order in Livonia at the beginning of the sixteenth century", *Crusades* 12 (1), 2013, p. 233–50.

Kruks, S., „The Latvian epic *Lāčplēsis*: Passe-partout ideology, traumatic imagination of community", *Journal of Folklore Research* 41 (1), 2004, p. 1–32.

Kubicki, R., „Problem utrzymywania czystości w średniowiecznym mieście – funkcje i znaczenie łaźni publicznych na przykładzie Elbląga", *Studia Historica Gedanensia* 1, 2010, p. 35–46.

Kubicki, R., *Młynarstwo w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach w XIII–XV wieku (do 1454 r.)*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2012.

Kuczkowski, A., and Kajkowski, K., „Nourishment for the soul – nourishment for the body: Animal remains in early medieval Pomeranian cemeteries", in A. G. Pluskowski (ed.), *The Ritual Killing and Burial of Animals: European Perspectives*, Oxford: Oxbow, 2011, p. 34–50.

Kuczyński, S. K., *Pieczęcie książąt mazowieckich*, Wrocław–Warsaw: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1978.

Kukk, K., „Stubborn histories", *Scandinavian Journal of History* 38 (2), 2013, p. 135–53.

Kuzborska, A., „Das Bild von Herkus Monte in der deutschen und litauischen Literatur und Kultur", *Przegląd Wschodnioeuropejski* 11 (2), 2020, p. 251–64.

Kwiatkowski, K., „Kapitulacje załóg punktów umocnionych w wojnach pruskiej gałęzi zakonu niemieckiego z Litwą od końca XIII do początku XV stulecia", in A. Niewiński (ed.), *Kapitulacje w dziejach wojen: z dziejów wojskowoś ci polskiej i powszechnej*, Oświęcim: Wydawnictwo Napoleon V, 2017, p. 117–59.

Laime, S., „The sacred groves of the Curonian Ķoniņi: Past and present", *Folklore* 42, 2009, p. 67–80.

Lamberg, M., „Finns as aliens and compatriots in the late medieval Kingdom of Sweden", in O. Merisalo (ed.), *Frontiers in the Middle Ages: Proceedings of the Third European Congress of the Medieval Studies*, Louvain-la-Neuve: Fédération internationale des instituts d'études médiévales, 2006, p. 121–32.

Lang, V., and Valk, H., „An archaeological reading of the Chronicle of Henry of Livonia: Events, traces, contexts and interpretations", in M. Tamm, L. Kaljundi and C. S. Jensen (eds), *Crusading and Chronicle Writing on the Medieval Baltic Frontier*, Aldershot: Ashgate, 2011, p. 291–316.

Lapiņš, A., „Cēsu pils aizsardzības spējas 16, gadsimta pirmajā pusē", in G. Kalniņš (ed.), *Cēsu pils raksti: 2: archeoloģija, architektūra*, Cēsis: Cēsu pils saglabāšanas fonds, 2018, p. 37–55.

Larsen, L. A., „The early introduction of the moldboard plow in Denmark", in B. Poulsen, H. Vogt and J. V. Sigurðsson (eds), *Nordic Elites in Transformation, c. 1050–1250*, vol. 1, New York: Routledge, 2019, p. 80–106.

Latałowa, M., Święta-Musznicka, J., and Pędziszewska, A., „Źródła paleobotaniczne do rekonstrukcji wczesnych etapórozwoju Gdańska", in L. Domańska, P. Kittel and J. Forysik (eds), *Środowisko–Człowiek–Cywilizacja*, 2, Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe, 2009, p. 175 85.

Latałowa, M., Jarosińska, J., and Badura, M., „Elbląg średniowieczny w świetle dotychczasowych materiałów archeobotanicznych", *Archeologia Polski* 43, 1998, p. 147–66.

Latham, A. A., „Theorizing the Crusades: identity, institutions and religious war in medieval Latin Christendom", *International Studies Quarterly* 55, 2011, p. 223–43.

Lavery, J., *Reforming Finland: The Diocese of Turku in the Age of Gustav Vasa 1523–1560*, Leiden: Brill, 2017.

Lazda-Cazers, R., „Landscape as other in the Livlandische Reimchronik", *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 65, 2009, p. 183–209.

Leciejewicz, L., „Slawen und Deutsche in Pommern", in M. Müller-Wille, D. Meier and H. Unverhau (eds), *Slawen und Deutsche im südlichen Ostseeraum vom 11. bis 16. Jahrhundert*, Neumünster: Wachholtz, 1995, p. 43–57.

Lecouteaux, C., *The Tradition of Household Spirits: Ancestral Lore and Practices*, Rochester, VT: Inner Traditions, 2013.

Lees, J. T., „'Why have you come with weapons drawn?' The leaders of the Wendish Campaign of 1147", in J. T. Roche (ed.), *The Second Crusade: Holy War on the Periphery of Latin Christendom*, Turnhout: Brepols, 2015, p. 273–301.

Leighton, G., *Ideology and Holy Landscape in the Baltic Crusades*, York: ARC Humanities, 2022.

Leimus, I., „Money in Livonia in the thirteenth century", in A. Selart (ed.), *Baltic Crusades and Societal Innovation in Medieval Livonia, 1200–1350*, Leiden: Brill, 2022, p. 164–88.

Lemeškin, I., „Senoji baltų leksikografija Hanzos pirklių tarnyboje. Rankraštinių žodynų paskirtis bei sudarymo laikas", *Acta Linguistica Lithuanica* 78, 2018, p. 9–52.

Leuschner, T., „The German Drang nach Osten: Linguistic perspectives on historical stereotyping", *German Life and Letters* 65 (1), 2012, p. 94–108.

Lightfoot, E., Naum, M., Kadakas, V., and Russow, E., „The influence of social status and ethnicity on diet in mediaeval Tallinn as seen through stable isotope analyses", *Estonian Journal of Archaeology* 20 (1), 2016, p. 81–107.

Lijka, J., and Herrmann, C. (eds), *Malbork około 1800*, Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 2024.

Lind, J., „The „First Swedish Crusade" against the Finns: A part of the Second Crusade?", in J. T. Roche and J. M. Jensen (eds), *The Second Crusade:*

Holy War on the Periphery of Latin Christendom, Turnhout: Brepols, 2015, p. 303–322.

Lindkvist, T., „Crusades and crusading ideology in the political history of Sweden, 1140–1500", in A. V. Murray (ed.), *Crusade and Conversion on the Baltic Frontier, 1150–1500*, Aldershot: Ashgate, 2001, p. 119–30.

Line, P., „Sweden's conquest of Finland: A clash of cultures?", in A. V. Murray (ed.), *The Clash of Cultures on the Medieval Baltic Frontier*, London: Routledge, 2009, p. 73–99.

Lübke, C., „Christianity and paganism as elements of gentile identities to the east of the Elbe and Saale rivers", in I. H. Garipzanov, P. Geary and P. Urbanczyk (eds), *Franks, Northmen and Slavs: Identities and State Formation in Early Medieval Europe*, Turnhout, Brepols, 2008, p. 189–203.

Lübke, C., „Eastern Europe: medieval era colonizations and reclamation of land", in The Encyclopedia of Global Human Migration, 2013, doi. org/10.1002/9781444351071.wbeghm189

Lubocka-Hoffmann, M., „Powojenna odbudowa miast w Polsce a retrowersja Starego Miasta w Elblągu", *Ochrona Zabytków* 1, 2019, p. 35–71.

Lyon, J. R., *Noble Society: Five Lives from Twelfth-century Germany*, Manchester: Manchester University Press, 2017.

Łysiak, W., *Album królów polskich*, Warsaw: Wydawnictwo Andrzej Frukacz, 1999.

Mägi, M., *Rafala. Idateest ja Tallinna algusest*, Tallinn: Argo, 2015.

Mägi, M., *In Austrvegr: The Role of the Eastern Baltic in Viking Age Communication across the Baltic Sea*, Leiden: Brill, 2018.

Mägi, M., „Ports for whom? Harbors in the early thirteenth-century Eastern Baltic", *Journal of Baltic Studies* 56 (1), 2024, p. 147–64.

Magnusson, G., „Iron production, smithing and iron trade in the Baltic during the Late Iron Age and Early Middle Ages (c. 5th–13th centuries)", in I. Jansson (ed.), *Archaeology East and West of the Baltic*, Stockholm: Department of Archaeology, Stockholm University, 1995, p. 61–70.

Makowiecki, D., Janeczek, M., Pasicka, E., et al. „Pathologies of a horse skeleton from the early medieval stronghold in Gdańsk (Poland)", *International Journal of Osteoarchaeology* 32 (4), 2022, p. 866–77.

Makowiecki, D., and Makowiecka, M., „Faunal remains", in W. Chudziak and R. Kaźmierczak (eds), *The Island in Żółte on Lake Zarańskie, Early Medieval Gateway into West Pomerania*, Toruń: Nicolaus Copernicus University, 2014, p. 311–66.

Maltby, M., Pluskowski, A., Rannamäe, E., and Seetah, K., „Farming, hunting, and fishing in medieval Livonia: The zooarchaeological data", in A. G. Pluskowski (ed.), *Environment, Colonization and the Baltic Crusader States*, Turnhout: Brepols, 2019, p. 137–74.

Mänd, A., „'Saints' cults in medieval Livonia", in A. V. Murray (ed.), *The Clash of Cultures on the Medieval Baltic Frontier*, Farnham: Ashgate, 2009, p. 191–223.

Mänd, A., and Leimus, I., „Reval (Tallinn): A city emerging from maritime trade", in W. Blockmans, M. Krom, and J. Wubs-Mrozewicz (eds), *The Routledge Handbook of Maritime Trade around Europe 1300–1600*, London: Routledge, 2017, p. 273–91.

Manion, L., „Thinking through the English crusading romance: Sir Gowther and the Baltic", in K. C. Little and N. McDonald (eds), *Thinking Medieval Romance*, Oxford: Oxford University Press, 2018, p. 68–90.

Mäntylä, S., „The meaning of weapons as grave goods: Examples from two southwest Finnish Crusade Period cemeteries", *Archaeologia Baltica* 8, 2007, p. 302–09.

Maraschi, A., „There is more than meets the eye: Undead, ghosts and spirits in the Decretum of Burchard of Worms", *Thanatos* 8 (1), 2019, p. 29–61.

Markowski, M., „Crucesignatus: Its origins and early usage", *Journal of Medieval History* 10 (3), 1984, p. 157–65.

Markus, K., *Visual Culture and Politics in the Baltic Sea Region, 1100–1250*, Leiden: Brill, 2020.

Marozava, S., „Establishment of the Grand Duchy of Lithuania (mid XIII–third quarter of XIV centuries): A view from Belarus", in O. B. Keller (ed.), *Opere et Veritate*, Minsk: RIVSH, 2019, p. 114–25.

Maxwell, A., „Edvard Beneš and the soft sell: Czechoslovak diplomacy toward Lusatia, 1918–1919", Bohemia 54 (2), 2014, p. 348–67.

Mažeika, R., „Of cabbages and knights: Trade and trade treaties with the infidel on the northern frontier, 1200–1390", *Journal of Medieval History* 20 (1), 1994, p. 63–76.

Mažeika, R., and Chollet, L., „Familiar marvels? French and German crusaders and chroniclers confront Baltic pagan religions", *Francia* 43, 2016, p. 41–6.

McKitterick, R., *Charlemagne: The Formation of a European Identity*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Мегем, М. Е., „Советская историография средневекового литовского прошлого", *Изв.* Сарат. ун-та. Нов. сер. Сер. История. Международные отношения 20 (3), 2020, p. 318–25.

Melliņa-Flood, B., „Reconstituting the fatherland in early modern Livonia", *Proceedings of the Latvian Academy of Sciences*, Section A (2), 2019, p. 21–41.

Мельникова, Е. А., „Существовал ли двусторонний новгородско-готландский договор доганзейского времени?", *Петербургский исторический журнал* 4, 2019, p. 26–40.

Mentzel-Reuters, A., and Samerski, S. (eds), *Castrum sanctae Mariae: Die Marienburg als Burg, Residenz und Museum*, Göttingen: V&R Unipress, 2019.

Menzel, U., *Zwischen Deutschen Christen und Neuen Heiden. Hitlers überraschender Besuch vom Juli 1935 in Braunschweig, die Umwidmung des Braunschweiger Doms und die Neukonzipierung der „Gemeinschaftssiedlung Lehndorf" und deren Kirche*, Wolfenbüttel: Evangelisch-lutherische Landeskirche in Braunschweig, 2021.

Merrifield, R., *The Archaeology of Ritual and Magic*, London: Batsford, 1988.

Merritt, R., „Recharging Alexander Nevsky: Tracking the Eisenstein-Prokofiev war horse“, *Film Quarterly* 48 (2), 1994–1995, p. 34–47.

Michałowski, R., *The Gniezno Summit*, Leiden: Brill, 2016.

Michalski, M., „The two swords: using the symbol of the battle of Grunwald (1410) in the 19th and 20th century Poland“, in P. Wiszewski (ed.), *Meetings with Emotions: Human Past between Anthropology and History*, Wrocław: Chronicon, 2008, p. 109–28.

Mickūnaitė, G., *Making a Great Ruler: Grand Duke Vytautas of Lithuania*, Budapest: CEU Press, 2006.

Migdalski, P., „Early-medieval Slavdom as a factor legitimizing the Polish presence westward as exemplified by Western Pomerania“, *Quaestiones Medii Aevi Novae* 25, 2020, p. 163–79.

Militzer, K., *Die Geschichte des Deutschen Ordens*, Stuttgart: Kohlhammer, 2005.

Militzer, K., „Die Übersiedlung Siegfrieds von Feuchtwangen in die Marienburg“, *Ordines Militares* 16, 2011, p. 47–61.

Milliman, P., *The Slippery Memory of Men: The Place of Pomerania in the Medieval Kingdom of Poland*, Leiden: Brill, 2013.

Modzelewski, W. T., and Żukowski, A. (eds), *The Kaliningrad Region: A Specific Enclave in Contemporary Europe*, Leiden: Brill, 2021.

Moilanen, U., „Variations in Inhumation Burial Customs in Southern Finland (ad 900–1400): Case Studies from Häme and Upper Satakunta“, PhD thesis, University of Turku, 2021.

Mol, J., „The knight brothers from the Low Countries in the conflict between the Westphalians and the Rhinelanders in the Livonian branch of the Teutonic Order“, *Ordines Militares* 20, 2015, p. 123–44.

Mol, J., „The murder of the Rome legation of the Livonian bishops in 1428 and the subsequent career of the chief perpetrator, Goswin von Ascheberg“, in U. Arnold, R. Czaja and J. Sarnowsky (eds), *Zwischen Mittelmeer und Baltikum. Festschrift für Hubert Houben zum 70. Geburtstag*, Ilmtal-Weinstraße: VDG Verlag im Jonas Verlag, 2023, p. 343–59.

Morton, N., *The Teutonic Knights in the Holy Land: 1190–1291*, Woodbridge: Boydell, 2009.

Możdżeń, J., „'Von ihrem irtumb und seltzam wan noch heutt in tagk': The role of real life experience in the records of the Prussians made by Szymon Grunau (mid-15th century – 1529/30)", in L. Słupecki and R. Simek (eds), *Conversions: Looking for Ideological Change in the Early Middle Ages*, Vienna: Fassbaender, 2013, p. 223–64.

Mugurēvičs, Ē., „Interactions between indigenous and western culture in Livonia in the 13th to 16th centuries", in D. Austin and L. Alcock (eds), *From the Baltic to the Black Sea*, London: Routledge, 1990, p. 168–78.

Muižnieks, V., „The co-existence of two traditions in the territory of present-day Latvia in the 13th–18th centuries: Burial in dress and in a shroud", in S. Tarlow (ed.), *The Archaeology of Death in Post-Medieval Europe*, Berlin: Walter de Gruyter, 2015, p. 88–110.

Müller-Wille, M., „The cross goes north: Carolingian times between the Rhine and Elbe", in M. Carver (ed.), *The Cross Goes North: Processes of Conversion in Northern Europe, ad 300–1300*, Woodbridge: Boydell, 2003, p. 443–62.

Munzinger, M. R., „The profits of the Cross: Merchant involvement in the Baltic Crusade (c. 1180–1230)", *Journal of Medieval History* 32 (2), 2012, p. 163–85.

Murray, A. V., „The structure, genre and intended audience of the Livonian Rhymed Chronicle", in A. V. Murray (ed.), *Crusade and Conversion on the Baltic Frontier, 1150–1500*, Aldershot: Ashgate, 2001, p. 235–51.

Murray, A. V., „Henry of Livonia and the Wends of the Eastern Baltic: Ethnography and biography in the thirteenth-century Livonian Mission", *Studi Medievali* 54 (6), 2013, p. 807–33.

Murray, A. V., „Contrasting masculinities in the Baltic crusades: Teutonic Knights and secular crusaders at war and peace in late medieval Prussia", in N. R. Hodgson, K. J. Lewis and M. M. Mesley (eds), *Crusading and Masculinities*, London: Routledge, 2019, p. 113–28.

Myberg, N., „A worth of their own: On Gotland in the Baltic Sea, and its 12th-century coinage", *Medieval Archaeology* 54, 2010a, p. 157–81.

Myberg, N., „The colour of money: Crusaders and coins in the thirteenth century Baltic Sea", in F. Fahlander and A. Kjellström (eds), *Making Sense of Things: Archaeologies of Sensory Perception*, Stockholm: Dept. of Archaeology and Classical History, Stockholm University, 2010b, p. 83–102.

Naum, M., „Difficult middles, hybridity and ambivalence of a medieval frontier: The cultural landscape of Lolland and Falster (Denmark)", *Journal of Medieval History* 38 (1), 2012, p. 56–75.

Naum, M., „Convivencia in a borderland: The Danish-Slavic border in the Middle Ages", *Archaeological Review from Cambridge* 28 (1), 2013, p. 75–93.

Naum, M., „Multi-ethnicity and material exchanges in late medieval Tallinn", *European Journal of Archaeology* 17 (4), 2014, p. 656–77.

Naum, M., „Migration, identity and material culture: Hanseatic translocality in the medieval Baltic Sea", in L. Melheim, H. Glørstad and Z. Tsigaridas Glørstad (eds), *Comparative Perspectives on Past Colonisation, Maritime Interaction and Cultural Integration*, Sheffield: Equinox, 2016, p. 129–48.

Nawrolska, G., „Remarks on infrastructure of the Old Town of Elbląg", in R. Dunckel, M. Gläser, U. Oltmanns and J. Scheschkewitz (eds), *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum IV: Die Infrastruktur*, Lübeck: Schmidt-Römhild, 2004, p. 303–22.

Nawrolska, G., „Handicrafts in medieval Elbląg", in I. Hillenstedt, C. Kimminus-Schneider, D. Mührenberg and M. Schneider (eds), *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum V: Das Handwerk*, Lübeck: Schmidt-Römhild, 2006, p. 393–416.

Nawrolska, G., „A way of life: Luxury in a medieval town", in C. Kimminus-Schneider, D. Mührenberg, M. Schneider and C. Sheehan (eds), *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum VI: Luxus und Lifestyle*, Lübeck: Schmidt-Römhild, 2008, p. 509–27.

Nawrolska, G., „Przemiany kulturowe w XIII–wiecznym Elblągu efektem spotkania tradycji i obcych wpływów", *Archaeologia Historica Polona* 21, 2013, p. 79–99.

Nawrolska, G., „The first hundred years of Elbląg", in M. Gläser and M. Schneider (eds), *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum X: Vorbesiedlung, Gründung und Entwicklung*, Lübeck: Schmidt-Römhild, 2016, p. 427–40.

Neitmann, K., „Riga und Wenden als Residenzen des livländischen Landmeisters im 15. Jahrhundert", in U. Arnold (ed.), *Stadt und Orden. Das Verhältnis des Deutschen Ordens zu den Städten in Livland, Preussen und im Deutschen Reich*, Marburg: Elwert, 1993, p. 59–93.

Nielsen, T., „The making of new cultural landscapes in the medieval Baltic", in K. Salonen, K. V. Jensen and T. Jørgensen (eds), *Medieval Christianity in the North: New Studies*, Turnhout: Brepols, 2013, p. 121–53.

Nowakiewicz, T., „Some remarks on settlement systems of early medieval Prussians: The case of northern Galindia", in U. L. Hansen and A. Bitner-Wróblewska (eds), *Worlds Apart? Contacts across the Baltic Sea in the Iron Age*, Copenhagen: Det kgl. Nordiske Oldskriftselskab, 2010, p. 487–504.

Odner, K., „Trade, tribute and household responses", *Acta Borealia* 18 (1), 2001, p. 25–50.

Okulicz-Kozaryn, Ł., *Życie codzienne Prusów i Jaćwięgów w wiekach średnich (IX–XIII w.)*, Warsaw: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1983.

Okulicz-Kozaryn, Ł., *Dzieje Prusów*, Wrocław: Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej, 1997.

Olesen, J. E., „Danish law and government in medieval Estonia", in J. Steinar (ed.), *Legislation and State Formation: Norway and its Neighbours in the Middle Ages*, Trondheim: Akademika, 2013, p. 101–14.

Ossowski, W., „Pierwsze bałtyckie statki handlowe i ich użytkownicy", in B. Możejko and E. Bojaruniec-Król (eds), *W epoce żaglowców. Morze*

od antyku do XVIII wieku, Gdańsk: Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, 2016, p. 45–57.

Ottewill-Soulsby, S., „'Those same cursed Saracens': Charlemagne's campaigns in the Iberian Peninsula as religious warfare", *Journal of Medieval History* 42 (4), 2016, p. 405–28.

Ousterhout, R., „Architecture as relic and the construction of sanctity: The stones of the Holy Sepulchre", *Journal of the Society of Architectural Historians* 62 (1), 2003, p. 4–23.

Palmer, J., „Defining paganism in the Carolingian world", *Early Medieval Europe* 15 (4), 2007, p. 402–25.

Panayi, P., „Continuities and discontinuities in race: Jews, Gypsies and Slavs under the Weimar Republic and the Third Reich", in P. Panayi (ed.), *Weimar and Nazi Germany: Continuities and Discontinuities*, Harlow: Pearson, 2001, p. 218–45.

Paner, H., „The archaeology of Danzig (Gdańsk)", in D. Mührenberg (ed.), *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum I: Stand, Aufgaben und Perspektiven*, Lübeck: Schmidt-Römhild, 1997, p. 277–89.

Paner, H., „10th- to 17th-century domestic architecture in Gdańsk", in B. Dahmen, M. Gläser, U. Oltmanns and S. Schindel (eds), *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum III: Der Hausbau*, Lübeck: Schmidt-Römhild, 2001, p. 491–509.

Panfil, R., „Wątki nacjonalistyczne w działalności niemieckiego stowarzyszenia naukowego Elbinger Altertumsgesellschaft", *Zapiski z Pogranicza* 4, 2016, p. 99–111.

Paravicini, W., *Die Preußenreisen des europäischen Adels* (4 vols), Sigmaringen: J. Thorbecke; Göttingen: V&R Unipress, 1989–1995, 2020, 2024.

Partenheimer, L., „Albrecht der Bär, Jaxa von Köpenick und der Kampf um die Brandenburg in der Mitte des 12. Jahrhunderts", *Forschungen zur brandenburgischen und preußischen Geschichte: Neue Folge* 4, 1994, p. 151–93.

Paszkiewicz, B., *Brakteaty – pieniądz średniowiecznych Prus*, Wrocław: Wydawnicto Uniwersytetu Wrocławskiego, 2009.

Paulsen, R., *Schifffahrt, Hanse und Europa im Mittelalter: Schiffe am Beispiel Hamburgs, europäische Entwicklungslinien und die Forschung in Deutschland*, Cologne: Böhlau, 2016.

Pedersen, A., „The Jelling monuments: Ancient royal memorial and modern world heritage site", in M. Lerche Nielsen and G. Fellows-Jensen (eds), *Runes and Their Secrets: Studies in Runology*, Copenhagen: Museum Tusculanum Press, 2006, p. 283–313.

Pelech, M., „Die Teilnahme der Altstadt Elbing am Großen Krieg (1409–1411) und ihre während des Krieges erlittenen Schäden", *Beiträge zur Geschichte Westpreußens* 10, 1987, p. 49–66.

Piirimäe, P., „Staatenbund oder Ständestaat? Der livländische Landtag im Zeitalter Wolters von Plettenberg (1494–1535)", *Forschungen zur Baltischen Geschichte* 8, 2013, p. 40–80.

Piskorski, J. M., „The medieval colonization of Central Europe as a problem of world history and historiography", *German History* 22 (3), 2004, p. 323–43.

Pivoras, S., „The role of Latvian nationalism in the transformation of Lithuanian nationalism during the long 19th century", *Nations and Nationalism* 27 (2), 2021, p. 566–79.

Plakans, A., „Latvian historiography", in D. R. Woolf (ed.), *A Global Encyclopedia of Historical Writing*, vol. 2, London: Garland, 1998, p. 545–6.

Pluskowski, A. (ed.), *Environment, Colonization and the Baltic Crusader States*, Turnhout: Brepols, 2019.

Pluskowski, A. G., *The Teutonic Knights: Rise and Fall of a Religious Corporation*, London: Reaktion, 2024.

Pluskowski, A. G., Valk, H., and Szczepański, S., „Theocratic rule, native agency and transformation: Post-crusade sacred landscapes in the Eastern Baltic", *Landscapes* 19 (1), 2018, p. 4–24.

Poliński, D., *Późnośredniowieczne osadnictwo wiejskie w ziemi chełmińskiej*, Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2003.

Põltsam-Jürjo, I., „The cult of Saint Anthony in medieval and early modern Estonia", *Acta Historica Tallinnensia* 1, 2021, p. 39–68.

Pósán, L., „The Kulmian letters patent of the Teutonic Order of 1233", *Acta Classica Univ. Scient. Debrecen* 146, 2010, p. 205–32.

Pósán, L., „Prussian missions and the invitation of the Teutonic Order into Kulmerland", in A. V. Murray (ed.), *The North-Eastern Frontiers of Medieval Europe*, London: Routledge, 2014, p. 429–48.

Pósán, L., *Hungary and the Teutonic Order in the Middle Ages*, Budapest: Research Centre for the Humanities, 2021.

Pospieszna, B., *Ogrzewanie w Zamku Malborksim w dawynch wiekach*, Malbork: Muzeum Zakowe w Malborku, 2002.

Poulsen, B., „Tribute as part of the financial system of the medieval Danish king", in S. Imsen (ed.), *Taxes, Tributes and Tributary Lands in the Making of the Scandinavian Kingdoms in the Middle Ages*, Trondheim: TAPIR Akademisk Forlag, 2011, p. 279–92.

Poutanen, M. (ed.), *Colonists on the Shores of the Gulf of Finland: Medieval Settlement in the Coastal Regions of Estonia and Finland*, Vantaa: Vantaa City Museum, 2011.

Powierski, J., *Prusowie, Mazowsze i sprowadzenie Krzyżaków do Polski: Vols I, II/1, II/2*, Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 2001.

Powierski, J., *Prussica 1*, Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 2003.

Prarat, M., „Architektura wiejska w granicach Prus Zachodnich jako przedmiot zainteresowań naukowych i konserwatorskich do lat 40. XX w.", *Acta Universitatis Nicolai Copernici Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo* 45, 2014, p. 185–221.

Prout, C., „Constructing a usable past in Putin's Russia: St. Alexander Nevsky from screen to stone", Undergraduate Honors thesis, William & Mary, Paper 1767, 2022.

Radzimiński, A., „The contribution of the Teutonic Order to the evangelisation of Prussia: Some remarks based on synod legislation", *Lithuanian Historical Studies* 11, 2006a, p. 67–88.

Radzimiński, A., *Kościół w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach 1243–1525*, Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 2006b.

Rand, N., „Die livländische Bauernschaft in den Statuten der Rigaer Provinzialsynoden", in K.-R. Hahn, M. Thumser and E. Winkler (eds), *Estnisches Mittelalter. Sprache – Gesellschaft – Kirche*, Berlin: LIT-Verlag, 2015, p. 167–92.

Rannamäe, E., Lõugas, L., Speller, C. F., Valk, H., Maldre, L., Wilczyński, J., Mikhailov, A., and Saarma, U., „Three thousand years of continuity in the maternal line-ages of ancient sheep (Ovis aries) in Estonia", *PLoS ONE* 11(10): e0163676, 2016.

Ratilainen, T., Immonen, V., Salonen, K., and Harjula, J., „The bishop's brick house remains of medieval buildings on the river bank of Koroinen, Finland", *Lund Archaeological Review* 22, 2016, p. 61–87.

Raudkivi, P., *Der livländische Landtag. Zur Entstehung einer mittelalterlichen Institution*, Berlin: LIT-Verlag, 2018.

Rębkowski, M., *Chrystianizacja Pomorza Zachodniego. Studium archeologiczne*, Warsaw: Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, 2007.

Rębkowski, M., „Badania milenijne na Pomorzu Zachodnim. Przebieg, znaczenie, skutki", *Przegląd Archeologiczny* 65, 2017, p. 117–31.

Reiger, D., „Twelfth century timber buildings in Lübeck's oldest quarter", in C. Jahnke (ed.), *A Companion to Medieval Lübeck*, Leiden: Brill, 2019, p. 36–65.

Rembold, I., *Conquest and Christianization: Saxony and the Carolingian World, 772–888*, Cambridge: Cambridge University Press, 2017.

Reynolds, B. W., *The Prehistory of the Crusades: Missionary War and the Baltic Crusades*, London: Bloomsbury, 2016.

Richardson, M. B., „The Metamorphosis of the Lithuanian Wayside Shrine, 1850–1990", PhD thesis, Boston University, 2003.

Riley-Smith, J., *Hospitallers: The History of the Order of St John*, London: Hambledon, 1999.

Riley-Smith, L., and Riley-Smith, J., *The Crusades: Idea and Reality, 1095–1274*, London: Edward Arnold, 1981.

Ripatti, A., „State, race, and colonization: Tyrgils Knutsson's controversial monuments in 19th-century Finland", in C. Heß and G. Strenga (eds), *Doing Memory: Medieval Saints and Heroes and their Afterlives in the Baltic Sea Region (19th–20th Centuries)*, Berlin: De Gruyter, 2024, p. 161–88.

Roach, A., „The people trafficking princes: Slaves, silver and state formation in Poland", *Slavonica* 25 (2), 2020, p. 132–56.

Rodzińska-Chorąży, T., „Kilka uwag w sprawie metody prezentacji i interpretacji reliktów budowli sakralnej w Kałdusie", *Forum Architecturae Poloniae Medievalis* 23 (108), 2011, p. 369–79.

Roio, M., „The Investigation of Underwater Heritage in Estonia", in V. Lang and M. Laneman (eds), *Archaeological Research in Estonia 1865–2005*, Tartu: University of Tartu Press, 2006, p. 301–10.

Rosik, S., *The Slavic Religion in the Light of 11th- and 12th-Century German Chronicles (Thietmar of Merseburg, Adam of Bremen, Helmold of Bosau): Studies on the Christian Interpretation of pre-Christian Cults and Beliefs in the Middle Ages*, Leiden: Brill, 2020.

Roslund, M., *Guests in the House: Cultural Transmission between Slavs and Scandinavians*, Leiden: Brill, 2007.

Rowell, S., „The Lithuano-Prussian forest frontier, c. 1422–1600", in D. Power and N. Standen (eds), *Frontiers in Question: Eurasian Borderlands, 700–1700*, Basingstoke: Macmillan, 1999, p. 182–208.

Rowell, S. C., *Lithuania Ascending: A Pagan Empire within East-Central Europe 1295–1345*, Cambridge: Cambridge University Press, 2014.

Rüdiger, J., „Framing the frontier: The Green Ithmic border of the Danish Baltic", in B. F. Jensen and D. Wille-Jørgensen (eds), *Expansion–Integration, Danish–Baltic contacts 1147–1410 ad*, Vordingborg: Danmarks Borgcenter, 2009, p. 15–26.

Russow, E., „Joitakin huomioita punasavikeramiikasta keskiajan ja uuden ajan Tallinnassa", in K. Majantie (ed.), *Ruukkuja ja ruhtinaita: saviastioita ja*

uunikaakeleita ajalta 1400–1700, Turku: Aboa Vetus & Ars Nova, 2007, p. 69–80.

Russow, E., *Lood ja leiud Tallinna algusest*, Tallinn: Stilus, 2020.

Russow, E., „Between the rock and a hard place: Estonian archaeology at the times of National, Socialist, and National Socialist ideologies", in M. Eickhoff, D. Modl, K. Meheux and E. Nuijten (eds), *National-Socialist Archaeology in Europe and its Legacies*, Cham: Springer, 2023, p. 337–65.

Russow, E., „Unearthing the origins of Medieval Tallinn", in R. Atzbach and M. Ebert (eds), *Town and Castle: Early Urban Formation Processes in the Southern Baltics*, Weimar/Rostock: Grünberg Verlag, 2024, p. 67–100.

Saage, R., and Russow, R., „Urban casting tools as evidence for transfer of technology across the Baltic Sea in 13th- to 17th-century Estonia", *Medieval Archaeology* 64 (2), 2020, p. 330–53.

Safronovas, V., *The Creation of National Spaces in a Pluricultural Region: The Case of Prussian Lithuania*, Boston: Academic Studies Press, 2016.

Sarnowsky, J., „The military orders and crusading in the fifteenth century: Perception and influence", in N. Housley (ed.), *Reconfiguring the Fifteenth-Century Crusade*, London: Palgrave Macmillan, 2017, p. 123–60.

Saunders, C. J., *The Forest of Medieval Romance: Avernus, Broceliande, Arden*, Cambridge: D. S. Brewer, 1993.

Sawicki, Z., Pluskowski, A., Brown, A., et al., „Survival at the frontier of holy war: Political expansion, crusading, environmental exploitation and the medieval colonizing settlement at Biała Góra, North Poland", *European Journal of Archaeology* 18 (2), 2015, p. 282–311.

Schenk, F. B., „Tannenberg/Grunwald", in E. François and H. Schulze (eds), *Deutsche Erinnerungsorte*, Munich: Beck, 2001, p. 438–54.

Schoenborn, U., „Kurland im Horizont der Reformation: Resonanz – Korrelation – Interaktion", *Acta Historica Universitatis Klaipedensis* 35, 2017, p. 45–82.

Selart, A., „Russians in Livonian towns in the thirteenth and fourteenth centuries", in D. Keene, B. Nagy and K. Szende (eds), *Segregation–Integra-*

tion–Assimilation: Religious and Ethnic Groups in the Medieval Towns of Central and Eastern Europe, Farnham: Ashgate, 2009, p. 33–50.

Selart, A., *Livonia, Rus' and the Baltic Crusades in the Thirteenth Century*, Leiden: Brill, 2015.

Selart, A., „Switching the tracks: Baltic crusades against Russia in the fifteenth century", in N. J. Housley (ed.), *The Crusade in the Fifteenth Century: Converging and Competing Cultures*, London: Routledge, 2017, p. 90–105.

Selart, A., „Lembitu: A medieval warlord in Estonian culture", *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 1, 2021, p. 3–14.

Shephard, J., „Conversion and regimes compared: The Rus' and the Poles, ca. 1000", in F. Curta (ed.), *East Central and Eastern Europe in the Early Middle Ages*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 2005, p. 254–82.

Shiroukhov, R., „Prussian graves in the Sambian peninsula, with imports, weapons and horse harnesses, from the tenth to the thirteenth century: The question of the warrior elite", *Archaeologia Baltica* 18, 2012, p. 224–55.

Shiroukhov, R., „Contacts between Prussians and Curonians in the 11th–early 13th centuries, according to the archaeological data", in M. Hoffmann, M. Karczewski and S. Wadyl (eds), *Materiały do Archeologii Warmii i Mazurų 1*, Warsaw-Białystok: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego/Instytut Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku, 2015, p. 255–73.

Shroeder, N., „The „cerealization" of continental north-west Europe, c.800–1200", in M. McKerracher and H. Hamerow (eds), *New Perspectives on the Medieval „Agricultural Revolution", Crop, Stock and Furrow*, Liverpool: Liverpool University Press, 2022, p. 199–210.

Simiński, R., „Church as sacred space in the light of thirteenth and fifteenth century Livonian and Prussian sources", in J. Wenta (ed.), *Sacred Space in the State of the Teutonic Order in Prussia*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2013, p. 291–307.

Skaarup, J., „Medieval castles and castle mounds on the islands south of Fyn", *Journal of Danish Archaeology* 12, 1994–1995, p. 151–69.

Słupecki, L., *Slavonic Pagan Sanctuaries*, Warsaw: Institute of Archaeology and Ethnology, Polish Academy of Sciences, 1994.

Słupecki, L., „West Slavic pagan ritual as described at the beginning of the eleventh century", in A. Andrén, K. Jennbert and C. Raudvere (eds), *Old Norse Religion in Long-Term Perspectives: Origins, Changes, and Interactions*, Lund: Nordic Academic Press, 2004, p. 224–7.

Smith, L. T., *Expeditions to Prussia and the Holy Land: Made by Henry, Earl of Derby (afterwards King Henry IV) in the Years 1390–1 and 1392–3: Being the Accounts Kept by his Treasurer for Two Years*, Burlington: TannerRitchie Publishing, 2015.

Sonne De Torrens, H. M., *Crusader Rhetoric and the Infancy Cycles on Medieval Baptismal Fonts in the Baltic Region*, Turnhout: Brepols, 2024.

Sopp, M., *Die Wiederaufnahme älterer Bestattungsplätze in den nachfolgenden vor- und frühgeschichtlichen Perioden in Norddeutschland*, Bonn: Rudolf Habelt, 1999.

Spanuth, H., *Der Rattenfänger von Hameln: Vom Werden und Sinn einer alten Sage*, Hemeln: Niemeyer, 1985.

Srebrakowski, A., „The nationality panorama of Vilnius", *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej* 55, 2020, p. 33–56.

Steinbrecht, C., *Die Wiederherstellung des Marienburger Schlosses*, Berlin: Wilhelm Ernst & Sohn, 1896.

Stone, G., *Slav Outposts in Central European History: The Wends, Sorbs and Kashubs*, London: Bloomsbury, 2016.

Strakauskaitė, N., „The interest in East Prussian ethnic culture in the second half of the 19th century and its impact on the activities of Richard Dethlefsen", *Acta Historica Universitatis Klaipedensis* 30, 2015, p. 74–83.

Strenga, G., „Turning transport workers into Latvians? Ethnicity and transport workers' guilds in Riga before and after the Reformation", *Journal of Baltic Studies* 52 (1), 2020, p. 61–83.

Striegler, S., *Raumwahrnehmung und Orientierung im südöstlichen Ostseeraum vom 10. bis 16. Jahrhundert: Von der kognitiven zur physischen Karte*, Stuttgart: J. B. Metzler, 2018.

Stuckey, J., „Charlemagne as crusader? Memory, propaganda and the many uses of Charlemagne's legendary expedition to Spain", in M. Gabriele and J. Stuckey (eds), *The Legend of Charlemagne in the Middle Ages: Power, Faith and Crusade*, New York: Palgrave Macmillan, 2008, p. 137–52.

Svenungsen, P. B., „Norway and the Fifth Crusade: The crusade movement on the outskirts of Europe", in E. J. Mylod, G. Perry, T. Smith and J. Vandeburie (eds), *The Fifth Crusade in Context: The Crusading Movement in the Early Thirteenth Century*, London: Routledge, 2016, p. 218–30.

Svetikas, E., „The Tertiaries in the early stages of Christianity in Lithuania: Their attributes in the light of archaeology", in G. Helmig, B. Scholkmann and M. Untermann (eds), *Centre, Region, Periphery: Medieval Europe Basel, 2*, Basel: Archäologische Bodenforschung Basel-Stadt, 2002, p. 411–14.

Svetikas, E., „Burial and sacrifice in Lithuania during the late fourteenth–fifteenth century: Religious confrontation or a unique conversion phenomenon – baptism by fire?", *Lithuanian Historical Studies* 11, 2006, p. 107–35.

Szacherska, S. M., „Valdemar II's expedition to Pruthenia and the mission of Bishop Christian", *Mediaeval Scandinavia* 12, 1988, p. 44–75.

Szczepański, S., „Chomor sancti adalberti (1249) a możliwości lokalizacji terenowej wybranych kościołów pomezanii", *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 1 (279), 2013, p. 19–45.

Szczepański, S., „Archeologia w służbie nazistów – czyli rzecz o działalności „Wydziału Wykopalisk" SS-Ahnenerbe na stanowiskach w Starym Dzierzgoniu i Starym Mieście (1935–1937)", in H. Paner and M. Fudziński (eds), *Z dziejów badań archeologicznych na Pomorzu Wschodnim*, Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, 2014, p. 223–46.

Szczepański, S., „Old Prussian „Baba" stones: An overview of the history of research and reception. Pomesanian-Sasinian case", *Analecta Archaeologica Ressoviensia* 10, 2015, p. 313–63.

Szczepański, S., „Osadnictwo średniowieczne wokół Starego Dzierzgonia", in D. Gazda (ed.) *Wielokulturowy obiekt warowny na Górze Zamkowej oraz*

gród cyplowy w Starym Dzierzgoniu. Studia i materiały, Warsaw: Trzecia Strona, 2018, p. 57–88.

Szczepański, S., *Pomezania: Na styku świata pogańskiego i chrześcijańskiego*, Olsztyn: Instytut Północny w Olsztynie, 2019.

Ščavinskas, M., „A few remarks on the so called first stage of Christianization of the eastern coast of the Baltic region", *Tabularium Historiae* 2, 2017, p. 57–76.

Ščavinskas, M., *Kristus prieš Belialą. Lietuvių pagonybės dialektika Viduramžiais* (2 vols), Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2024.

Śliwiński, B., *Pomorze Wschodnie w okresie rządów księcia polskiego Władysława Łokietka w latach 1306–1309*, Gdańsk: Muzeum Archeologicne w Gdańsku, 2003.

Śliwiński, B., and Możejko, B., „The political history of Gdansk from the town beginnings to the sixteenth century", in B. Możejko (ed.), *New Studies in Medieval and Renaissance Gdańsk, Poland and Prussia*, London: Routledge, 2017, p. 17–47.

Šnē, A., „The economy and social power in the late prehistoric chiefdoms in eastern Lativa", *Archaeologia Baltica* 6, 2006, p. 68–78.

Šnē, A., „The medieval peasantry: On the social and religious position of the rural natives in southern Livonia (13th–15th centuries)", *Ajalooline Ajakiri* 1 (2), 2008, p. 89–100.

Šnē, A., „The early town in late prehistoric Latvia", in J. Staecker (ed.), *The Reception of Medieval Europe in the Baltic Sea Region*, Visby: Gotland University Press, 2009a, p. 127–36.

Šnē, A., „The emergence of Livonia: The transformation of social and political structures in the territory of Latvia during the twelfth and thirteenth centuries", in A. V. Murray (ed.), *The Clash of Cultures on the Medieval Baltic Frontier*, Farnham: Ashgate, 2009b, p. 53–71.

Šterns, I., *Latvijas vēsture, 1290–1500*, Riga: Daugava, 1997.

Šterns, I., „Viduslaiku Rīgas Krievu ciema plans", *Senā Rīga* 1, 1998, p. 22–54.

Šterns, I., *Latvijas vēsture 1180–1290: Krustakari*, Riga: Latvijas Vēstures Institūta Apgāds, 2002.

Taimiņa, A., „Cēsu pils gramatu apkalumi", in G. Kalniņš (ed.), *Cēsu pils raksti: 2: archeoloģija, architektūra*, Cēsis: Cēsu pils saglabāšanas fonds, 2018, p. 111–27.

Tamla, T., and Valk, H., „Gifts of the king. „Hanseatic" bronze bowls in thirteenth-century Estonia: Signs of Danish crusades?", *Archaeologia Baltica* 24, 2017, p. 93–109.

Tamm, M., „A new world into old words: The eastern Baltic region and the cultural geography of medieval Europe", in A. V. Murray (ed.), *The Clash of Cultures on the Medieval Baltic Frontier*, Farnham: Ashgate, 2009, p. 11–36.

Tamm, M., „Inventing Livonia: The name and fame of a new Christian colony on the medieval Baltic frontier", *Zeitschrift für Ostforschung* 60, 2011, p. 186–209.

Tamm, M., „How to justify a crusade? The conquest of Livonia and new crusade rhetoric in the early thirteenth century", *Journal of Medieval History* 39 (4), 2013, p. 431–55.

Tamm, M., „Mission and mobility: The travels and networking of Bishop Albert of Riga (c. 1165–1229)", in A. Mänd and M. Tamm (eds), *Making Livonia: Actors and Networks in the Medieval and Early Modern Baltic Sea Region*, London: Routledge, 2020, p. 17–47.

Tamm, M., Kaljundi, L., and Jensen, C. S. (eds), *Crusading and Chronicle Writing on the Medieval Baltic Frontier: A Companion to the Chronicle of Henry of Livonia*, Farnham: Ashgate, 2011.

Tammet, M., Lätti, P., and Heikkilä, R. K., „A 14th-century wreck discovered at Lootsi Street 8 in Tallinn", *Archaeological Fieldwork in Estonia* 2022, 2023, p. 115–28.

Tandecki, J., „Rozwój terytorialny państwa zakonnego w Prusach", in M. Biskup et al. (eds), *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*, Warsaw: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2009, p. 105–09.

Tilli, J., „'Deus Vult!' The idea of crusading in Finnish clerical war rhetoric, 1941–1944", *War in History* 24 (3), 2017, p. 362–85.

Tolan, J. C. (ed.), *Medieval Christian Perceptions of Islam*, London: Garland, 1994.

Tomkiewicz, M., „Działania wojenne na terenie Malborka w 1945 r. i kwestia masowego grobu ponad dwóch tysięcy cywilnych ofiar wojny", *Gdański Notatnik Historyczny* 3, 2024, p. 66–78.

Topij, A., „The role of the Deutschbalten in the cultural and economic development of Russia's Baltic provinces in the 19th century", *Zapiski Historyczne* 76 (4), 2011, p. 63–94.

Torbus, T., *Die Konventsburgen im Deutschordensland Preußen*, Munich: R. Oldenbourg, 1998.

Torp-Kõivupuu, M., „Ristipuud lõuna-eesti matusekombestikus", *Mäetagused* 1–2, 1996, p. 55–74.

Trupinda, J., „Średniowieczne dzieje i wstrój Kapitularza", in J. Trupinda (ed.), *Malborski Kapitularz: dzieje – wyposażenie – konserwacja*, Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 2004, p. 29–51.

Trupinda, J. (ed.), *Nigra crux mala crux: Czarna i biała legenda zakonu krzyżackiego*, Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 2023.

Tummuscheit, A., „Pre-Christian cult at Arkona: A short summary of the archaeological evidence", in A. Andrén, K. Jennbert and C. Raudvere (eds), *Old Norse Religion in Long-Term Perspectives: Origins, Changes, and Interactions*, Lund: Nordic Academic Press, 2006, p. 234–7.

Tvauri, A., „The conservation of archaeological heritage in Estonia", in V. Lang and M. Laneman (eds), *Estonian Archaeology 1: Archaeological Research in Estonia 1865–2005*, Tartu: University of Tartu Press, 2006, p. 247–92.

Tvauri, A., „Late medieval hypocausts with heat storage in Estonia", *Baltic Journal of Art History*, Autumn, 2009, p. 49–78.

Tyerman, C., *England and the Crusades, 1095–1588*, Chicago: University of Chicago Press, 1996.

Uotila, K., *Medieval Outer Baileys in Finland: With Special Reference to Turku Castle*, Turku: Society for Medieval Archaeology in Finland, 1998.

Urban, F., „Postmodern reconciliation: Reinventing the Old Town of Elbląg", *Architectural Histories* 8 (1), 2020, p. 16.

Urban, W., *The Teutonic Knights: A Military History*, London: Greenhill, 2003.

Urban, W., *The Last Years of the Teutonic Knights: Lithuania, Poland and the Teutonic Order*, London: Greenhill, 2019.

Urbańczyk, P., *Trudne początki Polski*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2008.

Urbańczyk, P., *Mieszko Pierwszy Tajemniczy*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2012.

Urtāns, J., „Senās kulta alas Latvijā", *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis* 2, 1977, p. 85–94.

Vaitkevičius, V., *Studies into the Balts' Sacred Places*, Oxford: Archaeopress, 2004.

Valk, H., *Rural Cemeteries of Southern Estonia: 1225–1800 ad*, Tartu: Archaeology Centre, University of Tartu, 2001.

Valk, H., „Sacred and natural places of Estonia: regional aspects", *Folklore* 42, 2009, p. 45–66.

Valk, H. (ed.), *Strongholds and Power Centres East of the Baltic Sea in the 11th–13th Centuries,* Tartu: Institute of History and Archaeology at the University of Tartu, Department of Archaeology at the Institute of History of Tallinn University, 2014.

Valk, H., „Pühast Võhandust, Pühalättest ja ohvrijärvest Otepää lähistel", *Ajalooline Ajakiri* 1/2 (151/152), 2015, p. 3–37.

Valk, H., „Estonia in the 12th and early 13th centuries: Territorial structures, power centres and administration", *Revue d'histoire nordique* 26, 2018, p. 89–117.

Valk, H., Kama, P., Rammo, R., Malve, M., and Kiudsoo, M., „The Iron Age and 13th–18th century cemetery and chapel site of Niklusmägi: Grave

looting and archaeology", *Archaeological Fieldwork in Estonia* 2012, 2013a, p. 109–32.

Valk, H., and Kiudsoo, M., „Trial excavations in Helme: Medieval stone chapel and earlier wooden sanctuary with 13th–14th century coin offerings", *Archaeological Fieldwork in Estonia*, December, 2018, p. 139–54.

Valk, H., Rannamäe, E., Brown, A., Pluskowski, A., Badura, M., and Lõugas, L., „Thirteenth century cultural deposits at the castle of the Teutonic Order in Karksi", *Archaeological Field Work in Estonia* 2012, 2013b, p. 73–92.

Vareikis, V., „Memellander/Klaipėdiškiai identity and German-Lithuanian relations in Lithuania Minor in the nineteenth and twentieth centuries", *Sociologija. Mintis ir veiksmas* 7 (1–2), 2001, p. 54–65.

Vėlius, N., *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai* (2 vols), Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996/2001.

Vercamer, G., „Politische Machtstrukturen im Ordensstaat Preußen zu Anfang des 14. Jahrhunderts am Beispiel des Obersten Marschalls Heinrich von Plotzke", *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung* 56 (1), 2007, p. 91–104.

Vermeiren, J., „The Tannenberg myth in history and literature, 1914–1945", *European Review of History* 25 (5), 2018, p. 778–802.

Wang, S. M., *Decolonising Medieval Fennoscandia: An Interdisciplinary Study of Norse-Saami Relations in the Medieval Period*, Berlin: De Gruyter, 2023.

Wasik, B., „Początki krzyżackich zamków na ziemi chełmińskiej. Pierwsze warownie i obiekty murowane", *Archaeologia Historica Polona* 24, 2017, p. 233–360.

Wasik, B., „Techniki budowy zamków w typie kasztelu w państwie krzyżackim w Prusach", *Ochrona Zabytków* 2, 2018, p. 33–60.

Wasik, B., „Castles in the Teutonic Order state in Prussia as medium of ideology and manifestation of power", *Światowit* 60 (2), 2021, p. 133–55.

Waśko, A., „Crusades in Finland and the crusade ideology in Sweden from the 12th to 14th centuries", *Quaestiones Medii Aevi Novae* 18, 2013, p. 257–80.

Wesse, A. (ed.), *Studien zur Archäologie des Ostseeraums. Von der Eisenzeit zum Mittelalter: Festschrift für Michael Müller-Wille*, Neumünster: Wachholtz, 1998.

Wessman, A., *Death, Destruction and Commemoration: Tracing Ritual Activities in Finnish Late Iron Age Cemeteries (ad 550–1150)*, Helsinki: Finnish Antiquarian Society, 2010.

West, F. J., „The colonial history of the Norman Conquest?", *History* 84 (274), 1999, p. 215–398.

Wieckowska-Lüth, M., „The settlement history of the Ostholstein lakeland area in the Middle Ages, as revealed by palynological records", in S. Kleingärtner, T. P. Newfield, S. Rossignol and D. Wehner (eds), *Landscapes and Societies in Medieval Europe East of the Elbe*, Toronto: Pontifical Institute, 2013, p. 117–38.

Wienberg, J., „Medieval Gotland churches, chronologies and crusades", in J. Staecker (ed.), *The European Frontier*, Lund: Almqvist & Wiksell, 2004, p. 285–98.

Wiewióra, M., „Najstarsze fazy osadnictwa krzyżackiego na zamkach w Unisławiu, Zamku Bierzgłowskim i Starogrodzie. Studia nad osadnictwem obronnym na ziemi chełmińskiej w XIII wieku", *Archaeologia Historica Polona* 26, 2018, p. 239–64.

Wippermann, W., *Der „Deutsche Drang nach Osten": Ideologie und Wirklichkeit eines politischen Schlagwortes*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1981.

Wiwjora, I., „German archaeology and its relation to nationalism and racism", in J. A. Atkinson, I. Banks and J. O'Sullivan (eds), *Nationalism and Archaeology in Europe*, Glasgow: Cruithne Press, 1996, p. 164–88.

Wółkowski, W., *Zamek biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim – dzieje budowlane i problemy konserwatorskie*, Olsztyn: Muzeum Warmii i Mazur, 2016.

Wolski, K., *Polskie pola bitew w świetle archeologii*, Racibórz: WAW, 2008.

Wood, I. A., „Pagan religions and superstitions east of the Rhine from the fifth to the ninth century", in G. Ausenda (ed.), *After Empire: Towards an Ethnology of Europe's Barbarians*, Woodbridge: Boydell, 1995, p. 253–68.

Wroniecki, P., Molewski, P., and Uziembło, R., „Revealing the first location of abandoned medieval town Toruń, Poland, with the use of integrated noninvasive research", *Archaeological Prospection* 29 (2), 2021, p. 275–92.

Wubs-Mrozewicz, J., and Jenks, S. (eds), *The Hanse in Medieval and Early Modern Europe*, Leiden: Brill, 2012.

Wünsch, T., *Deutsche und Slawen im Mittelalter*, Munich: R. Oldenbourg, 2008.

Zdrójkowski, Z., *Zarys dziejów prawa chełmińskiego 1233–1862*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1983.

Zientara, B., „The sources and origins of the „German Law" (Ius Teutonicum) in the context of the settlement movement in Western and Central Europe (eleventh to twelfth century)", *Acta Poloniae Historica* 107, 2013, p. 179–216.

Zinoviev, A. V., „Horses from two burials in Samland and Natangen (second century, Kaliningradskaia province, Russia)", *Archaeologia Baltica* 11, 2009, p. 50–55.

Zwik, D., „Maritime Logistics in the Age of the Northern Crusades", PhD thesis, University of Kiel, 2017.

Żabiński, G., „A late medieval sword from the River Wisła near Gniew (Mewe) in Pomerelia", *Fasciculi Archaeologiae Historicae* 30, 2017, p. 163–79.

Aleksander Pluskowski
Juodasis kryžius. Kryžiaus žygių istorija Baltijos regione

Iš anglų kalbos vertė
Gabrielė Gailiūtė-Bernotienė

Mokslinis konsultantas
Doc. dr. Marius Ščavinskas

Redaktorė
Regina Katkevičienė

Korektorė
Ginta Valančauskienė

Maketuotoja
Eglė Jurkūnaitė

Dizainerė
Agnė Kananaitienė

Knygos leidyba
Eimantė Liubertaitė

2750 egz.

Išleido UAB „Baltų lankų“ leidyba,
D. Poškos g. 19-1, LT-08123 Vilnius
leidykla@baltoslankos.lt
www.baltoslankos.lt

Spausdinta ES

Kiekviena karta paveldi istoriją, tačiau kartu kuria ir jos tęsinį. Ši knyga primena, kad Lietuvos stiprybė gimė ne tik iš gebėjimo atlaikyti iššūkius, bet ir iš mokėjimo susitarti ir veikti kartu – kurti prekybos kelius, naujas idėjas, bendrą Europos erdvę.

Aleksanderio Pluskowskio pasakojimas leidžia pažvelgti į mūsų šalies istoriją ne kaip į mūšių grandinę, o kaip į ilgą skirtingų kultūrų integracijos ir pažangos kelią. Tai išsamus kultūrinis Baltijos jūros regiono tyrimas apie tai, kaip formavomės šiuo sunkiu, sudėtingu ir galimybių pilnu laikotarpiu. Ši perspektyva išlieka aktuali ir šiandien.

Šiandien, kai vėl daug kalbame apie atsparumą, saugumą, konkurencingumą ir Europos ateitį, verta prisiminti, kad mūsų stiprybė visada buvo gebėjimas kurti ryšius ir būti atviriems pasauliui.

Knygos tema įgauna ypatingą prasmę artėjant 2027 metams, kai minėsime Lietuvos krikšto 640-metį ir Lietuva pirmininkaus Europos Sąjungos Tarybai. Tai gera proga prisiminti vieną reikšmingiausių mūsų istorijos transformacijų – Lietuvos virsmą į svarbią Europos politinio, ekonominio ir kultūrinio gyvenimo kūrėją.

Tikiuosi, kad ši knyga ne tik praturtins žiniomis, bet ir paskatins pažvelgti į Lietuvos praeitį kaip į sėkmingo pokyčio istoriją – tokią, kurios tęsinį kuriame ir šiandien.

Nuoširdžiai dėkoju už pasitikėjimą ir partnerystę. Linkiu įkvepiančio skaitymo.

Inga Skisaker,
„Swedbank“ Lietuvoje vadovė

Aleksander Pluskowski – Redingo universiteto Viduramžių archeologijos profesorius, kurio moksliniai tyrimai apima kryžiaus žygių, religinių transformacijų ir Viduramžių visuomenių istoriją. Jis yra vienas žymiausių Baltijos kryžiaus žygių archeologijos specialistų, daugelį metų tyrinėjęs Vokiečių ordino paveldą ir Viduramžių Baltijos regiono kultūrinius bei aplinkos pokyčius. A. Pluskowskio darbai išsiskiria istorijos, archeologijos ir aplinkos tyrimų sinteze, leidžiančia naujai pažvelgti į kryžiaus žygių poveikį Baltijos kraštams.

Daugiau gerų knygų ieškokite
www.baltoslankos.lt
ISBN 978-609-09-0299-8